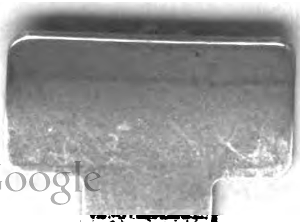
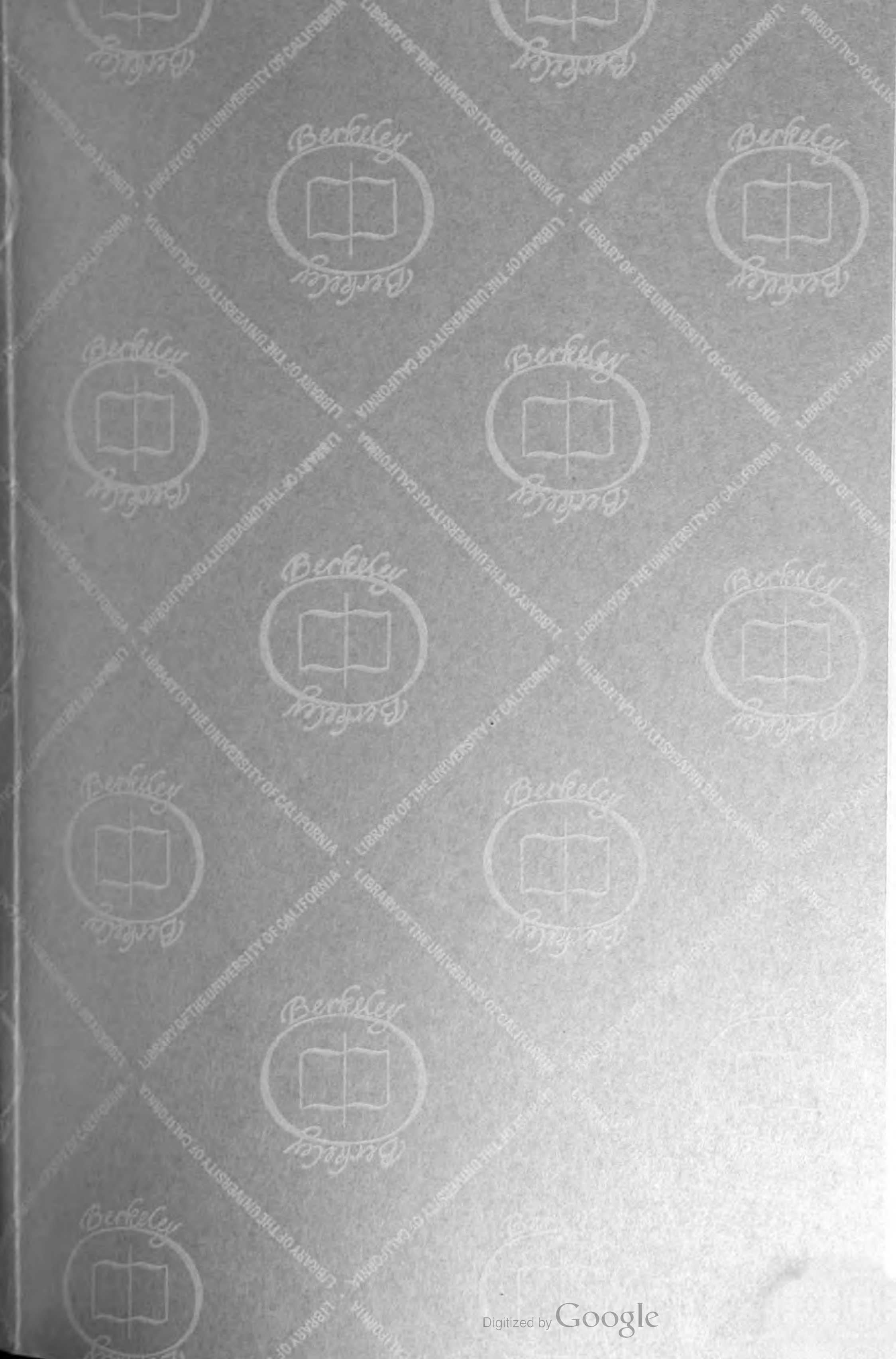
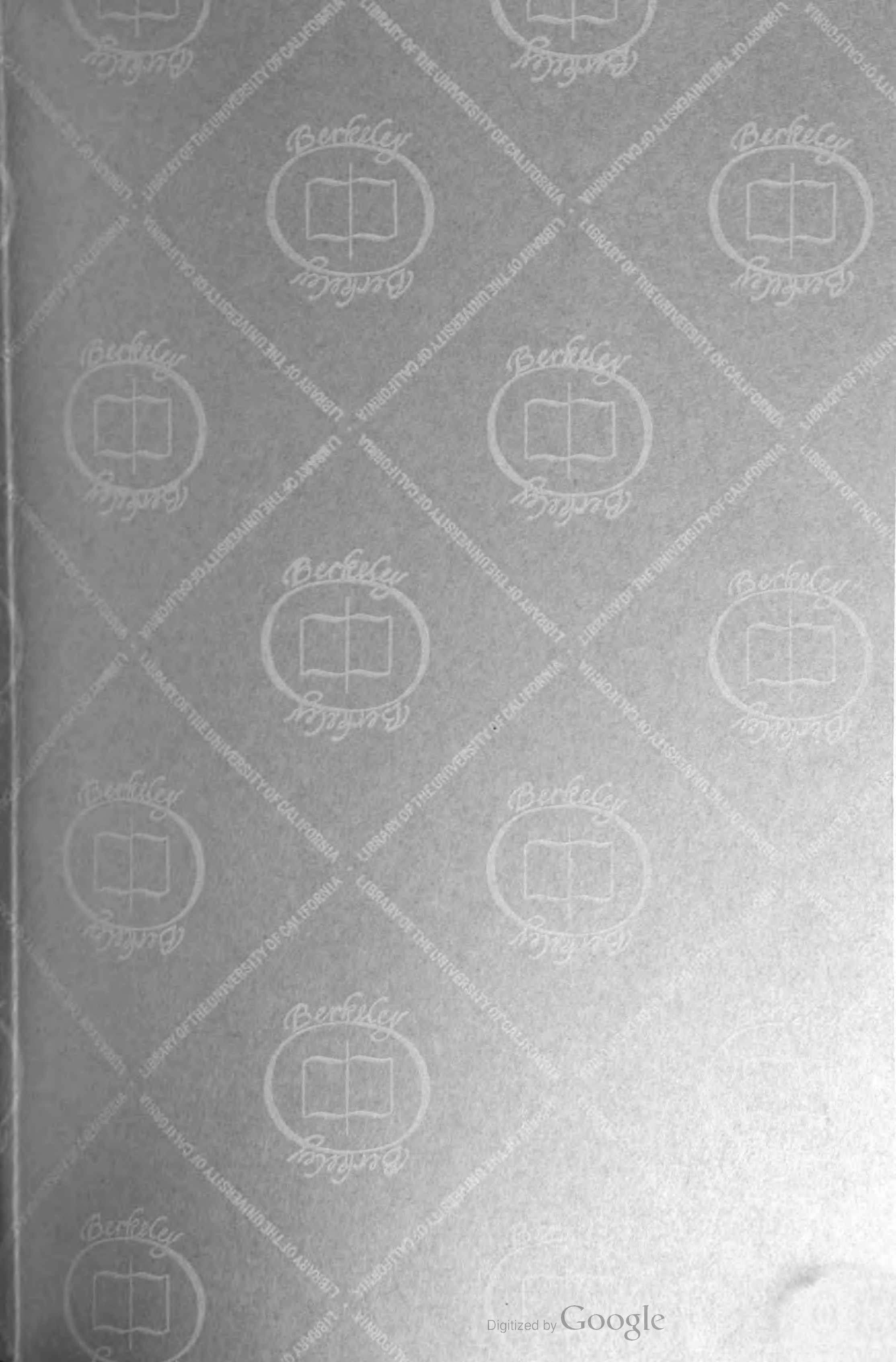

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

1973

11

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 11

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

TRI DECENIJE NOVE JUGOSLAVIJE

Kada je u Jajcu 29. novembra 1943. godine stvorena i proglašena nova država. u zemlji su još gruvali topovi. Rat je bio u punom jeku, a u ovom delu Evrope istorija je osvitala u socijalističkom sjaju. Nova Jugoslavija — demokratska i federativna, kako se u tom istorijskom trenutku nazvala — samim tim što je nastala u revoluciji, što su je stvarale i nosile revolucionarne snage svih naroda i narodnosti zbratimljenih narodnooslobodilačkom borbom, s Komunističkom partijom i Josipom Brozom Titom na čelu, nužno je nastavila svoj put razvoja socijalističkim pravcem. Društveni odnosi kakvi su začeti u fazi oružane revolucije, kakvi su se razvijali u posleratnom periodu i kakvi se razvijaju danas — mogu se shvatiti samo kao neprekidni tok jugoslovenske socijalističke revolucije.

Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a pokazuju se s današnjeg stanovišta dalekosežnim posebno stoga što je u njima izražena istorijska nužnost da nova država bude izgrađena na punoj ravnopravnosti svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Bratska sloga i socijalna pravednost — to su dve karakteristike državne i društvene zajednice kako je definisana na Drugom zasedanju AVNOJ-a.

Takav karakter odluka donesenih u istorijskom Jajcu proizašao je iz karaktera narodnooslobodilačke borbe. Ta borba se vodila u isto vreme i za nacionalno i za socijalno oslobođenje. O tome je drug Tito na samom zasedanju u Jajcu rekao sledeće: „Položeni su temelji na kojima se gradi jedno novo, pravednije uređenje u zemljama Jugoslavije, položeni su temelji na kojima se stvara istinsko bratstvo i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije, temelji jedne prave, istinski demokratske, narodne vladavine.“

Po načinu organizovanja narodnih masa za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, po demokratskom karakteru odnosa koji su se tada uspostavljali, oružana revolucija je u sebi nosila i klice socijalističkog samoupravljanja koje će se kasnije razviti i afirmisati u novom društvu kao živa neposredna praksa radničke klase i svih radnih ljudi, kao revolucionarna praksa bez uzora.

Odbacivši stari režim i proglasivši stvaranje države u kojoj će sam narod biti tvorac svoje sopstvene sudbine, većnici Drugog zasedanja AVNOJ-a su tog istorijskog trenutka utvrdili da politika u toj novoj državi može biti prihvatljiva samo onda ako izrasta iz istorijskih i neposrednih interesa radničke klase. A istorijsko iskustvo je jasno pokazalo

da osim Komunističke partije Jugoslavije kao avangarde radničke klase nema druge političke snage koja bi bila u stanju da stvara takvu politiku.

Vlast koju je izražavalo Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije značila je revolucionarnu negaciju stare vlasti. Nova vlast se u liku narodnooslobodilačkih odbora konstituisala kao narodna i demokratska. Iz takve vlasti kakva se rađala u oružanoj revoluciji, i kakva se reljefno kristalizirala u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, razvoj u Jugoslaviji prirodno je mogao da krene — u duhu Marksovih revolucionarnih anticipacija — s političkog na socijalni plan. U toj vlasti svoju osnovu je imalo i samoupravljanje koje se počelo razvijati najpre u neposrednoj proizvodnji, a potom i u svim drugim sferama društvenog života.

Tri decenije od Drugog zasedanja AVNOJ-a predstavljaju dovoljnu istorijsku distancu sa koje se može sagledati veličina zadataka socijalističke revolucije i oceniti koliki su dometi u njihovoj realizaciji. Kriterijum za ocenjivanje tih dometa, baš zato što je reč o zadacima socijalističke revolucije, mora biti klasni. S gledišta stvaranja pretpostavki za bolji i srećniji život radničke klase, svih radnih ljudi, naroda i narodnosti, od značaja su u prvom redu rezultati koji su postignuti u društvenom i materijalnom preobražaju zemlje. Međutim, ti rezultati ne bi mogli biti takvi da nisu izraz socijalističke revolucije, da nisu izraz novih društvenih odnosa koji su se uspostavljali uporedo s privrednim i društvenim razvitkom.

U posleratnom periodu u Jugoslaviji je „ostvaren privredni i društveni razvitak takvog obima za koji je drugim zemljama trebalo šest i više decenija. U periodu od 1947. do 1971. godine ukupan nacionalni dohodak povećan je za 4,5 puta, a po stanovniku 3,5 puta. Sa prosečnom godišnjom stopom rasta nacionalnog dohotka od 7% Jugoslavija se u ovom periodu nalazila na četvrtom mestu u Evropi, a do drugog svetskog rata sa stopom rasta od oko 2,5% bila je u grupi zemalja sa najnižom stopom rasta. Ukupan privredni razvoj Jugoslavije bio je brži od svetskog proseka i razvoja nerazvijenih i razvijenih zemalja, a imao je isti tempo kao u socijalističkim zemljama istočne Evrope. Jugoslavija spada u red retkih zemalja koje su uspele smanjiti relativnu razliku u stepenu razvijenosti prema razvijenijim zemljama.

Izvršene su velike promene u ekonomskoj i društvenoj strukturi. Nepoljoprivredno stanovništvo sada čini više od 60% ukupnog stanovništva. Preko četiri miliona zaposlenih u društvenom sektoru danas stvara više od 80% ukupnog društvenog proizvoda". „Samoupravljanje je omogućilo da se takve revolucionarne promene u socijalno-ekonomskoj strukturi izvrše na najhumaniji način" (Platforma za Deseti kongres SKJ).

Ocena razvoja socijalističke Jugoslavije na temeljima odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a ne bi bila potpuna ako se ne bi uzelo u obzir i ono što je postignuto u svakoj republici i pokrajini ponaosob. A i s tog gledišta rezultati su impozantni: u periodu od 1947. do 1971. godine društveni proizvod po stanovniku povećan je: u Bosni i Hercegovini za 2,8 puta, Crnoj Gori 3,1, Hrvatskoj 4,2, Makedoniji 3,6, Sloveniji 4,2,

Srbiji 3,4, Kosovu 2,4 i Vojvodini 3,7 puta. U istom periodu i nacionalni dohodak po stanovniku imao je približno isti tempo rasta. Razlike u ekonomskoj razvijenosti, istina, još nisu prevaziđene, ali je tako brz i dinamičan razvoj svih republika i pokrajina (i onih koje su bile najzaostalije) nesumnjiv pokazatelj o prednostima života u novoj, socijalističkoj zajednici.

Zahvaljujući samoupravljanju, Jugoslavija je postigla krupne rezultate u svim sferama života. Što su u mnogo čemu još prisutni problemi i konflikti, posledica je toga što samoupravljanje još nije dovoljno doseglo do svih sfera života, što radni ljudi još nisu svuda organizovani na samoupravni način.

Kada danas definišemo socijalizam za koji se borimo, imamo na umu pre svega puteve i mogućnosti daljeg afirmisanja samoupravljanja u svim sferama društvenog života. Zaključci 21. sednice Predsedništva SKJ i poruke druga Tita i Izvršnog biroa izražene u Pismu, koje su prihvatili ne samo komunisti, već i najšire mase radnih ljudi, a pre svega oni radnici koji stvaraju materijalna dobra, odnose se upravo na to da se otklone sve one deformacije koje su ograničavale razvoj samoupravljanja, da se vodi uporna i beskompromisna borba protiv nacionalističkih i liberalističkih shvatanja i njihovih nosilaca, da se onemoguće one snage koje su pokušavale da razvoj samoupravljanja zadrže u fabričkim okvirima ostavljajući sve druge nivoe društva dominaciji osamostaljenih centara ekonomske i društvene moći.

Socijalistička revolucija uslovljavala je oblike svoga organizovanja i tokom svoje oružane faze i u socijalističkoj izgradnji posle rata. Ona je u svom kontinuitetu uvek uspevala da pronađe adekvatne oblike vlasti radničke klase.

Avnojska Jugoslavija prošla je kroz faze kada je radnička klasa svoju vlast ostvarivala preko posrednika. Prvo je to bila država, što je nužno prouzrokovalo tendenciju ka etatizaciji društvenih odnosa. Kasnije, kada je radnička klasa sa Savezom komunista Jugoslavije kao svojom avangardom na čelu počela da razara otuđene državne strukture, došlo je do jačanja novih oblika posredništva. Tehnobirokratske strukture useljavale su se u one prostore iz kojih se država povlačila, a u koje još nisu stigli odnosi socijalističkog samoupravljanja. Prisustvo tehnobirokratskih snaga i odnosa postalo je osnovna prepreka prerastanju samoupravljanja u celovit sistem društvenih odnosa. Tehnobirokratski odnosi su se ispreplitali sa etatističkim, anarholiberalističkim i grupnosvojinskim odnosima. Tako se stvarala sprega na izgled različitih snaga i odnosa, ali u svakom slučaju antisamoupravnih i antisocijalističkih.

Konstituisanje društveno-ekonomskih odnosa na amandmanskim osnovama, koje je izraženo u novom Ustavu i u Platformi za Deseti kongres SKJ, polazi od osnovnog stava da se socijalističko samoupravljanje može uspešno razvijati kao celovit sistem samo onda ako je radnička klasa nosilac celokupne društvene reprodukcije i ako su uspostavljeni takvi odnosi u kojima ona može efikasno i dominantno uticati na sva kretanja u društvu.

Borba za socijalističko samoupravljanje kao specifičan oblik diktature proletarijata ima klasnu suštinu. Samoupravljanje je istorijski klasno određen produkcioni i društveni odnos. Njegov klasno-socijalni nosilac je radnička klasa. Ona mora raspolagati viškom rada i postati vladajuća ekonomska i politička snaga društva.

Definisanjem samoupravljanja kao udruživanja rada naša saznanja o samoupravljanju i naša samoupravna praksa prelaze u novi kvalitet. Nije više reč o samoupravljanju kao parcijalnom odnosu, još manje o učešću radnika u upravljanju uz postojanje i drugih odnosa i snaga koje mogu da uzurpiraju samoupravna prava radnika i osvoje odlučujuću društvenu poziciju. Samoupravljanje se definiše i uspostavlja kao jedinstven produkcioni odnos iz kojeg proističu svi drugi društveni odnosi.

Definisanjem samoupravljanja kao udruživanja rada, i to takvog udruživanja koje dovodi u neposrednu međuzavisnost i neproizvodnu sferu s proizvodnom jer se društvena reprodukcija odvija na osnovi razmene rada, socijalistička misao i praksa stupaju na nov i još neispitan teren. To je korak ka povezivanju s radničkom klasom svih društvenih slojeva koji rade i koji kroz proces rada učestvuju ne samo u trošenju, već i u stvaranju viška rada.

Pred snagama revolucije, pre svega pred radničkom klasom kao odlučujućom revolucionarnom društvenom snagom i Savezom komunista Jugoslavije kao njenom avangardom, stoji istorijski zadatak da taj koncept socijalizma za koji su se opredelile uspešno unesu u realne tokove života. Vraćajući se izvorima revolucije, a u tom sklopu i odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, snage revolucije proveravaju svoju praksu i nadahnjuju se za nova i isto tako revolucionarna pregnuća.

Studije i članci

Zoran Pjanić

MESTO I ULOGA ROBNE PRIVREDE*

U obimnoj ekonomskoj literaturi o socijalizmu jedno od najspornijih pitanja vezano je za mesto i ulogu robne privrede u njemu. Ono se javljalo čak i u vremenima kada su vladale koncepcije o socijalizmu kao privrednom modelu u kome centralni autoritet deluje kao najvažniji, a u nekim varijantama i kao isključiv ekonomski subjekt, posebno ovlašćen da neposredno alocira proizvode i proizvodne činioce. Veliki značaj ima pogotovo danas kada političari i naučnici jasno uočavaju da pojedine socijalističke zemlje primenjuju različite osnovne ekonomske i organizacione oblike, da se socijalizam nalazi u stanju kompleksne funkcionalne evolucije, pa, prema tome, da pada stara teza o univerzalnoj socijalističkoj soluciji i modelu.

Transformacija društveno-ekonomskog sistema u Jugoslaviji u pravcu robne privrede prouzrokovana je širim brojem činilaca. Neki od njih jednaki su razlozima sličnog razvoja u socijalističkim zemljama istočne Evrope. Mnogi naši ekonomisti slažu se sa ocenom da se u dosadašnjoj istoriji „tržišni mehanizam pokazao kao odličan mehanizam za razvitak proizvodnje, produktivnosti rada i uloženih sredstava, svih proizvodnih snaga, za razvitak tržišne privrede u celini“. Iz ovog pojedinci izvode zaključak da „tržišni oblik nije potreban za razvitak socijalističkih odnosa, nego zbog razvitka produktivnih snaga u našoj privredi“, da bi konačno utvrdili „protivrečnost između samoupravnih društvenih odnosa i objektivne logike tržišne privrede“.

Teško je utvrditi koliko naših ekonomista deli ovo stanovište. Ali, čini se da većina smatra da su robno-novčani odnosi normalno, zakonito i imanentno obeležje socijalizma na današnjem nivou društvenog razvitka. Neki prihvataju čak sve konsekvence ovog načelnog opredeljenja u pogledu prostorne univerzalnosti i vremenskog trajanja ovih odnosa. Nema sumnje da bi bilo istorijski netačno vezati tržišnu transformaciju jugoslovenske privrede od pedesetih godina naovamo izričito i samo za potrebe bržeg tehničkog i ekonomsko-organizacionog razvitka. Pored ovog momenta, bilo je prisutno i ono što je Kardelj jednom prilikom nazvao „osnovnom dilemom savremenog socijalizma“ — da li država

---

* Ovaj rad predstavlja deo kolektivne studije Instituta društvenih nauka u Beogradu: *Privredni sistem SFRJ,* koja uskoro izlazi iz štampe.

treba da bude sopstvenik sredstava za proizvodnju, da neposredno prisvaja višak rada i da ga potom distribuira po svom nahođenju ili da udruženi radnici proizvode pomoću društvenih sredstava za proizvodnju, da samostalno stiču dohodak prema svom radu i da njim raspolažu. Opredelivši se za socijalističko društvo udruženog rada, naša zemlja je prihvatila i autonomnost radnih kolektiva kao osnovno organizaciono načelo celog privrednog sistema, slobodno ekonomsko povezivanje ljudi i objektivno vrednovanje njihovog rada.

Dakle, naše opredeljenje u pogledu robne privrede je potpunije, čak teorijski čistije od onog u drugim socijalističkim zemljama. Ali, uprkos tome, ostala su otvorena mnoga pitanja načelne i praktične prirode. Prisutno je nezadovoljstvo nekim privrednim rezultatima koje ide i do opšte ocene da „naša tržišna privreda ne dejstvuje efikasno“. Ono se kombinuje sa shvatanjem da uzrok ovakvog stanja velikim delom potiče od nedovoljne ili loše obrade otvorenih pitanja. Ovde ćemo izneti ona koja nam izgledaju da su najvažnija među njima.

RACIONALNOST ROBNE PRIVREDE U SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU

U našoj ekonomskoj misli postoji nekoliko knjiga i priloga u kojima je obrađivana takozvana „socijalistička kontroverza“, spor koji se vodio među ekonomistima na Zapadu da li je socijalističko društvo u stanju da obezbedi efikasnu ekonomsku organizaciju, takvu alokaciju proizvodnih činilaca koja bi davala, ako ne optimalne, ono bar dopustivo dobre rezultate. U statičkoj analizi kapitalističke privrede bio je formulisan kriterijum optimuma („Paretov optimum“) koji se postiže u uslovima savršeno homogene atomističke konkurencije. Mada u kapitalističkoj stvarnosti ovi teorijski uslovi nikad nisu bili ostvareni, bilo je postavljeno pitanje da li institucionalni osnovi socijalizma isto tako u svom čistom modelu donose sličnu efikasnost. Naravno, prva razmatranja, pa i najveći deo među njima, vezana su za centralistički rukovođen tip socijalističke privrede. Tek u poslednjih petnaest godina razvila se literatura o samoupravnom socijalizmu, nazvanom različito — „Illyrian Market Syndicalism“, „Labor-Managed Market Economy“ itd.

Ne ulazeći u posebnu i podrobnu analizu argumenata „za“ i „protiv“, mora se konstatovati da su pristalice tržišnog socijalizma ili takozvane konkurentne solucije teorijski odbranile svoj model, da mu se formalno ne može osporiti racionalnost, pa i prednost nad kapitalističkim stvarnim svetom.

Što se tiče našeg istraživanja samoupravne socijalističke privrede, potrebno je odmah na početku utvrditi da jugoslovenski ekonomisti nisu koristili neoklasičnu tehniku analize tržišta u socijalizmu sem nekoliko izuzetaka.

Može se takođe zaključiti da se svi naši ekonomisti slažu da je samoupravni ekonomski sistem u osnovi racionalan, u smislu da sadrži takve sopstvene unutrašnje pokretačke snage koje mu omogućavaju di-

namičan privredni i društveni razvoj. Na drugoj strani, mnogi među njima dele mišljenje da „naša tržišna privreda sada ne dejstvuje efikasno“. Podaci o stvarnim kretanjima potvrđuju oba stanovišta: uvođenjem originalnog sistema socijalističke robne privrede Jugoslavija je ostvarila srazmerno brz ekonomski razvoj po međunarodnim merilima, jako izmenila privrednu strukturu, posebno izvršila velika pomeranja iz poljoprivreede i sela ka industriji i gradovima; ali istovremeno u proteklој dekadi ona je ispoljila izuzetnu privrednu nestabilnost u poređenju ne samo sa ostalim socijalističkim zemljama, već i u Evropi uopšte.

Jedno naučno nepristrasno gledište mora podvući da se za jedan takav „proces brzog porasta i institucionalne reforme, sa dubokim implikacijama u ekonomskim, socijalnim i političkim aspektima jugoslovenskog života, ne bi moglo očekivati da bude sasvim ravan i miran“, ali upravo zbog toga nužno treba razlučiti uzroke različite vrste i prirode.

U jednom od ranijih ekonomskih pregleda OECD o Jugoslaviji, u onom koji je dat neposredno posle privredne reforme, rečeno je da je „prelazak na socijalističku tržišnu privredu donosio, pa i još uvek donosi teške probleme“, od kojih je jedan niz vezan neposredno za sam proces prelaska, a drugi za fundamentalnija pitanja koja se tiču delovanja same socijalističke privrede, kompatibilnosti i racionalnosti novih institucionalnih rešenja. Ova podela je tačna. Problemi prelaska na pravu samoupravnu socijalističku privredu bili su glavna preokupacija naše političke i naučne misli u toku poslednjih desetak i više godina. Razumljivo, i to naročito na početku, ona je bila posebno obuzeta fenomenom birokratije kao realnom opasnošću po dalji razvoj socijalističkih društvenih odnosa. Ali u ovakvoj ispravnoj misaonoj usmerenosti pojavili su se razni pogledi, koji su, na primer, izlaz iz tekućih privrednih teškoća tražili u prostom sužavanju, pa čak i u potpunom uklanjanju svake državne intervencije. U predlozima na koji način ekonomski ustrojiti samoupravno socijalističko društvo bilo je i takvih koji su u suštini prenosili logiku i mehanizme sitne robne ili čak kapitalističke privrede. Zbog ovog stanja različitih, protivrečnih i nedovoljno proučenih koncepcija, ali svakako i zbog drugih razloga, dogodilo se da su pojedini ubeđeni kritičari državnog socijalizma bili primorani da u svojstvu privrednih rukovodilaca uvode veoma rigidne mere državne kontrole u nekim vitalnim sektorima privrednog života.

Pored gore navedenih predloga, kod mnogobrojnih ekonomista bio je prisutan ozbiljan napor da se traže pravci daljeg razvoja samoupravne institucionalne osnove, kako sa stanovišta njene socijalne sadržine tako i sa stanovišta poboljšavanja njene efikasnosti.

Druga grupa radova obuhvatila je uže područje ekonomskih problema. Polazeći od postavke da privredni sistem i ekonomska politika moraju biti tako postavljeni da se, imajući u vidu sve karakteristike ponašanja privrednih subjekata, dobiju najbolji ekonomski efekti, a da je još iz inženjerskih sistema poznato da oni loše konstruisani zahtevaju veoma mnogo upravljanja, oni traže racionalna institucionalna rešenja za mnoge postojeće privredne teškoće. Sledeći osnovnu samoupravnu

tržišnu orijentaciju, u njima se ispituju pojedini kompleksi — sistem i politika cena, područje raspodele, finansijski mehanizam i tome slično.

Ovaj naš prilog spada u takvu vrstu radova. U njemu se polazi od pretpostavke da je samoupravna socijalistička privreda sama po sebi racionalna. Međutim, njena postojeća efikasnost nije dovoljna. Pored objektivnih eksternih činilaca, na ovakvo stanje utiče i prisustvo još nerešenih pitanja. Ovde će biti analizirana glavna pitanja iz oblasti tržišnog mehanizma koja nužno treba teorijski rešiti da bi se izveli praktični organizacioni oblici i uspostavile celishodne mere ekonomske politike.

UNIVERZALNOST TRŽIŠNOG MEHANIZMA

U robnoj privredi tržište istupa kao veliki automatski regulator celokupne društvene proizvodnje. Ne ulazeći u složenost pojma tržišta i njegovu podelu prema vrsti robe koja se na njemu prodaje, mestu koje zauzima u lancu između primarne proizvodnje i konačne potrošnje ili prostornoj obuhvatnosti, shvatajući ga u opštem smislu kao skup svih robno-novčanih transakcija između ekonomskih subjekata, ono ispunjava mnogobrojne funkcije, koje se veoma često svode na tri vrste: (1) ono vrši selekciju potrebnih proizvoda i za sada predstavlja najefikasniji mehanizam da se utvrde potrebe i želje članova date društveno-ekonomske zajednice, koja svojim bitnim karakteristikama određuje njihove klasne, grupne ili pojedinačne mogućnosti; (2) ono dovodi do efikasne alokacije proizvodnih činilaca i efikasnog izbora proizvodnih postupaka, na njemu deluje zakon vrednosti i ostali zakoni izvedeni iz društvenog oblika robne proizvodnje, preko kojih se ostvaruje opšte važeće načelo o srazmernoj podeli ukupnog društvenog rada i podstiče razvoj tehnologije, organizacionih oblika i znanja samih proizvođača; (3) ono vrši raspodelu novostvorene vrednosti (ili dohotka) između svih učesnika u društvenoj proizvodnji, pri čemu su osnovni zakoni raspodele dati, odnosno zasnovani na vladajućim svojinskim odnosima.

Ove tri osnovne funkcije — selektivna, alokativna i distributivna — nikad nisu bile dovedene načelno u pitanje kad se radilo o kapitalističkoj privredi. Drukčije stvar stoji kad se pređe na teorijsko razmatranje socijalističke privrede, kojoj se niz decenija pripisivao kao odgovarajući jedan neposredni naturalni, alokativni i distributivni mehanizam, a potrebe izvodile iz ocena centralnog planskog organa. Ipak, i u vreme najpotpunije teorijske negacije robne privrede i tržišta u socijalističkom društvu neki njihovi elementi, makar i u vidu obračunskih kategorija, bili su očuvani.

U teoriji, kako o tržišnom socijalizmu tako i o samoupravnoj privredi, tržište, sasvim razumljivo, igra vrlo značajnu ulogu. U svim predlozima socijalističke konkurentne solucije javlja se kao sastavni element tržište potrošnih dobara. Posle opšteprihvaćene ove selektivne funkcije tržišta predlozi se među sobom delimično razlikuju, zavisno od toga da li zastupaju centralizovani ili decentralizovani model socijalističke privrede.

Ovde je karakterističan i stav sovjetske ekonomske teorije. U teorijskom raščišćavanju odlučujuću ulogu imao je Staljin, čije rešenje iz 1952. godine o ograničavanju dejstva robne razmene na oblast sredstava za potrošnju i poricanju robnog karaktera sredstvima za proizvodnju u unutrašnjem prometu još nije sasvim prevaziđeno mada su uočeni snažni zahtevi među mnogim sovjetskim ekonomistima da se prizna svojstvo robe svim proizvodima i da se udalji vremenska granica ukidanja robne proizvodnje u socijalizmu.

Ovaj pregled različitih stavova o univerzalnosti tržišta može doprineti da se shvati prirodan karakter sličnih dilema i u našoj teoriji. Osporavanje univerzalnog tržišnog rešenja najčistije je došlo do izražaja u radu jedne grupe ekonomista među pobornicima teorije dohodne cene, u kome je sintetički izražen niz ideja razvijen u toku nekoliko godina.

Naše opredeljenje, u kome radni ljudi istupaju kao nosioci privrednih odluka i kolektivni preduzetnici, uvelo je dohodak kao polaznu kategoriju ekonomske analize. Glavni prigovor protivnika tržišne alokacije rada sastoji se upravo u tvrđenju da ona ima za pretpostavku otuđenje sredstava za proizvodnju i nesamoupravne svojinske odnose, da uvodi kapitalističku kategoriju cene radne snage i da ruši dohodni ekonomski mehanizam.

Sloboda izbora zanimanja i radnog mesta oduvek se nalazila na listi osnovnih demokratskih prava, pa i u programima radničkih partija. Ta sloboda ne može biti jednokratnog tipa, da se radni ljudi mogu samo jednom u svom životu, na pragu svog proizvođačkog i uopšte radnog perioda opredeliti u izboru radnog kolektiva. Ona mora biti stalni atribut slobodnog socijalističkog društva. Ako tržišno motivisano kretanje rada u sebe uključuje slobodu izbora zanimanja i radnog mesta, ako doprinosi jačem delovanju načela raspodele prema radu u oblasti ličnih dohodaka, ako ima za posledicu efikasniju alokaciju proizvodnih činilaca — ono se može i mora uzeti kao sastavni element samoupravnog produkcionog odnosa.

Na sastanku ekonomista održanom 1970. godine u Ohridu izložena je teza da tržišna alokacija nipošto nije identična sa činom kupovine i prodaje izvesne robe. Klasično tržište uključuje slobodnu interakciju i funkcionalnu zavisnost ponude, tražnje i cena. Takav ekonomski mehanizam doživljava modifikacije i ograničenja u oblasti alokacije rada već u savremenom kapitalizmu. Pogotovo su u samoupravnom socijalističkom društvu promene bitne. U njemu pojedinac po definiciji samoupravnog produkcionog odnosa ne može da prodaje svoju radnu snagu, za kojom bi se tražnja širila ili smanjivala prema njenoj ceni. Takav nosilac tražnje, ekonomski subjekt, odvojen od drugih radnih ljudi, ne postoji u samoupravnoj privredi. Dakle, ne postoji institucionalna tržišna organizovanost prodaje i kupovine radne snage niti se obrazuje njena tržišna ili obračunska cena; pojedinac pristupa određenom radnom kolektivu i stiče sva prava samoupravljača, ali on isto tako poredi kvalitet i kvantitet svoga rada i stečeni dohodak sa odgovarajućim veličinama u drugim kolektivima, a njegovo maksimizirajuće ponašanje opredeljuje ga hoće li ostati u datom kolektivu ili ne, što u krajnjoj

liniji, pri čistim, ničim ometanim odnosima, dovodi do raspodele prema radu; prema tome, bez ikakvih formalnih ili sadržajnih svojstava kategorije radne snage kao robe ostvaruje se tržišna alokacija rada.

Druga sporna tačka u tržišnom alokativnom mehanizmu jeste kretanje akumulacije i ostalih raspoloživih novčanih sredstava, po kakvim se kriterijumima odvija i kakva je uloga kamate u tome. Poznato je da u kapitalizmu kamata predstavlja cenu kapitala i dohodak koji potiče iz čistog odnosa kapital—svojina. Na drugoj strani, u našoj privredi je svojevremeno iz koncepcije da proizvođači samo koriste društvena sredstva izvedena kamata na poslovni fond (na njegov osnovni deo, a docnije na njegovu celinu), koju je ubirala država u svojstvu predstavnika društva. Obe činjenice doprinele su velikoj ideološkoj osetljivosti kad se teorijski tretira kamata mada se ona praktično zadržala u svim kreditnim operacijama. Zato bi bilo korisno ukazati na nekoliko momenata. Ako se zalažemo za korišćenje kamate u alokativne svrhe, to nema nikakve veze sa teorijom o samostalnoj produktivnosti kapitala. Kamata je prosto ona granica koja pokazuje koliki bi bio stvoreni višak rada bez obzira na to gde bi bila upotrebljena data raspoloživa društvena sredstva. Rad stvara ovaj višak, ali to je onaj minimum preko koga tek nastaje deo viška rada u kome dolazi do izražaja preduzetnička sposobnost samoupravljača. Da bi se objektivno postavila ova granica, neophodan je tržišni mehanizam, koji, nesumnjivo, u samoupravnoj privredi poseduje vlastita institucionalna rešenja. Ova univerzalna primena kamate pokreće pitanje — kome treba ona da pripada? Ako nije reč o primeru s pozajmljenim sredstvima, kamata ostaje radnom kolektivu i služi prvenstveno kao dvostruka mera u njegovom poslovanju — kakav je stvarni uspeh preduzimačke aktivnosti i koliki je onaj minimalni obim akumulacije da bi se održao korak u proširenoj reprodukciji.

Prema tome, da bi se upravo očuvao i razvio samoupravni karakter naše socijalističke privrede, da bi radni ljudi u svom samostalnom raspolaganju viškom rada racionalno postupali, počev od raspodele pa do investiranja, treba razviti sledeća svojstva kamate: (1) kalkulativno (pomoću kojeg se tehnološki kriterijumi upotpunjuju ekonomskim); (2) distributivno (koje doprinosi da se realnije sagleda poslovni uspeh kolektiva); i (3) alokativno (koje dovodi do efikasnog rasporeda slobodnih raspoloživih sredstava u okviru cele privrede).

Ceo sistem proširene reprodukcije polazi od radnog kolektiva, njegovog prava da raspolaže celokupnom novostvorenom vrednošću, koju deli na fond potrošnje i fond akumulacije. Dakle, ovo se pravo ispoljava u načelu samofinansiranja organizacija udruženog rada. Kako je materijalna osnova savremene privrede u mnogim granama prevazišla stadijum tehnološki malih, izdvojenih, atomiziranih jedinica, to se zbog međusobne povezanosti i upućenosti u podeli rada radne organizacije udružuju između sebe na razne načine i na raznim nivoima prema svojim interesima. Ovo udruživanje je poseban društveni oblik neminovne proizvodne koncentracije i centralizacije koji odgovara samoupravnom socijalističkom društvu. Treći stepen u redosledu sistema proširene reprodukcije obuhvata institucionalno, organizovano prikupljanje slobod-

nih novčanih sredstava u privredi koja proističu iz nejednakog radnog perioda, vremena proizvodnje i obrta u proizvodnim i prometnim jedinicama, granama i oblastima, zadržavanja reproduktivnih sredstava u novčanom obliku za kraće ili duže vreme u ukupnom kruženju i potrebe njihovog plasiranja u onim tačkama gde ona privremeno nedostaju radi skladnog i dinamičnog funkcionisanja cele privrede. U našim uslovima ovakva novčana sredstva mogu prikupiti samo kreditne institucije. Poslednja dva izvora proširene reprodukcije sačinjavaju štednja stanovništva i inostrani zajmovi.

U celom lancu — od samofinansiranja, udruživanja sredstava samih radnih organizacija, prikupljanja slobodnih novčanih sredstava u privredi, štednje stanovništva pa do inostranih zajmova — kamata ima značajnu ulogu. Njeno mesto u raspodeli novostvorene vrednosti i akumuliranju na nivou radne organizacije već je izneto.

Već sledeći primer u kome se dohodak ostvaruje različitim oblicima povezivanja i udruživanja radnih kolektiva po sebi je mnogo složeniji. Staru prisutnu dilemu o odnosu između živog i minulog rada ustavni amandmani su rešili načelno da se raspodela ima izvršiti srazmerno doprinosu pojedinih kolektiva zajednički ostvarenom dohotku, dajući eksplicitnu odredbu da pravo sudelovanja u dohotku jednog kolektiva na osnovu udruživanja ne može nikad prerasti u svojinska ili druga trajna prava. Za realizaciju ovih odnosa predviđen je ugovorni oblik pošto u njemu mogu da neposredno dođu do izražaja interesi i volja radnih ljudi.

Međutim, rasprava o minulom radu i njegovoj ulozi imala je još jednu stranu — da li je naš finansijski mehanizam dovoljno razuđen u oblicima, elastičan i efikasan u prikupljanju slobodnih novčanih sredstava u privredi i van nje.

Akumulacija je neophodna za razvitak i modernizovanje privrede, pa su potrebne razne mere da se poveća sklonost ka štednji, da se efikasnije prikupe i plasiraju raspoloživa sredstva. U tom smislu razumni su zahtevi da se prošire oblici finansijskog mehanizma. Ali ponekad je bilo i takvih koji su tražili uvođenje hartija od vrednosti akcionarskog tipa. Zato je jedan naš ekonomist napisao da bi se „po logici nekih teorija do socijalizma najjednostavnije došlo na taj način da se kapitalizam nazivom pretvori u socijalizam“. Dakle, naš sistem ne može da prihvati kompletno kapitalističko tržište hartija od vrednosti ako ne želi da sam sebe negira.

Konačno, ostaju tradicionalne kreditne forme oličene u bankarskom načinu prikupljanja i plasiranja novčanih sredstava. Poslednjih godina došlo je do društvenog nezadovoljstva u pogledu položaja i uloge koju imaju banke u privredi. Postoje brojni razlozi: tako, zbog velike tražnje za novčanim sredstvima, zbog otkazivanja postojećeg mehanizma kamate kao alokativnog instrumenta, banke su zauzele poseban položaj u privredi, po brojnim ocenama dominantan; one su unosile konsideracije druge vrste, veoma često političke, i to formulisane od političkih tela na čijim su teritorijama poslovale; njihova veštačka teritorijalizacija ozbiljno preti da ih pretvori u državno-ekonomske organizacije. Jedini

izlaz iz ovog stanja jeste u svođenju hipertrofiranog kreditnog odnosa na normalne okvire, u striktnom poštovanju načela da poslovnu politiku banaka treba podrediti interesima samih privrednih organizacija i u razvijanju prave tržišne alokacije ovih eksterno koncentrisanih novčanih sredstava.

EFIKASNOST TRŽIŠNOG MEHANIZMA

Ako se tvrdi da bi jedno kompletno tržišno rešenje koje obuhvata sve tri osnovne funkcije — selektivnu, alokativnu i distributivnu — obezbedilo bolje funkcionisanje privrede i s ekonomskog i sa socijalnog stanovišta, to ne znači da se tržištu pripisuje savršena efikasnost. Ovo je potrebno istaći zbog svojevremenog vrlo snažnog „laissez faire" pristupa nekih naših ekonomista i političara, bez obzira na njihovo različito opredeljenje o univerzalnosti tržišta, u kome se dohodak smatrao isključivom pobudom, konkurencija vrhovnim zakonom privrede, a pravo na prisvajanje rezultata rada, često svedenih na poslovni uspeh, apsolutnim i neograničenim pravom. Iz zainteresovanosti radnika za uspeh celog preduzeća i iz međusobne utakmice preduzeća na tržištu izvodila se idealizovana slika privrede koja automatizmom svojih zakona uvek donosi optimalna rešenja. U celini, neki ekonomisti iznosili su svoje uverenje da će se društveno-ekonomski sistem, oslanjajući se na robnu privredu i samoupravljanje, bez društvenog usmeravanja i društvene odgovornosti, sam po sebi dalje razvijati u pravcu socijalizma.

Zbog toga bi bilo korisno zabeležiti kakve se danas daju ocene o efikasnosti tržišnog mehanizma u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, čije osnovno ideološko opredeljenje počiva na pojedinačnoj inicijativi i motivaciji, pa i na tržištu kao njenoj društvenoj verifikaciji. Uprkos ovakvom načelnom stavu, ekonomska literatura priznaje da, čak kad u stvarnom svetu ne bi bilo frikcija niti tržišnih konkurentski ograničenih struktura, kad bi se sve odvijalo glatko i bez prepreka, sistem cena ne može obuhvatiti nekoliko tipičnih slučajeva. Među njima treba pomenuti najpre javna dobra, koja su dostupna svim potrošačima i čiju ponudu, nezavisno od toga da li se za njihovu upotrebu plaća ili ne, efikasno ne obezbeđuje privatno privređivanje. Ova dobra se prepuštaju netržišnim institucijama koje po pravilu pripadaju javnim vlastima. Umesto tržišnih kriterijuma, uspostavljenih putem konkurencije, ove institucije na osnovu važećeg sistema utvrđuju javni (opšti) interes.

Drugi tipičan primer predstavljaju delatnosti kod kojih su jako izraženi eksterni efekti. Tržište ne obezbeđuje optimalna rešenja u slučaju eksternalija jer dovodi do prekomerne proizvodnje dobara koja imaju eksterne troškove, odnosno do nedovoljne proizvodnje onih dobara koja pružaju eksterne koristi. Ovo je postalo dramatično evidentnim poslednje decenije u svemu onom što se na Zapadu zove „by-products" ili „side-effects" savremene tehnologije. Mogu se u sličnim prilikama navoditi Schumpeterove reči da je „svaki razvoj jedan proces stvaralačkog uništenja", kao što to neki čine, ali ugrožavanje sredine i neravnoteža

ekonomskog sistema dobili su takve razmere da prete samom „kvalitetu života". Zbog toga je neophodna državna intervencija dvojako — da preko poreza, regulacija, kažnjavanja i slično izjednači pojedinačne i društvene troškove, čime se sprečava prekomerno alociranje, i da preko sopstvenog ulaganja restituiše životne vrednosti. Slično, kod delatnosti sa suprotnim eksternim efektima, zbog njihove eksterne koristi, država može da nametne svim članovima društva da preuzmu na sebe deo troškova. Drugim rečima, sprečava se prost transfer troškova i koristi koji bi nastao zbog nesposobnosti tržišta da pruži pravo vrednovanje.

Na kraju, postoje takve grane u materijalnoj proizvodnji i van nje koje posebno karakteriše spor rast produktivnosti (stagnantna tehnologija) i velika radna intenzivnost. Ovo znači da u opštem ekonomskom napretku one zaostaju, pa im troškovi srazmerno rastu u poređenju sa ostalim oblastima i granama. Ukoliko je tražnja za njihovim rezultatima neelastična, one će prevaliti svoje troškove na cene, ali u suprotnom slučaju doći će do zaostajanja cena za kretanjem troškova. Tipične pojave ovakve vrste imamo u mnogim kulturnim delatnostima koje u opštem prodiranju robno-novčanih odnosa takođe imaju svoj tržišni efekat. To je razlog zbog čega se ovakvim delatnostima, korisnim za društvo, daju razne supsidije, čime i one participiraju u korišćenju naraslog materijalnog bogatstva, u rezultatima povećane proizvodne snage društvenog rada.

Gornji nedostaci tržišnog mehanizma ispoljavaju se čak pri pretpostavci da u njemu nema nikakvih frikcija i imperfektnosti. Statički posmatrano, idealna alokacija proizvodnih resursa postiže se samo u savršenoj konkurenciji, mada ima autora koji tvrde da se identičan rezultat dobija u modelu apsolutnog monopola. Sve ostale proizvodne i tržišne strukture menjaju manje ili više alokaciju proizvodnih činilaca, pa time i njene efekte. A stvarna privreda uključuje upravo takva stanja jer u njoj nema ni savršene konkurencije ni apsolutnog monopola. Pored toga, u njenom razvijanju, naročito poslednjih godina, zapaža se snažno okrupnjavanje proizvodnje, jačanje velikih oligopola i širenje od njih organizovanih tržišta. Uporedo s njima održavaju se ili ponegde šire strukture niskog organskog sastava, brzog obrta sredstava i velike međusobne konkurencije, dok u nekim granama, posebno u oblasti infrastrukture, postoje i čisti monopoli. Oligopolske proizvodne strukture najbrže se šire u granama kao što su industrija nafte, petrohemija, hemijska industrija (bazna hemija, hemijska vlakna, veštačke mase i veštačka đubriva), industrija vozila, proizvodnja razne elektroopreme, proizvodnja pneumatika itd. Sledeći opšte tehnološke parametre, i naša privreda poseduje slične proizvodne karakteristike. Štaviše, s obzirom na njen ukupan obim i na njen vrlo širok spektar, s jedne, i na srazmerno mali broj preduzeća u ekstraktivnoj i prerađivačkoj industriji, s druge strane, pojedini ekonomisti izveli su zaključak o velikoj koncentrisanosti mnogih tržišta u njoj.

Kad su počeli da se razvijaju robni odnosi u našoj privredi, prava istraživanja nisu pronašla jednosmernu vezu između koncentracije proizvodnje i poslovnog uspeha preduzeća. Mada su utvrđene neke od bitnih

osobina monopolizovanih tržišta, kao što je zavisnost njihove zatvorenosti od stepena koncentracije, u domenu akumulacije i ukupnog prihoda merenog prema utrošenim sredstvima dobijeni su niski koeficijenti korelacije. Ovo govori da u tim godinama monopoli i oligopoli nisu bili glavne tržišne snage — zaključak koji se mogao očekivati s obzirom na veliku ulogu države u obrazovanju cena i na njeno zahvatanje velikog dela dohotka, posebno ekstradohotka, raznim vrstama poreza. Danas, pak, i pored velike državne kontrole, stanje je umnogome izmenjeno, razne tržišne strukture dejstvuju, pa zbog toga ekonomisti žele da utvrde i izmere njihove rezultate. Ali, osim opšteg prepoznavanja i ponekih sporadičnih ocena, pravo naučno ispitivanje tek predstoji.

Konačno, kad je reč o tržištu kao privrednom samoregulišućem mehanizmu, potrebno je ukazati na još jednu grupu nedostataka, koja ne spada ni u njegovu prostornu ograničenost ni u njegovu strukturnu heterogenost, već je njemu po prirodi svojstvena. Ono preko cena i drugih pojava pruža veoma značajne informacije proizvođačima i potrošačima, ali te informacije su kratkoročnog karaktera. Njegovo delovanje uvek zahteva određen vremenski razmak, koji protekne od ulaza jedne promene do njenog izlaza i koji je povrh toga različit u pojedinim područjima. Ova njegova osobina ex post delovanja, u vidu naknadne provere i korekcije, može dovesti do ozbiljnih ekonomskih gubitaka i štete.

Ali, mada je tržište neophodan uslov, samoupravljanje nije, kako je nedavno izneto u jednoj političkoj debati, njegov zarobljenik. U jednu od zasluga Ekonomskog instituta u Zagrebu i njegovih saradnika treba ubrojati neprekidno insistiranje na kvalifikovanju naše privrede kao jednog plansko-tržišnog sistema. Uostalom, ovu ideju zastupao je jedan niz ekonomista, i to od prvih dana samoupravne organizacije naše privrede. Planska komponenta se mora mnogo više razviti na nivou radne organizacije nego što je to danas u praksi, što ima za pretpostavku, pored ostalog, stabilna privredna kretanja i trajnije institucionalne uslove privređivanja. Samoupravni sporazumi i društveni dogovori predstavljaju naše originalno rešenje planiranja preko okvira preduzeća, u užim i širim društvenim razmerama. Ono još nije dovoljno efikasno u svim svojim funkcijama, kako su ih pobrojali naši ekonomisti: u informativnoj (pružanjem tačnih ekonomskih analiza postojećeg stanja i budućih trendova radi optimizacije odluka privrednih subjekata), koordinirajućoj (prethodnim usklađivanjem važnijih njihovih odluka), usmeravajućoj (odabiranjem ciljeva i puteva razvoja i usvajanjem odgovarajuće strategije) i korektivnoj (ispravljanjem grešaka i loših rezultata tržišta pomoću mera ekonomske politike). Naravno, potrebno je dosta vremena dok se ne pronađu odgovarajuća načela i efikasni oblici planiranja u kome su radni ljudi njegovi nosioci, kako u radnim organizacijama tako i u raznim institucijama samoorganizovane privrede. Od posebne je važnosti poboljšati kvalitet ekonomske politike društveno-političkih zajednica. Dobrim delom je zbog toga državna intervencija dostigla vrlo velik obim, na pojedinim sektorima čak nedopustiv za normalno odvijanje jedne samoupravno postavljene privrede.

Danas je, zbog stanja u privredi, oživeo ceo spisak starih želja, nekih među sobom protivrečnih — da se naporedo održi ekspanzija proizvodnje i stabilizuju privredna kretanja, da se potisne inflacija i obezbedi likvidnost u privredi, da se smanji spoljnotrgovinski deficit (bez dovoljne supstitucije pomoću domaćih sirovina), širi zaposlenost i podigne životni standard. Sama privredna kretanja nameću određen prioritet među njima, ali to onda nije smišljena dugoročna politika. Nama su potrebni jasno definisani dugoročni ciljevi kako u oblasti proizvodnje (razvoj energetske i sirovinske osnove, poljoprivredni kompleks, svi vidovi saobraćaja) tako i u oblasti materijalnog položaja ljudi (vremenski postavljen zadatak da se obezbedi radno mesto svim radnim ljudima, tempo rešavanja stambenog problema, nivo i struktura potrošnje, granica socijalnih razlika u samoupravnom društvu, opšte podizanje životnog standarda). Međutim, osim izbora planskih ciljeva, potrebno je institucionalno i pomoću sredstava obezbediti njihovo ostvarivanje.

Ukratko, dogradnja samoupravne institucionalne osnove, dogovor o osnovnim planskim ciljevima, o njihovoj uporednoj važnosti i vremenskom redosledu i primena prigodnih mera i sredstava ekonomske politike jesu tri međusobno povezane komponente jednog sistema parametara u okviru kojeg radni ljudi i njihove organizacije slede svoje sopstvene interese, ali čije ponašanje tek tada donosi najbolje ekonomske i društvene efekte za celu socijalističku zajednicu.

NORMALNA CENA U SAMOUPRAVNOJ PRIVREDI

Kad se traži svesno, plansko usmeravanje privrednih kretanja, onda su neophodni određeni kriterijumi radi procenjivanja njihove racionalnosti. Jedan od osnovnih među njima je normalna cena, u čijoj se strukturi i veličini izražavaju glavne društveno-ekonomske osobine samoupravne privrede.

Jedna objektivna teorija samoupravne tržišne privrede mora poći od postojanja velikih slobodnih kretanja subjektivnih i materijalnih činilaca, od slobodnih tokova robe i novca. Na osnovu njih može se utvrditi opšta ravnotežna cena koja proističe iz sistema kao takvog i koja se veoma često naziva „normalnom cenom“. To ni najmanje ne znači da se ona ispoljava jednoobrazno i neposredno na svim tržištima. Zavisno od različitih prilika, preduzeća mogu voditi i stvarno vode politiku cena, pa se čak nametnula kao odgovarajuća praksa neka vrsta target-price, koja u sebi sadrži akumulaciju, izračunatu na osnovu programiranih troškova razvitka preduzeća i povećavanja dohotka u budućnosti. Opšta ravnotežna cena ne služi ni kao veštački korišćeno sredstvo racionalizacije privrednih zbivanja i pojava, kakav slučaj imamo u centralistički određenim cenama u Langeovom modelu ili u uspostavljanju takve sveobuhvatne ustanove kakva je Vanekova National Labor-Management Agency. Privredna stvarnost je mnogo složenija, pa se institucionalni aspekti, efikasnost ekonomskog mehanizma i celishodnost

ekonomske politike ne mogu rešiti pojednostavljenim socijalističkim modelima, uvođenjem neke nove institucije ili dve-tri varijable. Opšta ravnotežna cena kakva se razvija u ovom pristupu ima određeno, ograničeno, mada značajno, mesto u teoriji samoupravne robne privrede: ona se posmatra kao izraz osnovnih interesa samoupravnih proizvođača; ona se manifestuje u konkurentnim uslovima; ona omogućava tumačenje ostalih proizvodnih i tržišnih struktura; zbog ovoga ona je korisno analitičko sredstvo koje je od pomoći u ekonomskoj politici i planiranju privrednog razvoja.

Dakle, polazni model opšte ravnotežne cene imao bi sledeće karakteristike — da je to privreda dovoljno homogene konkurentne strukture, s velikom mobilnošću rada, visokim stepenom samofinansiranja ekonomskih organizacija i razvijenim transparentnim tržištem novca, i u kojoj je neposredni administrativni uticaj na spontana kretanja sveden na minimum. U ovim uslovima se postavlja krucijalno pitanje: šta se pojavljuje kao pokretačka pobuda ekonomskog ponašanja? Često pojedini autori ističu složenost i dijalektičnost jugoslovenskog samoupravnog društva, obilje varijabli svojstvenih njegovoj ekonomskoj praksi, pa čak i nemogućnost izgradnje jednog uprošćenog i konzistentnog modela. Sigurno uvek treba imati na umu pluralitet ciljeva, to vezuje apstraktno i deduktivno razmatranje za neposrednu stvarnost i otkriva granice valjanosti izvedenih zaključaka. Međutim, ukoliko bi se pluralitet ciljeva protumačio kao skup ciljeva jednake vrednosti, to bi učinilo nemogućim svako teorijsko istraživanje i svelo bi nauku na prikupljanje empirijske građe i golu deskripciju. Sama stvarnost nameće iskustvenim putem saznanja o postojanju redosleda ciljeva po njihovoj važnosti.

U sklopu pitanja oko „normalne cene" posebno treba raspraviti naučnu valjanost dve najrazvijenije koncepcije — naime, o dohodnoj ceni i specifičnoj ceni proizvodnje.

a) *Dohodna cena*

Dohodna cena predstavlja jedno od najkontroverznijih pitanja u našoj ekonomskoj teoriji. Odlučno branjena od manje grupe ekonomista, međusobno vrlo saglasnih, ali i napadana od mnogobrojnih ekonomista, ona je postala poznata i široj javnosti. Od onih dana kad je prvi put formulisana pa do prošle godine ona je zadržala svoju početnu sadržinu. Nedavno su njeni autori uneli izvesne promene, tako da se može govoriti o njenim dvema verzijama.

Koncepcija dohodne cene u svojoj originalnoj verziji jako je naglasila ulogu proizvodnih činilaca u granskoj raspodeli društvene novostvorene vrednosti, pa samim tim i u procesu obrazovanja cena. Jedna grana dobija u ovoj raspodeli srazmerno veličini svojih proizvodnih činilaca angažovanih u celini. U tumačenju ovog izraza, u pokušaju da obuhvata sav minuli rad u jednoj godini, pristalice dohodne cene sabrali su predujmljena sredstva za rad i godišnju masu svih predmeta

rada. Ako novostvorenu vrednost iskažemo podvojeno preko *v* i *m*, ako ništa više, ono bar zbog razlikovanja proste i proširene reprodukcije, i ako sa *sr* obeležimo sredstva za rad, sa *pr* predmete rada, a sa *n* broj obrta u toku jedne godine, ta celina proizvodnih činilaca dobija izraz

$$sp+nw=sr+n \cdot pr+n\,(v+m)$$

Polazeći od teorije radne vrednosti, uz pretpostavku jednake složenosti radova, lako se mogu konstruisati brojčani primeri koji pokazuju dejstvo pojedinih elemenata proizvodnih činilaca kad bi dohodna cena posedovala svojstvo zakonitosti. Tom prilikom bi u raspodeli novostvorene vrednosti pojedine grane dobile, a druge izgubile u poređenju sa svojim originalnim doprinosima. Da bismo utvrdili njihov međusobni odnos — inače jednak po dohodnoj stopi — uzimamo kao merilo prosečne lične dohotke i prosečnu akumulaciju koja otkriva njihov stvarni ekonomski položaj. Jedna sprovedena analiza otkrila bi sledeća pravila: (1) ako je data veličina proizvodnih činilaca, pri jednogodišnjem obrtu (što znači da je podela na sredstva za rad i predmete rada bespredmetna u raspodeli dohotka), njihov viši organski sastav donosi više, a niži sastav manje od proseka (dobijenog zbrajanjem prosečnih ličnih dohodaka i prosečne akumulacije); (2) ako su dati veličina proizvodnih činilaca u prvom obrtnom periodu i njihov organski sastav, grane sa bržim prisvajaju više, a grane sa sporijim obrtom manje od proseka; (3) ako su dati veličina proizvodnih činilaca u prvom obrtnom periodu, njihov organski sastav i bilo koji broj obrta veći od jedan godišnje, veće učešće sredstava za rad u sredstvima za proizvodnju donosi manje od proseka, odnosno veće učešće predmeta rada više od proseka. Što su razlike u organskom sastavu proizvodnih činilaca, obrtu i podeli sredstava za proizvodnju na njihov stalni i opticajni deo veće, to su i odstupanja u raspodeli novostvorene vrednosti izrazitija. Naravno, moguće su i kombinacije ovih parcijalnih činilaca, čije ukupno dejstvo zavisi od karaktera i intenziteta njihovih promena.

Ova pravila pokazuju, najpre, da je dohodna cena (u svojoj početnoj verziji) nedovoljno racionalna kategorija, koja arbitrarno favorizuje pojedine grane. Često se tvrdilo da bi ona obezbedila posebno povoljan položaj granama sa višim organskim sastavom. Kad bi tako bilo, ona bi imala doslednu ekonomsku logiku, mada bi ostalo pitanje zašto unapred njima davati više, zašto im omogućavati veće lične dohotke i veću akumulativnost, zašto ih a priori činiti atraktivnim. Međutim, ista dohodna cena deluje i suprotno time što ide naruku granama s velikim obrtom, koje su, po pravilu, ujedno i grane s niskim organskim sastavom. Drugo, ona nije ravnotežna cena jer bi njeno eventualno delovanje izazvalo nejednake lične dohotke i nejednaku akumulativnost. Ako se pretpostavi mobilnost proizvodnih činilaca, kako to inače rade njeni zastupnici, onda mora doći do realokacije rada i ostalih resursa. U svetlosti ovog postaje jasno uporno odbijanje da se prihvati tržišna alokacija materijalnih i ličnih proizvodnih činilaca. Treće, dohodna cena sadrži odnose neprihvatljive nejednakosti i ograničava pri-

menu socijalističke raspodele prema radu. Ne ponavljajući već navedene činjenice, dovoljno je ukazati na to da proste razlike u materijalnom sastavu sredstava za proizvodnju, da li ima više sredstava za rad ili predmeta rada, pri svakom obrtu od dva puta godišnje i preko toga menjaju položaj grane i radnih kolektiva. Ako stojimo na stanovištu Marxove teorije vrednosti, onda svaki ovakav dohodak predstavlja odbitak od nečijeg tuđeg rada.

Nova verzija dohodne cene izložena je u studiji *Politika dohotka u samoupravnoj robnoj privredi.* U ovoj verziji je prihvaćena kritika ekonomista Bajta, Kukoleče i Mirića na neadekvatnost imenitelja u dohodnoj stopi zbog prisutnih razlika u obrtu materijalnih činilaca proizvodnje u raznim grupacijama i granama privrede: „Da bismo otklonili ovakve opravdane prigovore, odlučili smo da za potrebe ove analize korigujemo raniju metodologiju utvrđivanja materijalnih faktora proizvodnje u imenitelju dohodne stope, odnosno da umesto ranije veličine unesemo prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva svake privredne grupacije." Ovako korigovana dohodna stopa uzima se ne samo „kao pokazatelj primarne raspodele, već isto tako i kao pokazatelj poslovnog uspeha samoupravne radne organizacije". Pošto se i dalje u imenitelju zadržava novčani izraz novododatog rada, to se u njemu nalaze naporedo prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva i prosečan broj radnika koji radi i upravlja tim sredstvima. Na ovaj način se, pored ostalog, uklanja jednostranost pokazatelja primarne raspodele kakvi su dohodak po radniku i dohodak po sredstvima.

Nema sumnje da prelazak sa ukupno primenjenih materijalnih činilaca na prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva odstranjuje neke elemente gornje kritike, zbog čega su, uostalom, pristalice dohodne cene i unele ovu ispravku. Međutim, suštinskog poboljšanja nema jer, ako se opet primeni korišćeni analitički postupak, dobijaju se sledeći rezultati: (1) pri jednogodišnjem obrtu položaj je isti kao i ranije, to jest viši organski sastav donosi dohodak veći nego što je zbir prosečnih ličnih dohodaka i prosečne akumulacije, a niži organski sastav dohodak manji od toga; (2) pri jednoobraznom organskom sastavu u svim granama obrt je od odlučujućeg uticaja, pa se brži obrt valorizuje u većem prisvojenom dohotku, a sporiji u manjem od zbira prosečne veličine ličnih dohodaka i akumulacije; i (3) ako se kombinuju ova dva momenta, što upravo odlikuje stvarnost, više ili manje povoljan raspored ukupne novostvorene vrednosti po granama, prema ovakvoj dohodnoj koncepciji, zavisi od snage delovanja ovih protivrečnih snaga — organskog sastava i brzine obrta. Prema tome, elementi arbitrarnosti, neravnoteže i ekonomske nejednakosti i dalje su ostali.

Ovo što je ovde rečeno odnosi se na koncepciju dohodne cene kao normalne cene samoupravne tržišne privrede. Ako se celo pitanje ograniči na dohodnu stopu kao na pokazatelj poslovnog uspeha radnih organizacija, čemu su, izgleda, sada skloni teoretičari dohodne cene, onda se može ukazati na jedan primer koji to obara, iskonstruisan, tako da se u slučaju tri alternative — od kojih se prva odnosi na srazmerno mala predujmljena sredstva, veliki broj radnika i tako nisku produktivnost

da ne postoji višak rada, a treća, obrnuto, sadrži srazmerno velika sredstva, mali broj zaposlenih i visoku produktivnost i akumulativnost — zbog veće mase novostvorene vrednosti, makar se sva sastojala od prosečnih ličnih dohodaka, prva nameće kao najbolja. Ova ilustracija mogućeg, sasvim dopustivog dejstva dohodne stope protiv tehničkog progresa, uprkos verbalnom osporavanju, ostala je sve do sada doista bez pravog odgovora.

Kao što se vidi, dohodna cena predstavlja kategoriju izvedenu iz određenih premisa o maksimirajućem ponašanju samoupravnih socijalističkih proizvođača. Ona je nesumnjivo odigrala značajnu ulogu u razvoju jednog dela ekonomske teorije jer je više nego druge koncepcije kod nas podvukla neophodnost takvog metodološkog postupka u tumačenju samoupravnog ekonomskog mehanizma. Ali, pošavši od celine dohotka kao motiva privređivanja, upoređene sa celokupnim utrošenim radom, ona je stalno zapadala u teškoće, pored ostalih, i u one na koji način prevesti ovu naturalnu veličinu u vrednosnu. Prvi pokušaj nije uspeo, ali ni ovaj drugi takođe, zadržavajući u sebi nedovoljno čiste ekonomske veličine (prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva nasuprot novododatom radu) i neravnotežne odnose. Prema tome, ni ova poslednja i teorijski najrazvijenija od svih varijanti koje u brojitelju imaju dohodak ne može se održati posle izlaganja kritičkih primedbi.

b) *Specifična cena proizvodnje*

Jedna grupa ekonomista okupljena oko Instituta društvenih nauka u Beogradu formulisala je svoje poglede o opštoj ravnotežnoj ceni u socijalističkoj privredi našeg tipa, koja se zbog izvesnih istorijskih momenata naziva „specifična cena proizvodnje“, mada pojedini njeni autori smatraju da bi joj najbolje odgovarao izraz „socijalistička cena proizvodnje“. Pošto se od nastanka ove koncepcije ništa nije izmenilo u njenoj argumentaciji, mi ćemo je ponoviti u glavnim crtama.

Socijalističke društvene odnose obezbeđuju prvenstveno društvena svojina sredstava za proizvodnju, samoupravljanje radnih ljudi i njihovo pravo na učešće u raspodeli društvenog proizvoda prema načelu „svako prema sposobnostima — svakome prema njegovom radu“. U ovim okvirima lični i materijalni interesi radnih ljudi čine pokretačku i stvaralačku snagu socijalističkog društva. Pošto je u ovoj fazi društvenog razvitka rad još uvek prvenstveno „sredstvo za život“, u raspodeli sredstava potrošnje među pojedine radne ljude ne može vladati ni jedno drugo načelo osim razmene ekvivalenata — da se za iste količine uloženog rada dobijaju proizvodi jednake vrednosti: „Pravo proizvođača proporcionalno je radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se merenje vrši jednakim merilom — radom.“ Ovo je utvrdio Marx kritikujući Gotski program, i za sada nema ni jednog naučnog razloga ili činjenice koji bi suštinski oborili ovu postavku.

Osnovne slobode ekonomskog karaktera — vlastita sloboda u svojstvu proizvođača da se opredeli za zanimanje i radno mesto, vlastita

sloboda u svojstvu potrošača da sam napravi izbor neophodnih proizvoda i usluga — jesu bitne za svako slobodno društvo, pogotovo za socijalističko. Ako se pođe od ovakve mobilnosti rada, u krajnjoj liniji mora se ostvariti raspodela prema radu i obrazovanje ličnih dohodaka prema kvalitetu i kvantitetu rada. Svaki radni čovek stvara sopstveni bilans između kvaliteta i kvantiteta uloženog rada, s jedne, i primljenog ličnog dohotka, odnosno svih davanja razne vrste koja obezbeđuju životni standard, s druge strane. Prema ovom bilansu, prema sopstvenoj proceni da li je njegov rad podvrgnut jednakom merilu ili ne, pojedinac slobodno odlučuje o svom daljem učestvovanju u postojećoj ili nekoj drugoj radnoj organizaciji. Dejstvo mnogobrojnih činilaca ekonomske, socijalne i psihološke prirode ometa idealno kretanje rada prema čisto ekonomskim potrebama i pobudama. Ali, osnovna logika našeg privrednog sistema pretpostavlja slobodno kretanje rada, njegov priliv i odliv prema ekonomskim zakonitostima sa tendencijom da se dostigne potrebna ravnoteža. Raspodela prema radu nije, dakle, neki etički postulat (mada po sebi sadrži veliku etičku vrednost), već ekonomska nužnost, objektivna veličina, nešto bez čega socijalizam ne bi ni mogao biti socijalizam jer bi priznavao individualno prisvajanje i po drugoj osnovi mimo rada.

Akumulacija je kategorija izvedena iz ovog osnovnog interesa. Mnogi autori su tačno rekli da ona znači akt svesnog odlaganja jednog dela potrošnje u sadašnjosti radi celishodnog povećanja potrošnje u budućnosti. Položaj radnih ljudi u osnovnim ekonomskim ćelijama društva, njihovo neposredno spajanje sa uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada, čini ih osnovnim nosiocima socijalističkog razvitka. Zbog svojih interesa oni se bore za dobro poslovanje, tehnički napredak i maksimalan uspeh svoje radne organizacije. Oni se upravo udružuju da bi podigli produktivnost rada. Posledica ove njihove zainteresovanosti i aktivnosti jesu manje ili veće mogućnosti da se proizvodnja širi, da se reprodukcija obavi u povećanim razmerama. Štaviše, uz svu pojedinačnu slobodu u raspolaganju dohotkom, objektivne zakonitosti nagone radne kolektive da ga dele na fond potrošnje i fond akumulacije, da pri tom vrše takvu podelu koja će im obezbediti potreban dinamičan razvoj. Pošto cene svih proizvoda sadrže po pravilu deo vrednosti koji se koristi kao akumulacija, postavlja se pitanje: da li taj stvoreni višak rada neposredno i u celini prisvajaju radni kolektivi? Ako bi se to događalo zakonito, vrednosna cena bi bila gravitaciona tačka tržišnih cena. Međutim, i kod društvenih sredstava postoji pokretljivost prema ekonomski najunosnijim i najrentabilnijim plasmanima, što dovodi do spajanja sa odgovarajućim kretanjem rada i do optimalne alokacije materijalnih i subjektivnih činilaca proizvodnje. Neki ekonomisti misle da je pokretljivost kapitala veća od sličnih tokova u našoj privredi, ali bez obzira na manji ili veći stepen njene jačine ova pojava preko svih svojih vidova, počev od samofinansiranja, zajedničkih ulaganja pa do kreditnog sistema, stalnim useljavanjem i iseljavanjem postiže takvu srazmeru ponude i tražnje da akumulativnost teži da postane ista u različitim

oblastima proizvodnje i prometa, te se vrednost pretvara u cenu proizvodnje.

Dakle, polazeći od osnovnog interesa proizvođača, obrazuje se specifična cena proizvodnje, koja u sebi sadrži dva uravnotežena elementa — lične dohotke i akumulaciju. Ona zahvata bitne momente ekonomskog sistema našeg tipa i definiše ravnotežu u njemu. Dohodna cena obuhvata materijalne troškove i prosečni dohodak. Umesto prosečnog dohotka, iako je dohodak polazna kategorija jedne privrede u kojoj radni ljudi istupaju kao donosioci privrednih odluka i kolektivni entrepreneur, zbog njegovog dvojstva da služi podmirenju lične potrošnje i proširenju reprodukcije, u specifičnoj ceni proizvodnje se kao krajnjoj konsekvenci slobodnih ekonomskih tokova nalaze dva navedena uravnotežena elementa — lični dohoci prema kvalitetu i kvantitetu rada i akumulacija prema predujmljenim osnovnim i obrtnim sredstvima. Kako zbog prvog tako i zbog drugog elementa (da se kod obrtnih sredstava radi ne o utrošenom, već o onom delu koji mora biti stalno vrednosno prisutan i koji uključuje predujam ličnih dohodaka i sredstava za opštu potrošnju, za proizvodnju u toku i za zalihe gotovih proizvoda) dobile su se teorijski čiste veličine i izgubile sve teškoće, neracionalnosti i nejednakosti proistekle iz različitih organskih sastava i obrta po granama, a karakteristične za druga teorijska rešenja normalne cene.

Ovde želimo da ponovimo samo još dve stvari iz studije Instituta društvenih nauka o specifičnoj ceni proizvodnje. Vrednost, cena proizvodnje, zakonite trajnije inkongruencije s njom, unutrašnje tržišne cene i svetske cene predstavljaju sukcesivne lančane karike u poimanju i tumačenju socijalističke robne razmene. Tek ceo ovaj skup kategorija objašnjava prometne odnose. Ako prihvatamo Marxovo ekonomsko učenje, onda polazna tačka analize jeste teorija radne vrednosti. Sledeća kategorija odnosi se na normalnu cenu vezanu za opštu ravnotežu celog sistema kad se slobodno kreću ekonomski faktori. Bez nje nema tačnog shvatanja drugih, iz nje izvedenih kategorija. Upravo taj deo analize ispunjava teorija specifične cene proizvodnje. Osim toga, kao u svim savremenim robnim privredama, i u našoj se isto tako zavisno od veličine preduzeća i njihovog broja, važnosti i mesta njihovih proizvoda u proizvodnoj i ličnoj potrošnji, vertikalne i horizontalne povezanosti sveg robnog sveta, posebnih prirodnih i saobraćajnih prilika, pa i državnih mera, u granama obrazuju različite konkurentne, polipolske, oligopolske ili monopolske strukture. One izazivaju neke nove procese, pored onih velikih kretanja, koji za osnovu imaju logiku cene proizvodnje. Zato se tržišne cene ne mogu svesti na cenu proizvodnje, čak ni u slučaju poklapanja ponude i tražnje; drugim rečima, nepodudaranje između tržišnih cena i cena proizvodnje nije slučajno i kratkoročne prirode, već je zakonito, što znači da se cena proizvodnje ne javlja kao gravitaciona tačka u kretanju tekućih tržišnih cena.

Pored toga, ova cena ne predstavlja ni normativnu veličinu. Osnovna osobina savremenog tehničkog progresa, čija je brzina nadmašila sve što se ranije događalo u ovoj oblasti, jeste velika neujednačenost. S obzirom na glavne premise izvođenja specifične cene proizvodnje, a

i na stvarni stepen samofinansiranja u našoj privredi, koji bi, po mnogim ocenama, trebalo da bude veći, ali koji, svakako, nije mali, beznačajan činilac, svako zavođenje prinudnim merama nekih cena koje odgovaraju proseku i preseku cele privrede usporilo bi hod tehničkog napretka.

Na kraju, autori koncepcije specifične cene proizvodnje zaključili su da je ona od koristi u ispitivanju privrednih kretanja, za predviđanja budućih tokova, ukoliko se spontano održe vladajuće ekonomske prilike, pa, prema tome, i za svesno usmeravanje procesa društvene reprodukcije, posebno privrednog razvoja, ugrađivanjem instrumenata korekcije i organizovanosti u sklop mera privrednog sistema. Posebno ona dopušta da se utvrdi tačan položaj svih privrednih grana kada bi se proširena reprodukcija odvijala jednakim ritmom u svim odeljcima, oblastima i granama. Različita akumulativnost jeste indikator u kom pravcu se privreda spontano kreće. Na ovoj osnovi moguće je postaviti planske mere koje bi obezbedile realizovanje razvojne politike celog socijalističkog društva. Drugo, posle kvantifikovanja cene proizvodnje (prema sadašnjem poznavanju naučnih postupaka i tehnike) mogu se utvrditi odstupanja stvarnih tržišnih cena od nje i potpunije ispitati snage koje deluju na obrazovanje cena, posebno na njihove relativne odnose. Naravno, i ovo bi bilo od pomoći za postavljanje jedne efikasnije ekonomske politike u našoj zemlji.

Ovde je kratko i eksplicitno ponovljena koncepcija specifične cene proizvodnje. Do sličnih rezultata, naravno, uz upotrebu različitih termina i argumentacije, došli su i drugi autori. Ne potcenjujući prisutne razlike, ovo govori o pojedinačnim naporima da se, na osnovu razlike između proste i proširene reprodukcije i dvojake namene dohotka, utvrdi opšta ravnotežna cena samoupravnog privrednog sistema u uslovima savršene mobilnosti proizvodnih činilaca.

Međutim, bilo je i izvesnih ekonomista koji su kritikovali specifičnu cenu proizvodnje — da ona protivreči suštini socijalističke privrede, da uvodi najamne odnose, da odriče pravo radnim kolektivima da samostalno raspolažu svojim ostvarenim dohotkom. Ova kritika, ukoliko je dobronamerna, može biti samo plod nerazumevanja. I kapitalisti su raspolagali celinom viška vrednosti, ali su ga pod pritiskom zakonitosti robne privrede morali deliti na fond akumulacije i na fond sopstvene lične potrošnje. Isto tako, u samoupravnom socijalizmu ne postoji oličenje društvene svojine u nekom centralnom organu čiji se poseban interes ispoljava u akumulaciji i uvećavanju sredstava za proizvodnju, nego sami radni ljudi kojima pripada cela novostvorena vrednost deluju kao kolektivni preduzimači i jedan njen deo odvajaju za proširenu reprodukciju. Što se objektivne ekonomske zakonitosti više približuju onima koje su karakteristične za konkurentski tip privrede, to i ova podela ima u sebi manje proizvoljnih i voluntarističkih elemenata.

U studiji *Politika dohotka u samoupravnoj robnoj privredi* kritika specifične cene proizvodnje preneta je na stručni teren. Ona obuhvata dva aspekta — prvi se odnosi na njeno svojstvo „pokazatelja poslovnog

uspeha samoupravne radne organizacije", a drugi na „pokazatelja primarne raspodele". U okviru prvog aspekta ima više kritičkih primedbi: (a) gledište autorâ specifične cene proizvodnje nije sasvim jasno, ni na jednom mestu nisu je nazvali pokazateljem rentabilnosti, efikasnosti ili poslovnog uspeha samoupravne radne organizacije, pa se svi njihovi prisutni stavovi mogu koristiti kako u prilog tako i protiv ove teze; (b) na raznim mestima u ovoj teoriji različito se govori o motivu proizvodnje u našim uslovima, počev od udruživanja radnih ljudi da bi podigli produktivnost rada pa do sticanja dohotka radne organizacije; (c) ako je povećanje celokupnog dohotka osnovni motiv, onda radni kolektivi ne maksimiraju samo jedan njegov deo namenjen akumulaciji; i (d) zbog neadekvatnosti stope akumulativnosti, netačnog ograničavanja brojitelja samo na akumulaciju, a imenitelja na prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva, ona se ne može smatrati pokazateljem poslovnog uspeha. Osnovni razlog eliminisanja specifične cene proizvodnje kao adekvatnog pokazatelja položaja privrednih grupacija u primarnoj raspodeli proizlazi iz gornjeg načelnog neprihvatanja pošto takvu ulogu u bilo kojoj privredi može imati samo ona veličina koja je „istovremeno i pokazatelj poslovnog uspeha radnih organizacija koje deluju kao robni proizvođači". Pored njega, navedena su još dva dodajna momenta. Jedan se odnosi na činjenicu da akumulacija ne zavisi samo od dohotka koji se stiče u primarnoj raspodeli, već i od njegove interne raspodele na akumulaciju i ličnu potrošnju u samim radnim organizacijama. Drugi ukazuje da na masu akumulacije utiču i ugovorne i zakonske obaveze (u vidu kamate na kredite, premije osiguranja, kamate na poslovni fond itd.), što znači da je zavisna, osim od interne, još i od sekundarne raspodele.

Prenošenje dosadašnje rasprave u čisto teorijski domen, bez nepotrebnih političkih diskvalifikacija, predstavlja pozitivan čin. To je jedini način da se provere stavovi, dokazi i kritike, na osnovu čega se stvara naučno saznanje o našoj stvarnosti. Po svoj prilici, pod utiskom izračunavanja stopa akumulativnosti u studijama Instituta društvenih nauka, manjem ili većem broju čitalaca promakla je polazna tačka cele teorijske koncepcije — raspodela prema radu. Osnovni motiv privređivanja radnih ljudi objektivno dovodi do ovog rešenja samo u uslovima savršene mobilnosti rada. Kako nje nema u stvarnosti, to nastaju manja ili veća odstupanja. Suočena sa ovim problemom, grupa saradnika Instituta društvenih nauka mogla je da izračuna prosečne lične dohotke na jednostavan način uzimajući broj zaposlenih po granama, njihovu kvalifikacionu strukturu i jugoslovenske proseke za razne kategorije kvalifikacija. Pošto su se u inostranstvu, posebno u Bureau international du travail, radile analize u kojima su se poredili radovi po vrsti, kvalitetu, kvantitetu, intenzitetu, opštim i pojedinačnim uslovima proizvodnje itd., smatralo se korisnim da se one prouče i da se prihvatljivi elementi eventualno iskoriste u postupku izračunavanja prosečnih ličnih dohodaka u našoj privredi, koji bi onda bili još bliži socijalističkoj raspodeli prema radu i pomenutim bilansima radnih ljudi o odnosu između njihovog uloženog rada kao sredstva za život i dobijenog ekvivalenta. Međutim, s obzirom na preuzete obaveze, vremena nije bilo, pa je celo-

kupna kvantifikacija specifične cene proizvodnje bila izvršena uz pretpostavku da ostvareni lični dohoci u raznim granama odgovaraju načelu raspodele prema radu. U drugoj po redu publikovanoj analizi navedeno je čime bi trebalo upotpuniti primenjeni postupak, pa je grupa saradnika istakla ne samo problem preračunavanja ličnih dohodaka, već ga je stavila na jedno od prva tri mesta.

Ali, ako u kvantifikaciji specifične cene proizvodnje lični dohoci nisu bili dati u novim veličinama, u teorijskom delu koji joj je prethodio oni su bili određeni na isti način kako je u izvodima ovde dato. Najveći broj jugoslovenskih ekonomista ne spori se međusobno oko značaja kategorije dohotka jer se nova uloga radnih ljudi potvrđuje upravo njihovim raspolaganjem kako potrebnim tako i viškom rada. Oni su saglasni i u pogledu porekla dohotka. Za taj deo analize sasvim je dovoljna Marxova teorija vrednosti. No, razlike nastaju kad se počne tumačiti zakonita raspodela ove novostvorene vrednosti između grana. Dohodna cena daje jedno rešenje, koje zbog pobrojanih kritičkih primedbi mnogi ekonomisti ne primaju. Za razliku od nje, specifična cena proizvodnje ide dalje od opšteg pojma dohotka i traži da se utvrde pravila raspodele njegova dva posebna dela — ličnih dohodaka (ili potrošnje radnih ljudi) i akumulacije, ne zbog nekih subjektivnih razloga normativne prirode, već zato što to proističe iz objektivnih svojstava samoupravne tržišne privrede. Dakle, svođenje ove koncepcije isključivo na stopu akumulativnosti i njenu prosečnu veličinu ne odgovara istini.

Drugo, specifična cena proizvodnje jeste mera poslovnog uspeha radnih organizacija, odnosno pokazatelj položaja preduzeća, grupacija ili grana u primarnoj raspodeli. U tome je, uostalom, njen analitički značaj — pored njenog mesta opšte ravnotežne cene celog privrednog sistema — u teorijskom razvijanju ekonomskih kategorija od vrednosti do konkretnih tržišnih cena, zavisnih od proizvodnih struktura i konjunkturnih prilika. Da bi se procenio poslovni uspeh i položaj u primarnoj raspodeli, dovoljno je uporediti ostvarene lične dohotke i akumulaciju, na jednoj, i njihove prosečne veličine, na drugoj strani. Kako se među njima mogu utvrditi odnosi jednakosti, premašivanja ili zaostajanja, to broj njihovih kombinacija iznosi devet. Ukoliko se, opet, želi da se načini jednoobrazni redosled između ispitivanih subjekata (preduzeća, grupacija ili grana), može se uzeti jedna od ovih dveju veličina (teorijski je čistije uzeti prosečne lične dohotke), koja se zatim poredi sa celinom ostvarenog dohotka, da bi se na kraju preko ovog rezidualnog elementa odredilo njihovo tačno mesto. Na taj način oba problema koja muče teoretičare dohodne cene, broj radnika i prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva, ulaze kao elementi procenjivanja ekonomskog položaja preduzeća, grupacija ili grana, ali na prirodan način, u onim domenima koji im i pripadaju.

Naposletku, od sve kritike ostao je samo prigovor da u rešenju tipa specifične cene proizvodnje položaj u primarnoj raspodeli zavisi od interne i sekundarne raspodele. Što se tiče interne raspodele, gornje ukazivanje na oba elementa u dohotku — lične dohotke i akumulaciju — čini ga potpuno bespredmetnim, jer, kako god ga radne organizacije

podelile, objektivno se može utvrditi njihov položaj. Uticaj sekundarne raspodele kritičari su vezali za kamate na kredite, premije osiguranja, kamate na poslovni fond itd. U osnovnoj analizi i transformacionom postupku specifične cene proizvodnje svojevremene kamate na poslovni fond, kao i zajedničke rezerve privrednih organizacija, iako su bile samo oblici doprinosa fondovima društveno-političkih zajednica, bile su uključene u akumulaciju pošto su načelno služile potrebama proširene reprodukcije. Ali, da bi se pokazala akumulativnost privrede u onom delu u kome se neposredno javlja kao nosilac odluka, dodate su još dve verzije takozvane interne akumulativnosti, dobijene po odbitku zakonskih i ugovornih obaveza. Strogi redosled u izvođenju stopa akumulativnosti kazuje da nije reč o mešanju kategorija, već o razvijanju teorijskog prilaza i njegovom približavanju stvarnosti, koja je uvek mnogodimenzionalna i složena. Prema tome, ni ovaj poslednji prigovor ne stoji, pa možemo smatrati da je na sadašnjem nivou teorijska rasprava zaključena.

JEDINSTVO TRŽIŠTA U JUGOSLOVENSKOJ PRIVREDI

Način postanka socijalističke Jugoslavije kao dobrovoljne zajednice naroda i narodnosti od velikog je značaja za sva suštinska rešenja u njoj, pa i u ekonomskoj oblasti. Ustavni amandmani doneli su mnogobrojne izmene kako u postavljanju udruženog rada, njegovom organizovanju i obezbeđenju neotuđivih prava tako i u političkom ustrojstvu zemlje, posebno u funkcijama federacije i načinu donošenja odluka na njenom nivou. Sa stanovišta međusobnog robnog povezivanja i tržišta među ovim izmenama ističu se dve: na jednoj strani, doslednija objektivna verifikacija privrednih odluka organizacija udruženog rada, preduzeća i njihovih raznovrsnih asocijacija, koja ne isključuje, već pretpostavlja uvođenje strateških odluka na svim nivoima privrednih subjekata; na drugoj strani, republike istupaju kao nosioci nacionalnog suvereniteta i u privrednoj sferi, obezbeđujući i usmeravajući razvoj potrebnim tempom i u željenom pravcu na svojim teritorijama. Ove dve, na izgled suprotne, težnje izazvale su svojevremeno nedoumicu kako ih oceniti, da li će s njima osnažiti objedinjavajući elementi ili suprotni elementi, oni koji vode ka osamostaljivanju sastavnih delova federacije.

Nesumnjivo, novi položaj republika i pokrajina znači uvođenje jednog drukčijeg modela privredno-političkog odlučivanja. Kao premise u razmatranju ovog modela treba uzeti političke odluke — da funkcije federacije proističu iz prava i dužnosti koje su joj republike prenele u zajedničkom interesu naroda, narodnosti, radnih ljudi i građana (1) i da su one unapred vezane za obezbeđenje jedinstvenog tržišta i osnova privrednog sistema, shvaćenog kao celishodnog skupa odgovarajućih mera (2).

Neki su autori već iznosili da se našim ustavnim rešenjima stvara stanje nepoznato u drugim zemljama i društvenim sredinama. S jedne strane, proklamuje se i obezbeđuje pravo svakog naroda na suverenitet

u okviru jugoslovenske dobrovoljno stvorene zajednice (štaviše, pre dve-tri godine problemi nacionalne suverenosti i državnosti zaokupili su snažno pažnju političke i naučne javnosti). S druge strane, kao ustavno jednak postavlja se princip jedinstvenog tržišta.

Jedinstvo tržišta ima sledeće oznake: sloboda kretanja proizvoda, materijalnih i subjektivnih činilaca proizvodnje; obavezna važnost istovetne valute u svojstvu prometnog i platežnog sredstva; nacionalni sistem zaštite privredne delatnosti od inostrane konkurencije. Pri pretpostavci da će se efikasno rešavati monetarni i međunarodni (carinski) aspekt jedinstvenog tržišta, onda kretanje ljudi, proizvoda i ideja čini njegovu sadržinu. Nema sumnje da, ukoliko je obezbeđeno efikasno jedinstveno tržište, utoliko su jači elementi povezivanja svih privrednih tokova. Ovde je posebno važno obogatiti privredni sistem novim oblicima i podsticajima međusobnog povezivanja i integrisanja organizacija udruženog rada kako bi se uklonile mnoge veštačke, političke prepreke koje bi se suprotstavile ovakvim procesima.

Drugi činilac predstavlja nova uloga republika i pokrajina. Pošto tržište, zbog sopstvene nesavršenosti, ne deluje dovoljno homogeno niti efikasno, neophodna je društvena racionalizacija spontanih ekonomskih kretanja, pored ostalog, i u vidu državne intervencije. Republike i pokrajine moraju da raspolažu pravom da pomoću određenih instrumenata i ekonomskih mera menjaju parametre izbora, ponašanja i akcije samih preduzeća. Međutim, takve mere ne bi smele da imaju monopolski i diskriminacioni karakter; one bi morale da vode računa o posledicama i po privredu van datog republičkog područja.

Na kraju, federacija je zadržala mnoge bitne ekonomske funkcije — sve one koje traže jedinstveno tržište i u osnovi istovetan privredni sistem. Neke od njih vrši na osnovu Ustava, a druge na osnovu sporazuma među republikama. Prisutnost pluralizma u donošenju važnih privredno-političkih odluka može biti veoma korisna zbog svoje demokratičnosti, naravno, ako se istovremeno obezbedi jedan delotvoran postupak provere pojedinačnih predloga, njihovog prihvatanja ili odbijanja. Danas je dinamika privrednih zbivanja u svetu takva da nameće skraćivanje vremena od uočavanja problema do donošenja odluka. Njihova pravovremenost dobija strategijski značaj. Zato se delotvornost našeg federativnog rešenja proverava i na ovome.

Todo Kurtović

AKTUELNI PROBLEMI INFORMISANJA

I

Naše iskustvo je ne jednom potvrdilo da je za uspješno uređivanje novina, emisija na radiju i televiziji, za uspješno funkcionisanje sredstava informisanja i sistema informisanja u cjelini, svakako važno imati sasvim jasnu, određenu i čistu poziciju sa koje se polazi, jasnu predstavu o tome šta se želi i šta se mora postići, odnosno ciljeve i interese od kojih sistem polazi i na kojima počiva. Kad god se to u raspravama o ovim kao i o drugim političkim pitanjima nije imalo u vidu, lakše su dolazile do izražaja težnje koje su vodile krivim zaključcima i nepotrebnim, ponekad i neprincipijelnim kompromisima. To je naročito bilo karakteristično za ponašanje nekih organizacija u borbi protiv nacionalističkih i pseudoliberalističkih shvatanja i drugih antisamoupravnih i antisocijalističkih težnji i pojava. To je utoliko značajnije kada se ima u vidu da sistem informisanja u našim demokratskim, socijalističkim samoupravnim uslovima ima značajan udio u formiranju javnog mnjenja. Mi mu kao takvom praktično još nijesmo dovoljno prišli. Naravno, nije samo sistem informisanja — bio on manje ili više uspješan — isključivo onaj faktor koji formira javno mnjenje. Na javno mnjenje svakako presudno utiče objektivno stanje u društvu, djelatnost subjektivnih socijalističkih snaga u cjelini. Naročito je učešće svjesnih snaga u sredstvima informisanja od ogromnog značaja. I, posebno bih istakao, što budemo išli dalje u samoupravnom razvoju našeg društva, što bude dalje jačala uloga radničke klase u njemu, odnosno dalje se razvijala samoupravna socijalistička demokratija, utoliko će jačati i njihov značaj. Jer naš sistem samoupravljanja, sam po sebi, traži maksimalno objektivnu, jasnu, angažovanu i blagovremeno datu informaciju koja sadrži — koliko se to može pojednostavljeno reći — cijelu istinu i cjelovitu ocjenu.

Zato, kad govorimo o situaciji i o poziciji od koje polazimo u razmatranju zadataka i puteva u informativnoj djelatnosti, moramo ustajati protiv parcijalnih ili pojednostavljenih ocjena. No, to ne znači da sa principijelno zauzete pozicije ne možemo diskutovati i o parcijalnim problemima i u tom pogledu donositi i ocjene o njima i te ocjene biće cjelovite bez obzira na to što se odnose na parcijalni dio problema. Čini

mi se da na tom planu još uvijek imamo dosta zadataka i krupnih problema koje treba riješiti da bismo se izborili za pobjedu cjelovitije koncepcije sistema informisanja. Pri tome nimalo ne potcjenjujem sve ono što je do sada učinjeno jer je učinjeno dosta. Međutim, naši društveni odnosi su se do te mjere razvili da u mnogo čemu, kad je u pitanju sistem informisanja, traže radikalne promjene i napuštanje stare prakse. U tom pogledu možemo uspjeti samo ako pođemo od do sada zauzetih stavova i ocjena Saveza komunista koje su o tome izrečene. Istupanja druga Tita najbolje govore koliki je značaj ovih pitanja jer on im je uvijek posvećivao veoma veliku pažnju i pridavao veliki značaj.

Polazeći od opšteg, zajedničkog stava, svaka redakcija i svaka kuća moraju imati svoj prilaz koji u našim uslovima ne može i ne smije biti u koliziji sa opštim ocjenama Saveza komunista u cjelini. Taj prilaz mora biti sasvim konkretan i specifičan, odnosno mora se u njemu razraditi naš opšti prilaz i politika. Svaka redakcija mora da gradi svoju poziciju i svoj prilaz u borbi za realizaciju politike SK. Takav prilaz znači da se ne može pojednostavljeno „prepisivati" politika SKJ. To bi bio šematski i nestvaralački prilaz koji ne bi omogućavao dovoljno konkretnu borbu neophodnu da bi list samostalno učestvovao u borbi i mogao voditi akcije i samim tim bio koristan. Praksa najbolje potvrđuje svu beživotnost takvog ponašanja u ovoj kao i u svim drugim oblastima. Izgradnja aktivnog stava na liniji SKJ u svakoj redakciji traži svestran prilaz koji uvijek mora biti izraz mišljenja, stava redakcije, foruma novina, odnosno radija ili televizije.

U izgradnji takvog koncepta novinar, redakcija ili organizacija Saveza komunista u redakcijama ne mogu se povoditi za pojedinačnim ili grupnim mišljenjima jer bi takvo povođenje bilo izraz nesamostalnosti. To bi bio neprincipijelan put koji bi ih lako doveo do toga da se mogu povoditi i za mišljenjima antisamoupravnih snaga, bilo da su one dogmatske ili snage buržoaske restauracije. A takva mišljenja se — kao što je poznato — ponekad u nas lansiraju i u ime socijalizma. Jedno vrijeme, čak, neke redakcije i neke kuće bivale su plijen takvih mišljenja, bilo da se radilo o nacionalističkim ili pseudoliberalističkim težnjama. Ali, nije u pitanju samo to. Riječ je i o odnosu prema zajedničkom interesu naroda i narodnosti Jugoslavije, kao i prema drugim vitalnim interesima samoupravnog društva. Što je razvoj dalje išao, što je SK imao više uspjeha u borbi za pobjedu samoupravljanja, utoliko je dolazilo do vidljivije diferencijacije i u sredstvima informisanja. Tu smo postigli značajne rezultate — ili, bolje rečeno, postigli smo rezultate u jačanju našeg jedinstva — ali su u nekim redakcijama još uvijek frontovi pomiješani — zadržava se ono što ne može dugo koegzistirati i ne prepoznaje se odmah i lako svaka pojava.

Kad govorimo o ovoj oblasti, mislim da je bitno da konstatujemo da u svakoj sredini danas postoje snage koje su kadre da se bore za realizaciju Programa i politike SKJ. S druge strane, svjesni smo da će otpora još dugo biti jer su takvi objektivni uslovi u našem društvu, jer još ima interesa koji su oprečni interesima radnih ljudi. Zato smatram da danas treba odlučno ustati protiv težnji ka depersonalizaciji borbe.

Mislim tu na ustanove, preduzeća i ličnosti, odnosno nosioce određenih antisamoupravnih ponašanja. Težnjom ka depersonalizaciji antisamoupravnih pojava pokušava se da se zadrži status kvo, odnosno da se sačuvaju pozicije antisamoupravnih i antisocijalističkih snaga. Sve se to radi pod plaštom demokratije iako je očito da je takvo ponašanje direktno suprotstavljeno samoupravnom, socijalističkom, demokratskom razvoju.

Još uvijek ima prikrivenih snaga koje bi željele da jasan i revolucionarni, demokratski kurs Saveza komunista i njegov kontinuitet proglase nečim trenutnim, nečim što će proći i što ne može dugo egzistirati. Mislim da su stavovi Saveza komunista u ovoj oblasti veoma jasni bez obzira na to što u nekim dokumentima nije dorečeno mnogo toga što je trebalo u svoje vrijeme reći, što zbog odnosa snaga tada nije moglo biti prihvaćeno. No, bez obzira na sve kompromise koje sadrže naročito neki periferni dokumenti, ipak polazna pozicija svih dokumenata uzetih kao cjelina sadrži poruku koja vodi ka jedinstvu sistema, počiva na jedinstvenom interesu radnog čovjeka i koja samim tim ima klasno obilježje.

Oponentske snage žele da politiku u sredstvima informisanja proglase nečim privremenim. Sa takvih pozicija se onda i sloboda štampe posmatra van samoupravnog koncepta, van društva i natklasno, pa se i radni čovjek tretira van političke, društvene i organizacione strukture, i to kao „mali čovjek". Ove snage, u stvari, žele — iako to ne izražavaju verbalno — da sredstva informisanja suprotstave radnom čovjeku, sadržajem i strukturom informacija, stavovima koje zagovaraju, odnosno žele da ih učine samostalnim u cilju suprotstavljanja radnom čovjeku.

U sadašnjoj situaciji moramo pospješiti akciju, moramo doprinositi još širem okupljanju i povezivanju snaga u sredstvima informisanja, što podrazumijeva i dalju diferencijaciju. To će pomoći da u svim našim redakcijama snage sposobne da se bore za realizaciju politike SKJ u informisanju i dalje jačaju. Razumije se da organizovane socijalističke samoupravne snage izvan redakcija — tamo gdje je to potrebno — treba tu akciju da ubrzaju demokratskom društvenom akcijom.

Mora se reći da je u posljednje vrijeme — posebno poslije Pisma — učinjen značajan napredak u preduzimanju mjera u cilju da se stanje u sredstvima informisanja izmijeni. Stvoreni su uslovi da se u realizaciji cjelokupnog koncepta u ovoj oblasti može brže ići naprijed, odnosno da se on može cjelovitije povezati i demokratizovati, a to znači, pored ostalog, i izboriti se protiv monopolističkih grupa tamo gdje su se one ispoljile. Naš koncept o informisanju u cjelini prihvaćen je od najšireg kruga radnika u ovoj oblasti kao ideja i politika. Na više savjetovanja koja smo imali u toku prošle i ove godine isticana je saglasnost i davana podrška kursu SKJ. Ali, na nizu mjesta taj odnos nije dovoljno razrađen i realizovan. Nema dovoljno inicijative i dinamičnosti da se ide brže naprijed. Zato smatram da na nekim mjestima i ovdje, kao i u nekim drugim oblastima gdje razvoj teče sporo, treba brže praviti zaokrete.

Naš je čovjek zainteresovan da se sistem informisanja brže razvija, prije svega zato da bi bio bolje obaviješten, a zatim i zbog toga što to doprinosi jačanju političke stabilnosti u zemlji, bržem probijanju istine o našoj realnosti u svijet i boljem obavještavanju naših radnika u inostranstvu. On taj sistem posmatra u sklopu razvoja sistema u cjelini, odnosno povezano sa ustavnim promjenama.

U tom pogledu uloga Saveza komunista je nezamjenljiva. On je unutrašnja snaga koja razvija sistem informisanja i doprinosi njegovom usponu. Pismo je i ovdje pospješilo takvu ulogu Saveza komunista. Jer, u stvari, Pismo podstiče organizovanu akciju, oslobađanje od slabosti u svakodnevnoj borbi Saveza komunista. To je jačanje njegove revolucionarne društvene uloge bez koje ne može da funkcioniše ni sistem informisanja, jer je on njegova unutrašnja pokretačka snaga, on je cement naše kohezije u cjelini. Samoupravnog razvoja i samostalne i nesvrstane Jugoslavije ne može biti bez tako organizovanog djejstva Saveza komunista.

Neki u inostranstvu to ne vide ili neće da vide. Naš razvoj ima jasnu logiku i platformu koju je život potvrdio. To nije igra na konopcu, već stabilan hod ka stabilnoj budućnosti. Pa ipak, neki u inostranstvu nam uporno serviraju svoje teze o nastanku pokreta nesvrstavanja. Tako, na primjer, u vrijeme održavanja Četvrte konferencije nesvrstanih zemalja u Alžiru jedan dio desničarske zapadne štampe pogrešno je informisao o razlozima i uslovima koji su inspirisali našu zemlju da formuliše politiku nesvrstavanja. Najčešće se ponavlja teza da je Jugoslavija, našavši se sama nasuprot Istoku i Zapadu, bila prinuđena da se obrati zemljama takozvanog „trećeg svijeta" i da maltene izmisli nesvrstavanje radi svoje bezbjednosti. Otuda neki zapadni listovi, svjesno zaobilazeći pravu prirodu nesvrstanosti, na taj pokret gledaju kao na dogmu koja je, navodno, Jugoslaviju „preskupo stajala". Susreću se i „nova" nagađanja. Na primjer, ima tvrdnji da će se Jugoslavija, da bi obezbijedila svoju nezavisnost koja bi u pregovorima između SSSR-a i SAD mogla biti ugrožena, sve više okretati ka Zapadu, Evropi i Mediteranu zanemarujući svoju ulogu u svijetu nesvrstanih. Pored takvih očito neprijateljskih „razmišljanja" o Jugoslaviji, ima i dobronamjernih ljudi koji površno i jednostrano vezuju nesvrstanu spoljnu politiku Jugoslavije isključivo za ličnost, a ne i za prirodu našeg društvenog sistema čiju bit izražavaju i kreiraju te ličnosti.

Dio štampe na Zapadu, svjesno ili iz nepoznavanja naše istorije, ne uočava logičnu povezanost uvođenja samoupravljanja u Jugoslaviji sa nizom osobenosti naše revolucije koje bi, i da nije bilo sukoba sa Kominformom, dovele do samoupravljanja: samostalnost KPJ i NOP-a, čvrsta povezanost KPJ sa radničkom klasom, oslanjanje na izvorno Marksovo i Lenjinovo učenje, oblici narodne vlasti i samoupravljanja u oružanoj revoluciji i slično.

Svjesno zanemarujući izvore i pobude samoupravljanja u Jugoslaviji, desničarska štampa najčešće ponavlja tezu da se samoupravljanje u Jugoslaviji „rodilo" da bi se dokazalo kako je jugoslovenski sistem drugačiji od sovjetskog. Ova teza je ne samo naivna, već i neozbiljna

jer pojavu jednog cjelovitog društvenog sistema, koji se već duže od dvadeset godina uspješno razvija, tretira kao salonsku igrariju. Pored toga, zanemaruje se da samoupravljanje nijesu izmislili Jugosloveni, već da je ono formulisano, iako u rudimentu, još u Pariskoj komuni i kod Marksa. Na toj osnovi se ponegdje šire teze da je samoupravljanje rođeno iz potrebe da se „pobunjeničkom režimu" obezbijedi „ideološka autonomija". Otuda je razumljivo što konzervativni dio zapadne štampe ne želi da jačanje uloge SKJ u našem društvu posmatra u okviru jačanja samoupravljanja i dominantne uloge radničke klase, već ga predstavlja kao „vraćanje na centralistički autoritativni sistem". Tako ta štampa nikako ne može da odgonetne zagonetku koju je sama sebi iskonstruisala: kako je moguće provoditi dalju decentralizaciju sistema u Jugoslaviji a istovremeno jačati ulogu SKJ. Ako na takvu „zagonetku" nije u stanju da pruži odgovor, ta štampa nastoji da krivo interpretira pojedine konkretne „slučajeve" naše politike. Tako su, na primjer, povodom dvadeset petogodišnjice Rezolucije Informbiroa neki listovi, radio i televizijske stanice na Zapadu iskoristili „priliku" da „dokažu" zbližavanje Jugoslavije i SSSR-a na bazi ustupaka Jugoslavije potkrepljujući to „očiglednim prećutnim dogovorom Beograda i Moskve da se o ovoj godišnjici ne piše".

Razumije se da ovakva štampa i na ulogu informisanja u Jugoslaviji gleda kao na sredstvo koje bi trebalo da služi njihovim potrebama, a ne interesima naroda Jugoslavije. Očito je da se i u našem prilazu kao i u prilazu ove reakcionarne štampe radi o dva klasno međusobno suprotstavljena prilaza; ovaj drugi prilaz, razumije se, što se nas tiče, pogađa i nacionalne interese nas kao samostalne i nesvrstane zemlje. Ovakvo pisanje direktno je suprotstavljeno interesima SFRJ i naša sredstva informisanja ne mogu a da se energično ne suprotstave svemu onome što atakuje na naše interese. U tome je i suštinska razlika između naše i ovakve reakcionarne štampe koja bi željela da svoj odnos proglasi tobože natklasnim, kao što su to činili i neki naši pseudoliberali.

U razvijanju akcije SK i metoda koji sobom nosi Pismo moramo ići dalje u zahtjevu da se ne dozvoli koegzistiranje sa svim i svačim. Na tim osnovama — na idejnom planu naročito — jačamo elemente demokratskog centralizma, razvijamo javnost, otvorenost, demokratski odnos i organizovani karakter saradnje foruma i organizacija SK. Uloga osnovnih organizacija SK u ovoj oblasti u tom pogledu je danas naročito značajna. One moraju biti mnogo dinamičnije, moraju se više zalagati za izgradnju kriterija koji će biti jedinstveni, principijelni, koji će biti zasnovani na bazi kriterija Saveza komunista u cjelini. Osnovne organizacije moraju razvijati kreativnost u radu, odgovornost za zbivanja, za kretanja, za isključivanje stihijnog tamo gdje je potrebno organizovano djejstvo u našim kretanjima. Na tom planu, naročito u pojedinim rubrikama, ali i u izdavačkoj djelatnosti u cjelini, organizacije Saveza komunista moraće ići brže naprijed. Bez stalne borbe novine, izdavačka preduzeća, radio i televizija neće moći izaći iz položaja koji ih je dovodio u situaciju da se ponekad postavljaju nasuprot društvu. Bez borbe

na liniji Pisma ne mogu se inkorporirati u mehanizam samoupravnog društva i suštinski postajati samoupravna glasila, oružje revolucije i po sadržaju i po koncepciji koju zastupaju.

Tendencije kretanja po sporednom kolosijeku i na ovom planu iskakanja iz osnovnih društvenih tokova kod nas još uvijek nijesu prevaziđene, a u posljednje vrijeme, čak, one pokazuju znakove oživljavanja. U nekim sredinama postoje snage koje prikriveno, ali organizovano djeluju pribjegavajući takvim metodima otpora.

Naša akcija nije dovoljno usmjerena na razotkrivanje konkretnih nosilaca takvih otpora. Zato se treba odlučno, ideološkim sredstvima, boriti protiv antisamoupravnih ideja i prakse i shvatanja koja protivrječe nezavisnoj spoljnoj politici zemlje. Ali, pri tom moramo uvijek imati u vidu da treba poštovati dostojanstvo ličnosti. Taj princip je u našoj borbi uvijek bio odlučujući jer to je i karakteristika našeg humanizma.

U cjelini gledano, većina redakcija i novinara istinski je opredijeljena za samoupravni koncept razvoja. Ali, prošlost nam je pokazala da manji broj ljudi koji ne usvajaju samoupravnu socijalističku orijentaciju može da nametne svoja gledanja i stavove, da manipuliše većinom kolektiva. To je moglo da se dogodi u situaciji kad nije bilo aktivnosti organizacije SK, gdje su organizacije i rukovodstva bili pogrešno usmjereni, u uslovima frakcionaškog djelovanja i manipulisanja štampom, u uslovima nerazvijenog sistema informisanja u nekim našim sredinama.

Sve te slabosti ni danas još nijesu dovoljno prevaziđene, a pogotovo nije stvorena organizacija koja bi onemogućila da u štampi dolaze do izražaja razna gledanja koja znače direktno suprotstavljanje samoupravnom razvoju zemlje. Još nije prevaziđen stil da se životu prilazi prije svega ili čak isključivo sa naličja, sa negativne strane ili da se nekritički prilazi pojedinim parcijalnim interesima. Još nema svestrano razvijene informacije. Čak se malo i mehanički piše, na primjer, o provođenju amandmana, a nekonkretno, nepersonalizirano o tehnomenadžerskim i drugim grupama.

Neki su previše rano izražavali zadovoljstvo zbog toga što su sredstva informisanja napravila prvi korak u traženju svog mjesta u sistemu i društveno-političkom životu u sadašnjim uslovima. Ali, da bi sredstva informisanja mogla da se brže razvijaju, moramo diferenciranije gledati na određene pojave, pa i u našim redovima dalje graditi stavove o tim pitanjima, jer se ne radi samo o otklanjanju negativnog, nego u prvom redu o razvijanju pozitivnog i novog. Ohrabruje to što je SK poslije prvih odlučnih idejnih mjera postigao krupne rezultate i u ovoj oblasti. Ali, to ne znači da je samim tim problem skinut sa dnevnog reda. Nalazimo se upravo u fazi kada od sredstava informisanja društvo i SKJ moraju tražiti mnogo više nego što se do sada tražilo, i to ne samo kad je riječ o objektivnom informisanju, nego i kada je riječ o angažovanijem i potpunijem rasvjetljavanju društvenih zbivanja. To utoliko prije što ulazimo iz dana u dan (što je sasvim prirodno s obzirom na razvitak društva) u sve složenije uslove i odnose u svijetu.

S obzirom na razvoj našeg sistema, jugoslovenski novinari moraju da unapređuju svoj stil rada i kad je riječ o pisanju u zemlji i kad je

riječ o pisanju o inostranstvu. Razumije se, sve to mora biti u skladu s našim Programom, s našom politikom. Na taj način naše novinarstvo će doprinijeti, svojim posebnostima, razvoju novinarstva i kod nas i u svijetu. Na tom planu postoje ogromne mogućnosti, posebno kad je riječ o pisanju o samoupravnoj bazi i iz samoupravne baze.

Na društvenu bazu ne možemo gledati kao na nešto bezlično, neorganizovano, neodređeno, kao na nešto što se stihijno formira. U bazi djeluju organizovane snage, svjesne snage i samoupravni organi. Kad je riječ o pisanju iz baze, slabost je u prvom redu ne u tome koliko se piše, nego kako se piše, šta se prenosi: da li ono organizovano, socijalističko, ono što pobjeđuje, ono što zaživljava, ono što sobom nosi progres ili nešto što je neodređeno, fragmentarno, slučajno ili čak stihijno poniklo kao otpor samoupravnom razvoju.

Zbog toga treba — bez obzira na aktivnost organizacija SK i drugih društvenih organizacija, posebno u nekim izdavačkim kućama — svima više pomagati u organizovanoj zajedničkoj akciji. Zato ima mjesta da govorimo i o novim oblicima organizovanja komunista na širem području uz puno učešće članova rukovodstava. Ali, isto tako, ima mjesta da kažemo kako je nekim organizacijama potrebna i društvena pomoć, bilo u kadrovskom jačanju bilo u svakodnevnoj društvenoj brizi za rješavanje brojnih pitanja počev od materijalnih preko kadrovskih pa dalje.

Nekim novinarskim kolektivima treba posebno pomoći da se samoupravno organizuju. Protivrječan položaj novinara u njima često vodi ka neprincipijelnom kompromisu u kućama i kompromisnom pisanju o onome što se zbiva van kuća. Ta dvojnost i protivrječni položaj upućuje nas na razmišljanje o tome da im je neophodna društvena pomoć da se riješe izvjesni problemi koji su se nagomilali u tim oblastima.

Objektivnost informacije u velikoj mjeri zavisi od angažovanosti novinara i redakcija, a ona sada varira od organizacije do organizacije, od kuće do kuće i kreće se od veoma angažovane do praktično bezlične. U uslovima kada republike moraju međusobno bolje da se informišu, nedovoljna objektivnost može nanijeti veliku štetu. Jer sredstva informisanja su veoma osjetljiv dio političkog sistema, odnosno društvenog sistema u cjelini, a politički sistem sam po sebi sadrži i elementarno rješavanje nekih vidova nacionalnog pitanja. Sve se to međusobno isprepliće i povezuje.

Posebno ne možemo biti zadovoljni načinom uređivanja glasila i rubrika sa kulturnom tematikom. Krivicom i ljudi koji u njima rade, ali ne samo njihovom, ona su često prepuštena na volju i ukus određenoj zatvorenoj grupi, a to, po pravilu, i te ljude i to glasilo vodi izolaciji u odnosu na sredinu u kojoj rade i u odnosu na društvene tokove. Neki od tih ljudi su čak ostvarili u toj oblasti monopol na pisanu riječ. Taj problem postoji i u izdavačkim preduzećima i izdavačkoj djelatnosti u nas uopšte.

Unapređenje informisanja o unutrašnjoj politici naše zemlje, borba za razvoj sistema informisanja u cjelini, znači ići dalje u demokratizaciji

naše štampe. To neće biti propovijedanje demokratizma za uski krug, nego demokratizma za organizovane radne ljude. To je ujedno i ključ da se riješe i neka druga pitanja počev od tiraža, broja slušalaca i gledalaca radio i televizijskih emisija pa dalje.

Jednom riječju, kada se radi o političkoj ocjeni stanja u sredstvima informisanja, možemo reći da smo grube ekscesne situacije ostavili iza sebe, da smo postigli značajne rezultate, ali i da se nijesmo obezbijedili — sistemski i organizovanom borbom komunista, uticajem društva i aktiviranjem radnih ljudi u ovoj oblasti — da do takvih ekscesa, takvih pojava, u određenim situacijama ponovo ne dođe. Očito je da to moramo učiniti.

Krupno i značajno pitanje u našem novinarstvu danas sve više postaje pitanje kadrovskog jačanja obrazovanim i stručnim ljudima, idejno angažovanim, koji su kadri da razumiju društvene tokove. Danas se posebno radi i o potrebi znatnijeg povećanja broja novinara s obzirom i na povećanja broja novina i emisija i razvoj sistema u cjelini. Sve to traži adekvatnije planiranje u kome bi učestvovale sve novinske kuće — a tu mislim kako na štampu tako i na radio i televiziju — bilo da su one u regionima, republikama ili federaciji. Putem posebnih zajednica trebalo bi da s njima budu povezane i neke školske ustanove i institucije koje ispituju javno mnjenje jer su sada odvojene od ove oblasti. Veoma značajno pitanje postaje i povezivanje dokumentacije i statistike, što bi omogućilo našim novinarima da pišu argumentovanije i analitičkije, a to bi olakšalo prevazilaženje prakticizma koji sada u velikoj mjeri pritiska rad u redakcijama. Sve bi to ujedno olakšalo i rad centara za javno mnjenje. Oni bi se bavili osnovnim tokovima društvenih zbivanja na manje efemeran način. Sve skupa bi to olakšalo da fakulteti za žurnalistiku i naučne institucije u ovoj oblasti lakše i uspješnije rade.

U takvim uslovima bilo bi lakše razvijati i one listove koji se bave specifičnim pitanjima, a danas su nedovoljno razvijeni (na primjer, listovi za mlade, listovi za selo, časopisi koji su namijenjeni široj čitalačkoj publici). Za sve to je neophodna zajednička baza.

To bi olakšalo i razvijanje cjelovitije teorije o jugoslovenskom novinarstvu, koje ima svoje specifičnosti. To ne znači da zapostavljamo svjetska iskustva. Naprotiv, samo onaj ko je kadar da stvaralački razvija svoje, kadar je da prihvati dostignuća drugih. Međutim, jugoslovensko novinarstvo ima svoje specifičnosti, kao što je i društveni razvoj Jugoslavije specifičan. Očito je da ćemo morati brže razvijati specifičnosti jugoslovenskog novinarstva i u oblasti teorije, koje će polaziti od našeg zajedničkog jugoslovenskog interesa, odnosno interesa pojedinih naroda u jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici. Jer sistem informisanja kao dio našeg sistema izražava i taj interes. Tako će specifičnosti jugoslovenskog novinarstva na osnovu dosadašnjeg iskustva imati u vidu i nacionalne interese i interese radnog čovjeka. Svemu tome podjednako smetaju i pseudoliberalistička gledanja o slobodi kao o natklasnoj i nadnacionalnoj kategoriji i dogmatska gledanja koja novinarstvo dovode u po-

ziciju proste transmisije. Imajući sve te momente u vidu, naći će se pravo mjesto i tradiciji i naslijeđu, koje je kod nas veoma raznovrsno i danas se odražava na nastojanja pojedinih listova i časopisa.

II

Sve ono što se zbiva u društvu, u Savezu komunista i njegovim rukovodstvima, utiče na stanje u oblasti informisanja i izdavačke djelatnosti. Ali, bilo bi pogrešno time pravdati sve što se u ovoj oblasti dešava. Jer u njoj ima i samostalnih kretanja, a i ta oblast utiče na zbivanja u društvu u cjelini. Očito je da su informisanje i izdavačka djelatnost samostalne oblasti i da samostalno tretiraju probleme. Neke stvari u njima javljaju se onakve kakve nisu u životu. Kad govorimo o negativnim kretanjima i ranije i sada, mi odvajamo ono što je frakcionaški inspirisano iz određenih rukovodstava i organizacija od onoga što je počelo dobijati samostalnu logiku i javljati se kao samostalno kretanje u njima, što je posljedica negativnog uticaja koji u negativnom osamostaljenju može da dođe do izražaja. Pokušalo se, na primjer, čak stvarati kontinuitet sa onim što je bilo prije rata. Nije slučajan pokušaj obnavljanja nekih predratnih profašističkih listova.

Tu je riječ o klasnim otporima u sredstvima informisanja i izdavačkoj djelatnosti. Zato, ne vidjeti i tu samostalnu dimenziju značilo bi, pored ostalog, i ne vidjeti dovoljno i šire, klasne otpore. Teze da se ne treba povezivati u borbi, ili da su za borbu dovoljna samo idejna opredjeljenja, u stvari su samo jalovo fraziranje i bježanje od stvarne borbe, posebno od personalizovane borbe za samoupravni socijalistički razvoj. Na toj liniji su bile i teorije o komercijalizaciji, apstraktnom tržištu koje negira plan i slično.

Takav prilaz je, naravno, značio iskakanje iz samoupravnih tokova, mirenje sa svim i svačim, propagiranje svega i svačega. Takav prilaz je omogućavao reagovanje na osnovu emocija i prvih utisaka i skrivanje iza raznih paravana. Danas takve snage, pravdajući ono što je bilo juče i priželjkujući da se to ponovo vrati, govore: „sve će ovo proći“, da treba „sačekati bolja vremena“, da su stavovi SK „kruti“, da „treba sačuvati pozicije po svaku cijenu“ i slično. No, očito je da dalja borba za jedinstvo dovodi i do diferencijacije i u sredstvima informisanja kao i u društvu u cjelini i do toga da ovim snagama klizi tlo ispod nogu. Jednom riječju, snage koje su pod tezom osamostaljenja štampe dovodile listove u poziciju da su bivali sila za sebe — pošto su sada ugrožene — danas žele da štampu proglase ne faktorom i sudionikom u stanju, nego nečim što samo prenosi šta se radi i samim tim skida sa sebe svaku odgovornost. Nije u interesu ni štampe ni našeg društva da se takva shvatanja, takav način gledanja toleriše jer to predstavlja azil za klasne neprijatelje koji nastoje da sačuvaju svoje pozicije.

Kompromisi na tom planu ne bi ničemu vodili i oni samo podržavaju objektivističko pisanje koje je u osnovi neobjektivno. Kompromisi podržavaju demagogiju koja je još uvijek prisutna na mnogim strani-

cama listova i kod nekih pojedinaca. Time se omogućava da i dalje egzistira negatorsko pisanje, priželjkivanje mesijanstva prema pojedinim dijelovima zemlje, gledanje na naš skupštinski razvoj i Ustav kao na razvoj buržoaskog parlamentarizma, a kako on to nije, suprotstavljanje njemu ili traženje drugih rješenja. Demagozima smeta naša organizovanost, jedinstvo i efikasnost. Oni pokušavaju da sputavaju naše inicijative, bore se protiv dogovora, krivo interpretiraju i zloupotrebljavaju činjenice, služe se metodom istrgnutih citata i jednostranih informacija i slično. Ubuduće moramo još odlučnije ustati protiv nosilaca takvog ponašanja kao i protiv oportunizma u redakcijama koji takvo ponašanje toleriše.

U borbi za objektivnost u interesu radničke klase sadržana je i borba za slobodnu cirkulaciju informacija, a protiv svakog zatvaranja. Sredstva informisanja i interesi radnog čovjeka nijesu u sukobu ako se radi o istinskom interpretiranju njegovih problema. Na toj liniji radni čovjek, organizovane društvene strukture i SKJ teže i razvijaju punu objektivnost i angažovanost.

Treba izgraditi školu pisanja čiji je moto istina. Mi nemamo potrebe da izmišljamo rezultate i da lakiramo stanje, već na sve treba da gledamo samo objektivno i angažovano. Zato i novinar treba o svemu da bude tačno i na vrijeme informisan. Kod nas nikad nije bilo u pitanju šta se smije pisati, nego kako se piše, da li se piše angažovano i objektivno ili ne. To je podjednako značajno i kada se radi o forumu ili o bazi, od radničkog savjeta, osnovne organizacije udruženog rada, interesne zajednice pa dalje. Osnovno je da pišemo o onome što je aktuelno, što proističe iz naše politike, o onome što predstavlja interes radničke klase. To je podjednako značajno i kada je riječ o forumu i kad je riječ o pojedinačnom čovjeku, radnom čovjeku. Sve to treba dati istinito i objektivno. Od krupnog je značaja da takav odnos prema objektivnosti dođe do izražaja u svim vidovima i oblastima informisanja. U tom smislu ne smijemo da zanemarimo ni jednu emisiju, ni jedan tekst. Pisati objektivno, znači biti dobro obaviješten, biti u toku problema, biti u mogućnosti da se stalno provjeravaju podaci i mišljenja. Objektivno pisati ne znači pisati neutralno, odnosno neopredijeljeno jer novinar, jasno je, nije arbitar, ali ne može biti ni neangažovan. Ako se živi i radi odvojeno od života i životnih problema, ne može se ni pisati objektivno.

Naši radni ljudi ne prihvataju lekcije i neobjektivnosti, a i jednog i drugog u pisanju još ima. Na toj liniji treba odlučno ustati protiv dušebrižništva koje se osjeća prema manuelnim radnicima i protiv njihovog konfrontiranja drugim dijelovima radničke klase. Naše novinarstvo treba da odbaci sve što je defetističko i sve što traži izlaz u odvajanju od osnovnih životnih tokova, što bježi od organizovanih struktura radnih ljudi, što pokušava da na radnog čovjeka gleda kao na „malog", nezaštićenog i izdvojenog, što na poslovni interes gleda kao na nešto profitersko. Novinar u svemu tome treba da se ponaša angažovano. Angažovani novinar je istovremeno i društveni radnik, ali ujedno i stručan u svom poslu. Ako ni jedno ni drugo nije zastupljeno, on nije niti može biti dobar novinar.

III

Sve ove pojave u štampi treba posmatrati u najužoj povezanosti sa razvojem sistema informisanja u cjelini i posebno njegovih pojedinih dijelova. Na tom planu za nas postaju vrlo značajna izvjesna sistemska pitanja. Prije svega, definicija pojma glasilo kod nas još nije dovoljno adekvatno utvrđena i razrađena. Očito je, na primjer, da tu instituciju ne možemo tretirati izolovano, izdvojeno, kao nečije formalno, zakonski dato pravo. To što smo rekli da glasilo nije bilten i da je u obavezi da bude u istoj akciji sa osnivačem, još uvijek nije dovoljno. Očito je da to moramo potpunije i konkretnije razraditi, i principijelno i u dokumentima koji regulišu odnos između osnivača i glasila. Pojam glasilo mora izražavati određenu politiku i osnivača i politiku u toj oblasti u cjelini — ne stihijna kretanja i antisamoupravne otpore, nego socijalistička nastojanja, socijalističku praksu i borbu. Razumije se da se glasilo ne može ponašati kao transmisija. Sve to znači da glasilo mora biti adekvatno socijalistički orijentisano, veoma angažovano u borbi za ono što se zove politika u toj oblasti.

Kad su u pitanju glasila čiji su osnivači organi i organizacije federacije, tu imamo višestruku obavezu. Prije svega, ona treba da, s jedne strane, izraze ono što je zajednički interes, što je politika u federaciji, ono što izražava politiku dogovora u federaciji u određenoj oblasti, ali, isto tako, i da objektivno informišu o onom što je preokupacija u republikama i pokrajinama. Ova glasila posebnu brigu treba da posvete zbivanjima u svijetu, odnosno da svijetu prezentiraju istinu o našim kretanjima. Jedan dio njih posljednjih godina bio se potpuno povukao s tog plana, a sada se nedovoljno snalazi u toj oblasti jer za to nije osposobljen. To su, neosporno, krupni zadaci koji stoje pred njima i koje sami moraju brže rješavati. Njihova uloga je veoma značajna, a sistem informisanja ne može cjelovito da egzistira bez takvih glasila, odnosno bez takve njihove uloge. Do sada smo tu veoma malo učinili, iako su učinjeni neki pokušaji i postignuti početni rezultati. Očito je da u periodu koji je pred nama u tom pogledu možemo i moramo očekivati više rezultata.

Dopisništva i republičke redakcije u zemlji imaju ogroman značaj. To moraju biti mostovi povezivanja i širenja objektivne informacije o nama u cjelini i o sredini u kojoj dopisništva djeluju. Ona moraju značajnije uticati na redakcije nego što su to sada u mogućnosti. Takođe moraju značajnije prezentirati naša dostignuća jer ih moraju svestranije osjećati. Do sada ona nijesu imala pravo mjesto u organizaciji lista. Očito je da to traži cjelovitije organizovanje i novinarskog kolektiva i nove odnose u njemu — gdje se čak i mnoge djelatnosti moraju vrednovati na nov način, a neke stvari treba i korjenito izmijeniti.

Moramo poći od toga da društvo koje se razvija, kao što je naše, ima stalnu potrebu da razvija kritiku, i to na svim sektorima, ali i da ima interes i potrebu da stalno afirmiše rezultate, da afirmiše ono što se postiže, tako da se jasno vidi i šta je dobro i šta je loše. Jednom riječju, u sredstvima informisanja mora se svakodnevno vidjeti i ono za

šta se borimo, šta postižemo, za šta smo i protiv čega smo. To su dvije strane istog procesa i obje treba da se vide. Zato nam ne odgovara ni lakirovka ni negatorstvo u praksi, jer život se ne sastoji samo od svijetlih ili tamnih strana. U našim uslovima preovlađuju svijetle strane i one daju karakteristiku tokovima našeg razvoja, odnosno revolucionarnim promjenama. Na toj liniji odlučno odbacujemo kritiku koja je oslonjena na spontanitet, na neorganizovanost, kao i kritiku svega postojećeg koja u našim uslovima odbacuje i ono što je socijalističko, a samim tim se objektivno zalaže za nesocijalističko. Takva kritika, na primjer, proglašavala je Savez komunista, njegove forume posebno, za „birokratsku strukturu", kao da se SK svim svojim revolucionarnim snagama, razvijajući samoupravljanje i ulogu radničke klase, nije suprotstavio birokratizmu, odnosno kao da se upravo SK nije borio i kao da se ne bori za uklanjanje uslova egzistencije birokratizma. Svaka kritika koja ne vidi pozitivno jednostrana je, pa samim tim i društveno nekorisna. Takva kritika je direktno u sukobu sa praksom jer praksa pokazuje i šta je dobro i šta je loše. Ako bismo prihvatili takvu, jednostranu kritiku, ne bismo mogli da vidimo kretanje naprijed niti pozitivno u društvenom stanju. Zato se štampa mora boriti ne samo protiv otpora, nego i protiv kritike koja polazi sa destruktivnih pozicija. Ne možemo se dijeliti na nosioce kritike i nosioce prakse. Svi smo i nosioci kritike i nosioci prakse, i to svako na svoj način.

Sloboda pisanja i samostalnost ostvaruju se na djelu u borbi za samoupravljanje. To je zadatak i novinara i redakcija. Sloboda pisanja je neokrnjena ako vidi i šta je dobro i šta je loše. Slobode u interesu radničke klase, slobode u angažovanoj borbi za samoupravni razvoj ne može nikada biti previše i zato treba da je svi skupa razvijamo, ali i da je čuvamo i branimo. Jer i sloboda može biti napadnuta kao i sve drugo. Iskustvo nam govori da smo imali dogmatske, nacionalističke i liberalističke napade na slobodu štampe u našem samoupravnom društvu. I jedni, i drugi i treći su zarobljavali štampu i činili je poslušnom u svojim rukama.

Štampa treba i svaku dobronamjernu kritiku koja joj je upućena da pretvara u demokratski dijalog i da u svakoj kritici nastoji da vidi šta je dobro, šta je loše, šta je nesocijalističko i nekomunističko. Takvim prilazom i borbom protiv otpora štampa može umnogome doprinijeti da se razvoj socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa brže kreće naprijed i doprinositi razumijevanju pojava.

Kad govorimo o sistemu informisanja i o glasilima danas, ne možemo govoriti samo o dijelovima sistema informisanja jer cio sistem informisanja počiva na istim principima, ciljevima i interesima. U tom pogledu su nam potrebni novi koraci u organizovanju i izgradnji sistema u cjelini. Naročito je potrebno učiniti napor da cjelovitije povežemo sistem informisanja bez administrativne centralizacije. Treba odlučnije razvijati međusobno povezivanje na bazi dogovora i sporazuma počev od prodaje štampe i dalje.

Potrebno je, takođe, potpunije povezati dijelove sistema koji nijesu ono što neposredno nazivamo sredstvom, nego uslovno „izvorom infor-

misanja", iako je taj termin posuđen iz ranijeg perioda. Izvori informisanja nijesu danas tako omeđeni kao što su bili nekada. Povezivanje sistema je uslov da novinari rade samostalnije i stvaralačkije. To je uslov da štampa, radio i televizija mogu potpunije da afirmišu specifičnosti samoupravnog društva i da doprinose da se rađa i razvija i to novo, i kad je riječ o glasilu i kad je riječ o stilu pisanja. Sve će to doprinositi stvaranju uslova u kojima se sredstva informisanja neće moći tretirati van cjelokupnog sistema. Naš koncept to sam po sebi isključuje jer to degradira sistem informisanja na nešto što je etatističko, na nešto što je ili anahronizam ili zaostatak iz kapitalističkog društva ili administrativnog perioda.

Polazeći od toga, u sistemu moramo mnogo čvršće povezivati sredstva informisanja i po oblastima društvenog života i društvenog organizovanja. Zato se i u tim raznim, brojnim oblastima moramo boriti za demokratizaciju struktura koje predstavljaju određene oblasti u smislu da časopisi i novine postaju integralni dio tih oblasti jer i to vodi demokratizaciji te strukture obezbjeđujući u njoj puniju javnost rada i demokratskiju raspravu. Ta se strana često potcjenjuje. Zato, kad govorimo o demokratizaciji, ne možemo govoriti o demokratizaciji samo uskog kruga koji se okuplja u određenim glasilima, nego o demokratizaciji te oblasti, svih kojima je namijenjeno to glasilo, a i tog uskog kruga u toj cjelini. Jedno drugom ne protivrječi. U stvari, jedno bez drugog ne može da funkcioniše, ne predstavlja snagu. To nam naročito praksa s nekim časopisima očito govori.

Nema niti može biti glasila izvan sistema. Protiv takvih težnji se treba energično boriti jer je to u osnovi težnja ka privatizaciji, ka monopolu. Privatizacija je težnja ka grupnosvojinskim odnosima i monopolu koja je ponegdje, sticajem raznih okolnosti, izrasla u političko čudovište koje je pokušavalo da se ponaša kao politička partija. Za to smo imali u posljednje vrijeme — a i danas još imamo — dosta primjera. Na primjer, neke izdavačke organizacije, kao i neke periodične novine i časopisi — iako su u svojim programima zapisali da im je osnovni cilj konstruktivno i objektivno tretiranje određene problematike — ponašali su se kao opozicione političke grupe i po onome kako su reagovali na dnevna politička zbivanja i po onome kakve su antikomunističke, antisocijalističke i antisamoupravne punktove i kontakte stvarali, sa određenim centrima u zemlji i u inostranstvu. Njihove težnje i ponašanja odgovarala su ponašanju opozicionih partija jer su vodila ka isticanju alternativa samoupravnom demokratskom razvoju i samostalnosti zemlje. Oni su direktno zastupali tezu da se treba suprotstaviti Jugoslaviji kao samoupravnoj zajednici jer su se suprotstavljali samoupravnosti i nacionalnoj ravnopravnosti tražeći da se revidira status pojedinih republika, da se atakuje na ovako riješeno nacionalno pitanje kod nas.

Sredstva informisanja u cjelini su dio našeg društveno-političkog sistema, a politički dnevnici izraziti dio tog sistema. Iz toga treba izvući određene zaključke praktične naravi. Ako to ne budemo učinili, i dalje možemo imati nesporazuma i nerazumijevanja, što će štetiti štampi i političkom razvoju kod nas u cjelini. Zato, kad o ovim pitanjima govorimo, ne možemo se okretati samo štampi, radiju i televiziji. Moramo

govoriti o boljem organizovanju u društvu uopšte, o daljoj borbi Saveza komunista, što je godinama u ovoj oblasti zanemarivano. Sistem informisanja u našem društvu nije prost zbir informativnih medija — novine, radio, televizija. Njegovo mjesto i funkcija opredijeljeni su idejnom i klasnom suštinom socijalističkog samoupravljanja i položaja radničke klase i radnih ljudi u društvenom radu. Jedino takav prilaz obezbjeđuje da komunisti — kao unutrašnja snaga i u oblasti informisanja, povezani u borbi sa Savezom komunista u cjelini — uspješno ostvaruju svoju revolucionarnu ulogu. Takav sistem informisanja pozitivno utiče na formiranje javnog mnjenja, doprinosi stabilnosti naših unutrašnjih odnosa, ne zbunjuje naše građane vani, doprinosi afirmaciji našeg ugleda u svijetu. Tako organizovan i tako vođen sistem informisanja ne može biti zloupotrijebljen i manipulisan od strane pojedinih grupa i pojedinih ličnosti. U takvim odnosima i pojedinačni kontakti na radnoj osnovi biće doprinos boljem funkcionisanju sistema.

Odvajanje sredstava informisanja od društva i od platforme Saveza komunista vršeno je pod parolom borbe za dalju demokratizaciju sredstava informisanja. U stvari, radilo se o ukidanju borbe i borbenog angažovanja za samoupravni razvoj, o manipulisanju štampom, o nedemokratizmu najteže vrste. Radilo se o interesima nosilaca nacionalističke i pseudoliberalističke euforije koji su zapjenušeno odbojno dočekivali svaku kritiku takvog njihovog ponašanja.

Naš sistem informisanja djeluje na jedinstvenim principima iako je sastavljen od autonomnih dijelova, bilo da su to regionalni, republički ili drugi dijelovi koji su dio zajedničkog sistema. Nema nikakvih smetnji da svi ti dijelovi budu međusobno čvrsto povezani jer su im jedinstveni principi. To se može riješiti putem elastičnih oblika, samoupravno, u okviru samog sistema. Isto to može se primijeniti i na izvore informisanja. Jer razvoj sistema informisanja podjednako je važan i značajan i za komunu, i za republiku i za federaciju. Zato taj sistem moramo što potpunije razvijati.

U posljednje vrijeme bilo je dosta nesporazuma kad je u pitanju pisanje iz preduzeća i komuna. Očito je da i izvjesna neorganizovanost doprinosi tome. I u ovoj oblasti u cjelini moramo se bolje organizovati. Potrebno je stvarati i službe i tražiti ljude koji će to raditi sa poznavanjem i znalački. Razumije se, to ne moraju uvijek da budu novi ljudi niti ljudi koji će se samo time baviti. Na nekim mjestima to nije potrebno jer se u postojećoj organizaciji i sa postojećim kadrovskim sastavom to sve može riješiti. Ali bez organizovanih službi više će dolaziti do izražaja proizvoljnost i samovolja pojedinaca koji će zloupotrebljavati informaciju, bilo da je sami pišu bilo da je o određenim zbivanjima daju. U ovoj oblasti predstoji i niz zakonskih rješenja jer je potreba normiranja u ovoj oblasti najšire uzevši — od komune i preduzeća pa dalje — veoma aktuelna. To će olakšati rad štampe, radija i televizije i jačati odgovornost i štampe, i radija i televizije, ali i odnos društvenih faktora prema štampi, radiju i televiziji.

Na toj liniji uveliko jača i obezbjeđuje se slobodnije i otvoreno pisanje, a administrativne mjere uperene su samo na ono što je politička

destrukcija, kriminal i pornografija. Samim tim i te administrativne mjere u takvim uslovima jačaju slobodu pisanja jasno razgraničavajući i diferencirajući šta je sloboda pisanja od destrukcije. Na toj liniji posebno treba precizirati obaveze koje proističu na relaciji izdavač — redakcija, redakcija — novinar. To je krupno pitanje. U takvim uslovima biće lakše vidjeti i šta je šta kad je riječ o javnom mnjenju — šta je to što je konkretan doprinos štampe, a šta je doprinos izvora informisanja, odnosno šta je to što je objektivno stanje, objektivan problem i kako ko tome prilazi u životu, a ne samo u verbalnom izjašnjavanju. Jednom riječju, sve više ulazimo u situaciju koja će bivati mnogo jasnija.

IV

Današnja organizaciona veza društvo — štampa u mnogo čemu je zadržala stare oblike. Mi smo davno ukinuli agitprope, a još nijesmo stvorili koncept cjelovitijeg povezivanja društva i štampe, ili, bolje rečeno, nijesmo razradili novi koncept iako smo ga kao ideju uvijek imali. Kad je riječ o potrebi boljeg organizovanja, to ne znači vraćanje na stare oblike, nego traženje rješenja koja odgovaraju sadašnjim uslovima i koja će omogućiti bolje organizovanje rukovodstva Saveza komunista, Socijalističkog saveza posebno, jer je njegova uloga u ovoj oblasti izvanredna, kao i rukovodstva predstavničkih i drugih organa.

U cjelokupnom odnosu društvo — štampa ogromnu ulogu mora igrati organizacija Socijalističkog saveza kao front socijalističkih snaga osposobljenih da tu ulogu vrše. Početni rezultati u nekim republikama su postignuti, ali, cjelokupno gledano, mi još nijesmo adekvatno organizovani i to nam nanosi štetu. Očito je da moramo izvršiti novu organizaciju i u komunama, i u republikama i u federaciji. Moramo stvarati nove organe ili reorganizovati postojeće, gdje će značajnije dolaziti do izražaja svi faktori koji su zainteresovani za informisanje. Socijalistički savez bi trebalo da ojača i upotpuni svoju povezanost sa sredstvima informisanja i da se u tom cilju bolje organizuje kako bi mogao svakodnevno pratiti kretanja i doprinijeti jačanju obostranog uticaja, kako bi se mogla vidjeti i cjelina i dijelovi, kako bi se mogla stvoriti organizacija koja obezbjeđuje slobodno, ali i angažovano, objektivno pisanje o svemu što se kod nas zbiva, i obezbijediti da se ne piše odvojeno od interesa radnih ljudi ni u jednoj oblasti — a to još uvijek srećemo u nekim rubrikama i dijelovima štampe.

U uslovima razvoja samoupravljanja štampa je postala neuporedivo samostalnija u odnosu na raniji period, a to nameće potrebu da veze sa društvom budu potpunije i kvalitativno drugačije. Samostalnost štampe i veze sa društvom nijesu u međusobnom sukobu iako tu određenih protivrječnosti svakako ima. Jer, sama po sebi, svaka veza na svoj način ograničava samostalnost, dok, s druge strane, doprinosi potpunijem i boljem informisanju, a samim tim i jačanju značajnih elemenata te samostalnosti. Bez takvih veza, što je naročito značajno, štampa bi postala plijen grupa, privatizirala bi se. Privatizacija ima težnje slične

težnjama magnata štampe u kapitalističkom društvu. Takvih pojava smo imali i u poslednje vrijeme. Sredstva informisanja moraju biti u rukama radničke klase, a to je neodvojivo od strukture samoupravnog sistema i njegovih institucija. Bez stabilnijih i kvalitativno novih veza sa društvom sredstva informisanja bi gubila samostalnost, ne bi bila društveno obezbijeđena od raznih pritisaka i uzurpacija kojih i danas još ima. One su brojne počev od naivnih zahtjeva da se pojedincu donese fotografija, da se bolje predstavi određena sjednica foruma, određeno izlaganje ili slično, pa dalje. Iskustvo nam govori da ne možemo preći preko primjera koji ukazuju da je dio štampe postao plijen dogmatsko-tehnokratskih grupa i nacionalističkih i anarholiberalističkih monopola. Društvo baš tom svojom vezom sa sredstvima informisanja mora da se izbori protiv takvih uticaja. Svakako, u tom pogledu je veoma značajna uloga Saveza komunista i u tom smislu ona se ne može izjednačavati sa ulogom drugih faktora. Savez komunista u tom pogledu ima i posebne odgovornosti.

Sloboda štampe je zasnovana na interesu radnog čovjeka; ta sloboda je afirmacija njegovog interesa i nije u sukobu sa interesima ostalih slojeva društva. Demokratizam mora omogućavati reprodukciju socijalističkih odnosa. Ako to ne postiže, onda je on antikomunizam. Snage koje se tome suprotstavljaju u stvari žele buržoaske odnose, stvaranje kapital-odnosa.

U našim uslovima potpunija integracija štampe i društva garancija je za samostalnost i za izgradnju kritičke odgovornosti. Samostalnost, razumije se, nije privatizacija kao što su je neki tumačili i u praksi pokušali realizovati. To je međuovisnost progresivnih snaga u interakciji pod vođstvom Saveza komunista i u borbi za interese radničke klase. Zato na toj liniji kod nas i nema dileme treba li nam manje ili više demokratije u oblasti informisanja.

Kada govorimo o samostalnosti i vezi društvo — štampa, ne mislimo da tu vezu treba zamijeniti vezama pojedinaca ili samo pojedinih organa sa sredstvima informisanja. To je mnogo širi problem koji u konceptu treba dati razrađenije i razvijati ga svakodnevno. Zato i moramo razvijati mehanizam koji povezuje društvo i štampu i štiti štampu od raznih grupaških nasrtaja. Na toj liniji moramo odlučno ustati protiv negacije uloge savjeta jer, da njih nije bilo (bez obzira na to koliki su stvarni rezultati postignuti u radu savjeta), razvoj štampe bi očito bio drugačiji. Samim njihovim postojanjem, odnosno onim što oni kao tendencije u sebi nose, dobili smo mnogo. Moramo i dalje sve više težiti da nalazimo što sretniji spoj između društva, određenih društvenih organa gdje čovjek dolazi do izražaja, i štampe, radija i televizije. Naći adekvatnu vezu koja garantuje slobodu pisanja, uporedo s tim i društvenu odgovornost u pisanju, pretpostavlja i izgradnju novih institucija. Zato moramo stvarati takve organe u kojima će biti ravnopravni i direktor, i urednik, i novinar, i predstavnik foruma i institucija društva, odnosno društvenih i političkih organizacija radnih ljudi. Razumije se da će to sprečavati težnje ka privatizaciji.

Naročito je značajno naći takva rješenja za glasila čiji su osnivači organi federacije. U prvom redu riječ je o njihovoj organizovanosti i povezanosti sa republikama, odnosno o učešću predstavnika republika u njihovom radu. Sve to će doprinositi da se nađe i kriterij kako pisati o društvenoj akciji socijalističkih snaga u cjelini, bilo o radu foruma ili baze. Jer i u bazi ima takođe dosta toga što nije pozitivno.

Posebno moramo razmotriti kako naći načina da se potpunije i određenije piše o narodima i narodnostima, da se predstavi ono što je kod nas napisano na makedonskom ili slovenačkom jeziku, ili na jezicima narodnosti, na srpskohrvatskom jezičkom području i obrnuto.

Treba odlučno ustati protiv svega što se zatvara pred štampom. Jer, kao što je poznato, sve što se zatvara pred štampom u principu se zatvara i pred progresom, pred borbom Saveza komunista, pred samoupravnim socijalističkim odnosima.

V

Veoma je značajno ojačati rad izdavačkih, programskih i drugih savjeta. Oni moraju postati uspješan spoj svih subjekata zainteresovanih za informisanje, odnosno za izdavačku djelatnost. Što više razvijamo samoupravni demokratizam, rad savjeta sve više postaje neposredniji interes sredstava informisanja. Savjeti i druga slična društvena tijela uz uticaj Saveza komunista, kao organizovane svjesne snage, moći će da zaštite sredstva informisanja od grupaškog pritiska. No, to ne znači da oni mogu i isključiti grupaške pritiske. Pošto pitanje rada savjeta postaje sve značajnije, to znači da se oni ne mogu sastajati jednom ili dva puta godišnje da bi, na primjer, verifikovali izvještaj koji je često napisan i mimo znanja novinarskog kolektiva, kao što je to bivalo do nedavno. Savjet mora redovno da raspravlja o svakodnevnim problemima, o aktuelnim političkim zbivanjima u društvu. Jer samostalnost nikada ne dolazi sama po sebi. Ona se stvara. Čista polazna pozicija olakšava borbu za samostalnost. Pri tome je važno ko se nalazi u savjetima. Tu moraju sjediti predstavnici i rukovodstava društveno-političkih organizacija, i predstavničkih organa i onih struktura koje su zainteresovane za štampu, — koji neposredno utiču na interes, rad i ponašanje sredstava informisanja. Savjeti moraju da se bave svim političkim i drugim pitanjima. Na taj način oni postaju unutrašnja snaga štampe. Zato takav rad negira dirigovanje štampom u ime foruma, a gradi uslove u kojima progresivne snage formiraju prilaze pojedinim pitanjima i bore se za angažovano, socijalistički usmjereno pisanje o borbi za razvoj samoupravnih odnosa, za materijalni i svaki drugi razvoj našeg društva. U takvim uslovima se jasno omeđuju uloge glavnog urednika, redakcije i pojedinačnog novinara. Oni djeluju međusobno povezano, ali svako ima svoje odgovornosti. Komunisti koji su u rukovodstvima izrazitije orijentisani na idejno-političku aktivnost normalno je da se neposredno angažuju i aktivno učestvuju u radu savjeta i u

drugim organima slične prirode koji se stvaraju ili će se stvarati u ovoj oblasti. To je sastavni dio njihove odgovornosti i rada.

Niz poslova savjeti moraju pokretati u ime rukovodstava, na demokratski način i legalno, na javnom mjestu, tamo gdje se ravnopravno učestvuje u formiranju stavova, tamo gdje se može suprotstaviti svakom grupaškom nastojanju, odnosno pokušaju uzurpacije i monopola. Savjeti moraju biti organizovani tako da odražavaju samoupravni razvoj. Oni treba da na politički i odgovoran način raspravljaju o stanju u zemlji i o pojedinim krupnim problemima u svim delikatnim situacijama. To znači da oni primaju dio obaveza političkog rukovodstva na sebe, posebno osnivača pojedinih glasila. O svojoj aktivnosti savjeti treba da obavještavaju rukovodstva, a istovremeno da djeluju tako operativno da načela politike koju utvrđuju rukovodstva konkretizuju sa redakcijom. Time pomažu jačanju samostalnosti i odgovornosti i štampe, i novinara i redakcija. Savjeti su unutrašnja organska snaga glasila i moraju da ukazuju organima i organizacijama na probleme u oblasti informisanja, odnosno na zadatke koji iz toga proističu. U tom pogledu treba da usmjeravaju aktivnost redakcija, da ukazuju protiv čega se treba boriti, šta treba postići, gdje je cilj i kakve rezultate treba ostvariti. Savjeti u velikoj mjeri čine izlišnom državnu intervenciju. Bez dobrog funkcionisanja tih organa društva ne može biti ni sinhronizovanog i dobrog rada, ne može biti potrebnog samoupravnog plana u sredstvima informisanja, a on je očito potreban i u ovoj oblasti kao i drugdje.

Kad se govori o radu savjeta, može biti riječi i posebno o pojedinim dijelovima. Na primjer, televizija zahtijeva posebno organizovanje jer je tu zajednički program od dosta širokog interesa za sve naše građane, a on je ujedno i veoma diferenciran. Prvi rezultati su već postignuti i tu predstoji i nešto šira aktivnost, između ostalog, u vezi sa zajedničkim programima u mnogim oblastima, što bi obezbjeđivalo da se poštuje i republička samostalnost, i nacionalne slobode i individualnosti i što bi povezivalo sve ono što je potrebno povezivati. Povezivanje tih programa ne bi se odnosilo samo na srpskohrvatsko jezičko područje, nego na cijelu zemlju. Tehnički to nije tako teško riješiti, a na samoupravnoj osnovi mogu se sva druga pitanja riješiti na ravnopravan način.

Isto tako, treba ojačati društveno upravljanje na radiju i televiziji. To što je osnivač radija i televizije najčešće državni organ, u sadašnjoj situaciji samo po sebi je samo pretpostavka za ostvarivanje punog društvenog uticaja. Treba razviti takav mehanizam upravljanja koji bi ove medije efikasno zaštitio od raznih klanova i birokratizovanih grupacija. To bi ujedno podsticalo da do izražaja dođu sve prave vrijednosti. To bi razbilo zatvorenost koja vlada u nekim sredinama i omogućilo da radni ljudi koriste vrijedna dostignuća naših naroda, a obezbijedilo bi i da sve ono što se radi u federaciji bude dostupno svim gledaocima televizije, odnosno slušaocima radija. Savjeti bi naročito ovdje morali doći do izražaja s obzirom na svestranost radio i televizijskog medija, na njihov uticaj, na obimnost i raznovrsnost programa. U savjetima radija

i televizije bi trebalo da bude angažovan veliki broj ljudi iz raznih oblasti, posebno sposobnih prosvjetnih radnika. Trebalo bi da na svoj način budu zastupljeni predstavnici stručnih i upravnih organa koji se bave tim pitanjima. To je krupna djelatnost koja je ponegdje prepuštena malom broju ljudi.

Slično bi se moglo reći i za preduzeća koja izdaju literaturu za zabavu. U tim institucijama savjeti moraju biti i po sastavu i po organizaciji nešto drukčiji. Jedan njihov dio mogao bi se formirati na delegatskom principu, slobodno rečeno, po uzoru na skupštinski rad i skupštinsku organizovanost.

Dovoljno čvrstih kriterija i veza sa društvom još nema ni u izdavačkoj djelatnosti, naročito kad je riječ o kriterijima na kojima počivaju programi izdavačke djelatnosti za prevođenje stranih djela. Previše smo opsjednuti prevođenjem sa određenih područja, a zanemarujemo vrijedna djela iz drugih dijelova svijeta, što sebi ne smijemo dozvoliti jer naš čovjek mora biti upoznat sa svim vrijednim što se u svijetu stvara. O društvenim kretanjima i zbivanjima, o dometima umjetnosti i nauke zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike, na primjer, treba da čujemo i od autora sa tih područja.

Kada je riječ o tome ko sve treba da utiče na politiku, sve što važi za novinske kuće i radio-televiziju važi i za izdavačku djelatnost. Zato i treba težiti borbi za bolju izdavačku mobilizaciju svih snaga i otklanjanju vlastitih slabosti, a ujedno i oslanjanju na društvene faktore. Saradnja sa društvenim faktorima je tu od krupnog značaja kako bi se iskoristile sve mogućnosti. Izolacija i izdvajanja osjetno se negativno odražava na ovu oblast, počev od planiranja tiraža pa dalje. Zato i sadašnja akcija oko jačanja društvenog uticaja u izdavačkoj djelatnosti, u stvari, doprinijeće izdavanju većeg broja djela, bogaćenju ove djelatnosti uopšte i afirmaciji samoupravnog kursa u njoj. Zadržavanje sadašnjeg stanja odgovara samo uskim monopolističkim grupama. Takve grupe u preduzećima se moraju onemogućiti.

Moramo poći od toga da je izdavačka politika sastavni dio cjelokupnog koncepta našeg razvoja i da tu ne može biti ni kompromisa ni ustupka raznim težnjama koje se prikrivaju komercijalizmom. Moramo se ovdje boriti i protiv težnji ka pseudoliberalizmu, pravdanju svega i svačega. Zato je od krupnog značaja rad asocijacija u ovoj oblasti, rad pojedinih udruženja i dogovori u njima kojima treba regulisati značajna pitanja.

Bolja organizovanost i djejstvo SKJ u ovoj oblasti svešće restrikciju na najmanju moguću mjeru kako bi i uloga javnog tužioca mogla da se ograniči samo na zabranu onoga što je izrazito kontrarevolucionarno ili što predstavlja pornografiju. U tom pogledu javni tužilac bi svoja ovlašćenja morao i efikasnije i bolje da vrši. To bi dovelo do pozicije da se redovni sud bavi samo onim što je izdaja zemlje i njenih interesa.

Na toj liniji bi se moralo biti odlučniji protiv politiziranja vjerske štampe jer se zna kakav je njen domen i namjena.

Pri ovakvom razvoju samoupravnog sistema u oblasti informisanja i sudovi časti udruženja novinara imali bi sve veću ulogu. Njihove nadležnosti morale bi biti šire. Sudovi časti ne bi smjeli da budu usko vezani, kao aparat, za određena udruženja iako ne mogu odvojeno od njih djelovati. Oni bi trebalo da djeluju mnogo samostalnije i da svakodnevno utiču na rad u ovoj oblasti. To djelovanje sudova časti bi dijelom moralo biti dostupno i uticaju drugih faktora koji su zainteresovani za objektivno i dobro informisanje jer smo svi za dobar kvalitet štampe i knjige. Tužilaštva bi trebalo osposobiti da samostalno vrše svoju ulogu, ali onda kad je teže narušen društveni moral, kada se atakuje na samostalnost zemlje, kada se radi o izrazito antisocijalističkim i antikomunističkim pojavama, kada se narušava bratstvo naših naroda. U tom pogledu trebalo bi razmotriti ovlašćenja i organizaciju tužilaštava i vidjeti šta bi na toj liniji dalje u zakonodavnom pogledu trebalo preduzimati.

VI

Materijalni položaj sredstava informisanja u našim uslovima nije u svim slučajevima dobro riješen. Osjeća se izvjesna stagnacija i u tiražima i u cjelini. Mnoge stvari su, kad je riječ o tržištu, danas nerazvijene, nedorađene. Nijesu nađeni dovoljni zaštitni mehanizmi. Tržište je nedovoljno organizovano, a nema ni dovoljno jasno usmjerene društvene akcije.

Dugi niz godina protivnici samoupravnog razvoja glorifikovali su tržište koje negira i plan i svaku socijalističku usmjerenost i koje se gotovo izjednačavalo sa kapitalističkim u njegovoj prvoj fazi nastajanja. Naši tehnokrati i danas traže slobodno tržište, ali samo za sebe. U tom pogledu — kad im to odgovara — oni su podjednako liberali kao i nacionalisti, uvijek onda kada traže slobodu za svoju destrukciju. Takva glorifikacija tržišta je i na ovom planu bila odbrana parcijalnog interesa. To je teorija jačih koji su smatrali da velikim tiražima mogu potisnuti manje, koji su to zaodijevali u samoupravno i demokratsko ruho naročito ističući slobodu štampe i slobodu cirkulacije informacija na čitavom području naše zemlje. To je dovelo neke redakcije iz određenih centara u poziciju da se sukobe sa interesima pojedinih republika.

U borbi za tiraž moramo odlučno ustati i protiv teza koje glorifikuju tržište. Jer, u stvari, tu se radi o interesima suprotnim interesu radničke klase. Na toj liniji su i razna izdavanja nacionalističkih djela.

U stvari, nijesmo još našli u praksi put kako obezbijediti prodor štampe i knjige. To se djelimično može postići putem pretplate ili na druge načine. To nije ni materijalno dovoljno stimulirano od strane društva. Mnogi društveni faktori se tu dosta pasivno odnose, a Savez komunista se nije dovoljno bavio tim pitanjem iako je očito da se Savez komunista time mora više baviti jer to nije pitanje odnosa samo prema prodaji, nego prvenstveno prema čitaocu; to je pitanje odnosa prema demokratizaciji štampe. Prodaja postaje sve značajnija u izgradnji lista,

a danas je najčešće prepuštena dijelu kolektiva koji obično ne shvata dnevnu ulogu lista i značaj veza između čitalaca i dnevnog lista, a obavlja tako značajnu funkciju kao što je prodaja.

Neke asocijacije iz ove oblasti tim pitanjima se bave deklarativno i previše uopšteno ne tražeći koordinaciju i saradnju sa drugim društvenim faktorima, već pokušavaju da problem svale na nekog drugog ili da u nekom drugom traže krivca. Očito je da to nije put koji će doprinijeti bržem rješavanju ovih pitanja.

U finansiranju ove oblasti vanredan značaj imaju interesne zajednice i one moraju potpunije integrisati određenu izdavačku i informativnu djelatnost jer su za to i neposredno zainteresovane. Na primjer, kod televizije za obrazovni program su zainteresovani obrazovanje, školski sistem i njegove institucije. Mnogi od programa po svojoj funkciji mogu biti značajni dijelovi školskog sistema. Interesne zajednice u oblasti školstva moraju biti zainteresovane da finansiraju takav vid obrazovanja.

Ne treba isključiti ni potrebu određenih namjenskih dotacija i iz drugih izvora. Pri tome se podrazumijevaju i mogućnosti korišćenja kredita kad su u pitanju investicije. U svim tim slučajevima, kad je riječ o dotaciji i kad je riječ o kreditu, moraju se graditi čisti odnosi koji neće isključivati tržište, ali neće dozvoliti ni njegovu fetišizaciju. Uz sve to, posebno moramo tražiti bolja i adekvatnija rješenja za informativno-političku štampu.

VII

Pisana riječ je za borbu Saveza komunista danas važnija nego ikada ranije. Promijenila se struktura našeg društva, promijenili su se uslovi života. Čovjek se danas najviše informiše putem novina, radija i televizije. Ako je, na primjer, knjiga antikomunistička, ona ostavlja nekog traga kod čitaoca, ako ništa drugo, čovjek postavlja sebi pitanje zašto i ko izdaje takve stvari. Zato Savezu komunista nije svejedno da li je uticaj štampe, radija i televizije socijalistički i samoupravni ili je kompromis svega i svačega i egzistiranje raznih ideologija, neborbenosti, interesa koji nijesu interesi radničke klase. Kod nas je u raznim oblastima bilo primjera gdje su socijalistički samoupravni odnosi nazivani društvenom dezintegracijom i gdje je zagovaran sistem centralizacije ili buržoaske restauracije. Napadani su avnojski principi rješavanja nacionalnog pitanja i na toj je liniji tražena centralizacija i komandovanje sistemom informisanja. Vještački su konstruisane dileme šta je socijalističko, a šta nije. Manipulisalo se rezultatima. Suprotstavljan je interes radničke klase u ovoj oblasti interesu drugih slojeva. Vršen je pokušaj da se nacionalnim mitovima razvodnjava akcija, obezvređuje autoritet NOB i njenih moralnih normi. Težilo se favorizovanju antisocijalističkog i antikomunističkog u umjetnosti — izbacivanju revolucije iz umjetnosti. Zagovaran je unitarizam i time favorizovan nacionalistički interes. Pokušalo se sa protežiranjem parcijalnog interesa itd.

Savez komunista je zadao odlučujući udarac takvim shvatanjima. Ali mi moramo i dalje krčiti puteve za punu pobjedu cjelovitog koncepta naše politike i u ovoj oblasti. Mi se moramo boriti da i komunisti šire gledaju, razrađuju, odnosno realizuju koncept Saveza komunista.

Naša snaga je danas takva da smo, uz dobru usmjerenost, kadri da riješimo vrlo brzo sva ova i brojna druga pitanja i da se izborimo da naša informativna i izdavačka djelatnost u cjelini daje podršku samoupravnom socijalističkom kursu razvoja i u spoljnoj i u unutrašnjoj politici. Na toj liniji treba graditi jedinstvo radnih ljudi u cijeloj ovoj oblasti. Zato i borba u informativnoj djelatnosti znači jačanje autoriteta naše politike i jedinstva na novim principijelnim osnovama. Ustavne promjene će olakšati povezivanje na širokom planu, posebno između pojedinih interesnih zajednica i pojedinih dijelova sistema za informisanje i izdavačke djelatnosti. Ojačaće međusobno povezivanje i uticaj društveno-političkih organizacija. Politika Saveza komunista će se javljati u sve konkretnijem vidu jer su i ljudi u ovoj oblasti zainteresovani za dobar rad Saveza komunista kao unutrašnje pokretačke snage tog razvoja. Od toga u velikoj mjeri zavisi dalji razvoj i jedinstvo na tom planu. Bez toga nema ni razvoja samoupravljanja ni zaštite interesa radnih ljudi u toj oblasti. Zato je u Savezu komunista mjesto svima onima koji hoće aktivno da rade, da se zalažu u društvenim organizacijama i društveno-političkom životu. Treba se odlučno izboriti protiv svih onih koji razbijaju i rastaču našu politiku u oblasti informisanja. SK je usvojio kao svoj princip da ne nameće unaprijed pripremljena rješenja, pa utoliko prije mora onemogućiti manipulisanje od strane pojedinaca i grupa.

Savez komunista se u ovoj oblasti mora boriti za kadrovska rješenja koja će omogućiti uticaj najprogresivnijih pojedinaca u svim redakcijama i u svim preduzećima. Treba osposobiti takvog novinara i takvog izdavačkog radnika koji će htjeti i moći da osjeti gdje je naš interes i čemu treba dati poentu. Kadrovski sastav treba da obezbijedi našu politiku u ovoj oblasti. Razumije se, oni koji se sa našom politikom ne slažu, normalno je da idu iz novinarstva. To ne znači stvaranje poslušnika. Ali, oni koji ne mogu kreativno da rade, oni koji ne prihvataju kurs, koji polaze sa pozicija suprotnih radnom čovjeku, ne mogu ostati u toj oblasti. Zato Savez komunista i tu treba odlučno da se zalaže za svoje jasne stavove i odnose. Mi moramo u sadašnjoj fazi tu akciju intenzivirati i stvarati samostalnije i odgovornije ljude koji se neće plašiti te svoje samostalnosti. Moramo prevazići anemičnost koja se još zadržala na nekim mjestima, odnosno moramo se više baviti idejno-političkom stranom uređivačke izdavačke politike, kao i društvenim odnosima u kućama. Tu moramo imati više inicijative i pokazivati maksimum interesovanja.

Sistem koji izgrađujemo i demokratski centralizam koji razvijamo u Savezu komunista traže potpunije informacije upravo radi te njegove demokratske komponente. Zato je potrebno više međusobnih kontakata, povjerenja i otvorenosti, zajedničke akcije cijelog Saveza. Ne radi se o nekakvom apstraktnom povjerenju ili nepovjerenju, već o dobrom radu, o dobrim sistemskim rješenjima koja utiru put daljem jačanju

povjerenja i jedinstva na principijelnim osnovama. Mi još nijesmo dovoljno u praksi savladali razna mišljenja koja su se zadržala od prošlih godina, kao, na primjer, da su redakcije, s obzirom na to da su sastavljene pretežno od komunista, same po sebi dovoljne i da su one garancija i nadomjestak organizovanom djelovanju Saveza komunista.

Rukovodstva Saveza komunista moraju biti uključena u rad kao odgovorne snage bez kojih sistem ne može da funkcioniše. Da bi ona mogla tako raditi, nužno se moraju stvoriti i ojačati organi pri rukovodstvima Saveza komunista. Oni moraju biti sastavljeni od sposobnih ljudi koji su kadri da pomažu rukovodstvima.

Zabavna štampa i literatura, razna revijalna i večernja novinska izdanja postaju sve značajniji dio štampe. To je upravo ono što se razvilo u posljednje vrijeme i što treba uzeti kao pozitivno. To je ono što znači nov prodor na našem tržištu i što izaziva interesovanje kod našeg čitaoca. Utoliko je potrebnije izboriti se za čvrste i stabilne idejne i estetske kriterije u ovom dijelu štampe, protiv svega onoga što bi razvijalo neukus i loše navike, senzacionalizam i slično, a podsticati ono što znači pozitivnu radoznalost i zanimljivo prezentiranje vrijednosti. Zato podizanje nivoa ove štampe mora biti povezano sa razvojem i naših dnevnika i drugih programa. To mora biti jedinstveno usmjereno i po svom rukovođenju objedinjeno. To treba tretirati kao jedinstven problem. Mi tu štampu ne možemo proglašavati ni neinformativnom ni nepolitičkom. I u njoj je potrebna angažovanost novinara koja je jednako važna kao i kad je riječ o političkim dnevnicima, radiju i televiziji. Ujedno treba odlučno ustati protiv kaluđerskog moralisanja i puritanskih shvatanja koja žele da guše svaku korisnu zabavu. Treba se odlučno suprotstaviti svemu negativnom što se infiltriralo iz prošlosti, naročito nacionalističkom razjedanju naših društvenih tokova, našeg bratstva i jedinstva. Zato je organizovanje i aktivnost komunista u ovoj oblasti za nas od krupnog značaja. Socijalistički savez tu ima široko polje rada i njegova uloga tu ni izbliza nije iscrpena.

S obzirom na naš istorijski razvoj, s obzirom na geografski položaj i interese određenih sila na ovom području, naša sredstva informisanja u odnosu na inostranstvo imaju značajnu ulogu. Kad govorimo o inostranstvu, treba reći da prihvatamo sve što je progresivno, ali po našim kriterijima. To je od ogromnog značaja, bilo kad je riječ o štampi, radiju, televiziji ili filmu bilo kad je riječ o knjizi. Ali, isto tako, mi se suprotstavljamo svemu što je reakcionarno. Zato sistem informisanja mora postati brana svemu što je reakcionarno. Na toj osnovi treba razvijati takva kretanja i u izdavačkoj djelatnosti i u cjelini. Često su antisocijalistički prodori bili takvi da neke naše ustanove i organizacije nijesu bile brana, nego njihov sprovodnik. Zato i našu djelatnost na ovom planu treba potpunije koordinirati.

Moramo savladati mnogo toga inferiornog što se zadržalo iz ranijeg vremena. Moramo prezentirati sve što se vrijedno u svijetu stvori, ali, isto tako, moramo obezbijediti da se prezentira i svijetu sve što se kod nas vrijedno stvara. Na toj liniji treba razvijati ponašanje naših novinara i drugih radnika iz ove oblasti, izboriti se protiv neutralizma,

kopiranja iz inostranstva, prihvatanja negativnog uticaja inostrane propagande, odnosno ne ponašati se onako kako neke institucije u inostranstvu žele da se ponašamo.

Često se pod vidom širine i tolerancije pokušava prokrijumčariti mnogo toga što je suprotno našoj politici i socijalističkom moralu. Treba jasno reći da je jedno širina u tretiranju problema, a drugo tolerancija svega i svačega. Za nas je od krupnog značaja da se izborimo protiv onih pojedinaca u našem društvu koji traže istomišljenike u inostranstvu i od njih poručuju pritiske na nas kao podršku za njihove stavove, a i radi podrške tim inostranim krugovima. Oni te svoje prijatelje snabdijevaju poluistinama i neistinama koje ovi obilato koriste. I neki naučnici iz inostranstva interesuju se za pitanja Jugoslavije na način koji izlazi izvan okvira nauke. Pod plaštom nauke interesuju se, na primjer, o izrazito dnevnim političkim pitanjima. Sve to rade na način koji ne izražava prijateljstvo prema samostalnoj nesvrstanoj samoupravnoj Jugoslaviji. Moramo poći od toga da nam je stalo do pune istine o nama. Zato i naše pisanje mora i sa tog stanovišta, a ne samo sa unutrašnjeg stanovišta, biti i objektivno, i istinito i angažovano. Naša dopisništva i razna predstavništva vani, razmjena novinara i izdavača mogu imati krupnu ulogu. U svemu tome moramo biti aktivniji.

Pisanje koje obeshrabruje, pisanje koje znači poluistinu upravo je ono što želi inostrana antikomunistička propaganda. Nama je danas utoliko lakše tu propagandu potiskivati jer sve više raste razumijevanje u svijetu za novija zbivanja kod nas. Ali, pri tome treba imati u vidu da se antisocijalistička, pa, prema tome, i antijugoslovenska propaganda u svijetu sistematski proširuje i usavršava i u mnogo čemu ima ulogu permanentnog političkog pritiska, agresije psihološkog karaktera. Zato i mi moramo biti mnogo organizovaniji, djelovati ofanzivno, boriti se da obezbijedimo i više sredstava i bolju tehniku, da sve naše organizacije u tom pogledu budu ofanzivnije i organizovanije. Na toj liniji je značajan svaki list, radio i televizija, značajni su svi naši centri vani. Naročito je značajno da naša izdavačka djelatnost sve to ima u vidu. Sve to treba da obezbijede komunisti u svom organizovanom djelovanju.

Boro Petkovski

PRODUKCIONI ODNOS SAMOUPRAVLJANJA I RADNIČKA KLASA

— Teze —

1. Samoupravni produkcioni odnos u našem društvu još nije postao dominantan društveni odnos koji svojom imanentnom snagom prevazilazi suštinu nasleđenih i kasnije razvijanih društveno-ekonomskih odnosa.[1] Ta imanentna snaga bazičnog produkcionog odnosa je onaj činilac na osnovu kojeg radnička klasa „postaje“ nosilac osnovne društvene funkcije odlučivanja o uslovima, sredstvima i rezultatima rada, odnosno o svim bitnim komponentama ukupne društvene reprodukcije.[2] Time i raspodela rezultata društvenog rada postaje neposredan izraz društvenog rada. Proces „prelaska“ ove društvene funkcije iz sfere posredovanja, otuđenja (njenog vršenja od strane društvenih činilaca „u ime radničke klase“) u sferu radnikovog neposrednog vršenja označava u isto vreme, kako je to rekao Marks, proces razotuđenja. Time se menja stanje u kome se „predmet, koji proizvodi rad, njegov proizvod, suprotstavlja njemu kao tuđe biće, kao sila nezavisna od proizvođača“. I dalje: „otuđenje se ne pokazuje samo u rezultatu, nego i u aktu proizvodnje, unutar same proizvodne djelatnosti“[3].

Samoupravna socijalistička društvena praksa naše zemlje pokazuje da u društveno neučvršćenom i hibridnom bazičnom produkcionom odnosu objektivno postoje društveno-ekonomske pretpostavke koje u svim sferama omogućuju ne samo zadržavanje i razvijanje elemenata starih društvenih odnosa, već i takav njegov sopstveni razvoj koji u

[1] Imamo u vidu samo one sadržaje pomenutih pitanja koji su, po našem mišljenju, značajni za širu razradu društvene suštine samoupravljanja u našem društvu.

[2] „Funkcija može da bude instrument udruženih i ravnopravnih proizvođača, oruđe za racionalno upravljanje stvarima i procesima rada. No, ona može da bude i oruđe spoljne sile koja je instrument upravljanja ljudima. Ukoliko su društvene funkcije više instrument te relativne „samostalnosti“ reprezentanata prema udruženim ljudima u radu i stvaralaštvu, utoliko se više izmiču ulozi sluge udruženih, slobodnih i samoupravnih proizvođača i pretvaraju se u instrument vladanja nad njima i time „višeg društvenog interesa“ (E. Kardelj, *Beleške o našoj društvenoj kritici*, „Socijalizam“, br. 9/1965).

[3] K. Marx—F. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed“, Zagreb, 1961, str. 210. i 213.

jednom određenom periodu stimuliše pojavu, pa čak i dominaciju činilaca suprotnih njegovoj osnovnoj sadržini.

U bazičnom produkcionom odnosu egzistiraju, a u određenim periodima samoupravnog razvitka mogu imati i prevagu, mnogi činioci najamnih odnosa zasnovani na „prisutnosti" državnosvojinskih i grupnosvojinskih elemenata u društvenoj svojini.

Produkcioni odnos samoupravljanja je protivrečan. Nekoliko elemenata je posebno karakteristično za njegovu protivrečnu društvenu suštinu. Globalno, on izražava bit protivrečnosti epohe prelaska iz kapitalizma u komunizam. Ali, on je u isto vreme i određujući činilac te protivrečnosti. Prema tome, produkcioni odnos samoupravljanja „vrši" dvojaku funkciju — izražava protivrečnu društvenu suštinu prelazne epohe i određuje društveni sadržaj dijalektičkog jedinstva protivrečnosti te epohe. On, na primer, proizlazi i oslanja se na robnu proizvodnju, ali je društveni činilac njenog transformisanja.

Svojinska komponenta je određujući činilac svakog bazičnog produkcionog odnosa. U produkcionom odnosu samoupravljanja taj određujući činilac počeo je gubiti mnoga svoja osnovna obeležja. Složeno dijalektičko jedinstvo protivrečnosti svojine „razlaže" se na mnoge „jednostavne" elemente. Početak, odnosno osnova tog razlaganja je društveno „spajanje" radničke klase sa ukupnim uslovima, sredstvima i rezultatima rada. Zbog toga je u osnovi prihvatljiva teza E. Kardelja da je „društvena svojina... kompleks društveno-ekonomskih, političkih i pravnih odnosa u kojima se ljudi u udruženom radu povezuju na osnovu zajedničkih sredstava za proizvodnju kao uslova zajedničkog, odnosno udruženog rada, i to na osnovu jednakih prava i odgovornosti u raspolaganju tim sredstvima i prisvajanju proizvoda, odnosno dohotka ostvarenog sopstvenim radom"[4].

Složenom biću produkcionog odnosa samoupravljanja „dodaje" neke elemente (i time još više „umnožava" tu složenost) još uvek potpuno nekonstituisan samoupravni udruženi rad. Intenzitet i sadržaj tog konstituisanja ujedno je i proces izgradnje društvene svojine, odnosno ukidanja onih elemenata odnosa koji izrastaju na drugim, njoj tuđim elementima sopstvenosti.

Proces „spajanja" radničke klase sa viškom rada izražava u isto vreme svu dubinu „osposobljavanja" produkcionog odnosa samoupravljanja za sopstvenu samoreprodukciju. Reč je o takvom samoreprodukovanju u kome radni ljudi — samoupravno povezani preko svojih organizacija udruženog rada, a na osnovu zajedničkih sredstava za proizvodnju, uključujući tu „jednaka prava i odgovornosti" — postaju ne samo nosilac svih vitalnih tokova društvene reprodukcije, nego što na osnovu tog svog društvenog položaja stalno reprodukuju samoupravne odnose u svojim asocijacijama i u globalnoj strukturi.

2. Proces podruštvljavanja viška rada, to jest društvenog ovladavanja izvorima koji ga stvaraju, raspodeljuju i reprodukuju, izražava

[4] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, „Radnička štampa", Beograd, 1972.

sadržaj korenitih promena u bazičnom produkcionom samoupravnom odnosu, odnosno predstavlja proces dubokih preobražaja u sadržini svojine, u razrešavanju njenih protivrečnosti. A time zapravo i otpočinje dug istorijski proces društveno-ekonomskog oslobađanja rada ne samo u procesu proizvodnje i u odnosu na proizvode rada, već i u odnosu na sve druge činioce u sferi društveno-političkog sistema.

U društvenoj sadržini viška rada u našem samoupravnom društvu nastali su mnogi novi kvaliteti; u onoj meri u kojoj su se vršili preobražaji u društvenoj svojini, u toj meri se menjao i društveni karakter viška rada. U svemu tome sadržana je složena dijalektika odnosa svojine i viška rada. Reč je o promenama koje znače da višak rada gubi, ali još nije izgubio, karakter onih društvenih odnosa koji se zasnivaju na tome da o njegovoj sudbini odlučuju posebne društvene grupe čija se pozicija temelji na otuđenosti znatnog dela ukupnog društvenog rada u odnosu na radnika — njegovog stvaraoca.

Prema tome, odražavajući osnovni sadržaj bazičnog produkcionog odnosa, višak rada u isto vreme odražava i klasnu suštinu tog odnosa i svoj klasni karakter. Prisutnost tih klasnih obeležja u društvenoj sadržini produkcionog odnosa i viška rada uslovljena je, u krajnjoj liniji, klasnim elementiua koji se nalaze u društvenom biću materijalnog proizvodnog rada i rada u svim drugim sferama ukupnog društvenog rada. Sve to ukazuje na složeno dijalektičko jedinstvo protivrečnosti bazičnog produkcionog odnosa, viška rada, materijalnog proizvodnog rada i svih drugih oblika ukupnog društvenog rada.

Zbog svega toga transformacija viška rada u našim samoupravnim društvenim uslovima neminovno se kreće u pravcu njegovog pretvaranja u deo novog društvenog proizvoda koji se u odnosu na radnika, na radničku klasu kao celinu, ne pojavljuje kao otuđena sila, odnosno ne postaje osnova na kojoj određene društvene grupe obavljaju društvene funkcije odlučivanja o uslovima, sredstvima i višku rada. To su, isto tako, putevi takvog socijalnog strukturiranja društva koje znači prevazilaženje klasnih protivrečnosti između materijalnog proizvodnog rada i rada u svim drugim sferama društvenog rada.

Uslov takvih društvenih preobražaja sadržan je u prevazilaženju postojećeg društvenog položaja radnika, radničke klase kao celine u procesima ukupne društvene reprodukcije. A te promene povlače, odnosno zahtevaju da se i sadašnji društveni sadržaj veza materijalnog proizvodnog rada i rada u svim drugim sferama, odnosno delova unutar samog proizvodnog rada, mora menjati. Etatističko posredovanje u toj sferi nije još prevaziđeno. Još nije uspostavljeno društveno stanje neposredne samoupravne razmene radova, odnosno neposredno samoupravno udruživanje radova.

Značajne su i sledeće pretpostavke od kojih polazimo u razmatranju ove složene problematike: višak rada stvara se u materijalnoj proizvodnji; on je rezultat ukupnog društvenog rada, ukupne društvene produktivnosti rada; sve vrste radova na odgovarajući način učestvuju, odnosno utiču na stvaranje viška rada kao osnove obezbeđenja proširene društvene reprodukcije; odlučivanje o višku rada je složena druš-

tvena funkcija koju ne vrše u potpunosti neposredno i samoupravno organizovani radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim primarnim samoupravnim delovima toga rada; sadržaj procesa oslobađanja rada u osnovi je zavisan od toga u kolikoj je meri samoupravno organizovana radnička klasa ovladala, u smislu vršenja *neposredne društvene funkcije*, celokupnim procesom odlučivanja o višku rada.

Podruštvljavanje viška rada nije spontan proces. Dozvoliti prisutnost spontanosti u ovom procesu znači dozvoliti da društveni položaj radničke klase još ostane zavisan od onih nosilaca društvenih funkcija u odlučivanju o višku rada koji se oslanjaju na državnosvojinske i grupnosvojinske elemente u ukupnoj društvenoj svojini.

Društvena bit procesa podruštvljavanja viška rada sadržana je u realizaciji neposrednih i dugoročnih interesa svih učesnika ukupnog društvenog rada. Autentični interesi fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj proizvodnji, koji su u najdirektnijem sukobu sa svim ostacima i novoreprodukovanim klasnim elementima u sadržaju baz̆ičnog produkcionog odnosa (državnosvojinski i grupnosvojinski elementi svojine), činilac su koji određujuće utiče na društveni sadržaj ovih procesa.

Realizacija autentičnih interesa ovog fundamentalnog dela radničke klase — neposrednih proizvođača u materijalnoj proizvodnji ne odvija se izolovano u odnosu na radnike u drugim oblicima društvenog rada — obrazovanju, nauci, kulturi, zdravstvu itd.

Nemoguće su revolucionarne promene u društveno-ekonomskom položaju fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj proizvodnji i u društvenoj organizaciji u celini ako klasa svoje akcije za ovladavanje viškom rada izvodi izolovano u odnosu na sve druge učesnike u ukupnom društvenom radu. I obrnuto. U svim drugim oblicima društvenog rada van materijalnog proizvodnog rada radni ljudi ne mogu „samostalno“ promeniti svoj društveno-ekonomski položaj ako u zajedničkoj društvenoj akciji sa radnicima iz sfere neposredne materijalne proizvodnje ne usmere svoje snage u pravcu obezbeđivanja procesa podruštvljavanja viška rada. U meri u kojoj se realizuju autentični interesi fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj sferi, u toj meri se realizuju i promene u postojećem društveno-ekonomskom položaju nosilaca svih drugih oblika ukupne društvene reprodukcije. Bez njihove zajedničke samoupravne društvene akcije, čiji društveni sadržaj određuju dugoročni interesi fundamentalnog dela radničke klase, nije moguće obezbediti proces oslobađanja ukupnog društvenog rada svih vidova alijenacije. Reč je o dijalektičkom jedinstvu protivrečnosti društvenog rada u celini, o uzajamnom dijalektičkom jedinstvu protivrečnosti subjektivnih činilaca društvenog rada.

Prema tome, društveno ovladavanje viškom rada od strane radničke klase — njenom neposrednom samoupravnom revolucionarnom akcijom — predstavlja materijalnu i širu društvenu osnovu procesa prevazilaženja elemenata klasnih protivrečnosti u višku rada, odnosno otvaranje procesa njegovog pretvaranja u potreban rad, a time i us-

postavljanje neposrednih samoupravnih odnosa i veza svih učesnika ukupnog društvenog rada, uspostavljanje neposredne razmene radova unutar ukupnog društvenog rada. To su putevi, prvo, za organizovanje ukupnog društvenog rada na samoupravnim osnovama i, drugo, za samoupravno organizovanje radničke klase u neposrednog nosioca svih društvenih funkcija odlučivanja o rezultatima materijalnog proizvodnog rada i za sve druge oblike društvenog organizovanja.

Pretvaranje viška rada u potreban rad je dugotrajan proces prevazilaženja klasnih sadržaja društvenog organizovanja. Sadržaj i intenzitet odvijanja tog procesa zavisi od sveukupnog razvoja društvenih proizvodnih snaga, karaktera i sveobuhvatnosti revolucionarne samoupravne akcije radničke klase usmerene ka tome da njeno klasno oslobođenje bude delo nje same. Jugoslovenska samoupravna praksa, posebno Platforma i novi ustav odredili su osnovne pravce akcije i puteve tih procesa.

Dugoročni interesi fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj proizvodnji određuju sadržaj procesa društvenog ovladavanja viškom rada u onoj meri u kojoj uspevaju da u taj proces „uvuku" i nosioce društvenog rada u svim drugim oblicima ukupnog društvenog rada.

U samom sadržaju društvenih procesa ovladavanja društvenim viškom rada odvija se i proces *vraćanja radu* njegove otuđene intelektualne, naučne komponente. To nije spoljašnje unošenje intelektualne komponente u rad, već njeno „buđenje" unutar rada, unutar materijalnog proizvodnog rada. Reč je, između ostalog, o činjenici da naučni rad svojim razvitkom i razvitkom materijalnog proizvodnog rada postaje direktno proizvodan rad. Naučni rad time postaje funkcija materijalnog proizvodnog rada. To je suština dijalektičkog jedinstva protivrečnosti ukupnog društvenog rada.

U tom dijalektičkom jedinstvu protivrečnosti odvijaju se procesi koji izražavaju ne samo promene u karakteru i sadržaju rada, već, u svojoj suštini, i promene u društvenom položaju nosilaca naučnog i materijalnog proizvodnog rada. To je samo jedan vid ostvarivanja protivrečnog procesa „poradničavanja" društva u uslovima učvršćivanja samoupravnog produkcionog odnosa — dovođenja nosilaca svih oblika jedinstvenog društvenog rada na iste društvene pozicije koje treba da ima fundamentalni deo radničke klase prema uslovima, sredstvima i rezultatima svoga i ukupnog društvenog rada, odnosno prema svim drugim društvenim funkcijama. Jer istorijski zadatak radničke klase je da — oslobađajući sebe samu — oslobađa i celo društvo.

Proces pretvaranja naučnog rada, naučne proizvodnje u neposredan materijalni proizvodni rad ima vrlo značajnu istorijsku dimenziju. Reč je o njegovoj dugotrajnosti, ali to je i epohalan prodor produkcionog odnosa samoupravljanja u prevazilaženje klasnih elemenata ukupnog društvenog rada. Zbog svega toga ti procesi ne smeju biti prepušteni svojim spontanim tokovima. Uloga organizovanih socijalističkih snaga u svemu tome je nezamenljiva.

3. Razmatranje dijalektike odnosa: produkcioni odnos samoupravljanja — radnička klasa u suštini znači vraćanje Marksu i njegovim zaključcima da je „postojanje klasa povezano sa određenim istorijskim fazama razvitka proizvodnje", ali i „da klasna borba neminovno vodi diktaturi proletarijata"[5].

Sve ovo upućuje na zaključak da Marks u teorijski pojam klase unosi element *akcije*. To je i njegov pogled na praktičnu revolucionarnu akciju radničke klase.

Ali, za određivanje sadržaja pojma radničke klase u našim samoupravnim uslovima potrebna su i druga određenja. Njih ćemo samo markirati.[6]

Ukupnost produkcionog odnosa samoupravljanja je osnovno izvorište za određivanje pojma radničke klase. Odnosno, ne možemo definisati koje sve društvene slojeve ubrajamo u radničku klasu ako ne pođemo od složene celine materijalne produkcije i reprodukcije društvenog života.[7]

Sadržaj i karakter međusobnih odnosa učesnika različitih oblika jedinstvenog društvenog rada u procesu produkcije društvenog proizvoda i reprodukcije ukupnog društvenog života počinju se kvalitativno menjati. Menjaju se sadržaj, karakter i neposredni nosioci društvenih funkcija odlučivanja o bitnim elementima ukupne društvene reprodukcije.

U društvenoj praksi, međutim, nisu prevaziđena shvatanja koja u određivanju pojma radničke klase za polaznu osnovu uzimaju samo neka njena spoljna obeležja. Zanemaruju se pre svega odlučujući značaj produkcionog odnosa i društvena pozicija u tom odnosu nosilaca ukupnog proizvodnog procesa. Ta shvatanja sferu raspodele društvenog proizvoda potpuno odvajaju od produkcionog procesa dajući joj pri tome naročito naglašen značaj u pomenutim prilazima u određivanju pojma radničke klase. Pri svemu tome zaboravlja se da je Marks upozoravao da je „svaka raspodela sredstava potrošnje samo posledica samih uslova proizvodnje... da vulgarni um pretvara klasne razlike u debljinu novčanika, a klasne borbe u novčane (trgovačke). Veličina dohotka („novčanika") je čisto kvantitativna razlika".

---

[5] „Ono novo što sam ja dao — kaže Marks — sastoji se u tome što sam dokazao: (1) da je postojanje klasa povezano sa određenim istorijskim *fazama razvitka proizvodnje;* (2) da klasna borba neminovno vodi diktaturi proletarijata; (3) da ta diktatura čini samo prelaz ka ukidanju svih klasa i ka besklasnom društvu."

[6] Značajnu Lenjinovu definiciju klase ne komentarišemo jer nju uzimamo za osnovno odredište. Međutim, samo elementima koji su sadržani u toj definiciji ne može se objasniti sve ono novo što je nastalo i nastaje u produkcionom odnosu samoupravljanja, u poziciji radničke klase u tom odnosu, u karakteru svojine, ukupnog društvenog rada itd. Aktuelnost ovog kompleksa pitanja danas je posebno značajna.

[7] U ovim tezama pokušaćemo samo da naznačimo šta se sve promenilo ili se nalazi u procesu transformisanja u karakteru i sadržaju produkcionog odnosa samoupravljanja, u svojini, društvenom radu, društvenoj poziciji učesnika u svim oblicima jedinstvenog društvenog rada, odnosima unutar različitih oblika ukupnog društvenog rada — društvenoj zakonitosti tih veza, u tehničko-tehnološkoj strukturi rada itd.

Susreću se i zablude da korene stvaranja klasa treba tražiti u sferi političkih odnosa. Za nas je prihvatljiva poznata teza da klase i klasne razlike ne nastaju „ni u sferi političkih odnosa samih po sebi niti u drugim sekundarnim tokovima društvenog života“[8].

U celini gledano, nisu prevaziđena ni shvatanja po kojima radničku klasu sačinjavaju samo fizički radnici, samo nosioci fizičke potfunkcije unutar ukupnog društvenog rada. Međutim, svesti pojam radničke klase samo na fizičke radnike u suštini znači da se fizički deo jedinstvenog društvenog rada odvoji od njegovih sastavnih delova. Znači, štaviše, razbiti proizvodnu i društvenu povezanost intelektualne i fizičke potfunkcije ukupnog proizvodnog rada, odnosno celine društvene reprodukcije i time zadržati njihovu istorijsku društvenu razdvojenost.

Za generalnu konceptualizaciju pojma radničke klase mora se imati u vidu činjenica da je u našim samoupravnim uslovima prevaziđen kapital-odnos, odnosno kapital-najamni odnos, kao određujući činilac kapitalističkog produkcionog odnosa. Prema tome, iz sfere produkcionog odnosa samoupravljanja likvidirana je kapitalistička klasa. Prevaziđene su osnove za društvenu egzistenciju antagonističke kapitalističke klase — nasuprot radničkoj klasi. Ali, nisu prevaziđene društveno-ekonomske i druge pretpostavke da radnička klasa zagospodari celinom odnosa proizvodnje i reprodukcije. Nisu prevaziđene društvene protivrečnosti u samom produkcionom odnosu samoupravljanja i u drugim društvenim cdnosima na osnovu kojih se zadržavaju i još uvek reprodukuju i pojedini elementi starih klasnih odnosa.

Radnička klasa nije izgubila mnoga svoja fundamentalna klasna određenja jer još nije u potpunosti ovladala ukupnim društvenim uslovima, sredstvima i rezultatima svoga i ukupnog društvenog rada i nije postala neposredni nosilac društvenih funkcija odlučivanja o ukupnoj društvenoj reprodukciji. Nisu prevaziđeni osnovni klasni sadržaji materijalnog proizvodnog rada i rada u svim drugim oblicima ukupnog društvenog rada i klasni elementi u njihovim međusobnim odnosima.

Nasuprot radničkoj klasi ne nalaze se druge organizovane klase. Ali, radnička klasa, optimalno organizovana, mora svojom revolucionarnom akcijom da se oslobađa, da prevazilazi izvore koji reprodukuju klasne elemente. U tome je suština organizovanog samooslobađanja radničke klase i društva u celini svih oblika klasnih otuđenosti.

Polazeći od svega toga, a imajući u vidu i mnoge druge elemente realnih odnosa u ukupnoj produkciji i reprodukciji društvenog života, protivrečnosti produkcionog odnosa samoupravljanja, pa i samog bića radničke klase, postojanje razdvojenosti fizičkog i intelektualnog rada, u najširi pojam radničke klase objektivno spadaju i svi oni delovi društva koji su neposredno ili posredno uključeni u materijalni proizvodni rad.

Međutim, to je samo jedna strana problema. Ostati samo na njoj značilo bi ne voditi računa o svim onim društvenim promenama koje su izvršene ili su u toku u našem samoupravnom društvu u celini. Mora se imati u vidu i sledeće vrlo složeno dijalektičko jedinstvo protivrečnosti

[8] *Radnička klasa, birokratija i SKJ*, „Socijalizam“, br. 1—2/1968.

— u proizvodnju novog društvenog proizvoda nisu uključeni samo radnici, nosioci fizičkih i intelektualnih potfunkcija u neposrednom materijalnom proizvodnom radu, već i nosioci fizičkih i intelektualnih potfunkcija i u drugim delovima ukupnog društvenog rada. Novi društveni proizvod je rezultat napora ukupnog društvenog rada, ukupne društvene produktivnosti rada. Prvi se neposredno nalaze u procesu materijalnog proizvodnog rada, drugi su u proizvodnju novog društvenog proizvoda posredno uključeni. Prve označavamo kao fundamentalni deo radničke klase, a druge kao *potencijalni* deo radničke klase, koji se nalazi u procesu svog neposrednog društvenog preobražaja objektivno tendirajući ka radničkoj klasi. To je, između ostalog, suština procesa koji se obično naziva „poradničavanje“ nosilaca različitih oblika jedinstvenog društvenog rada. Dugoročni interesi fundamentalnog dela radničke klase su određujući vrednosni činilac u ukupnom procesu tog „poradničavanja“, odnosno ukupnog procesa samoupravnog socijalističkog preobražaja društva i njegovog socioklasnog strukturisanja. „Poradničavanje“ celog društva nije, razume se, cilj za sebe, nego oblik oslobađanja rada u celini, ukidanje rada kao nužnosti, a time i klasne strukture uopšte.

Sve društvene grupe koje su indirektno uključene u materijalni proizvodni rad još u celini ne zasnivaju svoj društveno-ekonomski položaj na principima koji važe za fundamentalni deo radničke klase. Ali, društvena osnova za menjanje takvog stanja je već data iako još u rudimentarnim oblicima.

Nasuprot fundamentalnog dela radničke klase, kao što smo rekli, ne nalaze se antagonističke klase, ali to ne znači da sve učesnike ukupnog društvenog rada možemo svesti pod pojam radničke klase. Oni su to još samo potencijalno, ali ne i stvarno. Intenzitet njihovog „prerastanja“ u radničku klasu uslovljen je pre svega intenzitetom kojim će se materijalni proizvodni rad i društveni rad u celini oslobađati svojih klasnih elemenata.

Odnosi fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj proizvodnji i učesnika u svim drugim oblicima ukupnog društvenog rada imaju društvena obeležja, kao i realne društvene pretpostavke na osnovu kojih počinje da se izgrađuje samoupravno udruženi rad. Ali je činjenica i to da su u tim odnosima realno prisutne pretpostavke na kojima mogu da se i dalje zadržavaju i reprodukuju klasni elementi.

U onoj meri u kojoj se u materijalnom proizvodnom radu smanjuje fizička, a povećava intelektualna komponenta, potfunkcija (pod pretpostavkom radikalnijih preobražaja društvene svojine, odnosno samoupravnog produkcionog odnosa), u toj meri će on sve manje biti materijalni proizvodni rad u klasičnom smislu reči. Međutim, u uslovima nerazvijenog produkcionog odnosa samoupravljanja ostaje uvek prisutna protivrečnost između radnika koji proizvode materijalna društvena bogatstva i radnika kojima na osnovu podele rada još uvek pripada vršenje društvenih funkcija van sfere materijalne proizvodnje. I u ovom slučaju potrebno je podsetiti se na Marksovu misao: „Ukoliko je rad ravnomernije podeljen među sve članove društva koji su sposobni za rad, ukoliko manje neki društveni sloj ima mogućnosti da

prirodnu podelu rada svali sa sebe na neki drugi sloj, u tom slučaju apsolutna granica za skraćenje radnog dana jeste opšta obaveza rada." I dalje: „postaje pitanje života ili smrti... da se delimična individua, koja je nosilac samo jedne delimične društvene funkcije, zameni svestrano razvijenom individuom, za koju su različite društvene funkcije način delatnosti koje ona naizmenično vrši"[9].

U društvenim uslovima u kojima se objektivno menja „društveni sklop" ukupne organizacije društvenog rada zasnovanog na svojinskim elementima stranim društvenoj biti samoupravnog produkcionog odnosa, a na osnovu odlučujućeg radničko-klasnog interesa, neposredna samoupravna društvena akcija radničke klase objektivno postaje privlačna snaga i inspiracija i za društvenu akciju nosilaca svih drugih oblika društvenog rada u sklopu ukupne samoupravno organizovane društvene delatnosti fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj proizvodnji posebno.

Prema tome, ne stvara se nova radnička klasa, već radnička klasa svojom samoupravno organizovanom revolucionarnom akcijom izgrađuje društveno-ekonomske, političke i druge pretpostavke za likvidiranje svih uslova koji produkuju i reprodukuju klasne elemente u njenom društvenom biću i u biću svih drugih društvenih slojeva i u ukupnom društvenom radu.

4. Iako su već učinjeni značajni samoupravni društveni prodori i ostvarenja, još se ni po razmerama ni po sadržaju ne realizuje osnovna komponenta strateškog kursa našeg samoupravnog socijalističkog razvitka da radnik, stupajući u proces društvene reprodukcije, u isto vreme počinje da se izražava i kao neposredni društveni subjekt odlučivanja jer su uslovi, sredstva i rezultati rada, proces društvene reprodukcije, velikim svojim delom van neposredne samoupravne kontrole radničke klase. A to je glavni blokirajući faktor samoreprodukovanja našeg bazičnog samoupravnog produkcionog odnosa. Zbog toga još mnogi najamni elementi (radnikovog društveno-ekonomskog položaja i svesti) lebde nad svim njegovim akcijama. Ti faktori blokade imali su naročito naglašen uticaj poslednjih nekoliko godina.

U našem društvu otvoren je proces u kome radnik, radnička klasa, stupajući u proizvodni proces, uključujući se u društvenu reprodukciju, započinje da se preko dohotka, ostvarenog u osnovnoj organizaciji udruženog rada, izražava i kao reprezentant ukupnog društvenog dohotka. Međutim, to izražavanje se ne ostvaruje u takvoj društvenoj meri i sadržaju da bi obezbedilo da njihova pomenuta društvena reprezentacija dođe do punog izražaja.

A tim i takvim radnikovim „izlaženjem" započinje, u suštini, proces razrešavanja vrlo naglašenih protivrečnosti na relaciji: dohodak ostvaren u osnovnoj organizaciji udruženog rada — ukupan društveni dohodak; višak rada — potreban rad; prosta i proširena i ukupna društvena reprodukcija; individualna produktivnost — ukupna društvena

[9] K. Marks, *Kapital*, tom I, „Kultura", Beograd, str. 433 i 434.

produktivnost rada itd. A to su vrlo značajne relacije u kojima se još izražavaju bitne komponente radnikovog protivrečnog društvenog bića.

Razrešavanje tih društvenih protivrečnosti predstavlja, u krajnjoj liniji, put prevazilaženja složenog protivrečnog bića radnika i radničke klase kao celine.

Koreni radnikovog protivrečnog društvenog bića u presudnoj meri nalaze se u činjenici da radnik, samoupravno organizovan u osnovnoj organizaciji udruženog rada, još ne odlučuje neposredno o celini ostvarenog dohotka u toj svojoj primarnoj organizaciji udruženog rada. Tu, u „aktu proizvodnje", nastaju prve pukotine njegovog razdvajanja od uslova i rezultata rada, odnosno tu počinje slabljenje pozicije radnika da se izrazi na osnovu društvene svojine kao stvarni nosilac uslova, sredstava i rezultata rada, kao osnovni odlučujući nosilac društvene funkcije odlučivanja.

Nemogućnost da se radnik u potpunosti izrazi kao nosilac ukupnog društvenog dohotka, odnosno da u društvenoj reprodukciji njegov radničko-klasni interes bude osnovni vrednosni činilac opredeljivanja, ima svoj fundament u prvom redu u činjenici da je od radnika otuđena njegova društvena funkcija da samoupravno organizovan odlučuje i, kroz svoju neposrednu samoupravnu društvenu akciju, obuhvati i kontroliše sve komponente „akta proizvodnje" i sudbinu ukupnih rezultata društvenog rada na njihovom celokupnom putu kretanja i realizovanja.

5. Sve društveno značajne akcije radnika, nezavisno od toga što su oni samoupravno organizovani u primarnim organizacijama materijalnog proizvodnog procesa, koje su preduzimane u uslovima proste reprodukcije i raspolaganja samo delom rezultata tekućeg rada svaki put su bile neutralizovane postojećim odnosima u ukupnoj društvenoj reprodukciji jer su ovi poslednji ostali van sfere neposredne društvene prakse samoupravno organizovanih radnika. Osim odnosa *odeljaka* u reprodukciji, njen društveni sadržaj u prvom redu je uslovljen društveno-ekonomskom pozicijom radničke klase unutar ukupne društvene reprodukcije.

Svaki zahvat koji ostaje na nivou parcijalnih akcija i promena u poziciji radnika u primarnim organizacijama u materijalnom proizvodnom procesu ne može da „unese" neku ozbiljniju promenu u ukupnu društvenu reprodukciju, u bazični produkcioni odnos jer se ta parcijalna akcija „izvodi" van celine društvene reprodukcije. Problem je u tome što ukupna društvena reprodukcija ostaje na mnogim svojim ključnim punktovima nepromenjena. Pojedinačne akcije i promene u primarnim organizacijama materijalnog proizvodnog procesa, iako samoupravno organizovane i izvođene, u suštini, predstavljaju pokidane veze, pa zbog toga još društveno i ne tako bitne za značajniji uticaj na promene u društvenoj reprodukciji. Pojedinačne, pokidane i zatvorene u primarnim organizacijama udruženog rada, samoupravne akcije radnika zbog toga se i ne izražavaju u punom društvenom smislu kao nedeljive komponente ukupne revolucionarne samoupravne delatnosti radničke klase kao celine.

Prevazilaženje posredovanja radnika i radničke klase kao celine u sferi proste reprodukcije predstavlja put da se radnička klasa javi kao stvarni nosilac ukupne društvene reprodukcije, odnosno prevazilaženje otuđenosti u sferi proste reprodukcije je jedan od bitnih društvenih uslova da radnik i radnička klasa kao celina svojom neposrednom samoupravnom društvenom akcijom obuhvate sve činioce ukupne društvene reprodukcije.

6. Posle 1957. godine, prvi put, u našem društvu, u društvenoj praksi počeli su se jasnije, u odnosu na raniji period, izražavati i otkrivati fenomeni neposrednijeg preplitanja dominacije državnosvojinske i grupnosvojinske komponente u ukupnoj društvenoj svojini. U vezi sa tim još je jedan momenat vrlo značajan. Naime, otkrivanje i sagledavanje tih činjenica od strane svesnih subjektivnih snaga, zatim odražavanje svega toga na sadržaj i pravce samoupravnog razvoja našeg društva, prešlo je teorijsko saznanje okvira. Reč je o tome da se organizovana samoupravna društvena praksa radnika neposredno sudarila sa tim fenomenima. Sva ta pitanja, koja su kasnijih godina bila stavljena na dnevni red samoupravnog razvoja naše zemlje (u cilju njihovog prevazilaženja), bila su uslovljena, u osnovi, time što su u neposrednu samoupravnu društvenu akciju radničke klase bile „ubačene" i socijalne snage koje su se suprotstavljale samoupravljanju.

7. Ukupnu društvenu poziciju radnika i radničke klase u celini i puteve prevazilaženja i razrešavanja društvenih protivrečnosti u kojima se ostvaruje ta pozicija moramo posmatrati u celini produkcionih odnosa, a ne samo u okvirima onih odnosa koji su parcijalizovani u svakoj pojedinačnoj organizaciji udruženog rada. U vezi sa ovim poučna je Marksova misao da „kapitalistički proces proizvodnje, posmatran u svojoj povezanosti... ne proizvodi samo robu, samo višak vrednosti, on proizvodi i reprodukuje i sam kapitalistički odnos".

Svojom neposrednom samoupravnom društvenom akcijom radnička klasa, dakle, mora da obuhvati odlučivanje, kontrolu i sve druge društvene funkcije nad uslovima, sredstvima i rezultatima rada. To je sada središni punkt prelomnih odnosa i revolucionarnih preobražaja našeg društva. Tu se sada na širem frontu počeo odvijati proces organizovane samoupravne revolucionarne akcije radničke klase.

Čini nam se vrlo značajnim što je ta akcija u ovom momentu naglašena u osnovnim organizacijama udruženog rada i što je usmerena ka razbijanju elemenata parcijalizacije samoupravnog odnosa u primarnim ćelijama udruženog rada.

Ako radnička klasa svojom neposrednom organizovanom samoupravnom društvenom akcijom obuhvati celinu društvene reprodukcije, ako samoupravno društveno određenje bazičnog produkcionog odnosa postane dominantan činilac sadržaja svih drugih društvenih odnosa u našem društvu, tada je obezbeđena i učvršćena i samoupravna društvena moć radničke klase. Zbog toga radnička klasa ne može izmeniti

sadržaj društvenih odnosa ako ostane zatvorena u primarnim organizacijama udruženog rada.

Uslov „izlaska" radničke klase na širu društvenu scenu, u smislu vršenja osnovnih društvenih funkcija odlučivanja, sadržan je u neminovnosti da ona prethodno u toj primarnoj organizaciji udruženog rada ovlada svim uslovima, sredstvima i rezultatima rada. Društveni dohodak ostvaren u osnovnoj organizaciji udruženog rada, reprezentujući se kao početak i kraj ukupne društvene reprodukcije, u suštini je jedan od vrlo značajnih društvenih činilaca građenja jedinstva radničke klase, i to kroz procese organizovane samoupravne društvene akcije na razrešavanju objektivno postojećih protivrečnosti njenog društvenog bića. Dozvoliti spontanost u ovim procesima znači, u krajnjoj liniji, omogućiti tehnobirokratskim snagama vršenje društvenih funkcija „u ime radničke klase". Uloga Saveza komunista, sindikata i drugih organizovanih socijalističkih snaga u ovim procesima je nezamenljiva.

Ako nema odlučujuću ulogu u samoupravnoj akumulaciji sredstava, u integraciji „kapitala i rada", radnička klasa ne može imati ni dominantnu poziciju u odlučivanju o celini društvene reprodukcije. Kretanje akumulacije mora da prati zakonitost procesa ukupne društvene reprodukcije. Ako to izostaje, onda tu treba tražiti mnoge uzroke što samoupravna organizovanost radničke klase ostaje prenaglašeno zatvorena u sferu proste materijalne reprodukcije. U tim domenima radničko-klasni interes još nije postao u potpunosti određujući vrednosni činilac ukupnog društvenog razvoja. Čim se radna zajednica ne nalazi u poziciji da kontroliše dejstvo spoljnih činilaca na materijalne i ukupne društveno-ekonomske procese u radnoj organizaciji i primarnim ćelijama samoupravnog organizovanja, društvena praksa pokazuje da ona objektivno nije u poziciji da samoupravno organizovana usmerava dejstvo tih procesa na izgrađivanje samoupravnih društvenih odnosa. Na ovim društvenim punktovima treba tražiti i uzroke jačanja tehnokratskih snaga.

Sva naša istraživanja i mnoga druga društvena saznanja potvrđuju tezu da razbijenost društvene reprodukcije, etatističko povezivanje oblika društvenog rada, odnosno delova društvene reprodukcije, u krajnjoj liniji, ukazuje i na postojanje mnogih elemenata razbijenosti, „razmrvljenosti" u samom društvenom biću radničke klase, rastrgnutosti tog društvenog bića radničke klase i njenim sopstvenim, isto tako, protivrečnim interesima, i na postojanje mnogih činilaca koji još uvek društveno ograničavaju radničku klasu da svojom sopstvenom organizovanom neposrednom samoupravnom društvenom akcijom savlađuje i tu svoju unutrašnju razbijenost. Prema tome, organizovana težnja radničke akcije za ovladavanje ukupnom društvenom reprodukcijom u isto vreme je njena istorijska težnja za savlađivanje svih društvenih činilaca koji ograničavajuće deluju na prevazilaženje svih vidova i sadržaja njene otuđenosti (elemenata najamnih odnosa), pa, prema tome, i elemenata njene unutrašnje razbijenosti.

8. Radnik gradi svoj subjektivni stav prema celini društvene reprodukcije, odnosno ukupne samoupravne integracije društva polazeći u prvom redu od neposrednih odnosa u kojima živi i delatno se izražava u primarnim oblicima svog samoupravnog društvenog organizovanja.

Radnikova parcijalizovana pozicija u organizacijama udruženog rada je najpogodnija osnova za iskrivljeno prelamanje društvene celine u njegovim pojedinačnim i širim društvenim akcijama. Značajne su u ovom smislu Lukačeve misli da je „u klasnom stanovištu proletarijata pronađena ona tačka s koje postaje vidljiva cjelina društva — samo zato što je za proletarijat životna potreba pitanje egzistencije da postigne najpuniju jasnoću o svom klasnom položaju; što je njegov klasni položaj shvatljiv samo u poziciji čitavog društva“[10].

Zbog toga se društvena bit organizovane neposredne samoupravne društvene akcije radničke klase usmerene ka osvajanju bitnih činilaca društvene reprodukcije i samoupravne integracije društva izražava u prvom redu kroz stvaranje novih samoupravnih veza i spojeva među radnicima svih oblika društvenog rada i „komponovanje“ novih samoupravnih društvenih procesa u tim odnosima.

U prevazilaženju klasnog, najamnog bića radničke klase nalaze se bitni uslovi za likvidiranje klasnih ostataka u društvu u celini.

---

[10] Đ. Lukač, *Povijest i klasna svijest*, „Naprijed“, Zagreb, 1970, str. 76.

Vladimir Milić

SOCIJALNO IZVORIŠTE TEHNOKRATIJE U KAPITALIZMU I SOCIJALIZMU

Često se u razmatranjima o tehnokratiji nedovoljno ukazuje na dva momenta bez kojih se ne može razumeti njeno socijalno biće. Jedan momenat se odnosi na idejno izvorište tehnokratije, a drugi na karakter socijalnih odnosa u kojima ona nastaje. Oba momenta nisu i ne moraju biti međusobno povezana. Naime, idejno „začeće" tehnokratije prethodi njenom stvarnom socijalnom formiranju.

Pravi problem koji otkriva suštinu tehnokratije jeste priroda vlasti u društvu. Od svog nastanka pa do danas tehnokratija ispoljava težnju da vlast, kao političko upravljanje zasnovano na interesima, zameni racionalnim upravljanjem na osnovu prirodnih zakona. Ova duhovna potka može se uočiti i pratiti od Platona preko Machiavellija do Saint-Simona, a sa stvarnim rađanjem tehnokratije, u okviru određenih društvenih odnosa, ona će se iskazati u jasnom vidu.

Platonovu ideju o vladaocu kao filozofu i filozofu kao vladaocu[1], Machiavellijeva pravila najboljeg vladanja i Saint-Simonovo naučno upravljanje društvom[2] povezuje ideja o najboljim načinima društvenog upravljanja. Ovo idejno stanovište prešlo je dug put, ali je pri tom osnovno jezgro ostalo isto. U Saint-Simonovoj ideji ono je oformljeno i razvilo se u dva pravca; prvi je izražavao duboko uverenje da je sa svetom industrije i mašinske proizvodnje stvorena mogućnost da se društvo uredi kao i proizvodnja. Ovo je izviralo iz napora galske misli uopšte da otkrije univerzalne zakone kretanja ljudskog društva, odnosno one po kojima se, kako su to isticali svi racionalisti, ljudsko društvo kreće od vitalističkog, životinjskog, ka umnom, ljudskom. Ceo problem se svodio na određivanje toka univerzalne utilitarizacije razvoja ljudskog društva i na iznalaženje sklada između prirode i društva, i to na način u kome um trijumfuje nad onim što je dao život.[3] U okviru ovog opšteg

[1] O Platonovom funkcionalizmu i pozitivizmu vrlo informativan osvrt dao je A. Gouldner (*Nastupajuća kriza funkcionalizma*, JUS, Beograd, 1966).

[2] O značaju Saint-Simona za razvoj tehnokratskog pogleda na svet vidi G. Friedman, *Tehnokratija i tehnička civilizacija* (u zborniku *Birokratija i tehnokratija*, knj. II, „Sedma sila", Beograd, 1966, str. 172).

[3] U pomenutom radu G. Friedmana data je izvrsna ocena racionalističke misli, a naročita pažnja je posvećena jednom od značajnijih doprinosa ovoj težnji u filozofiji Gournota.

filozofskog stanovišta, dakle, sa materijalnim pretpostavkama koje je iz dana u dan stvarala industrija, izgledalo je da je lako moguće upravljati društvom na osnovu prirodnih zakona.

Međutim, za duhovno „začeće" tehnokratskog pogleda ovo opšte filozofsko stanovište je bilo omotač koji je razbijen onog trenutka kada se misao o prirodnom racionalitetu „sukobila" sa politikom kao načinom upravljanja društvom. To je drugi pravac koji znači veru Saint-Simona i njegovih pristalica da je moguća nova vrsta upravljanja i način njenog ostvarenja. Ovo je značajno jer je celokupnom razvoju tehnokratije dalo neizbrisiv pečat koji je ostao do današnjih dana.

Celokupno Saint-Simonovo uverenje o upravljanju društvom na osnovu prirodnih zakona izloženo je u maksimi: Od upravljanja ljudima ka upravljanju stvarima.[4] Biće tehnokratije se formiralo na mnogo dubljoj filozofskoj osnovi, ali odnos prema politici kao subjektivnoj volji jeste prava osnova tehnokratije. Tehnokrati su smatrali, a i danas smatraju, da se vladanje kao „igra interesa" koja sobom nosi uvek neke potrebe mora zameniti upravljanjem stvarima. Ne vladanje, već upravljanje, odnosno podređivanje društva prirodnim zakonima. Ljudi su kao stvari, a među stvarima vladaju prirodne zakonitosti — to je maksima tehnokratije. Stoga tehnika nije vladanje ljudima, već je ona objektiviziran odnos upravljanja. Tehnika umesto politike ili da se politika svede na tehniku — to je takođe načelo tehnokratskog duha.

Tehnokrati su čvrsto verovali da je njihovo upravljanje nepristrasno, neutralno, stoga prirodno, odnosno naučno. Oni su izbegavali razmatranje realnih interesa i vrednosti, sem onih koji označavaju potrebe ljudske vrste; za njih je bitno da su se uvek deklarisali kao pristalice „progresa za sve".

O pomenutoj filozofskoj osnovi i idejama tehnokratije R. Mills je izrekao duboku misao. Mada on govori o „supstitutu političke filozofije tehnokratije", misleći pri tom na moderne predstavnike, ipak je njegovo poimanje sveobuhvatnije i pogađa upravo osnovnu ideju tehnokratije. „Sasvim često — kaže R. Mills — osnovna ideja se prezentira kao „zaostajanje" društvene nauke iza nauke o fizici i prema tome insistira na potrebi da se jaz ukloni. Te tehnokratske parole predstavljaju kod mnogih pretencioznih naučnika o kojima sam maločas govorio supstitut za političku filozofiju. Njihova je misija, smatraju oni, da sa društvom postupe onako kako su, misle oni, fizičari postupili sa prirodom. Njihova politička filozofija sadržana je u jednostavnom gledištu da, ako bi samo naučni metodi pomoću kojih je čovek uspeo da zavlada atomima bili upotrebljeni kao sredstvo kontrolisanja društvenog ponašanja, problemi čovečanstva bi ubrzo bili rešeni, a mir i izobilje bili svima obezbeđeni."[5]

Bitna je, dakle, težnja da se društvene potrebe, izložene kroz interese, svedu na prirodne, da se izvrši zamena politike tehnikom. To je

[4] Ova Saint-Simonova maksima ima sasvim drukčiji društveni smisao od socijalističkog načela zamene vladanja ljudima upravljanjem stvarima koje su formulisali klasici marksizma. O tome će kasnije biti više reči.

[5] R. Mills, *Sociološka mašta*, „Savremena škola", Beograd, 1961, str. 117.

i uslovilo njihov napor da se distanciraju od stvarne društvene strukture, što ih je, očito, i odvelo u spiritualizam.

Možda je sve ovo u biću tehnokratije bila samoobmana jer se, očito, društvom ne može upravljati kao prirodom. Jedan deo argumentacije ističe P. Blau kada s pravom kaže: „Upravljati društvenom organizacijom prema čisto tehničkom kriterijumu racionalnosti jeste iracionalno pošto takvo upravljanje zanemaruje neracionalne aspekte društvenog ponašanja".[6]

Dakle, jedan iracionalizam, bez obzira na to što različiti autori misle da je racionalizam, ne uzima u obzir drugi iracionalizam, odnosno deo prave prirode društva. Međutim, mnogo je važnije to da tehnokratski duhovi, ne shvatajući pravu prirodu društva, ne vide da se društvene zakonitosti kao specifične ne mogu svesti na prirodne zakonitosti. Upravo pomenuti P. Blau to zaključuje: „Ni jedan sistem koji se sastoji od pravila i nadgledanja ne može biti tako fino izgrađen da predviđa sve neprilike i nužde koje mogu da se pojave... Ukoliko članovi organizacije ne mogu da ispolje slobodu i inicijativu, da se uhvate u koštac sa problemima onako kako oni naiđu, efikasnost će trpeti. Osim toga, neke prepreke za efikasne operacije ne mogu se izbrisati zvaničnim ukazom. Ovakav je slučaj sa brigama, neraspoloženjem i osećajem anomije."[7]

Ali, ostavimo zablude tehnokratskog uverenja i ukažimo na znatno dublju činjenicu da se ono iskazalo u okviru određenih društvenih odnosa. Čim se izvrši makar i sumarno osvetljavanje vremena u kome se tehnokratija stvarno ispoljila u jasnim konturama, može se uočiti da ona nije nastala iz duhovne spekulacije, već iz realne društvene potrebe. Duhovni okviri morali su da dobiju svoje materijalno značenje u samom sistemu društvenih odnosa. Tehnokratija se stoga stvarno rađa u određenim društvenim odnosima, nasuprot svom duhovnom „začeću" koje smo osvetlili. Ako je sensimonistička misao nastala kao zrela tehnokratska misao u jednom određenom vremenu, onda je najbolji način ukazivanje na nastanak tehnokratije analiza tog vremena.

RANI KAPITALIZAM — KOLEVKA TEHNOKRATIJE

Nije nimalo slučajno što je sensimonistička misao ponikla u vreme razvoja liberalnog kapitalizma. Mlada buržoazija je tada izlazila na društvenu scenu, njen prodor je bio vezan samo za jednu moguću oblast gde je mogla steći afirmaciju — industriju i sa njom i nauku.

Industrijsko proizvođenje, prerada materija i racionalno shvatanje sveta jesu tačke oslonca mlade buržoazije, i to iz dva osnovna razloga: prvo, jer je oplođavanje kapitala moguće samo u uslovima bržeg razvoja tehnike, nauke, prirodnih saznanja kao točka zamajca i, drugo, svet rada moguće je upregnuti u takav sistem kapitala samo ukoliko postoje

[6] P. Blau, *Bureaucracy in Modern Society*, R. House, New York, 1956, str. 120.
[7] Isto, str. 131.

relativne slobode od apsolutističke volje, harizme feudalaca. Dakle, racionalnost je ona tačka na kojoj je moguće poklapanje kapitalističkog i tehnokratskog pogleda na svet.

To poklapanje je izvrsno opisao K. Mannheim. „Podizanje buržoazije — kaže on — je bilo praćeno krajnjim intelektualizmom. Intelektualizam onako kako je bio upotrebljen sa ovim u vezi znači način mišljenja koji ili ne vidi elemente života i misli koji se zasnivaju na volji, interesu, osećaju ili Weltanschauungu — ili, ako priznaje njihovo postojanje, tretira ih kao da su ekvivalenti intelekta i veruje da se mogu savladati i podrediti razumu. Ovaj buržoaski intelektualizam izričito je zahtevao naučnu politiku i stvarno je nastojao da pronađe takvu disciplinu.“[8]

Dakle, od početka nastajanja buržoazija je okrenuta prema tehnokratskom duhu i njegovom svođenju društva na prirodne zakonitosti. S druge strane, buržoazija je pružila ne samo materijalne pretpostavke za rađanje tehnokratije, već i stvarnu podršku. Približavanje tehnokratskog duha kapitalističkom ima svoju drugu stranu o kojoj J. Habermas kaže: „Svako svrsishodno, racionalno ponašanje kojim upravljaju tehnička pravila može biti mereno samo kriterijumima uspeha.“[9]

Tako se, znači, već od samih početaka kapitalizma gotovo poklapaju kapitalistički i tehnokratski duh, ali je presudan momenat za uspostavljanje njihovih veza i za stvarno rađanje tehnokratije nastupio sa prelaskom od zanatsko-manufakturne proizvodnje ka krupnoj industriji.

To je vreme u kojem se formira blok zasnovan na industrijskom mašinizmu: univerzalna mašina — parcijalni radnik — nadzornik, kontrolor koji se brine za delovanje čoveka kao satnog mehanizma. Formira se ono što će se kasnije razviti do vrhunca — krupna industrija i u njoj klasa proizvođača i upravljači, racionalizatori procesa proizvodnje.

Tehnokratsko uverenje, u svom čistom vidu, da se društvo kao i pojedinac može shvatiti pretežno kao prirodan fenomen i da su prirodne zakonitosti osnova društvenih odnosa javilo se u okviru kapitalističkih odnosa kao tvrdokorna opna koja je skrivala značajniji sadržaj — cilj, u čije ime se to čini.

Jedino u okviru kapitalističke organizacije rada je bilo moguće postići rastavljanje celovitih operacija na delimične i svođenje radnika na delimičnu funkciju. To je učinjeno ne da bi se postigao maksimalan efekat ovladavanja prirodom, već upravo da bi se najbrže oplođavao kapital, stvarao profit. Ideja o „homo economicusu“ nije tehnokratsko, već izrazito kapitalističko stanovište. Tehnokratija nije gajila taj ideal u svom začetku, a delimično ni kasnije (stoga je razumljivo što se tehnokratija trudi da se strogo ogradi od motiva dobiti, ali je ironija sudbine da je ona bila najznačajnija za njegovo ostvarenje!). Međutim, njeno stvarno rađanje tek u okvirima kapitalizma značilo je prećutno prihvatanje ove osnovne vrednosti postojanja kapitalističkog odnosa. Od

[8] K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, 1960, str. 109.
[9] Zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. 261.

prividnog vrednosnog neutralizma još od tog vremena pa do danas zaista ništa nije ostalo.

Upravo tu kritičnu tačku, odnosno stvarno rađanje tehnokratije u okviru kapitalističkih odnosa indikativno je osvetlio K. Kosik: „Helvecijeva teorija interesa i Rikardova teorija ekonomije — ističe K. Kosik — počivaju na zajedničkoj osnovi, čija skrivenost je uzrok mnogih nesporazuma. Tako se, na primer, smatra da je psihologija egoizma (interesa) — zakoni ekonomije su po definiciji sile izvan egoizma — direktna analogija fizikalnog mehanizma. Egoizam kao opruga ljudskog delovanja vredi samo u okviru pretpostavljenog sistema, u kojem čovek idući za svojim privatnim interesima ostvaruje „blago sviju". Šta je to „blago sviju" koje istupa kao rezultat? To je pretpostavka i ideologizirana premisa da je kapitalizam najbolji mogući sistem."[10]

To sve govori da je tehnokratsko izvorno stanovište, pravim rođenjem u kapitalizmu, postalo kapitalističko; ono nije svelo društvene zakone i potrebe na prirodne, već na zakone kapitalističkog sveta, na logiku profita i najamnine. Tehnokratija je postala „sluga" najmoćnijeg svetskog gospodara — kapitala.

Kapitalistički duh je duboko transformisao i obuhvatio izvorni tehnokratski duh, koji se tek sa kapitalizmom mogao ispoljiti. „Za klasičnu ekonomiju — kaže K. Kosik — postoji čovek kao deo sistema i istovremeno se kao čovek poznaje samo time što na sebe gleda kao na deo sistema. Maksimalno apstrahovati od svog subjektiviteta, slučajnosti i posebnosti, pretvoriti se u „fizikalnu veličinu" koja se može apriorno konstruisati, opet i na kraju krajeva takođe matematički izraziti kao druge veličine klasične mehanike — ideal je naučnog saznanja. Prelaz od čoveka kao „brige" k ekonomskom čoveku nije prosta promena stanovišta... Sa prividnom promenom pogleda ili stanovišta menja se predmet ispitivanja, te od objektivne stvarnosti postaje objektna stvarnost, stvarnost objekata... Ljudski svet postaje fizikalni svet, a od nauke o čoveku postaje nauka o čoveku-objektu, tj. socijalna fizika."[11]

Prema tome, prava kolevka socijalnog bića tehnokratije jeste kapitalizam; u njemu je tehnokratija odigrala ulogu stuba nosača i kapitalističke zakone podigla na nivo prirodnih zakona.

POZNI KAPITALIZAM — SAZREVANJE TEHNOKRATIJE

Kapitalizam je u svom razvoju prošao dug i značajan put: od sitne svojine do krupne, od zanatsko-manufakturnog proizvodnog mehanizma do gigantskih korporacija; od individualnog do akcionarskog kapitalističkog profita; od nepovezanog tržišta do kontrolisanog (naravno, ne u celini jer se takva usmerenost ipak ne može postići u okvirima kapitalizma); od skučenih i rascepkanih programa proizvodnje do naučno-tehničkih sistema; od „neekonomske" države u embrionu do njene

[10] K. Kosik, *Dijalektika konkretnog*, „Prosveta", Beograd, str. 106.
[11] Isto, str. 110.

ogromne intervencije u privredi i društvu; od spontano rođene do naučne organizacije rada itd.

U svemu tome tehnokratija je imala izvanrednu ulogu, koja se često pogrešno smeštala u okvire kolosalnog umnožavanja i razvijanja proizvodnih snaga, što, međutim, nije tačno jer je ona sazrevala uporedo sa kapitalizmom. Istina je na drugoj strani: proizvodnja je kao okvir razvoja proizvodnih snaga bila i ostala polje na kome se uporedo razvijala tehnokratija i kapitalizam. Pretvaranje sitnog u krupni kapitalizam, što je inherentno njegovom razvoju, pratilo je sazrevanje tehnokratije i njene bitne uloge u tom procesu.

U tom razvoju savremena proizvodnja stigla je do tačke kada je zasnovana na automatizaciji, mehanizaciji, primeni nauke i tehnologije. To je stvorilo uverenje kao da je ostvaren ideal tehnokratije o racionalizaciji proizvodnje. Obrazac savremenog proizvođenja, koji se ogleda u standardizaciji, tipizaciji, homogenizaciji i kvantifikaciji proizvoda, kao da je pobeda tehnokratskih načela! Kao slika u ogledalu javlja se to da iza svakog pojedinačnog načela stoji logika prirodnih zakona i matematički proračun koji je neumitan i nezavisan od bilo čije volje! Proizvodnja postaje takva da se sa izvesnošću planira kvantum proizvoda, velike serije. Takve serije omogućuju da se primene odgovarajući standardi, koji istovremeno odražavaju formiranu potrebu kupaca.

Stvara se određeni tip robe i nastoji se da se on ne menja za dugi niz godina, a elementi od kojih se sve robe stvaraju su homogeni, tako da pravu revoluciju znači uvođenje novih elemenata. Putem nauke i tehnike, po istom principu, nastoje se kontrolisati i konkurenti i potrošači. Stvaraju se standardi ponašanja — poslovnosti; stvaraju se posebne ličnosti iz sveta biznisa i potrošnje. Oni se javljaju u velikim serijama kao robe i, što je još važnije, sami se ponašaju gotovo kao robe. Čitavi slojevi, tako integrisani i homogeni kroz svet roba, imaju gotovo istovetan način potrošnog života. Tehnička civilizacija dobija identičan izraz u potrošačkoj civilizaciji.

I organizacija rada u potpunosti sadrži pomenuta načela. Stvaraju se standardi operacija koji su čvrsto tehnički i društveno zasnovani; tipovi radnih mesta koji su zasnovani na čvrstoj hijerarhiji, naučno utvrđenoj i ostvarenoj. Upravljački i izvršni rad su strogo odeljeni i unutar sebe vrlo homogeni. Oni su masovni po obimu: obuhvataju desetine hiljada ljudi u okviru gigantskih korporacija. Obrazovanje postaje impersonalno, odeljeno od čoveka i zasnovano na stepenima, gradaciji.

Tome odgovara i sistem idejnih predstava, ponašanja itd. U tom pogledu verovatno su najinstruktivnije analize koje su izvršili W. H. Whyte (čiji je jedinstveni zaključak i rezultat sadržan u impresivnom naslovu njegovog dela *Čovek organizacije)* i J. Galbraith (koji otkriva nove elemente tipova organizacije rada).[12]

I u društvenom životu kao da se natkrilio isti oblak. Uočava se standardizacija ponašanja u politici, nauci, kulturi, obrazovanju itd.

---

[12] W. H. Whyte, *Organization Man*, New York, 1956. i J. Galbraith, *Industrijska država*, „Naprijed", Zagreb, 1971.

Stvaraju se klišei političkog ponašanja; standardizuje se način izražavanja; programira se način mišljenja koji je tipski po karakteru itd.

„Tehnološka racionalnost — ističe H. Marcuse — zahteva (u različitim stepenima) poslušnost prema (sve više automatizovanoj) snazi stvari koje je čovek napravio: standardizovana reagovanja pre nego individualne aktivnosti, gubitak autonomije i 'ličnosti'."[13]

Stvara se nova nauka oličena u jednostranoj tehnizaciji — empirijskom poimanju sveta. Vrši se „tehnokratizacija ljudi", koja je, po R. Millsu, sveobuhvatna i pogubna po naučnu i društvenu misao.[14] Ova svojevrsna kibernetizacija, „tiho osvajanje", kako to ističe D. Micheel, počinje da prožima sve — od proizvodnje artikala preko javnog mnenja do kulture.[15] Upravo na planu kulturnih posledica kao da ceo proces, kako ističe J. Habermas, dobija karakteristike kvazinatprirodnog procesa.[16]

Kao da je ostvarena težnja tehnokratije i pripremljen teren za njenu vladavinu. Istovremeno niz mislilaca već proglašava da je ta vladavina ostvarena. U prilog tome se navode činjenice o bitnim promenama u svojinskim odnosima: razdvajanje svojine od upravljanja. Upravljanje preuzimaju profesionalni upravljači i ono postaje izvor moći potpuno nezavisan od interesa klase na vlasti — kapitalističke klase. Dok se na planu gigantskih korporacija ističe prevlast tehnokratije, na planu upravljanja društvom ukazuje se na ulogu države, njeno mešanje u svojinsko-pravne i društveno-privredne poslove. Sveobuhvatnost, razgranatost i kontrola od strane države, moć birokratskog aparata jeste drugi momenat koji se ističe kao bitan u prevlasti tehnokratije. Ide se i dalje i tvrdi se da zbog racionalnog pristupa društvu od strane birokratije, i iste prirode delanja, neminovno dolazi do njihove sprege, koja u potpunosti potiskuje kapitalističku klasu. Tehnobirokratija od „sluge" postaje „gospodar".

Međutim, ili je to previd ili se svesno prikriva pravo stanje. Naime, ne uviđa se da je logika tehnokratskog bića u suštini ostala slična logici kapitalističkog bića, samo što se kapitalizam menja, a sa njim i tehnokratija. To dolazi otuda što je prerastanje od sitnog posedništva ka krupnom zasnovano na univerzalizaciji proizvodnih snaga. Uloga tehnokratije je očita: ona ne samo da sledi, već i projektuje takav razvoj. Naime, regulisanje tržišta od stihijskog ka kontrolisanom, sa ulogom države, nije došlo — a to je nepobitna činjenica — kao posledica inherentne potrebe tehnokratije i birokratije, a i teško je dokazati postojanje takve potrebe, već zbog potrebe očuvanja krupnog kapitala koji samo tako može da opstane! U ovom procesu tehnobirokratske grupe su dobile očitu instrumentalnu ulogu, doduše, dosta nezavisnu, što proističe iz činjenice da se u sveopštem razgranjavanju kapitalizma, koji stari, ispoljila njegova nesposobnost da kontroliše svoje sopstveno biće.

---

[13] Zbornik *Birokratija i tehnokratija,* cit. izd., str. 266.
[14] R. Mills, op. cit.
[15] D. Micheel, *Cybernation — the Silent Conquest.*
[16] Zbornik *Birokratija i tehnokratija,* cit. izd.

Sociološki je najtačnije konstatovati da tehnokratija crpe svoju snagu upravo iz takve „nesposobnosti" kapitalizma. O tome A. Gorz kaže: „Totalitaran i kvazidiktatorski aparat tehnokratije postao je nužnost tek u nazadovanju kulture, sa čime su individue (većina buržuja je tu takođe uključena) izgubile sposobnost da same sobom upravljaju i da u svim područjima... budu delatne."[17]

Međutim, ako tehnokratija, kao predstavnički aparat za koordinaciju kapitalističkog sistema, dobija zbog toga posebnu ulogu, to ne znači nestanak kapitalizma. Jer, na primer, regulisanje najamnine ne znači očinsku brigu tehnokratije za proizvođače, već realnu potrebu smanjivanja socijalnih napetosti i sukoba koji bi rastrgnuli kapitalističko tkivo. Takođe se često utilitarizacija od strane tehnokratije, koja joj je prirodna, uzima kao negiranje individualnih sloboda. Na osnovu toga proglašava se njena prevlast, a ne uviđa se da nestajanje slobode za svakog i totalitarizacija ne označavaju prevlast tehnokratije, već kapitalizma. Za tehnokratiju se tvrdi da od sluge postaje gospodar, a dojučerašnji gospodar „mirno" gleda svoju smrt ne preduzimajući ništa! Ono što se ne vidi ili ne želi da se vidi je činjenica da se sam kapitalizam odrekao individualnih sloboda da bi u takvoj neslobodi opstao.

Međutim, najbitnije je da i dalje postoje klasni temelji. Snagu vlasništvu još uvek daje fundamentalni odnos: kapital — rad.

I pored „nezavisne" uloge, upravo je tu tehnokratija nemoćna jer je vezana za snagu vlasništva. Ako je nekada potekla iz kapitalističkog bića, pa se sa njegovim razvojem relativno osamostalila, ipak ona je i danas njegov sastavni deo, izdanak, čak možda više nego juče jer počinje da deli njegovu sudbinu. Tehnokratija je na taj način sa razvojem kapitalizma prevalila put od mladalačkog doba do pune zrelosti.

SOCIJALIZAM I TEHNOKRATIJA — MARKSISTIČKI I TEHNOKRATSKI POGLED NA SVET

Često se smatra da je Saint-Simonov pogled, a i pogled njegovih nastavljača, uticao na marksističku misao. Ovo nije netačno jer je poznato da je na Marksovo shvatanje misao Saint-Simona i utopista dosta uticala kao značajan izvor. Svet industrijskih proizvođača i vera u tehnološki napredak nesumnjivo da su našli mesto u marksizmu. Uostalom, navedeni uticaj je bio toliko snažan da je F. Engels prihvatio ideju o zameni vladavine ljudima upravljanjem stvarima.[18] Sensimo-

---

[17] A. Gorz, *Tehnokratija i radnički pokret*, Frankfurt am Main, 1970.

[18] Taj uticaj ističe G. Friedman: „sensimonovski socijalizam je socijalizam proizvođača, industrijalaca... Marksizam mnogo duguje sensimonizmu" (zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. 173—174).

Bitna razlika između Saint-Simonovog shvatanja i shvatanja klasika marksizma je u pogledu samog smisla zamene vladavine ljudima upravljanjem stvarima. Klasici marksizma su smatrali da je upravljanje stvarima moguće tek kada se među ljudima ukinu svi odnosi i oblici eksploatacije zasnovani na privatnom vlasništvu. Tako, vladanje jednih ljudi drugima ustupa mesto njihovom zajedničkom upravljanju stvarima — materijalnim procesima u društvu. Dakle, ne postupanje sa ljudima kao sa stvarima, već stvarna kontrola ljudi nad materijalnim procesima.

nistička misao je bila ono razvođe gde su se, na jednoj strani, formirali tehnokratski pogledi i kroz praksu kapitalizma otelotvorili u kapitalističkom vidu i gde je, na drugoj strani, počelo rađanje socijalističkog shvatanja sveta.

Međutim, iz toga ni u kom slučaju ne proizlazi da između marksizma i tehnokratskih stanovišta stoji znak jednakosti. Postoje bar dve korenite razlike između marksizma i sensimonističke misli iz koje se razvio tehnokratski pogled, odnosno tehnokratska shvatanja.

I jedno i drugo se odnosi na objašnjenje prirode ljudskog društva. Marksizam, kao i sensimonizam, uzima tehnički, tehnološki činilac kao značajan faktor društvenog kretanja, ali marksizam od sensimonizma deli shvatanje da se društvo ne može usmeravati na osnovu prirodnih zakona, tehnike i tehnologije. Štaviše, ako su klasici marksizma isticali da se društveni zakoni ispoljavaju snagom prirodnih zakona, onda to govori ne o njihovom poistovećivanju, već samo o tome da društveni zakoni postoje kao prirodni, odnosno da su objektivni kao i prirodni. I više od toga: oni postoje kao specifični društveni zakoni! J. Habermas razbija tu zabludu poistovećivanja marksizma i tehnokratizma i daje njihovu korenitu razliku. „Cilj sticanja kontrole — kaže on — nad društveno-kulturnim konsekvencijama tehničkog progresa, koji je prvi proklamovao Marks, čini se da je na putu da bude ostvaren, kako na Istoku tako i na Zapadu, sledeći, međutim, kurs koji je zasnovan na jednom tehnokratskom uzoru... Marks je ovaj problem slobodnog i svesnog formiranja istorije smatrao kao zadatak sticanja praktične kontrole nad do tada nekontrolisanim društvenim procesima. Danas se isti problem očigledno postepeno svodi na pitanje ostvarenja daljih tehničkih izuma sa ciljem da se utiče na prilagođavanje društveno-kulturnog sveta tehničkom progresu.“[19]

Dakle, ne upotreba tehničkog progresa za socijalistički razvoj društva, kao što to ističe marksistička teorija, već suprotno — prilagođavanje društvenog razvoja tehničkom progresu, što je izrazito tehnokratsko shvatanje.

Sa stanovišta naznačene razlike još manje se može reći da marksistička teorija pati od svođenja društvenih i ličnih potreba na prirodne. Upravo ono što je odlikuje jeste isticanje društvenih potreba radničke klase i potreba pojedinaca kao bitnih za ostvarenje humanijeg društva.

S druge strane, potpuno je u pravu G. Friedman kada, kritikujući G. Gurvitcha, smatra da između sensimonizma i marksizma postoji bitna razlika u pogledu shvatanja klasne strukture i borbe.[20] Dok sensimonistička doktrina, stavljajući u centar proučavanja industriju, izjednačava klasu kapitalista i radnika i negira na taj način klasnu borbu, marksizam baš u industriji vidi polje klasnih sukoba i podeljenosti na klasu radnika i na klasu vlasnika sredstava za proizvodnju.

Međutim, ovim nisu eliminisani mnogi nesporazumi, odnosno izjednačavanje marksizma i tehnokratskih predstava nije na taj način

[19] Zbornik *Birokratija i tehnokratija,* cit. izd., str. 262.
[20] Isto.

izbegnuto. Postoji niz teoretičara, od J. Burnhama do J. Schumpetera, koji su, prihvatajući ideju da je marksizam kalvinizam XX veka, isticali da on nije revolucionarna, već reformistička teorija čija je intencija da na vlast dovede profesionalne upravljače tehnobirokratskog tipa.[21]

Dva su pravca ovih pogleda, ali je rezultat isti. Prvi pravac ističe da se smisao marksizma sastoji u evolutivnom razvoju proizvodnih snaga, i to onih koje su stvorene u kapitalizmu. Silom kolektivne prinude, na čijem su čelu profesionalni upravljači, zatim na osnovu primene nauke i tehnike, socijalizam ima za cilj da ovaj razvoj dovede do najviše tačke. Drugi pravac sastoji se u nizu tvrdnji da je marksizam u stvari mašinizam, stvaranje socijalističkog sistema u kojem se ostvaruje idealizovan i glorifikovan tehnički svet.

Naravno da je teza o marksizmu kao evolutivnoj teoriji proizvodnih snaga netačna. Marksizam u proizvodnim snagama nalazi izvanredno značajnu polugu društvenog razvoja, ali to su samo *pretpostavke*. I to ne za evoluciju, već za revoluciju. Revolucija je bitna kao što su stvaranje socijalne snage koja izrasta na podruštvljenom karakteru rada, njena volja i svest bitni za revoluciju. Proizvodne snage bez ovoga nisu osnova revolucije, već zajedno sa tim čine suštinu epohalnih promena.

Da marksizam nije mašinizam, može relativno lako da se dokaže. Ali i više od toga. Značajno je da on nije bolovao od naivne utopističke predstave o mašini kao tiraninu radnika, ljudskog rada. Štaviše, marksizam je jedini ukazao da je antimašinizam rođen u klimi beznađa kada se izgubio onaj kompas čija je igla označavala pravog krivca za nedaće radnika. Antimašinizam je kao rezultat imao promašen socijalni pokret — ludistički — čije se slepilo ogledalo u aktu uništavanja mašina. U tom pogledu je u pravu E. Mounier kada ističe: „Faktički antimašinistički mit konstituisao se kao buržoaski mit; posle nekoliko potresa u početku industrijske revolucije radnički pokret ostao mu je vrlo tuđ. To je i shvatljivo: mašina je radniku bliska, ona u njemu ne izaziva strah od onoga što je nepoznato ili što ga može deklasirati; pod uticajem socijalističkih teoretičara on je brzo shvatio da je besmisleno uništavati nju samu, već da treba uništiti njenu upotrebu."[22]

Dakle, ne mašina kao tiranin, već kapitalista kao tiranin, to je marksističko objašnjenje uloge mašine u okviru kapitalističkih odnosa. U tim odnosima ona je sredstvo za eksploataciju radnika, kao što u drugim odnosima ona radniku može biti sredstvo oslobođenja vlastitog rada! Očigledno da to ne znači glorifikaciju mašina i ljudi koji njima upravljaju. Iz marksističkog stanovišta proizlazi da je mašina samo sredstvo i da su bitne vrednosti kojima ona služi. Očigledno je, dakle, da su marksizam i tehnokratska shvatanja dva izrazito oprečna pogleda na svet.

---

[21] O tome vidi: J. Burnham, *The Managerial Revolution*, Penguin Books, London, 1945. i J. Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, „Kultura", Beograd, 1960.

[22] Zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. 164.

PRIRODA ETATISTIČKOG, BIROKRATSKOG SOCIJALIZMA I TEHNOKRATIJA

Kontroverze oko toga da li je socijalizam otelotvorenje, prava kolevka tehnokratije ili nije nastavljaju se, možda i žešće, i sa pojavom socijalističke prakse u svetu. Argumentacija je različita. Tako, na primer, V. Machajshij smatra da eksproprijacija kapitalističke svojine ne znači uništavanje i proizvodnog aparata kapitalizma, a pogotovu ne i eksperata: „Socijalizacija sredstava za proizvodnju znači samo ukidanje prava privatne svojine i kontrole nad fabrikama i zemljom. Napadajući vlasnika fabrike, socijalista ni najmanje ne dira u platu njegovog menadžera i inženjera."[23] Štaviše, ovaj autor smatra da se eksperti ustoličavaju, nameću svoju „intelektualnu vladavinu" (to je ideja koju je usvojio od Bakunjina), što sve daje pečat tehnokratskoj prirodi novog sistema.

J. Burnham je na osnovu uloge i položaja upravljača izveo dalekosežnije zaključke. On tvrdi da je socijalistička revolucija u Rusiji samo skok ka menadžerskom društvu. Ceo sistem on naziva menadžerskim dajući mu univerzalne oblike oličene u „naddržavi".

Postoje i druga shvatanja, ali im je kao i navedenim zajednička crta da u zasnivanju etatističkog socijalizma, u kojem država preuzima sveobuhvatnu komandu nad ljudima i materijalnim potencijalima, vide otelotvorenje tehnokratskog bića i vladavinu tehnokratije. Međutim, upravo to ukazuje na njihovu nesposobnost da shvate suštinu državnog socijalizma.

Kao što se „anatomija građanskog sveta mora tražiti u političkoj ekonomiji" — kako je istakao Marks — tako se i anatomija državnog socijalizma mora naći u odgovarajućem produkcionom odnosu, političkom predstavništvu i istoj vrsti birokratije. To nije nimalo slučajno jer se svet socijalizma rađa revolucijom na tlu nerazvijenih proizvodnih snaga. On je od početka određen činjenicom da se država javlja kao oblik diktature proletarijata, zaštita tekovina revolucije, način da se političkim merama odstrani opasnost od kontrarevolucije i istovremeno unište temelji klasnog društva. Posredstvom države vrši se obnova ratom opustošene zemlje, koncentracija materijalnih i ljudskih resursa.

Ali, ta revolucionarna sredstva su se razvojem državnog socijalizma pretvarala i u njegove ciljeve. Vremenom se stvara ogroman i razgranat državni aparat koji kontroliše sve procese, koncentriše odlučivanje u malom broju ruku, što sve dovodi do birokratizacije. A upravo to može da uspori razlaganje klasne strukture. Na to je upozoravao i Lenjin: „To je situacija kakva još nije bila u istoriji; proletarijat, revolucionarna avangarda ima potpuno dovoljno političke vlasti, a u isto vreme postoji — državni kapitalizam."[24] S druge strane, Lenjin je ukazivao na stvarno nerazvijen socijalistički društveno-ekonomski život. I više od toga, takav etatizam i birokratija objektivno odražavaju vlast

---

[23] Isto, str. 138.

[24] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, „Kultura", Beograd, 1960, str. 486.

nad radom, sa posledicama da se novostvorena vrednost deli na radničke plate, najamnine, i onaj lavovski deo kojim raspolaže birokratija. Na taj način etatistički socijalizam kao da je sličan državnom kapitalizmu i kao da je u pravu S. Hobson kad kaže: „Oba se jednako bave eksploatacijom rada putem najamnog sistema, a u korist municipalnog investitora."[25]

Ne ulazeći u šire objašnjavanje prirode državnog socijalizma, konstatujemo da stvaranje proleterske države u stvari znači vlast u ime klase, vlast koju ima i sprovodi birokratija. Birokratija je političke prirode — predstavnik klase proletarijata. Zato što je predstavništvo, ona se ne konstituiše u klasu, što je, naravno, ovde sporedno pitanje, mada i to otkriva njenu prirodu. Ma koliko K. Rakovski bio u pravu kada tvrdi da originalni oblik „svojine" birokratije jeste posedovanje državne vlasti, ipak birokratija ostaje politički reprezentant proleterske klase koji se od klase otuđuje. To je prava kolevka njenog rađanja, a posedovanje državne vlasti je otuda izvedeno.

Priroda tehnokratije koju smo analizirali je drukčija. Tehnokratija se javlja kao izdanak klase kapitalista, a politička birokratija u socijalizmu nastaje kao predstavništvo interesa klase proletarijata. To se pokazuje kao korenita razlika između birokratije i tehnokratije u socijalizmu. Ali ne samo to. Inherentno jezgro tehnokratije — težnja da se zakoni i potrebe društva svedu na prirodne zakone i da se eliminiše politika kao delanje zasnovano na interesima — u direktnoj je suprotnosti sa bićem političke birokratije kao predstavnika interesa proletarijata, radničke klase.

Tehnokratija u državnom socijalizmu je višestruko uslovljena birokratijom. Svakako je najvažnije to da ciljeve tehničko-tehnološkog projekta i proizvodnih snaga ne određuje tehnokratija, već to u okviru državnog socijalizma čini birokratija. To je moguće zbog nerazvijenog materijalnog nivoa i zbog toga što se ideologija klase vulgarizuje i pragmatizuje od strane birokratije i što se javlja kao barijera tehnokratiji. Birokratija vrši „stvaralačku" interpretaciju marksizma, te se i na taj način odvaja od klase; ona vrši svođenje opštih vrednosti na pragmu dnevnih zadataka i time u svoju „službu" stavlja i tehnokratu. Stoga je biće tehnokratije ozbiljno izmenjeno; njeno osnovno jezgro čini kombinacija naučno-tehničkih pravila i vrednosti ideologije klase reinterpretiranih od strane birokratije.

S druge strane, tehnokratija kroz napor za razvijanje proizvodnih snaga, tehnologije u stvari služi nastojanju birokratije za sveopštom

---

[25] Zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. 151.
Smatramo da se kao tačno može usvojiti stanovište koje u citiranom zborniku iznosi prof. J. Đorđević: „Nije potrebno dokazivati da menadžerska birokratija i uopšte savremena birokratija u razvijenim zemljama, pa čak i u manje razvijenim zemljama, gde je kapitalizam slab, a „socijalizam" nije drugo već etatistička eksproprijacija rada i sloboda čoveka, nije došlo do bitnijih promena u osnovnim klasnim odnosima i sukobima."

kontrolom.[26] Zato je u pravu prof. J. Đorđević kada ističe: „Tehnokratija uopšte ne može kao takva da bude vođstvo i inspirator snage i komandant birokratije. Ona u suštini ne može da živi i da ostvaruje svoje interese i funkcije bez birokratije."[27]

Međutim, spregu birokratije i tehnokratije sigurno da uslovljavaju još dve bitne činjenice. Prva se odnosi na krupnu državnu svojinu na kojoj je čvrsto zasnovan — tehnički, materijalno i vrednosno — tehnobirokratski spoj. Ali, moraju se navesti karakterne specifičnosti ovog tehnobirokratskog spoja. Za razliku od sveta kapitalizma — gde ekonomska osnova uslovljava standardizaciju, tipizaciju, kvantifikaciju i homogenizaciju dobara i ideja — u administrativnom socijalizmu politički interesi, interesi birokratije uslovljavaju sve navedeno, imaju osamostaljen uticaj na ekonomsku osnovu. Druga činjenica se odnosi na „interesni savez" tehnokratije i birokratije. I jednoj i drugoj odgovara sistem opšte kontrole jer to čuva sistem u kome se obe grupacije osećaju sigurno. Ta „sigurnost", težnja da se ostane na vlasti nagoni na savez i tehnokratiju i birokratiju.[28] Tehnokratija je zbog toga okrenuta prema birokratiji i otuda insistiranje na tome da je za radničku klasu najbitniji naučno-tehnološki razvoj sa nekom dalekom i zamagljenom perspektivom (a ne njene potrebe) i da sve služi klasi proizvođača i uvek „samo njoj". Na taj način birokratija nalazi u tehnokratiji drugi izvor legaliteta. Takođe na taj način, zbog istorijskih okolnosti razvoja etatizma, sprega tehnokratije i birokratije postala je čvrsta i jedinstvena, bez onih protivrečnosti koje su karakteristične za kapitalizam, i zato je teže slomiti taj savez.[29]

Međutim, to ne znači da ne postoji nikakva suprotnost između tehnokratije u državnom socijalizmu i birokratije. Ta suprotnost je dvostruko uslovljena. S jedne strane, tehnokratija je bar u „misaonoj" vezi sa dalekim pretkom iz pretkapitalističke epohe. I u državnom socijalizmu ona pokazuje težnju, doduše, „kastriranu", za prirodnim racionalitetom — da svet uredi na osnovu prirodnih zakona. S druge strane, ona se „ugleda" na svog „polubrata" iz sveta kapitalizma, što se ispoljava kroz težnju da nadraste uske nacionalne okvire, čak i državne, i

---

[26] Mislimo da je u pravu V. Hadžistević kada, govoreći o tehnokratiji, podvlači da „neke bitne crte ove društvene grupe zavise od karaktera društvenih odnosa u kojima ona deluje... *Ako se u kapitalizmu može — a možda i mora — tretirati drukčije, tehnokratija u socijalizmu nije ništa drugo do jedan vid i jedna frakcija socijalističke birokratije*" (*Tehnokratizam — stvarna ili izmišljena opasnost*, „Gledišta", br. 7—8/1972, str. 905).

[27] Zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. XXIV.

[28] Nije nevažna činjenica da tehnokratija sa svoje strane sistematizovanim znanjima, metodima rada itd. „prosvećuje" birokratiju, nudi joj ono što ovoj nedostaje, odnosno što ona poseduje u maloj meri. I time se tehnokratija odvaja od birokratije. Ali u uslovima etatističkog socijalizma i ovo može biti uslov za spregu jer birokratiji upravo odgovara „sticanje znanja" da bi lakše održavala vladavinu.

[29] Proizvoditi više iz godine u godinu i trošiti više da bi se moglo više proizvoditi — to je potrošačka logika koja eliminiše revolt radničke klase jer se njene potrebe zadovoljavaju; doduše, jednostrano — „jesti, piti i tehnički se obrazovati". Zato je i teže razbiti tehnobirokratsku spregu.

da se ispolji na „kosmološkoj ravni". Tome treba dodati još jedan momenat. Ne samo zbog toga što je potekla iz nedara radničke klase, već zbog ozbiljnih promena u državnom socijalizmu tehnokratija je više nego ikada okrenuta prema radničkoj klasi. Državni socijalizam, samo na drugoj osnovi, muči problem kao i kasni kapitalizam: odnos između sve većeg kvantitativnog zadovoljavanja potreba i nazadovanja kvalitativnog aspekta — slobode. Kao što to ne može rešiti ni birokratija, to ne može ni tehnokratija, koja je u njenoj službi. Stvarna socijalna dilema tehnokratije, kao i državnog socijalizma, može se najplastičnije opisati rečima M. Groziera: „Klasični racionalisti nisu smatrali da su članovi jedne organizacije ljudska bića, nego da su samo točkići u mašini. Za njih su radnici predstavljali samo ruke. Prilaz sa gledišta ljudskih odnosa pokazao je kako je takvo rezonovanje bilo nepotpuno. On je takođe omogućio da se radnici posmatraju sa osećanjima... Ljudsko biće, međutim, nema samo ruke i srce. Ono ima i glavu, što znači da je ono slobodno da odlučuje i postupa u sopstvenom interesu."[30]

Dakle, sudbina državnog socijalizma, a i tehnokratskog opredeljenja je vezana za onaj put stvaranja u kome ljudi kroz samosvest, samoopredeljenje — što znači socijalističko samoupravljanje — odlučuju o svojoj sudbini. I opet sve zavisi od snage klase proizvođača da stvori novo društvo.

SAMOUPRAVNI SOCIJALIZAM — TEORIJSKI I PRAKTIČNI ODNOS PREMA TEHNOKRATIJI

Istorijsko iskustvo jugoslovenskog samoupravnog socijalizma i analiza nastanka tehnokratije u njemu mogu biti od dragocenog značaja za buduće perspektive socijalizma uopšte. Dosadašnje analize ukazuju na dva momenta. Prvi momenat je vezan za činjenicu da su u nas nerazvijene proizvodne snage, što se uzima kao odlučujući činilac za odnos prema tehnokratiji. Mnogi smatraju da se tehnokratija (kakva je stvorena u kapitalizmu i etatizmu) nije u potpunosti konstituisala u nas zbog karaktera socijalne strukture. Navode se podaci da je najveći deo seljaštva od rata do danas činio i čini radnu snagu kojoj nedostaju organizacija rada, racionalizacija, produktivnost itd. Nasuprot ovom stanovištu često se ističe da se u situaciji nerazvijenog samoupravljanja i preke potrebe za razvojem proizvodnih snaga otvara prostor za stvaranje i delovanje tehnokratije, u kome ona znanje, stručnost, savremenu tehnologiju proglašava za vrhovne vrednosti i na taj način ne samo što instrumentalne vrednosti podiže na nivo cilja za sebe, već i pogubno utiče na oslobodilačke i humane vizije samoupravljanja.

Međutim, i jedno i drugo stanovište ispušta iz vida ono što je najvažnije — pravu prirodu našeg društva, pa samim tim i tehnokratije; naime, ni jedno ni drugo ne zahvata celinu društvenih odnosa.

Kritičko razmatranje ove pojave mora poći od toga da je samoupravni socijalizam nastao na tlu nerazvijenih proizvodnih snaga i odnosa

[30] M. Grozier, *The Bureaucratic Phenomena*, The University of Chicago Press, 1964, str. 147.

i iz etape — doduše, kratke i do kraja neizgrađene, ali ipak značajne — etatizma, što mu je i dalo pečat u razvoju. Državna svojina, političko predstavništvo, nerazvijene proizvodne snage i tržište su se svakako prelomili kroz samoupravljanje kao kroz prizmu i dobili drugi odblesak. Ali, unutar sistema samoupravnih odnosa relativno duže vreme egzistiraju društvena i državna svojina, neposredno odlučivanje i političko predstavništvo. Na taj način samoupravljanje kao da je na pola puta između državne stege i kolektivnog upravljanja.

Razvoj na osnovu tržišne privrede, uz istovremeni napor za dalju deetatizaciju, jeste prava šansa za razvoj samoupravljanja jer naše društvo ne može opstati bez visoke produktivnosti i razmene proizvoda, što se obezbeđuje savremenom organizacijom rada, znanjem, tehnologijom. Zbog toga je samoupravno društvo „otvoreno" za sve tehnološke novine, ali ta „otvorenost" nije, kako to neki misle, sama po sebi dovoljna za najavu tehnokratije. Pravi uzrok da se tehnokratija zaista javlja, i to u svojoj „kapitalističkoj i etatističkoj košuljici", upravo je u tome što je samoupravljanje rasparčano, nepovezano, zatvoreno u radne organizacije.

Tako se tehnokratija u nas stvara bar na dva načina. S jedne strane, kao ponuda velikih sistema iza kojih ne stoje interesi proizvođača, već tehnokratska predstava o povezanosti delova i gde je važno samo imati što više robe i novca, pa će socijalizam doći sam od sebe. U ovome nije teško prepoznati ideologiju automatizma. „Šanse" za ovakvo zasnivanje tehnokratije su male mada se ne može sporiti da takvih pokušaja nije bilo u vidu tehnokratskih „integracija" jer nedostaju objektivne duhovne i materijalne pretpostavke. Naime, kao što smo istakli, tehnokratija se u okvirima kasnog kapitalizma razvija na krupnoj korporacijskoj i državnoj svojini. Ogromna centralizacija materijalnih sredstava i ljudskih resursa osigurava tehnokratsku kontrolu. Masovna proizvodnja roba i veliki sistemi u kojima je izražena hijerarhizacija podsistema i njihova funkcionalna povezanost jesu stvarna pretpostavka tehnokratskog ispoljavanja. S druge strane, ovo prati svest o plebiscitarnom prihvatanju „naučnog upravljanja", mit o opštem blagostanju kroz zadovoljavanje materijalnih potreba i potrošačka logika, što su idejne pretpostavke tehnokratskog bića. U našem društvu neke od ovih pretpostavki ili ne postoje ili su se javile tek u začetku. To nas navodi na zaključak da su na ovom planu „šanse" tehnokratije relativno male.

Drugi način je očevidniji i lakši jer zatvorenost radnih organizacija u sebe, u sopstveni interes, „nepovezano samoupravljanje" istovremeno pogoduje pretvaranju društvene svojine u „grupnu". Unutar radnih organizacija tehnokratija počinje da se javlja kao bitan činilac „samoupravnog odlučivanja", nameće svoje interese, i to ne neposredno, već posredno kroz organe samoupravljanja, pripremanjem odluka koje su „u interesu samoupravljanja". To je modifikovan i značajniji vid bića tehnokratije u nas — „samoupravna" tehnokratija.

Međutim, značajan je i za samoupravljanje opasan još jedan vid tehnokratije u nas, a on je vezan za državnu svojinu. Raspad centralističkog odlučivanja i deetatizacija državne svojine nisu bili praćeni

samo jačanjem samoupravljanja. Proces je išao i drugom linijom: od centralističkog ka „republičkom“ etatizmu, a birokratija je pokazala sposobnost i adaptibilnost na takve promene. Štaviše, u težnji da zadrži pozicije na tom za nju bitnom nivou, ona je funkcionalizovala tehnokratiju i javila se sa njom u sprezi. Mada to izgleda nemoguće — jer, ako je tehnokratiji inherentna težnja da se javi kao naddržavna, nadnacionalna, onda je sukob sa republičkim etatizmom neminovan pošto ovaj teži da je zatvori u uske okvire — protekli događaji su pokazali da se tehnokratija bitno vezala za „nacionalne ciljeve“ koje je formulisala republička „elita“, birokratija. Razvoj „nacionalnih“ proizvodnih snaga, integracije u okviru republika, „nacionalno“ tržište i kalkulacije u okviru njega jesu obeležje republičkih birokratsko-tehnokratskih elita. Taj značajni vid tehnokratije ili birokratske i tehnokratske sprege izrastao je kao „nacionalna, republička“ tehnokratija (tehnobirokratija).[31]

Nije potrebno ukazivati da su ove vrste tehnokratije opasnije po samoupravljanje od „importovane“ tehnokratije upravo zato što su i „samoupravna“ i „republička“ tehnokratija specifično naše vrste, zasnovane na našoj realnosti. „Samoupravna“ tehnokratija ne samo što negira samoupravljanje na nivou kolektiva, već prevlašću nad njim teži da se ispolji na globalnom planu kao predstavnik „samoupravljanja“, da se poveže kroz integraciju tehnokratskih interesa. „Republička“ tehnokratija ima isti cilj da se kroz prinude i iznuđivanja javi kao pregovarač za opšte interese svih republika iza kojih stoje interesi tehnobirokratije (jačanje takvih „integracija“ dovelo je do unije interesa i koalicije oba vida tehnokratije).

Jedini put otpora ovakvom zasnivanju tehnokratskog bića u nas jeste stvaranje integralnog samoupravljanja, što znači horizontalno povezivanje udruženog rada u takve zajednice u kojima interesi i svojina nisu rasparčani i gde je moguća kontrola od strane proizvođača i vertikalno povezivanje na nivou cele zajednice, čime se prevazilaze republičke i regionalne granice. Samoupravljanje može postojati samo kao celovito, kako na nivou kolektiva tako i na nivou cele socijalističke zajednice.

---

[31] Vidi: M. Pečujlić, *Budućnost koja je počela*, IPS, Beograd, 1971.

Slobodan P. Inić

SAVEZ KOMUNISTA I KONZERVATIVNA SVIJEST

Ispoljena je puna saglasnost u Savezu komunista Jugoslavije u pogledu sve izrazitije potrebe za njegovim organizacionim, idejnim i političkim učvršćenjem.

Bez sumnje, ta opredijeljenost Saveza komunista već znači spremnost za izvođenje komunista na društvenu ravan i inklinira samom zahtjevu dana: *iznova promisliti orijentaciju, ulogu i djelovanje Partije u društvu neobično brzih i dinamičnih promjena stvarnosti u odnosu na njegovu dalju i bližu prošlost.*

Ispoljena sposobnost SKJ da prevaziđe sopstvene slabosti te da naglasi istorijsku odgovornost za karakter socijalističkih društvenih odnosa ima svoje imperativne momente što već upozoravaju na aktuelnost neophodne preobrazbe u domen višeg kvaliteta — revolucionarnu akciju što će direktnije povezati *klasnu djelotvornost Partije sa ukupnim socijalnim sadržajem jedne nove istorijske situacije.*

Taj naglašeni kvalitet klasne preobrazbe SK smatramo najprirodnijim načinom njegove stvarne reforme. I umjesto što će se apstraktno tražiti i nagovještavati jačanje pozicije SK u društvu, najprije je potrebno u tom cilju definirati socijalne snage njegovog jačanja, sam program akcije — što se hoće postići — da bi se kvalitet jačanja SK mogao legitimirati kao izraz interesa daleko dubljih i objektivnih snaga društva. Time se stvaraju neophodni uvjeti za osiguranje SK od jačanja na birokratskoj osnovici i ujedno prevazilaze dosadašnji rutinski maniri reformističkog pristupa obnovi Saveza komunista. Ne potcjenjujući značaj dosadašnjih reformskih izvedbi u SK i ne umanjujući njihov značaj za elementarnu konsolidaciju SK i prilagođavanje samoupravnim odnosima, naglasićemo da je dobar dio rješenja u bitnim organizacionim, političkim i idejnim konzekvencijama rezultat kompromisne reformske pozicije: program partije rada bivao je umnogome zamijenjen programom partije političkog predstavništva. Tako se, kao po nekom važećem pravilu, zbivalo da je svaka primijenjena reorganizacija SKJ, umjesto da uistinu reorganizira njegove redove, produžavala postojeće slabosti samo kroz drukčije forme ili je vodila novim iako im uvjetno cilj nije bio to.

Kako mi reorganizaciju SKJ ne vidimo prosto činom „reformističke reforme" koja nužno vodi funkcionalnijem „rasporedu" danog djelo-

vanja SK u društvu i završava se verbalnim akcentovanjem za njegovo snaženje, nego permanentnom akcijom i revolucionarno-klasnom sadržinom cjeline redova komunista, želimo naglasiti nedostatke plana reorganizacije na liniji nedovoljnosti veze socijalnog nosioca rada i političkog izražavanja tog fundamentalnog interesa što će po Marxu biti pretpostavka stabilnosti „novog" društva.

Neusklađenosti i nedovoljnost dijalektičkog odnosa između postojećih slabosti u Savezu komunista i reformskih rezultata i rješenja što su već ugrađeni u novoj praksi djelovanja Saveza komunista iznevjerile su objektivnost potrebe za preobražajem SK iz partije komandnog autoriteta u partiju idejno vladajuće snage društva. Dakle, na potrebu ove neumitne transformacije Saveza komunista nisu davana prava rješenja jer se pokazalo da su mnoga od ovih rješenja bezmalo slabila Savez komunista u nekim njegovim funkcijama koje su bile neophodne i prijeko potrebne da ih i dalje vrši. Zahtjev za uspostavljanje revolucionarnog djelovanja Saveza komunista i za njegovu prisutnost u svim značajnim društvenim oblastima, što je već formirana potreba široke partijske baze i radničke klase, ostaje ujedno i trajnim zadatkom svake njegove reformske obnove.

Prošlost ni jedne partije, pa ni SKJ, u cijelosti nije automatski garant inspiracije za njenu revolucionarnu aktivnost u sadašnjosti. Kao što poznaje prije svega zvjezdane trenutke revolucionarnog uspona, prošlost partije je sačinjena i od sopstvenih slabosti. I pored toga što ovo izgleda naoko problem kojim će se rado baviti istorijski instituti, za revolucionarnu partiju to ima golemog značaja neposredno već sada: *hoće li SKJ revolucionarnom nasljeđu dodati sadržaje aktivno klasne snage za novije istorijske prodore i osigurati budućnost; dakle, ima li se snage nastaviti revolucionarni kontinuum ili će se dublje reterirati k otvorenim slabostima.*

Podvukli smo samo ovlaš okvirnost prošlosti da bismo istakli njenu relativnost za našu savremenost. Izvjesno je da istorija na gore postavljeno pitanje ne pruža ruke pomoći; ona je, štaviše, „neutralna", ona ne preferira željene ishode. Angažovanim pogledom u istoriju, u prošlost stiče se samo slika kakav je razvojni put SKJ bio, u kojim periodima je snažio, a kada je slabio, koje su mu *socijalne snage* temeljile prvu, a koje drugu poziciju.

Revolucionarna obnova SKJ danas je određena polovima „nelegitimnosti slabe partije", njenog postojećeg idejnog i političkog djelovanja i „novog legitimiteta snažno revolucionarne partije", njene moguće uloge u društvu. Nanovo promisliti političku ulogu SKJ kao marksističke partije pretpostavlja dvojako definiranje ovog pitanja: prvo, odrediti njegove neposredne veze i funkcije spram klase proizvođača i društva i, drugo, otvoriti dugoročan proces reforme unutar SKJ uključujući obnovu partijskog života, unutarpartijske demokratije, obnovu komunističkih principa itd.

U komunističkom definiranju svojih redova, u revolucionarnom samoobnavljanju, Savez komunista će se, kao partija u neposrednoj službi

samoupravljanja, i dalje kretati i dohvatati graničnih ivica dviju krajnosti svoga negativnog političkog izražavanja: liberalizma i konzervativizma. No, te tendencije uistinu ne smiju postati *vlastita praksa* Partije, način njenog života.

Pokušaćemo u glavnim crtama ukazati na osnovne oblike, karakteristike i izvore liberalizma i konzervativizma u SKJ i u društvu.

PARTIJA I BALAST NEJEDINSTVA VLASTITE PRAKSE

Konzervativizam i liberalizam su, globalno gledano, dvije klasno usmjerene i opredijeljene orijentacije, dvije strukture odnosa i ideja djelomično sadržane u političkom i idejnom tkivu Saveza komunista. One su naglašeno prisutne u određenim periodima istorijskog razvoja Partije. Izraženost konzervativizma i liberalizma bliska je naporednim, vicinalnim odnosima, „podjeli" ideološke elaboracije stvarnosti, obostranim ustupcima i uzajamnim pothranjivanjem. Njih karakteriše snažna upućenost i usmjerenost na postizanje partijske moći, dominacije. Međutim, i pored toga što su te ciljeve sa manje ili više uspjeha ostvarivale, konzervativna i liberalna praksa nisu imale trajnijeg utjecaja da bi postale jedinstvenom vlastitom političkom praksom SKJ. Jedan od razloga vidimo u afirmaciji samoupravne svijesti i orijentacije samog pokreta, naraslој moći radničke klase i iznijansiranom ideološkom smislu za programsku određenost samoupravnog socijalizma. Drugi stoji do samog liberalizma i konzervativizma. Prevaga u postizanju partijske moći jedne od ovih orijentacija ni jedanput nije značila i postizanje uvjeta za potpuniju ograđenost druge. Hegemonizam konzervativizma tjerao je liberalizam na zaklanjanje iza idejnih vrijednosti i političkih tekovina samoupravljanja i obrnuto, prodor liberalnog habitusa u tkivo samoupravljanja izazivao je golemu brigu kod konzervativaca za sudbinu i budućnost socijalističkog sistema. Samoupravljanje užlijebljeno između liberalizma i konzervativizma — to je slika nejedinstva vlastite političke prakse SKJ, istovremeno, nedovoljnost idejne i političke (faktičke!) prednosti samoupravne orijentacije.

S druge strane, u najčistijem vidu, dâ se osjetiti diferencijacija konzervativizma i liberalizma spram prakse i akcije SK na planu samoupravljanja, te izražena sposobnost „dinamičke pokretljivosti", onda kada se cjelokupna „zvaničnost" SKJ oštro ograđivala od konzervativnih ili liberalnih političkih ideja i stavova i njihovih protagonista. Partijske direktive „tamo gdje se život odvija na pravi način" nisu djelotvorno osiguravale i neposredne prednosti samoupravnoj orijentaciji kao „politici istine" socijalizma. Liberalizam i konzervativizam su se obnavljali i u odnosima a posteriori dajući svoj pečat izvjesnim akcijama SKJ. Teško je u politici samoupravljanja odrediti granične pojase kada sam koncept pati od pomanjkanja izoštrenijih idejnih krite-

rijuma i kada je karakter same akcije samoupravljanja polovičan — to objektivno ne daje uvijek realne snage za distanciranje spram liberalizma i konzervativizma.

Pored ovog, označićemo liberalizam i konzervativizam organizovanim partijsko-političkim neposluhom izvedenim u dijelovima Saveza komunista na raznim nivoima njegove organizacije povodom samoupravljanja kao generalne političke linije. Ovaj partijsko-politički neposluh očituje se kroz interpretaciju demokratskog centralizma u Savezu komunista. „Pojačanost" demokratskog centralizma kao birokratskog centralizma sredstvo je konzervativnih snaga da podignu kineski zid između Partije i samoupravljanja, da „zalede" aktivnost Saveza komunista u istorijskoj praksi. Liberalistička interpretacija demokratskog centralizma težiće ukidanju principa demokratskog centralizma kao putu i načinu slabljenja uloge i uticaja SK u društvu pod parolom da privredi i društvu ne odgovara birokratska partija. Ovo gledanje se odrazilo kroz dva vida — u jednom su učinjeni koraci k federalizaciji Saveza komunista i stvaranju „nacionalnih partija", u drugom, klasnom vidu radilo se o pokušaju lišavanja radničke klase njene idejne i političke avangarde.

Zašto i zbog čega golema opasnost od liberalizma i konzervativizma u SKJ? Čemu pridavati toliki značaj ovim pojavama u radničkoj partiji uopšte?

Svaka politička partija, u svom presjeku vertikalno i horizontalno, konglomeracija je suptilnog ideologizma u kojem mnoštvo „ideologičnosti" u svom organskom pregrupiranju za predmet uzima jednu objektivnu realnost (društvene odnose) i podvrgava je grupnoj, frakcijskoj elaboraciji. U tom pogledu podjela partije na ljevicu i desnicu — liberale i konzervativce, meke i tvrde, revolucionarne i reformističke — vječna je podjela. U onim uvjetima kada je partija na vlasti može biti vladajuća i jeste prvenstvena samo ona ideološka formacija koja najpotpunije vrši doktrinarnu elaboraciju ekonomske i političke prakse kao proizvoda vladajućeg produkcionog odnosa. U jednoj građanskoj partiji podjela na konzervativne i liberalne ili progresivne nema onog značaja koji bi imala podjela na konzervativce i s njima liberale i lijeve, samoupravne, komunističke snage u radničkoj partiji.

Kako je onda moguće potcijeniti snagu i moć liberalizma i konzervativizma kao alternativa razvojnih mogućnosti društva u uvjetima kada stari život i novi poredak još nisu našli osnovne prostore istorijskog i revolucionarnog pretakanja? Time su liberalizam i konzervativizam *realne* alternative spram mogućnosti društva „ljudske visine"; one su egzistencije vitalne i otporne zajednici individualnog samoostvarivanja i kolektivnog upravljanja kao novih temelja realizacije socijalizma. Na tom raskoraku istorijske još neodlučnosti između „vječno jučerašnjeg" i „nemogućeg" što *mora* postati „moguće" opstoje oblici klasne strukture: liberalizam i konzervativizam.

KRITIKA ETATIZMA IZ IDEJNE OPTIKE LIBERALIZMA

Sa birokratskim konzervativizmom je SK u direktnoj političkoj konfrontaciji već od VI kongresa; otprilike tada su se modelirale i prve „esejističke“ liberalističke tendencije oko pitanja suštine i karaktera socijalizma, te uloge i mjesta revolucionarne avangarde u društvu. Svi kasniji i naknadni događaji u Partiji, uključujući i sam Brionski plenum, reprizno su ocrtavali već pradilemu: liberalizam — konzervativizam ili samoupravljački tok. U političkoj stvarnosti ta dilema nikad nije bila stroga, diferentna i zasebno artikulisana. Ideje i akcije su se miješale, stapale. Konzervativci su uglavnom imali program „čuvanja“ samoupravljanja, liberali program njegovog daljeg „razvoja“. Dugo je poricana direktna konfrontacija — ona bi vodila raspletu što bi pokazao da „čuvanje“ i „razvoj“ samoupravljanja ne tvore i stvarno samoupravljanje. Svi su gledali istu stvarnost, iste probleme, ali to nije rezultiralo i istim zaključcima. Samoupravljanje nije politički negirano, a još manje direktno osporavano. Vremenom je njegova projekcija počinjala usisavati raznorodna idejna rješenja. Praksa je osjećala tu mnogostruku idejnu sačinjenost: samoupravljanje je bivalo sve manje samoupravljanje radnika, a sve više „samoupravljanje“ u službi tehnokratije i birokratije. Nije bilo potrebno suprotstaviti se politički samoupravljanju kad se to moglo postići vis-à-vis njegove forme. Tako je forma opstojala, dok joj je stvarni sadržaj bio sve manje izraz interesa radničke klase. Idejna polivalencija samoupravljanja i ravnopravnost koegzistirajućih ideologija samo su otisak raznorodnih idejnih snaga i ideologizama u SKJ. Otud je idejno uopštavanje i diferenciranje u SKJ moglo biti vršeno samo na jednom apstraktnom nivou, time i beskrvnost samog zahtjeva za konkretnom idejno-političkom diferencijacijom. Uvijek onda, kao po nekom pravilu, kad je pozitivno jezgro u SKJ, samoupravno orijentirano, najavljivalo „novi kurs“ u deetatizaciji društvenih odnosa sa ambicijom usporavanja konzervativne dinamike, na druga je vrata započetog političkog procesa upadao široki, otvoreni i „pijan od demokratije“ liberalizam. Bivajući za deetatizaciju, on nije bio istovremeno za radničku klasu; on ima interese samo prenijeti centre ekonomske i društvene moći na druge nivoe ili formirati nove.

Program i politika samoupravljanja koju je vodio Savez komunista, uz sve objektivne zapreke realizacije, uspjela je manje-više održati distancu spram liberalizma i konzervativizma. To što nije učinjeno faktičko prevazilaženje ove idejno-političko-akcione bilanse, razloge treba tražiti uglavnom u neiskorišćenosti afirmativne pozicije „revolucionarnog“ koja je stečena već samim činom otpora birokratizmu — ona je naprosto ponekad i djelomično bivala zamijenjena liberalizmom kao političkim programom.

SKJ svojim VI kongresom inaugurira proces *liberalizacije*[1] u društvu. Tada je to imalo svog realnog smisla kao najelementarnija osnovica za *relativizaciju* prakse socijalnog sistema etatističkog tipa. Zapravo, *liberalizacija je poslužila kao prolegomena u plan socijalističke demokratizacije svakodnevlja.* Revolucionarna superdržava počinje gubiti smisao za skladnost ritma s potrebama društva i pretvara se u svoju suprotnost: u tutora nad društvom. Namah je obnovljena literatura Marxove komune i Lenjinovih sovjeta. Istina, još nema dileme u punoj oštrini: samoupravljačka demokratija (socijalna emancipacija) i pozitivan razvitak postojećeg (država). Važeće pitanje nije šta izvan „postojećeg", nego kako usaditi demokratski duh institucijama socijalističke države. Socijalizmu *jednog jedinog modela* „ponuđena" je provokacija liberalizacije. Socijalna usmjerenost liberalizacije ima više spriječiti forme političke prevalencije i podvrći rekonstrukciji metodološke postavke politike zasnovane na moći nego pretresti uistinu same antidemokratske pretpostavke te politike. Revolucija će se ponajprije zabaviti svojom „političkom dušom", da bi se tek kasnije zagnjurila u probleme njene socijalne dimenzije. Za to su bili potrebni novi podsticaji; oni ubrzo pristižu. Liberalizacija je otopila krutost etatističkog sistema, uzdrmala „vječne istine" staljinskih priručnika o industrijsko-državnom socijalizmu i utrla stvarne putove pripremi ideje o samoupravljanju. Kolektivna misao Partije počinje se kretati u okviru revolucionarne prakse; ona je sada opredijeljena samoupravljačkom demokratijom: *duh tvornice i klase treba biti vladajući duh društva.*

Od tada kritika etatizma postaje osnovnim predmetom SKJ — njegovog intelektualnog jezgra i konkretne političke akcije. Kritika etatizma ima istorijski smisao samo dotle dok impulsira sa područja revolucionarnog marksizma. Radi se o afirmaciji programa radničke klase kao osnovice za konceptualizaciju socijalizma.

Linija-prekretnica u karakteru socijalne usmjerenosti kritike etatizma javila se upravo onda kada je osnovne funkcije kritike sa stajališta moralno-političkog opredjeljenja proletarijata *u bitnom preuzela politička filozofija liberalizma.* Duhovni produkti ove kritike poklapaju se s procesom decentralizacije države. Tu se i začinju *prve tendencije liberalizma* kao klasnog pokreta. Dva su karakteristična momenta „novog koncepta": kritika etatizma iz idejne optike liberalizma „u ime" marksizma i decentralizacija kao „osnovica za jačanje materijalnog položaja radničke klase". Socijalna usmjerenost političke filozofije liberalizma „dijeli" intencije revolucionarnog marksizma o potrebi razvlašćivanja države, da bi nanovo u posljednjoj instanci ostala pri teorijsko-političkom zagovaranju *pluralizma otuđenih centara društvene i ekonomske moći.*

---

[1] Mi u ovom slučaju pravimo razliku između „liberalizacije" i „liberalizma". Liberalizam je klasna struktura etablirana u socijalni sistem. Liberalizacija je više demokratski duh odnosa, klasno je „neutralna", ali nije i sama demokratija.

Dovoljno je jasno sada, kao pitanje ispravne analize, liberalizam protumačiti jednim dijelom kao posljedicu akcije SKJ spram etatističkog paternalizma što se ozbiljno nametnuo kao jedna od alternativa razvojnih mogućnosti jugoslovenskog društva. Raskid s državnim socijalizmom i etatizmom ne prati *izgrađen program vlasti radničke klase*, upotpunjena strategija samoupravne organizacije društva. „Akcija" ima svoju „reakciju", ona se javlja u formi liberalističkih tendencija u stvarnosti.

Da zaključimo, dilema: etatizam i samoupravljanje dobija svoje razrješenje u opredjeljenju za samoupravnu društvenu orijentaciju, za diktaturu proletarijata u neposredno klasnom vidu namjesto njene etatizirane funkcije — ukratko, ima se dosta ispravan koncept demokratije, samo „fenomenološki", uz otvorene prostore za prodore interesa snaga odlazećeg društva i prolaznih struktura. Na tom segmentu interpretacije socijalističke demokratije (socijalizma) poniče istovremeno i teza o *spontanom socijalističkom razvoju.* Partija i sve organizovane snage društva nemaju zadatak voditi revoluciju; oni je ne prave, samo je pripremno dočekuju. Sve ono što donosi spontan razvoj društva socijalističkog je karaktera, eventualni podsticaj Partije izraz su njene neprevaziđene birokratske funkcije. Partija samo verificira društvenu evoluciju. *Evolucijski socijalizam signatura je liberalističkog vjeruju jednog dijela partijskog mišljenja.*

„Liberalistička politička filozofija" dodiruje se s revolucionarnim načinom mišljenja samo do one granice kojom se istorijski osporava etatistički socijalizam i njegov politički sistem zasnovan na državnoj svojini. „Ali tu se sličnost završava i počinju nepremostive razlike", a posteriori, na „zgarištu" etatizma: *vrhovna intencija revolucionarnog marksizma je samoupravni sistem što će odgovarati i biti izraz istorijskih interesa i najdubljih potreba proizvođačke klase. Intelektualna i politička zamisao liberalizma je reformistička, a ne revolucionarna — ona ima plan prijevoda društva iz jedne klasne kombinacije (birokratsko-etatističke) u drugu na principima i logici istorijskog produžetka egzistencije najamnog rada.*

LIBERALIZAM IZMEĐU „ODNOSA" I „SISTEMA". — IMPERATIVI DEMISTIFIKACIJE

Pojava liberalizma u Savezu komunista nije nastavak intelektualnog nasljeđa ili, pak, stvar volje partijskih vodećih ljudi. Sve izmjene u konceptu političke ekonomije državnog socijalizma imaju namjeru podvrći preispitivanju „ludu trku za bruto-produktom", čime je sam socijalizam izgrađen „za narod" postao u najmanju ruku dosta problematičan. Nesumnjivo da je sve to podsjećalo već tada na traženje nekakvog metaistorijskog modela socijalizma jer su iskustva i praksa prve socijalističke zemlje važili obrascem socijalizma uopšte. No, samo vezivanje pozicije šta su klasici stvarno rekli sa plebejskim karakterom revolucije u praksi je rezultiralo *novim licem socijalizma — specifičnim is-*

torijskim modelom. Pred nama je danas razvijena praksa i tekovine koje je dosta teško generalno osporavati a da ne bismo bili uistinu nihilisti. Liberalizam sa tim nema apsolutno nikakve veze; on rezultira „drugostepenošću", *konkretnim rješenjima decentralizacije*. Ta „drugostepenost" programske vizije samoupravnog društva, dakle, njena konkretna rješenja — mehanizmi javljaju se često kao *negacija same ideje samoupravljanja*. Naravno, ne cio kompleks, već jedan dio, ne uvijek svjesno, nekad nesvjesno, ne sa znanjem, nego i u neznanju, lutanju i traganju. Generalna strategija koja je imala za cilj „jačanje društveno-ekonomskog položaja radničke klase", uslijed *uskosti političkog predstavništva*, objektivnog zaostajanja i nesuglasja s promjenama koje sama inicira, dovela je do nekog *polovičnog etatizma* koji je dosta uspješno izgradio mostove tamo gdje je njegova supstanca (kapital) intencijama „jačanja društveno-ekonomskog položaja radničke klase" oticala. A ta druga „polovina" kapitala producirala je „otuđene centre društvene i ekonomske moći". Takva decentralizacija, i njen instrumentarij konkretnih rješenja, bila je u ogromnom raskoraku sa načelno „opisanom" arhitektonikom i filozofijom samoupravnog socijalizma — uistinu, ona im nije bila podudarna. Ideja nam je bila „zajednička", ali pod njom nismo podrazumijevali ista rješenja. Kako se kapital hoće ponašati gospodski, on je tražio obnovu „nesrećno" raskinute roditeljske veze i imao ju je. Jedinstvo birokratskih, tehnokratskih i liberalističkih snaga samo je izraz njegove produžene otuđene pozicije i nanovo integralne jedinstvenosti. Na tom prostoru nastaje snop „izama" *fundamentalno oprečnih „programu radničke klase" kao programu pomjeranja granica revolucije*.

Ono što možemo smatrati izgradnjom temelja liberalizma koincidira sa redukcijom uloge saveznog etatizma u privredi, ali ne i sa vlašću radničke klase nad cjelinom društvene reprodukcije. Tamo gdje je savezna država napuštala svoje pozicije, daju se vidjeti kohorte osamostaljenosti novih centara ekonomske moći: republičkih etatizama i bankarsko-proizvodnih i osiguravajućih integracija i društava.

Samoupravljanje i dalje živi život više političke ideje nego što je učinjeno dominantnom materijalnom snagom. Razvlašćivanje državno-svojinskog monopola u cilju materijalne reprodukcije samoupravljanja kao ideja-vodilja završilo je nesuglasjem sa idejom-stvarnosti, realizacijom ideje-vodilje. Ideja-vodilja samoupravljanja ima za cilj osloboditi radničku klasu najamnog položaja spram vlastite države i staviti je *u situaciju same vlasti*. Međutim, ideja-stvarnosti ne korespondira joj: sa decentralizacijom išlo se slobodnim — da!, sa konkretnim i cjelovitim rješenjima materijalizacije samoupravljanja još odlučnije — ne! Ideja-vodilja je sama po sebi razumljiva; štaviše, ona je na izgled manifestirala *punu saglasnost cjeline Partije povodom klasnog pitanja u socijalizmu*.

Godine su bile potrebne da bi pastoralni mir socijalizma bio ponovo doveden u pitanje. Ideja-vodilja hoće se ostvariti, hoće napustiti zajedničko i naporedno obitovanje sa principima starog života, hoće postati uistinu sam život. Ona ima svoje protagoniste, ali i one koji na njenu realizaciju drugačije gledaju. Program radničke klase (ideja samoupra-

vljanja) biva naprosto zamijenjen programom grupno-svojinskih tendencija („ideja o samoupravljanju") u društvenoj strukturi. Supstanca društvene, ekonomske i političke moći stiče sjedište samo na drugim nivoima društvene organizacije. Parcelizacija ukupne društvene moći u „novoj situaciji" snažno ocrtava složenost ideološke protivrječnosti: ideja samoupravljanja i „ideja o samoupravljanju", čime je manifestirana *kriza razumijevanja unutar cjeline Partije povodom klasnog pitanja.*

Sada je ideja-vodilja pred složenijim iskušenjima, ukliještena između stvarnog realizacionog iskustva i radničke klase kao njenog istorijskog nosioca, što se, prije svega, sastoji u otporima i spregama polurazvlašćenog etatizma i novih, otuđenih centara ekonomske i društvene moći.

Prodor liberalizma u SKJ i u društvo mora biti svestrano razmotren shodno uslovima njegove savremene obnove. Ako je liberalizam samo liberalan odnos Partije spram „devijacija socijalističkog razvoja", onda je on i prolazan zanos duhovne i političke preokupacije jedne grupe političara i intelektualaca i nema značajniji politički domašaj. Međutim, ukoliko je liberalizam našao sebe u društvenom sistemu, pustio korijene u čvorišnim ganglijama socijalističkog samoupravljanja i počeo se, prirodno, legitimirati dijelom i aktuelitetom samog sistema, onda svakako da je njegova egzistencija u SKJ i u društvu plod jedne dosta realne esencije, jer nije u pitanju imanencija filozofije liberalizma, već liberalizam kao tvrd sistem odnosa. I umjesto što su komunisti počeli čistiti liberale iz SKJ, moglo se desiti da to ovi posljednji počnu raditi, ako to do sad nisu i činili. Za sad možemo smatrati ispravnom i tačnom konstataciju da je prodor liberalizma u SKJ samo izraz političkog pritiska jednog dijela, sloja u društvu koji je na osnovici „predstavništva — posredništva — reprezentacije — polarizacije" socijalno i ekonomski u proizvodnji i potrošnji privilegovan i povlašten u odnosu na masu proizvođačkog svijeta. U analizi reprodukcije ovog sloja, načina njegovog proizvođenja i prodora u SK dâ se uočiti savremena putanja jugoslovenskog socijalizma između etatizma i liberalizma.

„NOVA STVARNOST" — TROJANSKI KONJ PRED BEDEMOM SOCIJALIZMA ILI ZAHTJEV ZA AKTUELIZACIJU SAMOUPRAVNE STRATEGIJE SOCIJALIZMA

Liberalizam se predstavlja bučnim programskim proglasom o *„novoj stvarnosti"*. „Nova stvarnost" je u genezi političkog bića liberalizma. Ona je to u istoriji radničkog pokreta bila — ona je to i danas. Bernstein je istupio sa tezom o „novoj stvarnosti", da bi kasnije partija napravila kompromis sa srednjom buržoazijom. „Nova stvarnost" je ideološka parola za upliv liberalističkog preoblikovanja društvenih odnosa, camera obscura stvarnih rješenja društvenog razvoja. Tezom o „novoj stvarnosti" hoće se vulgarno poništiti i osporiti sposobnost socijalizma da dostigne svoju demokratsko-civilizacionu prirodu; dakle,

riječ je o idejnom nihilizmu spram poduhvata umne projektualne volje u temelje društva u smislu nove egzistencije čovjeka svodeći socijalizam na birokratske „standarde" i istorijsku atrofiju. Važno je ne smetnuti s uma da liberalizam u ime „nove stvarnosti" osporava mogućnosti uređenja društva na komunističkim principima samoupravne asocijacije, da bi opet u ime „nove stvarnosti" ponudio klasne sadržaje prolazećih istorijskih struktura. Osporiti generalnu strategiju socijalizma k izgradnji i konstituenciji neposredne asocijacije proizvođača — samoupravnog produkcionog odnosa, pretpostavlja osporavanje radničke klase u socijalizmu.[2] Pri tome se ukazuje na promjene izvršene u radnom položaju radničke klase pod utjecajem tehničkog progresa, dok se istovremeno tvrdi da i ostali socijalni slojevi postaju poradničeni. Pod kutom amorfnog stanja različitih slojeva i profesija radnička klasa prestaje biti klasa u svom izvornom smislu jer čitavo društvo postaje radničko! Sama teza o poradničenju svih ostalih slojeva u društvu je pseudokonvencionalna fraza. Cilj komunističkog društva nije poradničenje ni slobodni rad, nego, naprotiv, ukidanje rada kao otuđene ljudske djelatnosti, ukidanje radničke klase. Ova tendencija (samo jedna uzeta za primjer) osporavanja radničke klase u socijalizmu povezana je sa stvaranjem duhovne klime za likvidaciju revolucionarnih promjena. *Teorijski utopiti radničku klasu — index neslobode u složeni medij „radnih" slojeva je put osporavanja revolucije kao načina ozbiljenja slobode.*

Biti svjestan „nove stvarnosti", imati prožimajuće osjećanje za promjene u biću radničke klase, sagledavati ubrzan porast tehničkog napretka i znalački umjeti ocijeniti usložnjavanje i intelektualizaciju fonda rada — sve su to elementi sa kojima komunistički pokret mora i treba računati; tačan uvid u njih u smislu implikacija na socijalne odnose graniči s pameću, ali nije sama pamet: vrednota je uvijek (iz)nova promisliti idejnu i političku orijentaciju partije, njenu strategiju pod izmijenjenim okolnostima socijalno-ekonomskog i kulturnog miljea ostajući u granicama teorijske i političke vizije društva u kojem će neposredni proizvođači biti i neposredni upravljači.

KRITIKA SAMOUPRAVLJANJA IZ KONZERVATIVNOG POJASA

Konzervativizam u SKJ izraz je jednog posebnog dijela njegovih redova, upravo onog dijela što nikada stvarno nije napravio raskid sa konceptom etatističkog socijalizma. Dilema: za državu ili samoupravljanje ostala je neriješena, tajanstvena, umnogome dosta rastočena politička svijest u Savezu komunista. Započeti proces izmjene političke svijesti Partije imao je golemi zbir pojedinačnih homo duplexa; „konzervativci" su ponekad znali govoriti o „društvenom samoupravljanju", dok djelom nikada nisu mogli u realnoj praksi i odnosima da i dokažu da za to uistinu jesu.

[2] O tendencijama osporavanja radničke klase u socijalizmu plastično piše S. Šuvar u studiji *Samoupravljanje i druge alternative.*

Takođe, navika na komandni autoritet SK u uslovima kada to on prestaje faktički biti izvor je snažnog i masovnog, unutarnjeg konzervativizma u Savezu komunista. To još nije razvijena forma otpora; tek svjesnim *organiziranjem* „konzervativizma po inerciji" u zamisao uređenja društva postaje on zapreka stvarnoj demokratizaciji društva i redova SK.

Dok liberalizam društveni razvoj vidi i temelji na razvijenom vidu reformizma — ne radi se formalno o sitnoburžoaskom socijalizmu, o radnicima koji će takođe biti „bogati"; riječ je o potrebi snažne mobilizacije proizvodnih segmenata, velikim sistemima, golemoj upotrebi radne snage, tehnodemokratskom konceptu „velike moderne": moderne Srbije, moderne Jugoslavije — fokus konzervativne refleksije usmjeravan je protiv snaženja ukupnosti tvornice i njenog organa, „radničkog vijeća", da bi rješenja društvenog razvoja vidjela u prostom podređivanju proizvodnih i društvenih elemenata državi — strukturi moći kao ekonomskom agensu i potencijalu.

Birokratski konzervativizam u SKJ, shodno idejnim intencijama „moralnog" socijalizma, odbacuje ideju samoupravljanja kao utopističku i nerealnu. Manirom vulgarne političke diskvalifikacije konzervativizam negira dostignuća i perspektive samoupravnog razvoja. Tipično je da izostaje *teorijsko osporavanje* samoupravljanja sa pozicija konzervativizma. Izuzetak su, svakako, neki ekonomski radovi što su ukazali na posljedice nekonstituiranog samoupravnog produkcionog odnosa po „karakter razvoja socijalističkih društvenih odnosa". Njima se poglavito nude rješenja političke ekonomije državnog socijalizma. Kritika konzervativizma upućena je samoupravljanju sa pozicija nemogućnosti za ubrzanje privrednog rasta, mobilizaciju proizvodnih resursa, povećanje proizvođačke supstance itd. U sferi „nadgradnje" samoupravnog sistema kritika sa aspekta konzervativizma odnosi se na shvaćanje teorije odumiranja države, za koju smatra da nema osnove; jedino snaženje državne regulative uspostavlja u društvu sredstvo održanja njegove cjeline. Načelna konzervativna kritika samoupravljanja iskazana je kroz bavljenje potrebom „utvrđenog" reda u društvu i u SKJ. Kako nije red, „samoupravljanje je nered". Otud se kritika samoupravljanja jednoznačno iscrpljuje političkim zahtjevom za utvrđenim, nesmetanim funkcioniranjem sistema sa pozicije reda. *Isticanje inkompatibilnosti samoupravljanja i reda tradicionalan je kritički stil političke opozicije konzervativizma.* Zahtjev za većim redom u društvu nije politički neutralan zahtjev: on sažima oblik, karakter, supstanciju reda — to može biti red u ime radničke klase ili red same radničke klase. A to dalje znači da potreba za redom implicira njegove iracionalne autoritete — „avangardni" sloj birokratije što će imati ljude koji znaju slušati ili će, pak, proizvođačka klasa imati vlastiti red organskog jedinstva „proizvodnje, upravljanja i raspolaganja" kao funkcionalno povezan i ustrojen autoritet. Red kao etatistički propis i red same radničke klase kroz samoupravljanje potiču iz dvije različite političke ravni; njihova prosta zamjena je nespojiva kao nespojivost socijalnog karaktera jednog i drugog sistema.

Birokratski konzervativizam je danas u SKJ izrazito multipliciran; idejni i politički karakter konzervativizma — satkan od informbirovske izdaje, rankovićevskog socijalizma, „radne države“, „teškog socijalizma“, primitivne predstave o egalitarizmu i socijalizmu do „društva vlasti“ — ima zajednički nazivnik u otporu produbljivanju socijalne suštine revolucije, u vraćanju podržavljenih društvenih odnosa. Konzervativizam idealizira prošlost da bi moralizirao postojećem i budućem stanju; moralizam je instrument idealizacije, njenog ostvarenja — promjena postojećeg ima smisla ako je nadomještena prošlošću: jedina svrha političkog života jeste živjeti životom prošlosti. Konzervativizam je sa opterećenošću idealizacijom jedne istorijske situacije socijalizma — etatizmom — inercija ideološke svijesti o prošlosti, nekadašnje stvarnosti.

LIBERALIZAM I KONZERVATIVIZAM POVODOM VLASTI

Iskušana granica snaga liberalizma i konzervativizma jeste *vlast* kao konzekvencija samog okvira građanskog društva. To se misaono odnosi na prijelomna dostignuća socijalističke revolucije (osvajanje vlasti), dok njene perspektive (socijalna revolucija) imaju poglavito istorijski, utopistički karakter. U tom okviru vlasti, oko vlasti i sa vlašću (građansko društvo) birokratski konzervativizam i liberalizam posjeduju uistinu *visinu vlasti* jer nemaju *ljudske visine;* njihova (ko)egzistencija i snaga obnavljanja samo nanovo zapliću društvene odnose borbom za vlast, potrebom za vlašću, što im je imanentna potreba. Konzervativna provenijencija opredijeljena je mitom vlasti sa opstojnošću koncepta socijalističke revolucije kao političkog prevrata. Pod demokratijom se jednostavno i prosto shvaća *proisteklo stanje* društvenih odnosa kao posljedica samog prevrata. Ovo primitivno shvaćanje socijalističke revolucije jeste temeljni sindrom teorije o homogenosti i beskonfliktnosti socijalističkog društva.

Liberalizam je protiv vlasti birokratizma i partitokracije, ali nije protiv *vlasti same.* On ponire krizom u kojoj su se našle birokratske institucije socijalizma. Liberalizam mistificira istorijsko rješenje krize birokratskog socijalizma kroz vlast udruženih proizvođača. On je alternativa samo utoliko ukoliko smjenjuje vlast vlašću, birokratsku vlast „iluzijom o demokratiji“. Time je odnos konzervativizma i liberalizma u biti *odnos borbe za vlast — jednodimenzionalna mijena prevalencije politike.*

Konzervativizam i liberalizam otjelovljuju hegelovski stav: „što je zbiljsko, to je umno“ — ukratko, radi se o žilavom otporu deontološkoj perspektivi socijalizma. Samoupravljanje kao program vlasti radničke klase i programi osporavanja njene rukovodeće uloge u društvu (konzervativizam i liberalizam) u našim uslovima aktueliziraju u praksi životvornost Marxove kritike Hegela, to jest Hegelove filozofije države i prava. Riječ je o ograničenosti političke emancipacije, o aktuelitetu socijalne i ljudske emancipacije.

Socijalizam izgrađen „za narod", a ne „od naroda" ima granice svoje egzistencije. Jer on nije društvo „poslije revolucije", nego „društvo revolucije". Kao što nije društvo političkog prevrata, a time ponajmanje građansko društvo, socijalizam mora istaći svoj fundamentalni zahtjevni izraz: potrebu socijalističke (socijalne) revolucije. Pretpostavka socijalne revolucije je mijena „teorije osvajanja vlasti" u normativnu filozofiju *stanja* socijalističkih odnosa koja bi rasuđivala o onome što bi trebalo biti, a ne o onome što već jeste. Odlučno raskinuti s dosadašnjim načinom socijalističke političke svijesti, što je u pozitivnoj korelaciji s etabliranjem „društva vlasti", a dosljedno teorijski aktuelizirati vlast proletarijata, koja je i kraj svake vlasti, pa i proleterske, izravan je imperativ socijalizma kao „novog društva". Socijalizam je onda ako posjeduje uvijek *(iz)nova misao revolucije.*

Konzervativizam je opredijeljen političkim stavom i uvjerenjem o „slabom proletarijatu" i „jakoj državi", naročito onda kada se radnička partija odlučnije orijentira prema svom istinskom klasnom području revolucionarne akcije kada pokušava da se potvrdi kao partija u velikom istorijskom smislu. Ispravnost teze o „slabom proletarijatu" i „jakoj državi" je relativna; ona je istinita samo u onom vidu u kojem pripada istorijskom periodu razvoja jugoslovenskog socijalizma. Drukčijim iskazima bezmalo nedostaje dijalektičnosti; razlike radničke klase 45-te godine ili 60-te sa ovom današnjom po onome što ona faktički jeste i što bi mogla tek biti neosporne su, bez obzira htjelo se to nečijim glavama ili ne. To dogmatsko shvaćanje radničke klase što se sastoji u „statičkom i neizmijenjenom citatu o njoj" samo je drugo ime za otpore akciji kojom bi radnička klasa preuzela svoju i društvenu situaciju u vlastite ruke. Potreba jake države ima svoj istorijski raison d'être onda kada postoji potreba da se i političkom silom, u početnoj fazi, afirmiše jedan klasni interes (radničke klase) kao opšti interes.[3] Sposobnost proletarijata kao istorijskog nosioca novog, samoupravnog produkcionog odnosa da ovlada cjelinom društvene reprodukcije vrši inverziju teze „slab proletarijat" — „jaka država" u „jak proletarijat" — „slaba država". Revolucionarna sposobnost proletarijata da direktno vrši vlast sastoji se u prevazilaženju potrebe da to u ime njega čini revolucionarna superdržava opskrbljena golemim nadležnostima, čime stara šema socijalističke vlasti biva zamijenjena novom; u početku proletarijat čini prost element socijalističke države, danas je ona (država) *element vlasti samoorganizacije proletarijata (samoupravljanja)* i istorijski je potrebna samo u onim uvjetima u kojima je rigorozna politička vlast kompetentna za određena pitanja graničnog integralizma, odbrane, zaštite, reprezentacije, diplomatije i slično. Time jedna neuralgija socijalističke zajednice oko pitanja države ima svoj kraj: sa samoodređenjem klase radi se o novom poretku socijalizma. Otud samo „jak proletarijat" i „slaba država" može biti nova relacija samoupravnog socijalističkog društva i njegova istorijska orijentacija.

[3] M. Pečujlić, *Horizonti revolucije.*

SAVEZ KOMUNISTA IZMEĐU LIBERALISTIČKOG I KONZERVATIVNOG TEORIJSKOG PLANA

Metodološka implikacija liberalne partije zasnovana je na etičkom stajalištu nasuprot revolucionarnom: *partija ne „pravi revoluciju"*. Koncept „mirne" partije što je zadovoljna socijalnom stvarnošću i samom sobom intiman je *liberalizmu kao sistemu* u kojem je on inkubator uvjeta pod kojima se *održava infrastruktura* klasnih protivrječnosti. Partija *moralizira o stvarnosti,* dok u svom praktičnom djelovanju odstupa od logike praktične akcije. Pred nama je isektorisana partija, opterećena hroničnim neskladom: *ona živi s mislima o revoluciji u jednom sektoru, ona praktično služi održavanju postojećih odnosa u drugom.* Partija ima zadatak moralno-ideologijski integrirati „radni narod" u socijalni sistem. *Integracija, a ne revolucija; etika, a ne politika* opredjeljuje „opšti" mandat partije nasuprot njenom klasnom mandatu.

Liberalistički politički rezon negirao je SKJ kao organizovanu partiju radnika: „on uopšte nije prevashodno partija radnika". Klasa je zabačena intermedijalnim odnosom politike što inklinira privilegovanim slojevima u društvu koji imaju i najveću moć utjecaja na politiku partije. Liberalistički koncept partije je znak partije „zadovoljne" samom sobom i društvenom stvarnošću. Razvoj SKJ posljednjih nekoliko godina kretao se između liberalističkog izrođavanja i narasle zdrave potrebe za reafirmacijom njegove uloge u društvu; on je dijelio podjednako antipodnu sopstvenu realizaciju kao moguću: partija — „ne više" i partija — „još da".

Liberalizam ekvilibrira *konzervativnoj orijentaciji i zamisli* razvoja SKJ i društva. Iz praktične i teorijske konfrontacije sa etatizmom izrasta liberalizam kao istorijski prevaziđena alternativa društvenog razvoja u jednom dijelu SKJ. Sa liberalizmom ocrtava se dvostruka linija oslobađanja jedne iluzorne svijesti i zapada istovremeno u drugu; birokratski konzervativizam je „jednodimenzionalan" — njegova snaga zrači iz faktičke opredijeljenosti etatističkom socijalizmu. „Minimum konzervativne svijesti" liberalizma i konzervativizma ujedno je i njihovo dodirno stjecište: *poništiti program proizvođačke klase kao platformu revolucije motorna je snaga u apologetizaciji nesmislenosti datog poretka stvari.*

Rodno područje liberalizma i konzervativizma je element različnosti karaktera njihove socijalne usmjerenosti. Konzervativizam izrasta i unutar Partije kao znak njenih unutarnjih slabosti, faktičke neprevaziđenosti svijesti o *rukovodećoj* funkciji Partije i njenom neposrednom vršenju vlasti. Konzerviranje ovog sklopa idejne svijesti stimulacija je produženju *antiistorijske funkcije Partije kao rukovodeće elite revolucionarnog pokreta.* Sačinjenost konzervativizma data je u temeljima odnosa „političkog društva": osnovna socijalna snaga razvoja društva jeste *birokratija.* Liberalizam postaje istorijski obnovljiv u onim uslovima u kojima iz idejne konfrontacije sa etatizmom ne proizlazi istovremeno *autentična elaboracija kritičke i samoupravne izgradnje društva.* Klasni interes poništen je „opštim" interesom, politika Partije inicira balast kompromisa sa srednjim slojevima koji su istovremeno i nosioci socijalnog progresa.

Konzervativizam znači stagnaciju socijalizma, liberalizam njegovu degradaciju.

Birokratski konzervativizam oblikuje svijest etatizma svakako inkogruentnu procesu oslobađanja vlastite revolucionarne moći radničke klase. Fundamentalna razlika svijesti partije — „teorija osvajanja vlasti" i oslobođenja vlastite moći klase (samodjelatnost) formulira krizu odnosa partije i klase: vlastita revolucionarna moć klase po onome što ona već jest i što bi mogla biti sutra nadilazi ukupnu određenost partije kao rukovodeće elite revolucionarnog pokreta, taj nivo „revolucionarne forme svijesti proletarijata". Sposobnost partije da u istorijskim trenucima odgovara potrebama klase jeste i njena sposobnost prilagodbe razvoju cjelokupnih društvenih odnosa, izvođenja klase na društvenu scenu. Negativno određenje spram procesa samodjelatnosti klase distancira je od mogućnosti za vršenje neposredne vlasti. Istorijskim ispoljavanjem samodjelatnosti klase proizvođača rukovodeća funkcija partije kao platforma supstitucije klase u jednom periodu ne korespondira potrebama izgradnje neposredne asocijacije proizvođača, čime je njeno dalje opstojanje u toj funkciji blisko antiistorijskom stanju. Gramši je to stanje partije naznačio nazadnom funkcijom koja teži da zadrži žive snage istorije i održi prevaziđenu, antiistorijsku zakonitost.[4] Životna vezanost radničke klase za socijalizam, organizovano učešće i direktno uređivanje odnosa postaje zapriječeno birokratskim konzervativizmom partije koja degradira potrebu da „narod uzdigne do novog tipa civilizacije"[5].

Birokratizam-konzervativizam i liberalizam, dakle, u svakom pogledu su pripremni dovesti u pitanje politički život partije; tačnije, oni ga ukidaju — imobilizacija klasno-radne osnove sprovedena je u njenom izvoru: *članstvo je nesumnjiv politički činilac, ali bez stvarne političke uloge*. Partija i masa su dva reda odnosa; neidentitet što je uspostavljen logikom socijalizma kao „političkog društva" ocrtava savremenu kontradikciju partije i klase povodom revolucije.

DVA PROGRAMA SAMOUPRAVLJANJA: IDEJA SAMOUPRAVLJANJA I „IDEJE O SAMOUPRAVLJANJU"

Liberalizam i konzervativizam programski i politički nalaze se u opreci povodom programa radničke klase kao revolucionarnog programa partije. Oni čine suprotnost „između vlastitih zamisli Saveza komunista o uređenju društva"[6] i istorijskog produženja klasne strukture pod novim okolnostima i momentima.

Liberalna struja je u Savezu komunista imala cilj ostvariti nama dobro poznatu varijantu tehnobirokratskog oblika tradicionalnog reformizma. Ta praksa počela je postupno da se razvija, da dobija svoje karakteristične reformističke izraze. Klasni interes biva zapostavljen i nadomješten metafizičkim interesom cjeline društva. Mi ne mislimo da je

[4] A. Gramši, *Moderni vladalac.*
[5] Isto.
[6] S. Šuvar, isto.

to slučajno; liberalizam ima potcjenjivačku logiku spram klasnog interesa — on ga jednostavno zatura. *Klasni interes je istorijski kompleks liberalizma.* Dok konzervativizam klasno pitanje etatizira kroz paternalističko-klasnu zajednicu, liberalizam ga razvodnjava — u prvom slučaju (kod konzervativizma) ono je neodvojivo od *države*, u drugom je „podvrgnuto" oslobođenju *organizovane* dimenzije kao „svijest o klasnoj svijesti". Etatizacija klasnog pitanja oktroira slobodu kao idealnu neslobodu, njegovo razvodnjavanje samo je drugi izraz istoga negativuma — riječ je o iluziji o slobodi. Zajednička sličnost konzervativizma i liberalizma vrhuni u *istom:* to su koncepcije *strane* oslobođenju radničke klase. Pred nama se zbiva produžetak istorijskog skandala rada i kapitala, koji samo stiče novije forme izgleda, ali ne poništava svoju osnovnu bit sposobnu na reprodukciju sve „više istoga".

Liberalizam i konzervativizam odražavaju ideološki prolazne istorijske strukture. U tom pogledu budućnost im nije intimna: konzervativizam je inercija jedne privremene veze partije i države uozbiljene socijalnim sistemom; njegovom održanju priliči skleroza idejno-političke diferencijacije povodom samog samoupravljanja. Liberalizam se predstavlja sitnoburžoaskom vizijom društva osavremenjenom tehnokratskim konceptom i imitacijom „ekonomskog rasta i velikih sistema". Ono što im je zajedničko moglo bi se dvojako iskazati: prvo, socijalizam koncepcijski im ne može dugovati svoj put u budućnost i, drugo, obnova u bilo kom vidu ovih struktura mora po pravilu postaviti pitanje daljeg postojanja SKJ u društvu kao revolucionarne organizacije. Naravno, postoje i razlike u namjerama da se negira uloga SKJ: konzervativizam ima plan birokratski degradirati ulogu Saveza komunista, liberalizam istorijski ga kompromitirati pred radničkom klasom. Partija „komandnog autoriteta" i partija „moralnog protesta" spram partije *praktičnog revolucionarnog mišljenja* koja ima istinske ambicije za izmjenu svijeta i same sebe — to je vododijelnica između marksističke partije i one koja to nije.

U onoj mjeri u kojoj se SKJ bude *rukovodio principijelnošću Marxove ideje samoupravljanja,* on će biti sve principijelniji u pogledu razvoja ostvarenja same ove ideje.

Potrebno je da neke stvari najzad počnu dobijati svoja prava imena, potrebno je da povrate svoju jedinstvenu formu i sadržaje; treba prestati nazivati nešto i neka rješenja samoupravljačkim ako to nisu, jer ne mogu biti, jer su takva da *ne mogu biti.*

Samo Marxova ideja o samoodređenju može biti uvjet da samoupravljanje postane istinsko djelo jugoslovenskog socijalizma i put oslobođenja radničke klase.

Prilozi

Ivan Kristan

KOČEVSKI ZBOR — ROĐENJE SAMOSTALNE SLOVENIJE

I

Cankareve reči: „Narod će sam napisati presudu...", koje su bile ispisane kao geslo na zidu Sokolskog doma u Kočevju, gde je od 1. do 3. oktobra 1943. godine održana skupština delegata slovenačkog naroda, mogu se simbolično shvatiti u dvostrukom značenju: prvo, kao reči koje znače nagoveštaj socijalne revolucije, uspostavljanja vlasti naroda; narod će sam izgraditi svoju vlast, „neće mu je izgraditi ni frak ni mantija"; drugo, kao reči koje znače nagoveštaj nacionalnog oslobođenja, nacionalne samostalnosti, dakle nacionalnog samoopredeljenja.

U toku narodnooslobodilačke borbe ostvareno je i jedno i drugo. Cankareva simbolika, u kojoj su se odražavale pre svega oštre društvene protivrečnosti koje su bile karakteristične za bivšu Jugoslaviju u celini, simbolika koja je označavala strasnu veru u budućnost i nesalomljivu nadu koja je slovenačkom narodu pomogla da opstane, pretvorila se u stvarnost.

Tridesetogodišnjica zasedanja skupštine delegata slovenačkog naroda (Kočevskog zbora), koju proslavljamo ove godine, obavezuje nas da osvežimo sećanje na tu skupštinu, u prvom redu na značaj koji je ona imala za slovenački narod.[1]

---

[1] Mnogi delegati na Kočevskom zboru isticali su u svojim govorima njegov istorijski značaj. U svom govoru kojim je otvorio Kočevski zbor predsednik Izvršnog odbora Osvobodilne fronte Josip Vidmar je rekao da Zbor znači početak ere o kojoj je France Prešern pevao: „Ta, naći ćemo put na kome će njeni sinovi (sinovi Slovenije — prim. prev.) slobodno birati veru i zakone" (*Zbor odposlancev slovenskega naroda*, „Cankarjeva založba", Ljubljana, 1953, str. 12). Po rečima potpredsednika Izvršnog odbora Osvobodilne fronte Edvarda Kardelja, Zbor je značajan po tome što potvrđuje pravilnost dotadašnjeg puta i što je postavio „temelje slobodne i demokratske budućnosti slovenačkog naroda" (Isto, str. 91). Član Izvršnog odbora Osvobodilne fronte Zoran Polič je naglasio da je (pošto je Narodnooslobodilačka vojska oslobodila polovinu teritorije Slovenije) važan i odgovoran zadatak ostvarenje zaključka iz programa („Osnovnih tačaka") Osvobodilne fronte po kome ona posle oslobođenja treba kao celina da preuzme vlast (Isto, str. 113). Sekretar Izvršnog odbora OF Boris Kidrič je rekao da je potrebno da Zbor „postavi neku vrstu osnove naše... nacionalne i narodne vlasti". Pri tom je izrazio mišljenje da je izbor Vrhovnog plenuma OF jedan od glavnih zadataka Zbora (Isto, str. 144).

Kad ocenjujemo značaj Kočevskog zbora s ustavnopravnog i političkog gledišta, treba istaći njegovo delovanje naročito u tri sledeća glavna pravca: (1) u pravcu izgradnje slovenačke države, (2) u pravcu raščišćavanja odnosa prema pređašnjoj vlasti i (3) u pravcu uspostavljanja federativnog odnosa s ostalim jugoslovenskim narodima.

II

Glavni značaj, odnosno glavni zadatak Kočevskog zbora bio je, nesumnjivo, u tome da u državnopravnom pogledu sumira rezultate dotadašnjeg procesa uspostavljanja nove, narodne vlasti, da taj proces završi i postavi osnove samostalne slovenačke države. Druga dva zadatka — stupanje u federativan odnos s ostalim jugoslovenskim narodima i uklanjanje izbegličke vlade u Londonu — proisticala su iz prvog zadatka, bila su njegova logična posledica: bez rešenja prvog zadatka ne bi bila rešena ni ova dva druga zadatka.

Reč je o tome da je „slovenački narod prvi put u svojoj istoriji uzeo kormilo svoje sudbine u sopstvene ruke", odlučio da izgradi sopstvenu državu na principima koje je sam postavio i tim *„konačno punopravno stupio među suverene narode"*, kako je rečeno u proglasu skupštine delegata.[2]

U Kočevju su od 1. do 3. oktobra 1943. godine, u vreme kad se vodila najteža oslobodilačka borba, zasedali demokratski izabrani poslanici (delegati) slovenačkog naroda, koji su odlučivali o predstavništvu i rukovodstvu narodnooslobodilačke borbe Slovenije i o organima narodne vlasti u ratnom periodu.

S obzirom na to, neosporno je utvrđeno: prvo, da je Osvobodilna fronta slovenačkog naroda predstavnik narodnooslobodilačkog pokreta Slovenije, da je ona jedini zakoniti predstavnik slovenačkog naroda na njegovoj teritoriji, i, drugo, da je Plenum Osvobodilne fronte slovenačkog naroda, odnosno Slovenački narodnooslobodilački (Slovenski narodnoosvobodilni) odbor (SNOO) najviše predstavničko telo slovenačkog naroda u ratnom periodu, koje u sebi sjedinjuje zakonodavnu i izvršnu vlast slovenačkog naroda i koje ima pravo da postavlja sve potrebne organe narodne vlasti.

Na Kočevskom zboru je ponovo došla do izražaja i ponovo bila potvrđena specifičnost oslobodilačke borbe i izgradnje nove vlasti u Sloveniji koja je oličena u Osvobodilnoj fronti slovenačkog naroda.

Kad je Komunistička partija Slovenije već prvih dana posle okupacije dala podsticaj za stvaranje Osvobodilne fronte (antiimperijalističkog

[2] Da slovenački narod u svojoj borbi za ujedinjenje mora računati pre svega na sopstvene snage, a ne oslanjati se na posredovanje velikih sila, pogotovo ne na tvorce versajskog sistema, koji su slovenački narod rasparčali između četiri države, snažno je svojevremeno naglasio Edvard Kardelj Sperans u svom poznatom delu iz 1938. godine *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, u kojem je izričito rekao „da je ujedinjenje slovenačkog naroda stvar njega samoga, njegovih najnaprednijih snaga i njegove borbe na sopstvenoj teritoriji i borbe protiv svakog konkretnog neprijatelja" (str. 343).

fronta), i kako je od njenog osnivanja pa dalje predstavljala njeno idejno i organizaciono jezgro, ona je time pokrenula proces prerastanja Osvobodilne fronte u opšti *svenarodni oslobodilački pokret.*

Ako je bilo logično što je Komunistička partija Slovenije, s obzirom na to da je celo vreme postojanja stare Jugoslavije vodila nepokolebljivu borbu za socijalna i politička prava radnog naroda i neustrašivo se suprotstavljala fašizmu, dala podsticaj za stvaranje Osvobodilne fronte, onda je razumljivo i to što se prilikom njenog stvaranja „sve ono što je u slovenačkoj prošlosti bilo pozitivno sjedinilo s onim što je bilo prelomno za budućnost Slovenije", kako je na Kočevskom zboru rekao Boris Kidrič.

Pošto je Osvobodilna fronta bila svenarodni oslobodilački pokret koji je sjedinjavao sve napredne snage slovenačkog naroda, bilo je sasvim razumljivo da je jedino iz tog svenarodnog pokreta mogla da izraste nova, narodna vlast. S tog stanovišta se može govoriti o *dvostrukom karakteru Osvobodilne fronte,* naime da je ona bila svenarodni politički oslobodilački pokret i u isto vreme nosilac nove, narodne vlasti.[3]

Ta dvojnost se, naravno, izražavala i u organima vlasti koje je Kočevski zbor izabrao kao jedine predstavnike narodne vlasti u Sloveniji u ratnom periodu. Vrhovni plenum Osvobodilne fronte bio je ujedno najviše političko rukovodstvo Osvobodilne fronte i najviši predstavnički organ slovenačkog naroda, to jest Slovenački narodnooslobodilački odbor.[4] U skladu s tim, Izvršni odbor Osvobodilne fronte kao izvršni organ njegovog Vrhovnog plenuma bio je u isto vreme i Predsedništvo Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora.

Treba naglasiti da nije tek na Kočevskom zboru došla do izražaja činjenica da je Osvobodilna fronta nosilac narodne vlasti. To nije bilo sporno još od početka afirmacije Osvobodilne fronte. Zato se Vrhovni plenum Osvobodilne fronte još na svom trećem zasedanju 16. septembra 1941. godine u isto vreme konstituisao u Slovenački narodnooslobodilački odbor, i to sa ciljem da u ulozi najvišeg organa vlasti istupa pod

---

[3] Zoran Polič, član Izvršnog odbora OF, u svom referatu o izgradnji nove, narodne vlasti između ostalog je rekao: „Osvobodilna fronta ima, prema tome, dvostruki karakter: u prvom redu, ona je svenarodni oslobodilački pokret koji sjedinjuje sve slojeve slovenačkog naroda, sve poglede i sve slovenačke oblasti i tako predstavlja volju celog slovenačkog naroda. Drugo, što proističe iz prve činjenice, Osvobodilna fronta je nosilac narodne vlasti" (*Zbor odposlancev slovenskega naroda,* str. 116).

Boris Kidrič, sekretar Izvršnog odbora OF, istu misao je izrazio ovako: „Na jednoj strani, Osvobodilna fronta je svenarodni politički pokret koji se bori za oslobođenje slovenačkog naroda, za njegovo oslobođenje i ujedinjenje, za postizanje nacionalnih ciljeva, za ostvarenje demokratskih prava narodnih masa; na drugoj strani, Osvobodilna fronta je, kao što sam već rekao, stvarno slovenačka narodna vlast" (Isto, str. 145).

[4] Upravo zbog dvostrukog karaktera Osvobodilne fronte o kom je govorio, Boris Kidrič je rekao da Vrhovni plenum OF „mora biti i najviše političko rukovodstvo Osvobodilne fronte i vrhovni predstavnik suverene slovenačke vlasti" (Isto, str. 145).

nazivom Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO).[5] Međutim, ovaj organ tada nije bio izabran, već su ga sačinjavali predstavnici svih političkih grupa sjedinjenih u Osvobodilnoj fronti. Zbog toga je vođstvo Osvobodilne fronte duže vreme imalo u planu sazivanje skupštine izabranih predstavnika slovenačkog naroda. Da nije bilo italijanske ofanzive, ta skupština bi bila sazvana još u leto 1942. godine.[6]

Pokušaj da se sazove skupština bio je ponovljen u jesen 1943. godine i uspešno je ostvaren. Tako je konstituisana *„u istoriji slovenačkog naroda prva demokratski izabrana, od narodnih predstavnika sastavljena Skupština“*[7], koja je morala izabrati Vrhovni plenum Osvobodilne fronte, odnosno Slovenački narodnooslobodilački odbor kao vrhovne organe slovenačkog naroda u vreme narodnooslobodilačke borbe. Upravo demokratski izbor Vrhovnog plenuma, odnosno Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora, Boris Kidrič je smatrao za jedan od glavnih zadataka Kočevskog zbora.[8]

III

U vreme kad su se postavljali temelji slovenačke državnosti, odnosno narodne vlasti, prirodno je moralo doći do *raščišćavanja odnosa s ostacima pređašnje vlasti,* to jest s izbegličkom vladom u Londonu. Stav Kočevskog zbora prema londonskoj vladi je bio negativan, i to iz

[5] Stvarno su već na tom zasedanju Vrhovnog plenuma OF kao Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora, dakle kao najvišeg organa vlasti, donete veoma značajne odluke, u kojima je došla do izražaja nova, narodna vlast, kao što su: odluka o zaštiti slovenačkog naroda i njegovog pokreta za oslobođenje i ujedinjenje, odluka o uključenju slovenačkih partizanskih jedinica u narodnooslobodilačke partizanske odrede Jugoslavije, odluka o narodnom porezu i odluka o Zajmu slobode (vidi odluke u zborniku: Makso Šnuderl, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji,* str. 21—24).

[6] T. Ferenc, *Nekaj doneskov k problematiki zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju,* „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja“, št. 1—2/1966, str. 402.

[7] Josip Vidmar, predsednik Izvršnog odbora OF, u svom govoru kojim je otvorio Kočevski zbor naglasio je njegovu demokratičnost kao jednu od njegovih karakteristika: „Svi vi dobro znate kako ste bili izabrani, pa zato morate takođe znati da slovenački narod još nikad u svojoj istoriji nije tako nezavisno postavljao, birao svoje predstavnike kako je birao i izabrao vas“ (*Zbor odposlancev slovenskega naroda,* str. 11).

[8] Na skupštini u Črnomelju održanoj 19. februara 1944. godine Boris Kidrič je, pored ostalog, rekao: „Izbori za Kočevski zbor i sam Kočevski zbor su pokazali dve stvari...; na drugoj strani, predstavljali su džinovski korak napred u razvitku našeg slovenačkog parlamenta, u razvitku parlamentarnog zametka koji je stvoren 1941. godine, u stvarni parlament, u *izabrani parlament.* Slovenački narodnooslobodilački odbor, koji je formiran na Kočevskom zboru, nije više sastavljen od predstavnika patriotskih grupa koje su se izjasnile za narodnooslobodilačku borbu, nego je on skupština *poslanika* slovenačkog naroda, skupština sa svim parlamentarnim kvalitetima, iako je osnovan u uslovima koji su sve drugo pre nego uslovi povoljni za afirmaciju formalnih zahteva i principa demokratije“ (Boris Kidrič, *O graditvi narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije, Zbrano delo,* II, „Cankarjeva založba“, 1959, str. 28).

dva glavna razloga: zato što u izbegličkoj vladi nije bilo pravog predstavnika slovenačkog naroda i zato što ona ništa nije učinila za rešenje slovenačkog nacionalnog pitanja.

Zbog toga je Kočevski zbor osporio „izbegličkoj vladi pravo zakonitog predstavnika slovenačkog naroda". Kao zakonite predstavnike Kočevski zbor je priznao Izvršni odbor Osvobodilne fronte i AVNOJ.[9] Međutim, kako je radi međunarodnopravnog kontinuiteta Jugoslavije bilo potrebno da londonska vlada deluje još neko vreme (to je bilo razdoblje „dualizma vlasti"), iako je bilo očigledno da stara vlast u zemlji, u unutrašnjim odnosima, nije više živela niti je imala ikakve nade na povratak, ipak je ovo pitanje celo vreme ostalo formalno otvoreno, da bi bilo rešeno po završetku rata.

Klasni interesi su pređašnje vlastodršce doveli u sukob s narodnooslobodilačkom borbom sopstvenog naroda. Zato što su se nadali da će ih okupator za njihovo izdajničko držanje nagraditi time što će im vratiti njihove ranije pozicije vlasti, oni su se stavili na njegovu stranu, a protiv oslobodilačke borbe svog naroda. To je bio odlučujući momenat[10] u tako brzom i nespornom izvođenju socijalne revolucije u kojoj je radnička klasa zamenila buržoaziju.

IV

Međutim, u narodnooslobodilačkoj borbi u Sloveniji, pa ni na Kočevskom zboru, nije se radilo samo o ostvarenju nekog apstraktnog *prava slovenačkog naroda na samoopredeljenje* (kao političkog prava koje je dobilo značaj još u francuskoj revoluciji, a koje je istakao i ruski proletarijat u oktobarskoj revoluciji). Radilo se o nečem mnogo većem. Radilo se o odlučivanju o sudbini slovenačkog naroda, o njegovoj budućnosti, o njegovom biti ili ne biti.

Zasluga Osvobodilne fronte s Komunističkom partijom na čelu sastoji se u tome što ona samoopredeljenje nije shvatala kao pravo koje je samo sebi cilj, kao put k samozadovoljnom zatvaranju u sebe i k nacionalističkoj autarkiji, nego ga je shvatala kao put za rešenje neodložnog nacionalnog pitanja bivše Jugoslavije. Zato je samoopredeljenje ostvareno na istorijski jedino realan način koji može da obezbedi budućnost Slovenaca kao naroda, to jest stupanjem u federativan odnos s drugim jugoslovenskim narodima.

U ostvarivanju samoopredeljenja došlo je do nužnog dijalektičkog povezivanja dvaju načela: s jedne strane, *prava na samostalnost* i nacionalnu nezavisnost i, s druge strane, potrebe za stupanjem u *federativan odnos* s drugim narodima s kojima Slovence povezuju životni interesi.

[9] Po sadržini sličnu odluku o izbegličkoj vladi doneo je AVNOJ u ime svih jugoslovenskih naroda na svom Drugom zasedanju u Jajcu 29. novembra 1943. godine.

[10] Ivan Kristan, *Družbena ureditev SFR Jugoslavije*, CZ, Ljubljana, 1972, str. 36.

A to je način rešavanja nacionalnog pitanja koji je Komunistička partija u staroj Jugoslaviji zastupala u svom programu.

Tako je u izgradnji nove, narodne vlasti bio povezan klasni interes radničke klase s rešavanjem nacionalnog pitanja. Ivan Cankar, koji je u radničkoj klasi video budućeg nosioca vlasti slovenačkog naroda („Na tvojim plećima, na plećima slovenačkog radnika, radnika proletera, leži sudbina slovenačkog naroda, naroda proletera"), jedino realno rešenje nacionalnog pitanja Slovenaca video je u federaciji s drugim jugoslovenskim narodima.

Cankarev program rešavanja socijalnog i nacionalnog pitanja je u potpunosti ostvaren. Ostvaren je upravo *zato što klasno i nacionalno pitanje nisu bili tretirani kao odvojena pitanja, već kao međusobno zavisna dijalektička celina.*[11]

Delegati slovenačkog naroda su na Kočevskom zboru potvrdili usmerenost ka izgradnji jugoslovenske federacije, koja je zatim dobila svoje najviše telo na Drugom zasedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943. godine u Jajcu i definitivno bila izgrađena 1944. godine sa zasedanjima najviših nacionalnih predstavničkih tela pojedinih naroda, koja su potvrdila odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a (u Sloveniji je to učinjeno na skupštini održanoj u Črnomelju 19. i 20. februara 1944. godine).

Kočevski zbor je potvrdio odluku Izvršnog odbora Osvobodilne fronte o njegovom ulasku u ime slovenačkog naroda u AVNOJ. To je Izvršni odbor OF učinio tako što je naknadno, posle zasedanja AVNOJ-a u Bihaću, pozdravio osnivanje AVNOJ-a i članove Izvršnog odbora Osvobodilne fronte imenovao za članove AVNOJ-a.[12] U rezoluciji Kočevskog

[11] Povezanost nacionalnog i klasnog pitanja je naročito naglasio Edvard Kardelj Sperans u navedenoj studiji o razvoju slovenačkog nacionalnog pitanja. Tu je, između ostalog, pisao: „Ujedinjenje slovenačkog naroda je istorijska nužnost i borba za taj cilj je jedan od glavnih zadataka naprednih snaga slovenačkog naroda. Međutim, njegovo ostvarenje može biti samo rezultat sloma imperijalističkog sistema u ovom delu Evrope" (str. 343). Kad citira već toliko puta navođenu misao Ivana Cankara, Kardelj ističe da je Cankar video izlaz u rešavanju nacionalnog pitanja kad je rekao da „budućnost slovenačkog naroda zavisi od povezanosti njegove borbe s naprednim i demokratskim društvenim snagama s radničkom klasom na čelu" (str. 378).

[12] Kao što je poznato, Slovenci (pored Makedonaca) nisu poslali delegaciju na zasedanje AVNOJ-a u Bihaću. E. Kocbek (*Tovarišija*, „Obzorja", Maribor, 1967, str. 270, 272) piše da Slovenci nisu bili blagovremeno obavešteni o sazivanju AVNOJ-a. Ovo tvrđenje preuzima i T. Ferenc (*Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*, „Obzorja", Maribor, 1967, str. 675). U izveštaju Verifikacionog odbora, koji je na zasedanju u Bihaću pročitao V. Zečević, rečeno je da u spisak članova AVNOJ-a nisu uneseni delegati Slovenije, *koji nisu stigli zbog teškoća na putu.* Ovaj, drukčiji, podatak je zatim široko usvojen. Između ostalih, preuzima ga i prof. Šnuderl (*Politični sistem Jugoslavije*, Ljubljana, 1965, str. 25), koji kaže da se slovenački delegati nisu mogli probiti preko okupiranih teritorija. Prof. Šnuderla sam zamolio za objašnjenje u vezi s tim podatkom. Objasnio mi je da je njegov podatak u knjizi stvarno samo delimično tačan: u njemu se ne misli na put naše delegacije na osnivačku skupštinu AVNOJ-a u Bihaću jer je poziv za zasedanje u Bihaću stigao u Sloveniju prekasno, već se odnosi na neuspelo putovanje u Bihać dvojice članova AVNOJ-a, odnosno Izvršnog od-

zbora je rečeno da je Izvršni odbor Osvobodilne fronte time „ostvario sveti princip sloge i jedinstva južnoslovenskih naroda u borbi protiv okupatora i da je postupio u smislu opredeljenja slovenačkog naroda za demokratsku Jugoslaviju — istinsku i ravnopravnu domovinu južnoslovenskih naroda".

V

Posmatran u istorijskoj retrospektivi, Kočevski zbor predstavlja jedan od najznačajnijih međaša u istoriji slovenačkog naroda. Kao prva demokratski izabrana skupština delegata slovenačkog naroda, on je postavio *temelje* izgradnje slovenačke države i odredio *smer* te izgradnje.

Kočevski zbor je za Slovence imao isti značaj koji je Drugo zasedanje AVNOJ-a imalo za sve jugoslovenske narode.

Sazivanje Kočevskog zbora je bilo izvanredno mudar i dalekovidan čin rukovodstva Komunističke partije Slovenije, odnosno Osvobodilne fronte. Pogotovu posle kapitulacije Italije, kad je bila oslobođena već polovina slovenačke teritorije, sazivanje takve skupštine je bilo krajnja potreba.

To je bilo vreme *kad je tekovine revolucije trebalo i formalnopravno učvrstiti*[13] ako smo hteli da idemo samostalnim putem, ako smo hteli da sprečimo da o nama drugi odlučuju, ako smo hteli da sprečimo da ponovo budemo velikim silama moneta za potkusurivanje.[14] Opasnost da o našoj sudbini drugi odlučuju i da ponovo postanemo sredstvo za namirivanje međusobnih usluga drugih sigurno nije bila mala, kako su pokazali naša sopstvena istorija i iskustva mnogih drugih naroda.

Zbog toga organizovanje skupštine poslanika slovenačkog naroda u ondašnjim izuzetno teškim uslovima ima istorijski značaj i govori o političkoj dalekovidosti i doslednosti rukovodstva Komunističke partije i rukovodstva Osvobodilne fronte, što isto tako važi i za tvorce AVNOJ-a. Kočevski zbor je imao i sva formalna ovlašćenja da odlučuje o najznačajnijim pitanjima budućnosti slovenačkog naroda.

---

bora AVNOJ-a, to jest E. Kocbeka, kao potpredsednika, i J. Rusa, kao člana, koje je zajedno sa ostalim članovima naknadno imenovao Izvršni odbor OF. Trebalo je da Kocbek i Rus budu stalno u sedištu AVNOJ-a. Sredinom januara oni su u pratnji Mačka-Matije krenuli na put u Bihać, ali zbog neprijateljskih ofanziva nisu stigli do cilja, već su se morali vratiti u Dolomite. (To putovanje opisuje E. Kocbek u *Tovarišiji.)*

[13] „Revolucija mora i formalno državnopravno obezbediti svoje tekovine", naglašava Makso Šnuderl (*Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*, str. 93).

[14] „Najzad je ovih godina došlo vreme kad je slovenački narod zasvagda zaključio to žalosno poglavlje svoje istorije... Ako smo dosad bili sitna moneta za namirivanje međusobnih računa imperijalističkih džinova, sada smo postali nosioci napredne misli u ovom delu Evrope", rekao je na Kočevskom zboru Edvard Kardelj, potpredsednik Izvršnog odbora OF (*Zbor odposlancev slovenskega naroda*, str. 72).

U vreme kad su izgrađivane osnove slovenačke državnosti, kad su bile obeležene konture ostvarenja istorijske težnje slovenačkog naroda za stvaranjem sopstvene države, bilo je prirodno očekivati da se *ujedine svi delovi slovenačkog naroda*. Osvobodilna fronta je u svoj program s kraja leta 1941. godine unela borbu za oslobođenje i ujedinjenje svih Slovenaca kao polaznu osnovu svoga delovanja.

Zato je Vrhovni plenum Osvobodilne fronte još u vreme pripremanja Kočevskog zbora izdao 16. septembra 1943. godine istorijski značajan proglas o priključenju Slovenačkog primorja Sloveniji, odnosno Jugoslaviji. U tom proglasu je, između ostalog, rečeno: „Vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenačkog naroda ispunjava osnovni zahtev slovenačkog naroda koji proističe iz njegovih prirodnih i istorijskih prava i proglašava priključenje Slovenačkog primorja slobodnoj i ujedinjenoj Sloveniji i slobodnoj i demokratskoj Jugoslaviji.“[15]

Taj akt je bio istinski državnopravni akt u kojem je izražena suverenost slovenačkog naroda. Kad je AVNOJ na Drugom zasedanju u Jajcu, održanom dva meseca kasnije, rešavao ovo pitanje, on je praktično samo *potvrdio* odluku Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte koja je bila objavljena u pomenutom proglasu. Tako je već na zasedanju AVNOJ-a u Jajcu došla do izražaja činjenica da se u novu Jugoslaviju sjedinjuju samostalni i ravnopravni narodi koji sami odlučuju o svojoj sudbini i koji se na osnovi principa samoopredeljenja udružuju u demokratsku federativnu Jugoslaviju. Pošto je akt o priključenju Slovenačkog primorja spadao u sferu spoljne suverenosti, njega je morao doneti AVNOJ kao privremeno predstavničko telo jugoslovenskih naroda.[16]

Tim aktom je počela da se ne samo ispravlja nacionalna nepravda koja je naneta onim Slovencima koji su, u skladu s versajskom politikom, po rapalskom diktatu otrgnuti od matičnog naroda, već je njim izražena i rešenost *slovenačkog naroda i drugih jugoslovenskih naroda da ne dopuste da njihovom krvlju velike sile plaćaju međusobne račune*.

Značaj Kočevskog zbora za samostalan razvitak Slovenije, za razvitak njene državnosti, možemo unekoliko oceniti navodeći reči koje je Boris Kidrič na njemu izgovorio o Osvobodilnoj fronti: *„Da nije bila organizovana Osvobodilna fronta slovenačkog naroda, danas Slovenaca kao naroda više ne bi bilo.“*

---

[15] M. Šnuderl, *Dokumenti*, str. 83.

[16] AVNOJ je istovremeno potvrdio odluku Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte o priključenju Slovenačkog primorja i odluku ZAVNO Hrvatske o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i hrvatskih ostrva.

Kad je Boris Kidrič na prvoj sednici Predsedništva AVNOJ-a 30. novembra 1943. godine govorio o tome, predložio je „da se donese zajednička odluka AVNOJ-a ne o priključenju ovih naših krajeva Sloveniji i Hrvatskoj, već odluka kojom se potvrđuje odluka zemaljskih antifašističkih veća pošto su ta veća donela odluku o priključenju anektiranih oblasti novoj Jugoslaviji“ (*Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ-a*, str. 248).

VI

Ove godine proslavljamo godišnjicu Kočevskog zbora na delatan način: raspravama o Nacrtu ustava SR Slovenije i Nacrtu ustava SFR Jugoslavije, u kojima su ponovo potvrđeni one osnove i oni ciljevi koje su postavili poslanici slovenačkog naroda pre trideset godina u Kočevju.

Ako imamo u vidu tri glavna pravca delovanja Kočevskog zbora o kojima smo govorili u uvodu, možemo reći da su i danas aktuelna dva vida tog delovanja: *izgrađivanje slovenačke državnosti* i *federativno povezivanje* s ostalim jugoslovenskim narodima. Ta dva vida delovanja su predmet oba nacrta ustava i sprovode se u skladu sa zahtevima sadašnje faze socijalističke izgradnje i iskustvima tridesetogodišnjeg razvitka.

Ali i sada je polazna osnova ona ista koja je bila postavljena u ono vreme. To je pravo slovenačkog naroda na samoopredeljenje i izgrađivanje sopstvene državnosti i u isto vreme povezivanje Slovenaca s ostalim jugoslovenskim narodima u federaciju ravnopravnih i dobrovoljno udruženih naroda. Druge alternative tada nije bilo, a nema je ni danas. Slovenci mogu tražiti osnovu i garanciju za svoj nacionalni razvitak i za svoju samostalnost jedino u federativnoj povezanosti s drugim jugoslovenskim narodima. Toga su svesni i drugi jugoslovenski narodi jer bi svaki od njih, ako bi ostao sam, bio izložen realnoj opasnosti da izgubi svoju samostalnost i nezavisnost.

Upravo je u tome najvažnija *dodirna tačka Kočevskog zbora i AVNOJ-a* i baš zato avnojska načela mogu biti trajna podloga dalje izgradnje jugoslovenske federacije.

Slovenci su preko Izvršnog odbora Osvobodilne fronte pozdravili zasedanje AVNOJ-a u Bihaću kao „ustavotvornu skupštinu budućeg jedinstva i zajedničkog života južnoslovenskih naroda, koji će se izgrađivati na bazi samoopredeljenja i ravnopravnosti“[17]. Nova Jugoslavija mora svakom narodu obezbediti ravnopravnost i pravo da sam bude gospodar na svojoj zemlji. Stoga je Kočevski zbor odobrio ulazak Izvršnog odbora Osvobodilne fronte u AVNOJ, priznao AVNOJ kao jedinu vrhovnu vlast naroda Jugoslavije i izabrao delegaciju za njegovo Drugo zasedanje 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu.

Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, čiju tridesetogodišnjicu takođe proslavljamo ove godine, postavile su dve odlučujuće polazne osnove za izgradnju nove Jugoslavije, naime *demokratsku narodnu vlast* i *federaciju*. Od tada se za novu Jugoslaviju upotrebljava i nov naziv koji izražava te polazne osnove: demokratska federativna Jugoslavija (DFJ). Te dve osnove predstavljaju dve ose oko kojih se kretao celokupan dalji razvitak Jugoslavije. Te dve polazne osnove su i danas glavna sadržina ustavnog uređenja koje ozakonjujemo; razlika je u tome što danas više nije reč samo o demokratskoj federativnoj Jugoslaviji, već o socijalističkoj demokratskoj federativnoj (republici) Jugoslaviji.

---

[17] M. Šnuderl, *Dokumenti*, str. 67.

Kočevski zbor i zasedanje AVNOJ-a u Jajcu postavili su osnovu i za definitivno formalno ostvarenje samoopredeljenja slovenačkog naroda i za njegovo udruživanje s ostalim jugoslovenskim narodiima u federativnu zajednicu. Slovenačko narodnooslobodilačko veće (Slovenski narodnoosvobodilni svet) je na svom zasedanju u Črnomelju 19. februara 1944. godine potvrdilo rad slovenačke delegacije i izjavilo da se „slovenački narod udružio s narodima Srbije, Hrvatske, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine u jedinstvenu državnu zajednicu, u federativnu Jugoslaviju, koja je izgrađena na načelima istinske narodne demokratije i nacionalne ravnopravnosti". Slovenačko narodnooslobodilačko veće se u ime slovenačkog naroda obavezalo da će „slovenački narod časno izvršavati svoje dužnosti koje proizlaze iz njegove pripadnosti federativnoj Jugoslaviji"[18].

Kada danas raspravljamo o Nacrtu ustava SFRJ i o Nacrtu ustava SR Slovenije, svesni smo pređenog puta i žrtava koje je trebalo podneti da bi se ostvarile dugogodišnje želje i očekivanja Slovenaca da se oslobode i da se kao ravnopravan narod udruže s drugim jugoslovenskim narodima u federativnu Jugoslaviju. Svesni smo da socijalistička federativna Jugoslaviija može opstati *samo kao zajednica ravnopravnih naroda* i da je za ostvarivanje te ravnopravnosti u isto vreme potrebno *razvijati međusobnu solidarnost i razumevanje* među narodima, narodnostima i radnim ljudima Jugoslavije. To je, između ostalog, cilj i ustavnih dokumenata koje sada donosimo.

Sa slovenačkog preveo
Milorad Simonović

[18] Isto, str. 135.

Milan M. Miladinović

MORALNO-HUMANA SADRŽINA RADA AVNOJ-a OD PRVOG DO DRUGOG ZASEDANJA

Rasplamsavanje oslobodilačke borbe i osetno narastanje oružanih snaga revolucije, proširenje oslobođene teritorije, veliki uspesi u radu i svestrana afirmacija narodnooslobodilačkih odbora, demaskiranje izdajničke uloge četnika Draže Mihailovića i izbegličke vlade, kompromitacija vođstva građanskih političkih partija saradnjom sa okupatorom i kvislinškim režimima — sve to dovodi do potrebe stvaranja najvišeg organa revolucionarno-oslobodilačke vlasti, do osnivanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije.[1] U uslovima razmaha oslobodilačke borbe održano je 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću Prvo zasedanje AVNOJ-a, na kome se AVNOJ konstituisao i izabrao svoj Izvršni odbor. Time je sistem revolucionarne vlasti bio izgrađen od seoskih narodnooslobodilačkih odbora do AVNOJ-a.

Osnivanje AVNOJ-a imalo je velikog uticaja na dalje rasplamsavanje narodnooslobodilačkog rata i revolucije i na angažovanje sve većeg broja ljudi u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Rasla je svest o tome da sada narod počinje sam sobom da vlada. Postojanje AVNOJ-a, kao najvišeg organa oslobodilačke borbe, predstavljalo je najbolji dokaz da neće biti povratka na stare, buržoaske društvene odnose, da snage kontrarevolucije, okupljene oko okupatora, doživljavaju sve veće poraze na vojnom i političkom planu. Narodnooslobodilačka vlast postaje jedina vlast koju narod smatra svojom i koju slobodno bira. Zato su svi jugoslovenski narodi i narodnosti prihvatili AVNOJ s velikim oduševljenjem. Tako je, na primer, slovenački narod sam čin osnivanja AVNOJ-a u Bihaću s pravom smatrao „kao prekretnicu, kao „odbacivanje" londonske vlade, kao početak nove vlade i nove skupštine"[2].

---

[1] „Svi uslovi, unutrašnji i spoljni, bili su sazreli za to i ta je potreba narodnooslobodilačke borbe morala biti zadovoljena bez odgađanja. Razvitak događaja na unutrašnjem frontu posle osnivanja Veća i događaja na Istočnom, pa i Afričkom frontu, kao i međunarodni politički razvoj, pokazali su da je Veće osnovano baš u pravi čas, te ga i to potvrđuje kao istorijsku potrebu" (M. Pijade, *AVNOJ i KPJ).*

[2] Pismo E. Kardelja od 14. decembra 1942. godine drugu Titu *(Zbornik dokumenata NOR,* tom II, 7, str. 81, dok. br. 24).

Prve ideje o stvaranju jednog tela koje bi bilo neka vrsta narodne vlade u toku rata nalazimo već u naređenju Vrhovnog komandanta narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije od avgusta 1941. godine upućenom Štabu NOP-a Hrvatske o koordinaciji borbe u Lici i Bosanskoj krajini. U tom naređenju se ističe da razvitak ustanka, pokušaj neprijatelja da prikaže borbu naroda kao čisto komunističku stvar i korumpiranost i sluganstvo stare, buržoaske vlasti prema okupatoru „nameće nam pitanje stvaranja — i to što pre — jednog narodnog komiteta oslobođenja, u koji bi ušli predstavnici demokratskih struja... zajedno s našim ljudima. To bi bila neka vrsta narodne vlade koja bi izdala proglas narodu i pozvala ga u borbu"[3]. Iz ovih stavova jasno se vidi orijentacija naše Partije i rukovodstva NOP-a da se još u početku ustanka stvori opštejugoslovenski organ koji bi istupao kao najviše telo NOP-a i revolucionarne vlasti i usmeravao borbu naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika. Međutim, uslovi borbe odložili su realizaciju ove zamisli do novembra 1942. godine, kada je stvorena velika slobodna teritorija i dosta brojne jedinice NOV i POJ.[4]

Na Prvom zasedanju, prilikom konstituisanja, nije došlo do pretvaranja AVNOJ-a u zakonodavno i izvršno telo zbog odnosa u antihitlerovskoj koaliciji i stava Kominterne i Staljina prema našem revolucionarnom pokretu.[5] Namera je bila da se formira revolucionarna vlada i skupština koja bi zajedno s Vrhovnim štabom NOV i POJ rukovodila borbom. Bez obzira na to što takva odluka nije doneta, ne može se negirati istorijska činjenica da je „ustvari AVNOJ od svog osnivanja u Bihaću bio ne samo politički centar oslobodilačkog pokreta naših naroda, nego i centralni organ narodne vlasti"[6]. Narod se prema svim odlukama AVNOJ-a i NOO-a odnosio kao prema obavezi koju je dužan da ispuni. U njima je video ostvarenje svojih interesa i davnašnjih težnji da sam bude gospodar svoje sudbine, da živi u slobodi i bratskoj zajednici i jednakosti.

Bez obzira na to što se AVNOJ nije i formalno proglasio najvišim zakonodavnim i izvršnim organom oslobodilačke borbe, on je delovao upravo tako. Istupao je kao najviši organ revolucionarno-oslobodilačke vlasti. Razvijao je delatnost na širenju oružane borbe, na omasovljavanju i učvršćivanju NOV i POJ, na jačanju moralno-političkog jedin-

---

[3] *Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 2, dok. br. 8.

[4] U vreme održavanja Prvog zasedanja AVNOJ-a NOV i POJ su u svom sastavu imali: 36 partizanskih odreda, 2 korpusa NOVJ i 31 partizansku brigadu (*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, knj. 1, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1963, str. 333—334).

[5] U telegramu Kominterni od 12. novembra 1942. godine drug Tito, generalni sekretar KPJ, pored ostalog, kaže: „Sada formiramo nešto slično vladi, što će se zvati Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. U Komitetu će biti zastupljene sve nacionalnosti iz svih ranijih partija." Na ovo je stigao odgovor Kominterne: „Ne smatrajte taj Komitet kao neku vrstu vlade, već kao politički organ narodnooslobodilačke borbe... Ne suprotstavljajte se jugoslovenskoj vladi u Londonu. U datoj etapi ne pokrećite pitanje o ukidanju monarhije. Ne ističite parolu o republici" (*Bihaćka republika*, knj. II, str. 182. i 186).

[6] M. Pijade, *Izabrani govori i članci 1941—1947*, str. 147.

stva naroda i njegovih oružanih snaga, na negovanju i produbljavanju bratstva i borbenog jedinstva svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. AVNOJ je izražavao opšte raspoloženje naroda za stvaranje nove države. Narod i borci prihvatili su AVNOJ kao svoje najviše zakonodavno i izvršno telo.[7] Time je dovedena do kraja izgradnja revolucionarne vlasti.

Osnivanjem AVNOJ-a pojačavala se polarizacija klasnih snaga i konstituisali su se novi odnosi u revolucionarnom pokretu. AVNOJ je istupao sa pozicija političke vlasti. To je doprinosilo daljem uspešnom odvijanju jugoslovenske socijalističke revolucije i istovremeno afirmisalo AVNOJ kao najviši organ narodne vlasti u zemlji, ali i njegovo mesto i ulogu na međunarodnoj sceni (on ruši pozicije izbegličke vlade[8], a mnogi Jugosloveni u inostranstvu prihvataju AVNOJ kao novu vladu i revolucionarni parlament[9]).

Osnivanjem AVNOJ-a konačno je obezbeđeno da u Jugoslaviji jedna eksploatatorska vlast neće biti zamenjena drugom. Bilo je jasno da je stvorena nova, zaista narodna, vlast koja će obezbeđivati oslobođenje čoveka od svakog ugnjetavanja i porobljavanja. To je onaj duboki socijalni elemenat koji je Prvim zasedanjem AVNOJ-a dobio konačni oblik na koji je još u početku ustanka ukazivala Komunistička partija Jugoslavije. Socijalna sadržina ogleda se i u socijalnim vrednostima sadržanim u izjavama rukovodstva NOP-a.[10] Tako je sadržina socijalističke revolucije još više obogaćena ostvarujući se u specifičnim uslovima narodnooslobodilačke borbe, odnosno rata. Tu nije bilo dileme oko pitanja vlasti. Bilo je jasno da naoružani narod neće dozvoliti da se vrati stara vlast koja se kompromitovala saradnjom sa okupatorom. Stvaranjem narodnooslobodilačkih odbora kao organa narodne vlasti i osnivanjem AVNOJ-a narodnooslobodilačka borba je dobila određenu socijalno-istorijsku sadržinu i revolucionarnu orijentaciju.[11]

---

[7] Dr Ivan Ribar piše: „Izvršni odbor se trudio da se još u Bihaću ne samo postave osnovna načela na području čitavog javnog i društvenog života, već i da posvršava sve one zadatke koji su neophodni kako bi se AVNOJ mogao osjećati i afirmisati na terenu, u širokim narodnim masama, kao zaista pravi, jedini i najviši nosilac narodne vlasti na oslobođenom teritoriju“ (*Uspomene iz NOB*, VIZ, Beograd, 1961, str. 75).

[8] E. Kardelj ukazuje: „Mislim da bi trebalo AVNOJ-u dati takav karakter da će sve više preuzimati na sebe ne samo unutrašnju vlast (polazeći sa prava svakog naroda na samoopredeljenje), nego da i prema spoljnom svetu izvlači iz ruku londonske vlade elemenat za elementom međunarodnih pozicija koje ima Jugoslavija kao država“ (*Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 7, str. 99).

[9] Tako se u pismu Mijalka Todorovića štabu Šestog bataljona Prve proleterske brigade ukazuje da naša iseljenička udruženja u SAD „kažu da je AVNOJ prvi primer vlasti u Evropi koju je narod izabrao po Atlantskoj povelji“ (*Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, str. 231).

[10] Vidi izjave Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ (*Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 8, str. 39. i 46—47).

[11] U Programu SKJ, usvojenom na Sedmom kongresu SKJ, o tome se kaže: „Kako su u politici organa vlasti preovladavali društveni i materijalni interesi radničke klase i radnih masa, nova državna organizacija sve se više pretvarala u moćno sredstvo ne samo NOR-a, već i socijalističke revolucije“ (*Sedmi kongres SKJ*, „Kultura“, Beograd, 1958, str. 284—285).

Na oslobođenoj, a delom i na neoslobođenoj teritoriji Jugoslavije AVNOJ deluje kao najviši organ revolucionarne vlasti. To se vidi i iz stava okupatora i njegovih slugu koji pripremaju vojni obračun kako bi uništili „Titovu državu"[12]. Stoga dolazi i do ujedinjavanja svih delova krupne jugoslovenske buržoazije na platformi borbe protiv narodne vlasti jer buržoazija uviđa da su joj rasplamsavanjem oslobodilačke borbe i stvaranjem revolucionarne vlasti ugroženi klasni interesi.[13] Tako su se potvrdile Lenjinove reči da „revolucija krči sebi put napred time što stvara zbijenu i snažnu kontrarevoluciju, tj. primorava neprijatelja da pribegava sve ekstremnijim sredstvima odbrane, i na taj način izgrađuje sve moćnija sredstva za napad"[14]. Povezujući se sa okupatorom i ujedinjujući se međusobno, jugoslovenska buržoazija upućuje svoje vojne snage da uguše ostvarenu slobodu naroda, da ponovo uspostave sistem stare vlasti pod skutom okupatora. Tako će nepuna dva meseca posle Prvog zasedanja AVNOJ-a otpočeti čuvena bitka na Neretvi i zatim na Sutjesci, u kojima je revolucija odnela pobedu.

Prilazeći AVNOJ-u sa stanovišta šta je značio, kakve je funkcije vršio, čije je interese zastupao i branio, kakav je uticaj proizveo samim postojanjem i sadržajem svog rada — evidentna je činjenica da je AVNOJ predstavljao najvišu zakonodavnu, a istovremeno ostvarivao i izvršnu vlast preko Izvršnog odbora, koji je po strukturi i ciljevima bio koncipiran tako da je delovao kao revolucionarna vlada.

Svojim odlukama AVNOJ je zadirao i u ekonomske osnove društva. Doneo je propis o konfiskaciji imovine neprijatelja i o preuzimanju imovine bivše buržoaske države — pretvarajući je u narodnu svojinu[15] i tako udarajući ekonomsko-socijalne osnove novoj državnoj strukturi. I u tim klicama stvaranja narodne svojine treba tražiti revolucionarnu orijentaciju narodnooslobodilačke borbe. Istina, AVNOJ i Vrhovni štab NOV i POJ u poznatoj zajedničkoj Izjavi ističu da priznaju postojanje privatne svojine i da neće vršiti eksproprijaciju.[16] Ako se ima u vidu da su većinom krupna buržoazija, a delom i kulaci bili aktivno angažovani na strani okupatora u borbi protiv NOP-a, onda oduzimanje njihove imovine znači revolucionarni zahvat u ekonomske osnove starog i stvaranje novog društva. Na tim osnovama razvijala se i nova moralna svest, koja se u početku ustanka ispoljavala uglavnom u čuvanju narodne — što znači i privatne — svojine, a sada se ona razvija i na temelju postojanja društvene svojine. Stoga je čuvanje početnih elemenata druš-

[12] Tako su u planiranju „Weiss I" i „Weiss II" učestvovali najviši predstavnici Nemačke i Italije, a zatim kvislinzi: Pavelić i Draža Mihailović preko izaslanika vojvode Jevđevića (vidi: Milan I. Obradović i Milan M. Miladinović, *Obaveštajno-bezbednosna aktivnost jedinica NOV i POJ u vreme bitke na Neretvi*, „Vojnoistorijski glasnik", br. 1/1969, str. 267—269).

[13] Uoči aprilskog rata 1941. godine buržoazija se deli na prozapadnu i profašističku, da bi se u bici na Neretvi našla zajedno (ustaše i četnici).

[14] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knj. 5, str. 325.

[15] Vidi Raspis o odlukama Izvršnog odbora AVNOJ-a donesenim na sednici od 28. decembra 1942. godine (*Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ-a*, izd. Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, Beograd, str. 109).

[16] Vidi Izjavu Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ od 8. februara 1943. godine (*Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 8, str. 39).

tvene svojine predstavljalo obavezu svih, a nemaran odnos prema njoj značio je veliki moralni i društveni prestup.

Na zasedanju u Bihaću AVNOJ je utvrdio osnovne principe delovanja revolucionarne vlasti, koju je trebalo dalje usavršavati. Tako razvijena i učvršćena oslobodilačka vlast postaje trajna vrednost buduće socijalističke društvene zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti.

AVNOJ prilazi pojedinim delovima zemlje kao budućim federalnim jedinicama — kao individualnostima koje se razvijaju ka sve većoj samostalnosti, ali uvek u jedinstvu s drugim individualnostima težeći stalnoj saradnji i povezivanju u jugoslovensku celinu. U tom cilju dolazi do stvaranja antifašističkih veća Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, a postojali su i najviši organi narodnooslobodilačke vlasti u Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori, Vojvodini, Kosovu i Metohiji, Sandžaku, Dalmaciji itd. Tako se stvaraju teritorijalne zajednice na novoj osnovi — sa centrima oslobodilačke borbe i vojnom organizacijom.

Osnivanje AVNOJ-a odrazilo se i na povećanu revolucionarnu odgovornost da se obezbedi nesmetana aktivnost narodnooslobodilačke vlasti, da se ona proširuje, da stiče sve veće poverenje u narodu. Došlo je i do podizanja borbenog morala, koji se ispoljio posebno u toku bitke na Neretvi i Sutjesci i posle u nizu drugih borbi širom zemlje.[17]

Istupajući kao najviši organ vlasti i opštepolitičko predstavništvo jugoslovenskih naroda i narodnosti, AVNOJ se u svojoj delatnosti rukovodi revolucionarnim moralnim normama. U njegovom delovanju sve više se afirmišu revolucionarne moralne vrednosti. AVNOJ podiže optimizam i veru u konačnu pobedu i predstavlja materijalni dokaz da neće biti povratka na staro. Uspostavlja se novi odnos između revolucionarnih ciljeva, političke vlasti i moralnih normi i pojačava važenje revolucionarnog kriterija vrednovanja ljudske aktivnosti, shvatanja i ponašanja.

AVNOJ svoje odluke, izjave i proglase zasniva na revolucionarnom moralu i humanizmu, na solidarnosti u borbi i radu, na razvijanju i obezbeđivanju slobode ličnosti. Moralne norme koje su tako dobile društveno-pravnu snagu prerastaju u opštevažeće norme regulisanja međusobnih odnosa unutar revolucionarnog pokreta. Društvene norme dobijaju moralnu sadržinu i predstavljaju izraz jedinstva zajedničkih i pojedinačnih interesa i zajedničkih prava i dužnosti. U odlukama AVNOJ-a, odnosno njegovog Izvršnog odbora kodifikovane su najdublje ljudske vrednosti. U njima su svi narodi i narodnosti Jugoslavije videli garanciju svojih težnji ka slobodi, čovečnosti, dogovornom rešavanju međusobnih odnosa — bez nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja; ka razvijanju moralno-humanih vrednosti (drugarstva, hrabrosti, poštenja, pravičnosti itd.) i ka prevladavanju politikantstva, suzbijanju mita, korupcije i ostalih negativnosti buržoaskog sveta.

---

[17] „Važnost i značaj AVNOJ-a shvatila je velika većina boraca... Popularizacija AVNOJ-a naročito je pripravljala akcije koje je naša divizija (Četvrta — M. M.) izvodila na glavnoj pruzi Beograd—Zagreb. Partizani su pokazali veliku ljubav prema AVNOJ-u, jer su bili spremni da dadu život za njega" *(Zbornik dokumenata NOR,* tom. IX, 3, dok. br. 52).

Rešavanje sporova za kakvo se zalagao AVNOJ ostvarivano je takođe na moralno-revolucionarnim normama. Tražena je stvarna krivica i detaljno ispitivani uslovi i sadržina krivice. Tražena je iskrenost i revolucionarna objektivnost u sagledavanju krivice i pravičnost u odmeravanju sankcija.

Moralno-humana sadržina rada AVNOJ-a ispoljavala se i u oblasti ostvarivanja bratstva i jedinstva — jednog od centralnih pitanja oslobodilačkog rata i revolucije i velike tekovine ostvarene u njoj. AVNOJ je istupao kao opštepriznati i jedini predstavnik svih nacija i nacionalnosti u Jugoslaviji. U njegovom sastavu bili su zastupljeni istaknuti predstavnici svih naših naroda. Istina, zbog udaljenosti pojedinih centara revolucije od Bihaća na Prvom zasedanju AVNOJ-a nisu bili predstavnici Slovenije i Makedonije, ali time nije umanjen značaj AVNOJ-a kao materijalnog izraza rešenog nacionalnog pitanja i po personalnom sastavu jer su Slovenija i Makedonija kasnije delegirale svoje predstavnike. Tako su položeni „temelji na kojima se gradi jedno novo, pravednije uređenje u zemljama Jugoslavije — rekao je Vrhovni komandant NOV i POJ — položeni su temelji na kojima se stvara istinsko bratstvo i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije“[18]. A „Borba“, organ KPJ, mogla je da zabeleži da „sama pojava predstavnika svih naših naroda na jednom takvom istoriskom sastanku dokaz je jedne velike pobede, najdraže pobede“[19]. Govoreći na prvoj sednici AVNOJ-a u Bihaću, Veselin Masleša je o sastavu toga tela rekao: „U njemu treba i mora da se ogleda bratstvo naših naroda u borbi protiv okupatora i njegovih slugu“[20], što govori da je AVNOJ delovao i kao „ujedinjavajući faktor u borbi naroda Jugoslavije“[21].

U svojim političkim, normativnim i drugim dokumentima AVNOJ je mogao samo da ozakoni već postignute rezultate u razvijanju bratstva i jedinstva. On je nastavio rad na jačanju bratstva i jedinstva usmeravajući akcije svih naroda i narodnosti u pravcu konačne pobede antifašističke i revolucionarne borbe. Uticao je na suzbijanje šovinističke propagande okupatora i kontrarevolucionara i raščišćavao nesuglasice nastale u toku bratoubilačke borbe.[22] Pravilan stav prema nacionalnom pitanju, revolucionarna perspektiva i svest o novom životu postali su materijalna sila koja je snažno uticala na proširenje baze NOR-a i revolucije.

Pored aktivnosti na sprečavanju bratoubilačke borbe i na razvijanju novih odnosa među jugoslovenskim nacijama i nacionalnostima,

---

[18] Tito, *Govori i članci*, knj. I, str. 153.

[19] *Istorijski arhiv KPJ*, tom I, 2, str. 250.

[20] *Bihaćka republika*, knj. II, str. 205.

[21] E. Kardelj, Govor na svečanoj sednici CK SKJ od 28. decembra 1967. godine.

[22] U Izjavi Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ od 8. februara 1943. godine se, pored ostalog, kaže: „Narodnooslobodilački pokret priznaje u potpunosti nacionalna prava Hrvata, Slovenaca, Srba, kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih. Taj pokret je jednako hrvatski kao i srpski i slovenački. Prema tome, on predstavlja garantiju da će biti izvojevana nacionalna prava svim narodima Jugoslavije“ *(Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 8, str. 38).

što je bila evidentna manifestacija revolucionarnog humanizma, AVNOJ radi i na ostvarivanju cilja da je čovek u centru delovanja nove vlasti. Pomaže NOO-e u organizovanju prihvatanja i zbrinjavanja izbeglica koje su se povlačile pred neprijateljem, a kao glavnu obavezu svih činilaca revolucije isticao je „brigu za ranjenike“[23]. AVNOJ ukazuje na potrebu obezbeđenja zbegova i ranjenika (hranom, prevozom, stražama), sugeriše da se obezbedi teritorija od špijuna i diverzanata itd. Izvršni odbor AVNOJ-a ulaže veliki napor da se organizuju prihvatni centri, ishrana i smeštaj ranjenika i izbeglica. To je bio težak zadatak kroz koji se manifestovala humanost i proleterska solidarnost. Sve ove moralno-humane vrednosti koje je inicirao AVNOJ prodirale su preko boraca revolucije duboko u svakog našeg čoveka.

Veselin Masleša piše da uoči neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju u Lici, Baniji, Kordunu i Bosanskoj krajini „jedno od najtežih pitanja koja stoje pred Izvršnim odborom jeste pitanje izbjeglica“, a zatim da je stambeno pitanje u popaljenim selima „vrlo teško“ i da je Izvršni odbor „stao na gledište da treba sve učiniti da niko ne ostane bez krova nad glavom. Zbog toga je i donio odluku da izvjestan broj pilana koje su konfiskovane od ustaša besplatno prerađuju materijal seljacima čije su kuće popaljene“[24]. O tome je još ranije, na prvoj sednici AVNOJ-a, govorio i Moša Pijade.[25]

Organizovanje dečjih domova u kojima su bila smeštena deca bez roditelja, deca poginulih u ratu i bratoubilačkoj borbi, predstavlja značajan humani poduhvat AVNOJ-a. Na taj način je AVNOJ odmah po svom osnivanju dokazao revolucionarnu, moralno-političku i humanu suštinu svoje delatnosti. Ispoljio je humanu brigu za smeštaj, zbrinjavanje i čuvanje dece i staranje o njihovom vaspitavanju i razvijanju njihove ličnosti. Iako su se i ranije NOO-i brinuli za decu, ipak je delovanjem AVNOJ-a to postavljeno kao jedan od primarnih humanitarnih zadataka nove vlasti.[26]

Humanizam je dolazio do izražaja i u realizovanju prosvetne, obrazovne i kulturne politike koju je vodio Izvršni odbor AVNOJ-a. Prosvetni odsek uticao je na otvaranje škola[27]; on je propisivao i program

[23] Dr I. Ribar, *Uspomene iz NOB*, cit. izd., str. 96.

[24] „Borba“ od 10. januara 1943. godine (*Istorijski arhiv KPJ*, tom I, 2, str. 358).

[25] „U socijalnom pogledu nama predstoje vrlo veliki i zamašni zadaci. Bezbrojne su izbeglice, bezbrojni su pogorelci sa popaljenim kućama, ljudi koji treba da se vrate na svoja slobodna ognjišta na kojima, na žalost, umesto kuća zatiču zgarišta. Bezbrojna su deca koja su ostala bez roditelja i bez najbližih rođaka. Sve to spada u našu brigu i u probleme Socijalnog otseka našeg Izvršnog odbora“ (*Bihaćka republika*, knj. II, str. 206).

[26] V. Masleša: „Već su ranije NOO-i pristupali otvaranju dječjih domova. IO je posvetio punu pažnju ovoj inicijativi, smatrajući da je pitanje smještaja i vaspitanja djece koja su izgubila roditelje pitanje najosnovnije moralne dužnosti. Briga za djecu mora biti briga cijelog društva“ (*Istorijski arhiv KPJ*, tom I, 2, str. 358).

[27] „Odlukom Prosvjetnog odsjeka obnovljen je školski rad u svim osnovnim školama grada i sela na oslobođenom teritoriju“ (Dr I. Ribar, *Uspomene iz NOB*, cit. izd., str. 72).

za neke predmete osnovnog i srednjeg obrazovanja. Delovao je na osposobljavanju učitelja i nastavnika, na obnovi popaljenih škola, na pravljenju učila, na nabavci knjiga itd. U ovoj revolucionarno-humanoj orijentaciji njegovog rada treba videti težnju za svestranim obrazovanjem, vaspitavanjem i razvijanjem svih sposobnosti čovekove ličnosti. Programi ukazuju na potrebu vaspitavanja učenika u duhu revolucionarnog patriotizma i na nužnost oslobađanja nacionalne istorije od svih idealističko-buržoaskih naslaga. Istovremeno su razvijane nove moralne vrednosti i postavljani zahtevi za usvajanje i poštivanje društvenih normi nastalih u borbi.

Podizanje kulturnog nivoa naroda bio je stalan zadatak na kome je od svog osnivanja radio AVNOJ. Povećava se interesovanje za kulturno nasleđe, inicira se delovanje raznih kulturno-umetničkih ekipa, pojačan je rad Kazališta narodnog oslobođenja[28] (ono je imalo i svoj statut kojim su regulisani unutrašnji odnosi i način prijema novih glumaca). Organizovane su priredbe po selima na kojima su davani razni pozorišni komadi. Ove priredbe su bile od velikog značaja za buđenje svesti o potrebi podizanja kulturnog nivoa, za razvijanje osećanja ljudskog dostojanstva, za negovanje patriotizma itd. U ovoj delatnosti bio je obezbeđen umetnički, idejno-politički, moralni i humani kvalitet. Kazalište je pružalo i stručnu pomoć kulturno-umetničkim ekipama u jedinicama NOV i POJ i pri narodnooslobodilačkim odborima.

Pored škola, analfabetskih tečajeva, rada na podizanju kulturno-umetničkog ukusa i znanja, otvaranja biblioteka, čitaonica i domova kulture, delovali su i narodni univerziteti kao viši oblik obrazovanja i vaspitavanja. Oni su stvarani u Bihaću i drugim mestima na oslobođenoj teritoriji. Njihovo omasovljenje prekinula su dejstva neprijatelja na slobodnu teritoriju. Iz njih će se posle bitke na Neretvi i Sutjesci razviti široka mreža ustanova za obrazovanje odraslih sa veoma bogatim i raznovrsnim programima. Statuti narodnih univerziteta su izraz novih pogleda na uspostavljanje odnosa između ustanova, nastavnog kadra i slušalaca. U njihovim upravnim odborima bili su zastupljeni nastavnici, polaznici, predstavnici NOO-a, odbora AFŽ-a i odbora USAOJ-a. Pitanja su razmatrana na ravnopravnoj osnovi, a primenjivana je kritika i samokritika i drugarsko ukazivanje. Na taj način imamo veoma vidno izražene klice samoupravnih odnosa u obrazovnim ustanovama.[29]

Humanistička orijentacija u radu AVNOJ-a ogledala se i u raznim merama zdravstvene zaštite, zdravstvenog prosvećivanja i organizovanja bolnica i drugih centara za pružanje sanitetske pomoći. Pod neposrednim rukovodstvom Izvršnog odbora AVNOJ-a organizovani su higijenski kursevi na kojima je obučavana pretežno ženska omladina i kadrovi

---

[28] „Od kad su izišli iz Zagreba — piše u „Borbi" od 8. oktobra 1942. godine — oni su igrali u svim krajevima oslobođene teritorije u Hrvatskoj i Bosni. Dali su bezbroj priredbi. Imali su veće posete nego ikada u svom ranijem umetničkom životu. Hiljade i hiljade su ih gledale i slušale" (*Istorijski arhiv KPJ*, tom I, 2, str. 63).

[29] O statutima narodnih univerziteta vidi u knjizi *Dokumenti o razvoju narodne vlasti* (sabrao i uredio dr Leon Gršković, izd. Odbora za objavljivanje predavanja na Pravnom fakultetu u Beogradu, 1946, str. 84).

koji će kasnije pomagati NOO-ima u ostvarivanju zdravstvene preventive i razvijanju higijenskih navika.

Izvršni odbor AVNOJ-a obraćao se zavedenima da se vrate na pravi put čoveštva, tražio da prestanu da služe tuđinu i domaćoj kontrarevoluciji. Obećano im je da prema njima neće biti primenjene sankcije, sem ako su izvršili zločin koji se mora kazniti. Na taj način je objavljena neka vrsta amnestije koja je u sebi, pored vojno-političkih efekata, imala i humanističku i moralnu sadržinu.

Sa humanističkog stanovišta je karakterističan i sledeći stav poznate Izjave Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ od 8. februara 1943. godine: „Narodnooslobodilačkom pokretu, koji se bori za slobodu naroda, za socijalna i demokratska prava — jeste tuđe svako nasilje i nezakonitost".[30] Ova Izjava dolazi u vreme kada neprijatelj uveliko ostvaruje svoju ofanzivu i čini nečuvena nasilja nad stanovništvom Like, Banije, Korduna i Bosne, kada sručuje bombe na žene i decu koja se povlače sa svojom vojskom. U Izjavi je izražen i stav da se nasilje primenjuje prema neprijatelju samo kada je to nužno u cilju ostvarenja zadataka NOR-a i revolucije. Istovremeno to je značilo i poštivanje uspostavljene zakonitosti i pridržavanje proklamovanih načela u svim međusobnim odnosima učesnika oslobodilačke borbe, ali i u odnosu prema zarobljenom neprijatelju. Iz toga jasno proizlazi stav da je revolucionarni humanizam predstavljao polaznu i završnu osnovu celokupne delatnosti narodne vlasti i Narodnooslobodilačke vojske.

AVNOJ utiče na još aktivniji rad NOO-a: razvija samostalnost mesnih, opštinskih, sreskih i okružnih NOO-a i podstiče njihovu samoinicijativu. Istupa kao koordinator njihovog rada suprotstavljajući se pojavama nametanja odluka viših instanci vlasti nižim organima. I sam nastoji da svoje odluke ostvaruje putem objašnjavanja i ubeđivanja u njihovu potrebu i nužnost. AVNOJ razvija dinamizam u radu NOO-a koji se manifestuje u svim oblastima društvenog života. U tom cilju Izvršni odbor AVNOJ-a organizuje konferenciju predstavnika narodnooslobodilačke i vojne vlasti na oslobođenoj teritoriji o radu i narednim zadacima vlasti.[31] Tom prilikom su razmenjena iskustva i ukazano na do tada stvorene vrednosti koje će narodnooslobodilačke odbore još više približiti narodu i doprineti njihovom sadržajnijem radu. Članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a i ostali većnici pružaju neposrednu pomoć nižim organima vlasti: obilaze odbore, prisustvuju njihovim sednicama i osposobljavaju ih za samostalnu revolucionarno-oslobodilačku i moralno-političku i humanu delatnost.[32] Zahvaljujući, pored ostalog, i pomoći dobijenoj od većnika AVNOJ-a, NOO-i su mogli da u stvaralačkom zanosu okupe gotovo sve stanovništvo svoje teritorije i da ga angažuju u raznim oblicima borbe, društvenog života i rada. Ova inicijativa

---

[30] *Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 8, str. 39.

[31] *Bihaćka republika*, knj. II, dok. br. 224.

[32] Izvršni odbor AVNOJ-a pomaže narodnooslobodilačkim odborima da izrastu u stvarne organe vlasti sposobne da vrše uspešno sve svoje funkcije. NOO-i su imali u AVNOJ-u, „u njegovom Izvršnom odboru, najvišu instancu koja će rukovoditi njihovim radom, koja će im davati uputstva, koordinirati njihov rad i kontrolisati ga" (*Bihaćka republika*, knj. II, str. 206).

NOO-a se prenosi na stanovništvo i ono sve aktivnije učestvuje u radu svoje vlasti i u pronalaženju novih sredstava i oblika borbe.

Izvršni odbor AVNOJ-a pružao je odgovarajuću pomoć i sreskim i okružnim odborima razvijajući kod njih odgovornost za pravilan odnos prema mesnim i opštinskim NOO-ima. On se zalagao da mesni i opštinski odbori postanu stvarni nosioci celokupne vlasti na svojoj teritoriji, sem onog što je u nadležnosti vojnih vlasti. Pre svega se tražilo da ovi odbori postanu centri za razvoj demokratizma, samoupravnosti, centri razbuktavanja oslobodilačke borbe, razvijanja inicijative i pokretanja novih aktivnosti. Na taj način su mesni i opštinski NOO-i izrastali u stvarne nosioce vlasti i predstavljali su čvrstu bazu na kojoj je u ratnim uslovima bila izgrađena revolucionarna društvena struktura sve do AVNOJ-a. NOO-i su sve više istupali kao predstavnici naroda koji vrši svu vlast na određenoj teritoriji. U tome se izražavala težnja da sva vlast potiče od naroda i da služi njegovim interesima i potrebama borbe za nacionalnu slobodu, socijalnu i ekonomsku jednakost.

Aktivnost NOO-a i AVNOJ-a manifestuje se i u sferi međuljudskih odnosa, što je od bitnog značaja za jačanje moralno-političkih osnova oslobodilačke borbe i revolucije. Odnosi između naroda, s jedne, i NOO-a i AVNOJ-a, s druge strane, bili su postavljeni na revolucionarne moralno-političke i humane osnove. U njihovim odnosima nije bila prisutna kruta hijerarhija nadležnosti, prava i dužnosti, nego uzajamna pomoć, shvatanje istovetnosti interesa i potreba jedinstvene borbe protiv okupatora i njegovih slugu. To se vidi i iz posebne odluke Izvršnog odbora AVNOJ-a kojom se određuju stvarne nadležnosti NOO-a.[33]

Svojim postojanjem AVNOJ utiče i na omasovljenje i proširenje delovanja NOO-a.[34] Mreža odbora se širi, konstituišu se viši organi revolucionarne vlasti, te dolazi do povećanog autoriteta političke vlasti i do odgovornijeg odnosa prema odlukama koje njeni organi donose.

Izvršavajući svoje revolucionarne zadatke, AVNOJ je od Prvog do Drugog zasedanja razvijao nova moralna i humanistička shvatanja i moralne vrednosti i zajedno s jedinicama NOV i POJ stvarao uslove za još bolje i svestranije funkcionisanje revolucionarne vlasti. Moralno-humana sadržina rada AVNOJ-a ispoljiće se još snažnije i šire u delovanju posle Drugog zasedanja. Mnoge dotadašnje moralne i humane vrednosti biće dalje razvijane i realizovane.

---

[33] O tome dr Ivan Ribar kaže: „Posebnom odlukom Izvršnog odbora određena je privremeno stvarna i prostorna nadležnost NOO-a. Sve funkcije zakonodavne i izvršne vlasti unutar svog teritorijalnog područja, osim onih koje su pripadale vojnim vlastima, oni su obavljali strogo na liniji narodnooslobodilačke borbe“ (*Uspomene iz NOB*, cit. izd., str. 74).

[34] Strahil Gigov u napisu *Makedonija za vreme zasedanja AVNOJ-a u Bihaću* piše: „Glavni štab Makedonije na osnovu materijala sa Prvog zasedanja AVNOJ-a izdao je uputstvo da se svugde gde za to postoje uslovi formiraju opštiinski, sreski i okružni narodnooslobodilački odbori. Oni postepeno postaju nosioci nove vlasti, a narod ih je kao takve i prihvatio“ (*Bihaćka republika*, knj. II, str. 309).

Prikazi

Dr Branko Petranović, dr Čedomir Štrbac, dr Stanislav Stojanović: Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu

(Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1973, strana 348)

Knjiga *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu* grupe istaknutih naučnih radnika predstavlja veoma uspešan pokušaj da se našoj javnosti pruži celovit i sistematizovan uvid u mnogostruku povezanost jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta i socijalističke Jugoslavije sa međunarodnim radničkim, socijalističkim i drugim progresivnim pokretima u svetu. Njen je osnovni cilj, kako sami autori ističu, da „prikaže i analizira borbu SKJ za određene koncepcije internacionalnog povezivanja socijalističkih i drugih progresivnih snaga u današnjem svetu, ali i internacionalističku međunarodnu praksu SKJ". Odmah treba reći da su autori i po predmetu i po karakteru prevazišli ovako skromno postavljen cilj svojih istraživačkih napora. Iako okosnicu celoga rada predstavlja međunarodna aktivnost SKJ i njegova borba za stvarnu internacionalističku proletersku solidarnost, autori nisu izostavili ni određenu analizu međunarodne aktivnosti drugih društveno-političkih organizacija (Socijalističkog saveza, Saveza sindikata, Saveza omladine) i posebno međudržavnih odnosa socijalističke Jugoslavije. U tom sklopu autori i nisu mogli da se usko vežu samo za tokove i rezultate međunarodne politike SKJ i Jugoslavije kao države u međunarodnom radničkom pokretu, već su nužno morali da svoja istraživanja prošire i na druge subjekte međunarodne zajednice. Većim svojim delom ova knjiga predstavlja istorijsko-politikološki pregled, ali daleko prevazilazi obični hronološki prikaz. Nastojeći da čitaocu predstave obilje činjenica i događaja, autori su svojevrsnom analizom veoma ubedljivo uspeli da pokažu jedno od suštinskih obeležja jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta — istinski i dosledan proleterski internacionalizam, obeležje koje je bilo pretpostavka i izraz njegovog idejnog i političkog rasta i prožimalo njegovu revolucionarnu borbu od prvih dana preko oružane socijalističke revolucije do današnjih napora za ostvarenje samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa.

Svesni da svaka periodizacija istorijskih procesa koji su u toku može biti samo uslovna, autori su ipak izvršili tematizaciju oko nekoliko ključnih pitanja karakterističnih za istorijske etape jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta.

Prve dve glave („Proleterski internacionalizam KPJ 1919—1945" i „KPJ u međunarodnom radničkom pokretu 1945—1948"), čiji je autor dr Branko Petranović, obuhvataju dorevolucionarni period između dva svetska rata, oslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju i prve godine posleratne obnove i socijalističke izgradnje. Autor nam najpre daje opštu političku i društveno-ekonomsku sliku u svetu i kod nas u vreme stvaranja KPJ. To je vreme stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, oktobarske revolucije i širokog talasa revolucionarnih vrenja u Evropi.

Svoj internacionalistički duh i proletersku solidarnost jugoslovenski radnički pokret je već u tim danima ispoljio učešćem plejade boraca u oktobarskoj revoluciji (na strani boljševika borilo se preko 30.000 Jugoslovena) i akcijama solidarnosti sa proletarijatom Rusije i Mađarske u njihovoj borbi protiv strane intervencije. Klasnu solidarnost sa borbom međunarodnog proletarijata u posleoktobarskoj situaciji KPJ je izrazila i putem pristupanja Trećoj, komunističkoj internacionali (Kominterni). Autor daje sažet prikaz ove centralizovane međunarodne organizacije komunističkih partija, ukazuje na njen pozitivan, ali i negativan uticaj na pokret u celini i na pojedine partije. S pravom ističući da je KI u prvim godinama svoga postojanja pružila veliku pomoć organizovanju komunističkih partija i formulisanju njihovog revolucionarnog programa, dr Petranović ukazuje da je u kasnijem periodu — zbog svoje izolovanosti, nemanja uvida u život i uslove borbe svojih sekcija i podređenosti jednoj partiji — često slala pogrešne direktive, davala netačne analize, gušila samoinicijativu i samostalnost pojedinih partija mešajući se neposredno u njihov rad. Šesti kongres KI (1928) pogrešno je procenio da je situacija u Jugoslaviji zrela za revoluciju, što je jugoslovenske komuniste navelo na pogrešan korak da 1929. godine pozovu na oružani ustanak. Pogrešne procene i nagle promene linije Kominterne unosile su pometnju u redove sekcija, što je imalo negativnih posledica i na KPJ.

Autor daje sažetu, ali ilustrativnu panoramu velikog broja internacionalističkih akcija solidarnosti jugoslovenskih komunista između dva svetska rata, čije su najsvetlije stranice ispisane u Španiji, gde se na strani španske republikanske armije borilo 1.300 Jugoslovena, a oko 700 ih je dalo živote za odbranu Španske Republike. Vodeći neprekidno obimne akcije protiv rata i fašizma, jugoslovenski komunisti su gradili antifašistički front u zemlji spremajući se za predstojeće sudbonosne događaje. Antifašistički pokret u Jugoslaviji posebno snažno se oglasio 25—27. marta 1941. godine kao otpor vezivanju Jugoslavije za sile osovine. Mada je državni puč bio delo prozapadno orijentisanih oficira, KPJ je, ističe autor, digla talas nezadovoljstva politikom vlade Cvetković—Maček tako „da je ta vlada mogla biti srušena samo zahvaljujući plimi negodovanja u narodu na povezivanje sudbine Jugoslavije sa fašističkim silama". Delujući organizovano u erupciji patriotskog i antifašističkog raspoloženja, koje je sama pripremila svojom prethodnom politikom, KPJ je nužno izbila na čelo revolucionarno-demokratskog pokreta neposredno pred početak rata.

Autor je poseban prostor posvetio oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji i njenom internacionalističkom duhu. Odluka o pozivu na ustanak protiv okupatora bila je zasnovana na dubokoj analizi i realnoj proceni događaja, a činjenica da je on upućen jugoslovenskim komunistima i narodima u vreme napada Nemačke na Sovjetski Savez pokazuje doslednost KPJ u izvršavanju njene „proleterske dužnosti". Vidovi internacionalizma KPJ u periodu 1941—1945. godine su brojni, počev od poziva na ustanak preko doprinosa jugoslovenskih naroda zajedničkoj stvari antifašističke koalicije i pobedi nad fašizmom do pomoći našeg narodnooslobodilačkog pokreta i KPJ oslobodilačkim pokretima i partijama u drugim zemljama. Ne upuštajući se u detaljniji prikaz razvitka oslobodilačke borbe i revolucije, autor je uspeo da ukaže na sve vidove internacionalizma KPJ u tim teškim danima rata i revolucije.

Prve godine posleratne obnove i izgradnje sve do 1948. godine, do sukoba sa Informbiroom, dr Petranović obrađuje takođe u posebnoj glavi. Prikaz međunarodne političke scene, postepene evolucije ratnog savezništva antihitlerovske koalicije u međusobni hladni rat, analiza odnosa Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom, zemljama Zapada i susednim, posebno socijalističkim, zemljama predstavlja solidnu osnovu za razmatranje ne samo internacionalizma KPJ u tim prvim posleratnim godinama, već i za razumevanje odnosa među socijalističkim zemljama posle sukoba KPJ i Informbiroa sredinom 1948. godine.

Pisac treće i četvrte glave („Sukob između Informbiroa i KPJ“ i „Protivrečnosti odnosa sa socijalističkim zemljama“), dr Čedomir Štrbac, metodološkim pristupom i načinom pisanja sačinio je tekst koji se logički povezuje sa prethodnim dr Petranovića, ali koji daje punije odgovore na mnoge dileme rođene u oštrom sukobu te, 1948. godine. Dr Štrbac daje izvanredno plastičnu ilustraciju toka sukoba između KPJ i Informbiroa. On pruža obilje faktografskog materijala zasnovanog na brojnim dokumentima (od kojih neki do sada nisu bili poznati široj javnosti), ukazuje na uzroke sukoba i njegove posledice po odnose među socijalističkim zemljama. Autor je ukazao i na sve bitne elemente prerastanja sukoba od „ideološkog“ na područje međudržavnih odnosa. Iskonstruisani ideološki rat protiv KPJ, vođen putem moćnog propagandnog aparata, samo za nekoliko meseci pretvara se u oštru kampanju na svim sektorima protiv CK KPJ i jugoslovenske države, da bi kulminirao u prekidu ekonomskih, političkih, kulturnih i drugih odnosa od strane svih istočnoevropskih zemalja i u snažnom vojnom pritisku na istočnim jugoslovenskim granicama.

Ukazujući na značaj jugoslovenskog otpora informbirovskim napadima, dr Štrbac ističe da su „u oštrom političkom konfrontiranju s velikodržavnim hegemonizmom, koji predstavlja spoljnopolitički izraz birokratizacije socijalističkog sistema, otvoreni novi vidici o mnogim bitnim problemima savremenog sveta, posebno o raznim aspektima borbe za socijalizam. To je bio istovremeno i početak oslobađanja savremene socijalističke misli i prakse od dogmatske ukalupljenosti. Štaviše, ovim otporom izražena je potreba i mogućnost otvaranja nove opšte perspektive borbe za mir i socijalizam“ (str. 171). Najveći značaj jugoslovenskog suprotstavljanja Informbirou, po autoru, „sadrži se u činjenici da je Jugoslavija u borbi za odbranu tekovina svoje revolucije, oslanjajući se na načela na kojima su se one originalno i samostalno ostvarivale, počela da preispituje ceo splet socijalističke misli i prakse... Pri tom je KPJ podvrgla principijelnoj kritici staljinističke koncepcije o razvitku socijalizma, o odnosima između socijalističkih zemalja, o međunarodnim odnosima i borbi za mir u svetu“. Istorijski odlučujuće u njenom otporu informbirovskom pritisku i u teorijskom konfrontiranju sa birokratskim dogmatizmom predstavljao je pre svega „zahtev za pravo na sopstvena gledišta, sopstvene metode i sopstveni, narodu razumljiv i na njegovim istorijskim tradicijama i realnostima zasnovan socijalizam. Logična posledica ovoga je — ističe autor — i načelo o potrebi pune i stvarne ravnopravnosti socijalističkih zemalja, kao i gledište da svaka komunistička partija odgovornost za socijalistički preobražaj snosi pred sopstveniim narodom“ (str. 174).

Prekretnicu u odnosima između Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja prema Jugoslaviji predstavlja 1953. godina, kada je nastupio zaokret u pravcu poboljšanja i normalizovanja međusobnih odnosa. Dr Štrbac prikazuje prve nagoveštaje i konkretne akcije koje su u toku 1953. i 1954. godine usledile kao rezultat promene stava prema Jugoslaviji. Poseta sovjetske državno-partijske delegacije Jugoslaviji u proleće 1955. godine i tom prilikom usvojena zajednička Deklaracija vlada FNRJ i SSSR-a (poznata kao Beogradska deklaracija) s pravom se ocenjuje kao prelomna tačka ne samo u procesu normalizovanja odnosa sa Jugoslavijom i SKJ, već i u menjanju odnosa među socijalističkim zemljama uopšte i promeni nekih suštinskih postulata staljinističke političke teorije i prakse. Isticanje da su različiti oblici razvitka socijalizma stvar isključivo naroda datih zemalja podrazumevalo je prihvatanje postavke o različitim putevima u socijalizam i poštovanje prava svake zemlje na sopstveni put. Reafirmisanjem načela nedeljivosti mira, poštovanja suverenosti, nezavisnosti, integriteta i ravnopravnosti među državama, priznavanja miroljubive koegzistencije među državama bez obzira na ideološke razlike i razlike u društvenom uređenju, uzajamnog poštovanja i nemešanja u unutrašnje stvari — Beogradska deklaracija je postavila realne temelje kako za zasnivanje odnosa saradnje među socijalističkim

zemljama tako i za prevazilaženje blokovskog konfrontiranja i ideološke isključivosti u međunarodnoj zajednici uopšte.

Proces produbljavanja i jačanja odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja koji je potom usledio autor posmatra i iz ugla promena koje su se odvijale u komunističkom pokretu i socijalističkim zemljama posle XX kongresa KPSS 1956. godine. Autor ukazuje da proces demokratizacije i oslobađanja od staljinizma i dogmatizma u komunističkom pokretu nije bio pravolinijski s obzirom na složenost pokrenutih procesa i otpore konzervativnih snaga. Proces demokratizacije i takozvane destaljinizacije se razlikovao ne samo po zemljama, već i po pojedinim periodima, nailazio je i na krupne zastoje i nagle zaokrete. U ovom periodu dolazilo je i do povremenih ponovnih zaoštravanja odnosa prema Jugoslaviji, posebno posle usvajanja Programa Saveza komunista Jugoslavije na VII kongresu SKJ 1958. godine. Autor ističe da su pod vidom kritike jugoslovenskog koncepta socijalizma bili ponovo oživeli metodi političkog pritiska. Ipak, i pored žestine napada na SKJ i Jugoslaviju, u celom ovom periodu koji će trajati do 1961. godine postojali su relativno normalni međudržavni odnosi, uz uobičajeno međusobno komuniciranje gotovo na svim područjima društvenog života. U ovom delu autor detaljno prikazuje i analizira stavove SKJ prema odnosima među socijalističkim zemljama i u komunističkom pokretu, posebno ukazujući na razloge jugoslovenske rezerve prema tada uvedenoj praksi savetovanja komunističkih partija (1957. i 1960).

U obema glavama koje obrađuje dr Štrbac daje se i prikaz odnosa između naše zemlje i najznačajnijih zapadnih kapitalističkih zemalja, pri čemu se ukazuje na značaj uspostavljanja dobrih međusobnih odnosa saradnje u borbi za probijanje političke izolacije i ekonomske blokade u kojoj se Jugoslavija našla posle 1948. godine. Autor ukazuje da je upravo tada, početkom pedesetih godina, KPJ počela da uspostavlja šire kontakte sa nacionalnooslobodilačkim i drugim radničkim partijama van komunističkog krila shvatajući taj put ne samo kao onemogućavanje izolacije jugoslovenskog socijalističkog pokreta, već i kao dugoročnu orijentaciju u borbi za socijalizam.

Dr Stanislav Stojanović je pisac dve poslednje glave koje obuhvataju period od 1960. do 1970. godine. Prva od ove dve glave („Politika aktivne miroljubive koegzistencije i nesvrstavanja") u izvesnom smislu odstupa od koncepta koji je pretežno zastupljen u prethodnim glavama (a odstupa i od naslova knjige). Međutim, za razumevanje mesta i uloge SKJ u međunarodnom radničkom pokretu i posebno međunarodnog položaja Jugoslavije u poslednjoj deceniji bilo je neophodno analizirati koncept aktivne miroljubive koegzistencije i politiku nesvrstavanja, čiji je začetnik i jedna od najistaknutijih snaga Jugoslavija. Dr Stojanović najpre pruža sažetu, ali veoma upečatljivu sliku sveta i izmenjenih odnosa međunarodnih snaga u sedmoj deceniji. Pri tom autor ne prati hronološki tok zbivanja, već nastoji da ukaže na ključne probleme i osnovne karakteristike međunarodnih odnosa. Ublažavanje međunarodne zategnutosti i napuštanje hladnog rata i direktne blokovske konfrontacije, buran naučno-tehnološki napredak u razvitku proizvodnih snaga, uporedo sa produbljavanjem suprotnosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja tri su suštinske karakteristike koje daju pečat međunarodnim odnosima i koje, po dr Stojanoviću, produbljavaju „protivrečan proces istovremenog ujedinjavanja i razjedinjavanja sveta". U novonastalim uslovima sukobljavanja se počinju sve više zasnivati na novoj diferencijaciji; krajem decenije oformio se, u stvari, u velikoj meri „nov raspored međunarodnih snaga", oformile su se tri grupe zemalja: „nuklearne supersile („trougao" SAD—SSSR—Kina)... industrijski razvijene zemlje... i ekonomski nerazvijene zemlje tzv. trećeg sveta". Prihvatajući ovakav „raspored snaga" u svetu, dr Stojanović s pravom tvrdi da „ranija grupisanja — prvenstveno na ideološko-političkoj osnovi — nisu iščezla. Ona su samo ublažena (kontrolisana konfrontacija umesto hladnog rata), ali osnovna društvena suprotnost sa-

vremenog sveta (kapitalizam—socijalizam) deluje nesmanjenom žestinom i prožima i pomenuto novo međunarodno grupisanje, a time i sama postaje složena“ (str. 245).

U ovoj glavi posebno mesto autor daje jugoslovenskom shvatanju aktivne miroljubive koegzistencije i politici nesvrstavanja. Čitalac će ovde moći detaljno pratiti spoljnopolitičku aktivnost Jugoslavije kao nesvrstane zemlje, počev od prvih koraka povezivanja sa zemljama vanblokovski orijentisanim (krajem 1953) sve do III konferencije nesvrstanih zemalja u Lusaki (1970). Na taj način autor daje celovitu sliku i o pokretu nesvrstanih, kolektivnoj aktivnosti nesvrstanih zemalja i mestu Jugoslavije u tom pokretu. U delu u kome se obrađuju međudržavni odnosi dat je veoma detaljan pregled konkretne spoljnopolitičke aktivnosti Jugoslavije i njenih odnosa sa nesvrstanim, socijalističkim i kapitalističkim zemljama Zapada. Čini se da je ovaj deo teksta nepotrebno opterećen obiljem detalja bez kojih mnoge autorove tvrdnje ne bi izgubile u svojoj ubedljivosti.

Poslednja glava ove knjige posvećena je odnosima u komunističkom pokretu i mestu i ulozi SKJ u njemu u periodu 1960—1970. godine. Tu su obrađeni: kinesko-sovjetski sukob, diferencijacija u komunističkom pokretu, savetovanja komunističkih partija i odnos SKJ prema bitnim problemima u komunističkom pokretu sedme decenije ovoga veka. Ukazujući na stavove SKJ, dr Stojanović je prikazao i praktičnu aktivnost i međunarodnu saradnju kako SKJ tako i Saveza sindikata Jugoslavije.

Knjiga *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu* predstavlja vredan doprinos našoj istoriografskoj i politikološkoj literaturi. Njena pojava upravo u ovom trenutku je dobro došla jer će popuniti jednu prazninu u našim dosadašnjim saznanjima i zadovoljiti akutnu potrebu za celovitom obradom ove problematike. Isto tako, ova knjiga može da posluži kao putokaz za dalja naučna istraživanja još uvek nedovoljno obrađenog savremenog razvitka jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog i nesvrstanog opredeljenja.

B. MARKOVIĆ

Marksizam i marksističko obrazovanje danas

(Zbornik radova sa savetovanja održanog u Primoštenu od 16. do 19. marta 1972. godine. Izdavarč: Centar za društvene delatnosti omladine RK Saveza omladine Hrvatske)

Marksističko obrazovanje nalazi se već duže u žiži interesovanja u nas. Održana su brojna savetovanja, naročito u pripremama za Treću konferenciju SKJ. Ali i kasnije. Jedan od takvih skupova, i to među prvima te vrste, jeste i savetovanje u Primoštenu (organizator je bio Republička konferencija Saveza omladine Hrvatske; u radu savetovanja je učestvovalo oko 650 učenika, nastavnika i predstavnika društveno-političkih organizacija i obrazovnih institucija). Ovaj skup je i po načinu na koji je koncipiran i po širokom zahvatu problema (ne samo marksističko obrazovanje, već i stanje u savremenom marksizmu i u razvoju socijalizma i njegovih vrednosti, i to sve s osvrtom na aktuelna kretanja u društvu) — na najadekvatniji način ostvario cilj ovakvih savetovanja. Šteta je što se zbornik rasprava sa ovog skupa javlja tek sada. No, kako je najveći deo sadržaja rasprava trajnije aktuelan, i ovakvo, zakasnelo objavljivanje ima opravdanja. Posebno zbog toga što se najveći deo sadržaja svih tekstova osvrće na aktuelnu situaciju (vreme posle 21. sednice Predsedništva SKJ) i na okolnosti koje su dovele do prodora raznih idejnih kretanja tuđih i suprotnih ideologiji Saveza komunista i samoupravnog socijalizma. Neka od razmatranih pitanja su posle Pisma dru-

ga Tita i Izvršnog biroa i nakon odlučne akcije SKJ dobila nova osvetljenja i nove dimenzije, pa se ta okolnost mora imati na umu kada se čita i ocenjuje ovaj zbornik.

Napisi u zborniku podeljeni su u nekoliko tematskih celina: *savremeni marksizam, marksizam i društvene vrednote mladih, marksističko obrazovanje u školi, obeležja društvene situacije i marksističko obrazovanje.*

P. Vranicki *(Marksizam u XX stoljeću)* daje sintetički osvrt na tokove i tendencije, stanje i perspektive savremenog marksizma. Autor je pošao od toga da se marksizam već više decenija razvija kroz svoje kontroverze i da one kao određene protivrečnosti i danas traju. Dalje, marksizam mora bitno da sadrži kritičku dimenziju kao svoju imanentnu suštinu i da se bori protiv ideologijske svesti. A upravo to — smatra Vranicki — kao i istorijska dimenzija Marksove misli, često se zaboravlja u brojnim interpretacijama marksizma danas. Marksizam, bilo kako da se shvati (nauka, teorija, ideologija, filozofija), ne može biti završen. Vranicki posebno upozorava na neprihvatljivost onog stanovišta u marksizmu koje smatra da je marksizam u kapitalizmu kritička metoda, kritika, a da u socijalizmu treba da bude „odgojna metoda". Opredeljujući se za otvorenu i kritičku poziciju marksizma, Vranicki smatra da stvarni život marksizma kao teorije može biti samo u dijalogu, čak i u oštrim kontroverzama. Marksizam je relevantna teorijska misao samo u meri u kojoj doprinosi razrešenju istorijskih kontroverzi. U vezi sa uslovima za razvoj marksizma u socijalističkim zemljama on je upozorio da je za marksizam u tim zemljama kobno ako politika ne dozvoli marksističku diskusiju. Vranicki smatra da kod nas takve diskusije ima, „premda možda ne uvijek u punom opsegu".

V. Korać *(Marksizam i suvremena sociologija)* razmatra odnos marksizma i sociologije. On konstatuje da se taj odnos često posmatrao kroz brojne krajnosti i u našoj teoriji (izjednačavanje marksizma i sociologije, što je vodilo zanemarivanju filozofske osnove marksizma; shvatanje da marksizam odbacuje sociologiju kao „buržoasku tvorevinu"). Korać problematizira i polemiše sa ovim i sličnim shvatanjima i zalaže se za razvoj marksizma kao kritičke teorije o društvu. On povodom odnosa marksizma i sociologije zaključuje da „samo takav marksizam može da bude plodotvoran i za sociologiju".

A. Pažanin *(Marksizam — od dogmatizma do kritičkog mišljenja)* razmatra, uglavnom na nivou teorijskog određivanja, dogmatsko i kritičko mišljenje i razvoj marksizma. Povodom jednostranog isticanja „kritike svega postojećeg" zanimljivo situira pravo značenje ove Marksove postavke: „Jer ni u Marksa nije riječ o apriornoj osudi postojećeg svijeta, o negativnom stavu i pukom protestu prema postojećem... nego o analizi i istraživanju i na tome razvijenom prosuđivanju temelja postojećeg svijeta, a to znači svijeta kao čovjekova svijeta." On primećuje i to da je u Marksa takav pristup doveo do saznanja „krize". Pažanin zaključuje s tim u vezi da je kritičko mišljenje u stvari promišljanje krize postojećeg sveta i pronalaženje snaga preokreta i uslova prevladavanja te krize.

A. Krešić *(Marksizam u dijalogu)* povodom dijaloga marksizma i katolicizma razmatra na širem planu prirodu dijaloga koji je imanentan marksizmu. Dijalog marksizma određuje kao „dijalog marksizma i sveta", odnosno kao odnos (ili dijalog) teorije i prakse.

Rasprava o marksizmu i njegovim perspektivama neminovno je otvorila pitanje jugoslovenskog socijalizma i marksizma, kao i više drugih aktuelnih teorijskih i praktičnih pitanja našeg razvoja. Ni jedno od ovih pitanja nije posebno razrađivano, ali su o njima izrečena mnoga interesantna, iako fragmentarna, mišljenja.

P. Vranicki se posebno osvrće na „model" jugoslovenskog socijalizma posle 1948. godine. On smatra da je za razliku od staljinizma u SSSR, gde je bila stvorena jedna struktura (birokratska) koja je dobila apologiju u teoriji, kod nas taj proces tekao drugačije. U liku KP, u našoj revoluciji, bio je stvoren samosvesni istorijski subjekt. Taj subjekt se suprotstavio staljinizmu 1948. godine. Do 1948. godine i mi smo imali državni socijalizam, iako specifičan. Ta

specifičnost je istorijski značajna i sastojala se u tome što u nas nije bila formirana birokratska struktura. Uvođenje samoupravljanja kao projekcije nečega što nije postojalo bilo je negacija etatističkih odnosa.

R. Lang *(Marksizam i politička ekonomija socijalizma)* smatra da je oblast političke ekonomije, i pored određenih rezultata, ostala područje otvorene i kritičke analize. Socijalistička ekonomija se suočila sa mnogim teškoćama. Od političke ekonomije danas se traži da služi kao baza za donošenje odluka, da bude podloga za akciju. Bitno je pri tom da vrednosni sudovi utiču na ekonomske odluke, a oni sami zavise od društvenih odnosa. On smatra da je uprošćeno osnovne politekonomske probleme svoditi na dileme plana i tržišta. Kod nas postoje iluzije u pogledu tržišta, ali i nerazumevanje. Mi moramo utvrditi i statičke i dinamičke granice tržišta, kao i njegove stvarne mogućnosti. Nedostaje dugoročna koncepcija razvoja zemlje. Mi smo zemlja sa neravnomernim razvojem i zato se ekonomski problemi često javljaju kao politički. Otežavajuću okolnost predstavlja i to što još ne vladamo dovoljno metodama izrade dugoročnih planova razvoja.

Nekoliko napisa razmatra temu: *marksizam i društvene vrednote mladih.* U celini uzev, razmatranje odnosa marksizma i mlade generacije postavljeno je kao pitanje mogućnosti da mlada generacija prihvati marksizam kao revolucionarnu teoriju i metodu i učini ga delatnim u svom svakidašnjem životu.

S. Vrcan *(Marksizam i suvremena omladina)* polazi od uverenja da se susret omladine i marksizma vrši u vreme krize socijalizma, te da stoga šansa za plodan ishod ovog susreta mladih i marksizma zavisi pre svega od artikulacije datog istorijskog trenutka. Marksizam je lako uspostavljao kontakt sa mladima uvek kada je revolucionarna akcija pokreta bila na uzlaznoj liniji, kada je značila demokratsko i revolucionarno rešavanje osnovnih protivrečnosti. Međutim, institucionalizacija pokreta po pravilu je uticala negativno na taj odnos i činila ovo pitanje problemskim i otvorenim.

Po Vrcanu, samo onaj marksizam koji se obraća mladima i od njih nešto očekuje, koji u omladini vidi potencijalnu kritičku i revolucionarnu snagu za ostvarenje svoga programa ima šansu da bude delotvoran na mlade.

Vrcan je izložio jednu tipologiju osnovnog odnosa mladih prema marksizmu u nas: jedni ga prihvataju i traže njegov smisao; za jedne je preživeo; jedan deo zna za marksizam, ali on za njih ništa ne znači; jedan deo mladih, i to znatan, ne zna za marksizam; to je pre svega radnička omladina (taj deo mladih zbog svog položaja i načina obrazovanja stvara svoje životne orijentacije bez marksizma). Ovi rezultati, zaključuje Vrcan, indikator su i simptom dubljih kretanja.

I. Kuvačić *(Omladinski pokreti)* skicirao je sliku omladinskih pokreta u svetu. Pored ostalog, on daje i sociološku analizu nacionalističkih pojava na Zagrebačkom sveučilištu 1971. godine. Polemično primećuje da nema opravdanja da se ta pojava dovodi u kontinuitet sa studentskim (levim) pokretima u svetu. Tu se na jasan način radi o desnom pokretu („težio je da nas približi kapitalističko-potrošačkom sistemu"; „smjeranje na prebrojavanje po tvornicama na nacionalnoj i nacionalističkoj osnovi pokazuje da je to izrazito desni pokret").

L. Petak *(Društveni procesi i vrednote mladih)* nastoji da dâ jedan metodološki pristup u izučavanju promena u sistemu vrednosti na osnovu promena u stvarnim društvenim procesima. Čini se da on ovu dinamiku daje metodološki i teorijski veoma uspešno. Ako bi se izvukao neki rezime iz analize ove dinamike, on bi glasio: na vrednosnu orijentaciju mladih vrlo mali uticaj vrši radnička klasa zbog svog položaja i nerazvijenosti; industrijski sistem u svojoj tehničkoj, tehnološkoj i potrošačkoj eskalaciji doneo je vrednote (ekonomizam) koje su suprotne ciljevima pokreta (humanizam); taj sukob vrednota je evidentan i intenzivan i utiče na idejna strujanja među omladinom.

Marksističko obrazovanje u školi raspravlja se sa uverenjem da danas

u pedagogiji nema pitanja koje bi bilo tako aktuelno kao što je marksističko i društveno-političko obrazovanje. Problem je u tome kako da se marksistička idejna usmerenost učini integralnom komponentom obrazovnog procesa i celokupnog društvenog života.

Četiri napisa posvećena su ovoj temi: R. Bernardić: *Marksističko obrazovanje u srednjim školama;* M. Ogrizović: *Neki pedagoški aspekti marksističkog obrazovanja i odgoja učenika u našoj školi;* S. Haladin: *Za reafirmaciju marksističkog obrazovanja;* A. Pažanin: *Moderno sveučilište i marksizam.*

Marksizam mora da bude u nastavi prenesen učenicima kao kritička analiza stvarnosti i istorijskih mogućnosti razvoja našeg društva, a ne kao „koreografija" stvarnosti. Vranicki se, na primer, zalagao da u obrazovanju i prezentiranju marksizma treba insistirati na kritičnosti i istorijskoj dijalektici.

Razrešenje sadašnjih kontroverzi oko marksističkog obrazovanja ne svodi se na sudbinu nekih marksističkih disciplina i ideja. Suština je u tome da se stvore uslovi da mlada generacija nastavi revolucionarnu akciju na temelju istorijskih interesa radničke klase. Bez aktivnog života mlade generacije i njenog uključivanja u revolucionarne tokove svako ideološko obrazovanje svodilo bi se na „ubrzavanje sazrevanja" svesti mladih, dociranje i slično. Samo ono znanje koje proizlazi iz realnih potreba i interesa i koje se upotrebljava u akciji postaje uverenje.

Razmišljanja o aktuelnoj situaciji sadržana su u većini tekstova. Dva se odnose posebno na to (S. Šuvar: *Aktuelna politička situacija i zadaci u idejno-političkom obrazovanju;* V. Koprivnjak: *Marksističko obrazovanje omladine).* Dati su osvrti na niz pitanja, i to veoma aktuelnih: odnosi u federaciji, aktueliziranje nacionalnog pitanja kod nas, eskalacija nacionalizma u Hrvatskoj, 21. sednica Predsedništva SKJ, uslovi za prevazilaženje idejne krize u SKJ, borba za radničke amandmane itd.

RATKO NEŠKOVIĆ

Frantz Fanon: Prezreni na svijetu

(„Stvarnost", Zagreb, 1973, strana 234)

Franc Fanon godinama je već simbol buđenja jednog sveta koji je vekovima egzistirao u zapećku istorije budući da mu je naša vrla Evropa odredila ulogu žrtve koja se imala neprekidno prinositi u slavu njenog „narcisizma". Neposredno uoči svoje smrti Fanon piše svome prijatelju Rogeru Taiebu: „Roger, htio bih vam kazati ovo: smrt je stalno s nama i nevažno je znati možemo li je izbjeći, nego je važno jesmo li učinili doista sve što je moguće za našu stvar. Ono što me je tištilo ovdje u krevetu dok sam osjećao kako s krvlju odlaze moje posljednje snage, nije bilo to što ću umrijeti u Washingtonu od leukemije, a mogao sam umrijeti prije tri mjeseca suočen sa neprijateljem, jer sam znao od čega bolujem. Mi smo na ovoj zemlji ništa ako nismo, iznad svega, zatočnici jedne stvari, stvari pravičnosti i slobode. Želio bih da znadete kako sam i onda kada su liječnici od mene posve digli ruke i dalje mislio, kao u magli, na alžirski narod, na narode trećega svijeta, pa, ako sam odolijevao, bilo je to zbog njih." Fanon je umro 1961. godine u svojoj 36-oj godini, a neposredno pre toga izašla je njegova knjiga *Prezreni na svijetu,* koja se nedavno pojavila i na našem jeziku u izdanju zagrebačke izdavačke kuće „Stvarnost". „Prezreni na svijetu" početne su reči „Internacionale" i njima Fanon kao da želi da nagovesti povesno stupanje na scenu onih kojima je posvetio čitav svoj život.

Glavni problem koji Fanona interesuje, i kome on posvećuje ceo svoj teorijski i praktični život, jeste problem kolonizovanog i porobljenog čoveka, što se odnosi uglavnom na takozvanog obojenog čoveka, a ponajviše na crnca. Beli čovek, ili kolonizator, upotrebio je sve što je mogao da bi domoroca lišio svake ljudske težnje i smisla i pretvorio ga u „strašilo". „Narcisizam" Evrope, kako to on kaže, guta sve pred sobom i pri tome njegove milozvučne i na izgled ultrapametne meditacije o „Čoveku" i „Humanizmu" nisu ništa drugo do superciničnе priče za decu. Ali deca su odrasla, a sa njima i Fanon, koji želi da odstrani komplekse i zapadnjačke halucinacije o „crnoj duši" crnog čoveka, a kroz to on preduzima akciju spasavanja čoveka uopšte. Ovo je jedna nova „antropologija" sa nedvosmislenim revolucionarnim porukama i nju on razrađuje u konačnom obliku u ovoj svojoj knjizi.

Pošto je Fanon teoretičar antikolonijalne revolucije, dakle, teoretičar emancipacije naroda trećeg sveta, glavno njegovo interesovanje usmereno je na pronalaženje puteva i sredstava te emancipacije. S tim u vezi on dolazi i do najvažnijih pitanja u svom teorijskom radu — do pitanja nasilja i uopšte do pitanja masovnog revolucionarnog subjekta u uslovima antikolonijalne borbe.

Pitanje koje Fanona najsuštinskije zaokuplja odnosi se na razmatranje mogućnosti ili nemogućnosti kolonizovanog da postane tvorac i gospodar sopstvene povesti drugačije nego revolucionarnim putem. Pri tom se ne radi o apsolutizovanju nasilja kao takvog, nasilja u Sorelovom mističnom smislu. On polazi od izvesnih Engelsovih teza o nasilju u *Anti-Diringu* i od poznatog stava iz *Komunističkog manifesta* koji naglašava da je cela dosadašnja istorija bila u stvari istorija klasnih borbi i zatim nastoji da ta svoja saznanja verifikuje na primeru kolonijalnih zemalja. On ne zna za drugu mogućnost nego da se jedno nasilje mora iskoreniti drugim. Za njega je nasilje „intuicija koloniziranih masa da se njihovo oslobođenje mora izvesti, a može se izvesti samo silom". Nasilje kome pribegavaju kolonizovani narodi ima dvostruku ulogu: ono je sredstvo da se suzbije imperijalističko nasilje u svim njegovim vidovima, a ujedno i medijum ujedinjenja, prevladavanja plemenskog partikularizma, stvaranja nacionalnih zajednica i oslobađanja od „kompleksa niže vrednosti". Sartr, koji je za ovu knjigu napisao zaista odličan predgovor, naglašava da Fanonova teorija nasilja ima oslobodilački karakter. Ona je duboko čovečna premda se ne može odreći da u sebi nosi klicu opasnosti koja je u stanju da dovede u pitanje humanističku bit široko zasnovanog revolucionarnog prevrata. Međutim, tu se radi o tome kako nasilje kao nužnost pretvoriti u odgovarajuću taktiku i strategiju, kako ga, dakle, usmeriti i strukturisati u skladu sa rasporedom i odnosom unutrašnjih i spoljnih snaga, a načela njegove čovečnosti ne dolaze u pitanje. Njemu se u vezi sa pojmom nasilja, pri čemu treba naglasiti da se tu verbalnim kontroverzama ne može adekvatno zahvatiti njegovo stanovište, zamera da je i suviše blizak francuskom egzistencijalističkom krugu, posebno Sartru. Ovi kritičari su poglavito autori marksističke provenijencije, a među njima se izdvaja Ngujen Nge, koji Fanonu zamera što nasilje razmatra sa stanovišta egzistencijalizma, a ne sa stanovišta istorijsko-marksističke koncepcije društva, istorije i čoveka. Za koloniziranog je nasilje, po Fanonu, apsolutna praksa. Delovati, to znači raditi za smrt kolonista. Ovo nasilje omogućuje zalutalim i prognanim članovima grupe da se vrate, da ponovo nađu svoje mesto, da se integrišu. Ono je na taj način „glavno posredovanje". Kolonizirani čovek se oslobađa u nasilju i nasiljem. Fanon ove stavove izlaže u odeljku „O nasilju", a Ngujen Nge ih povezuje sa nekim Sartrovim analizama u *Kritici dijalektičkog uma*. Pored Ngea, Fanona kritikuje i Imre Marten, koji mu zamera da više vodi računa o psihološkim nego o socijalnim i ekonomskim momentima. Po njemu, on subjektivizira istoriju trećeg sveta apsolutizirajući ono što deli svet metropole od kolonijalnog sveta, odvajajući tako političko nasilje od ekonomskih mehanizama i cepajući političku sferu kolonijalnog sistema od ekonomske sfere. Pri tom ovi autori ubrajaju Fanona u najznačajnije figure antikolonijalne revolu-

cije i u tom kontekstu njihova kritika je u dobroj meri opravdana.

Drugo pitanje koje Fanona najviše zaokuplja je pitanje o masovnom revolucionarnom subjektu, ili o glavnom nosiocu društvene i nacionalne emancipacije naroda trećeg sveta. Pri tom on u svojim analizama polazi od hegelovsko-marksističkog odnosa gospodara i roba u kome, kao što je poznato, rob ili proleter postaje subjekt revolucionarnog preobražaja i temelj novoga sveta. Za afričku situaciju ovaj se odnos u mnogome menja i zaoštrava, ili, kako to Fanon kaže, „konkretizira". Marksistička teorija posmatra kapitalistu i proletera kao suprotnosti koje se međusobno određuju i dopunjuju. Međutim, u kolonijalnom svetu suprotnost kolonizator — kolonizirani je potpuna, polovi se isključuju međusobno. Domorodac je jednostavno „kolonizirana stvar" koja vekovima trpi sve strahote ugnjetavanja koje je Evropljanin i njegova „superevropska sablast", Amerikanac, uspeo da izmisli. Stvarnost trećega sveta, stvarnost Afrike, drugačije je, dakle, društveno diferencirana, drugačiji su sukobi društvenih grupa, društvena dinamika nije nalik onoj u Evropi. Domaća buržoazija, na primer, po Fanonu, ne može biti istinski nosilac nacionalne i ljudske emancipacije jer je zahvaćena kompromiserstvom i korupcionaštvom. Ona je samo prepreka istinskoj antikolonijalnoj revoluciji. Ali je i urbani proletarijat istinski nesposoban da bude revolucionarni subjekt jer je malobrojan i bitno povlašćen. Za razliku od proletarijata u kapitalističkim zemljama koji nema šta da izgubi, a može da dobije sve, u koloniziranim zemljama on može sve da izgubi. To je, po Fanonu, deo naroda koji je nužan za nesmetan rad „kolonijalne mašine": vozači tramvaja, taksisti, lučki radnici, tumači, bolničari itd. Zbog svog povlašćenog položaja oni predstavljaju „buržoaski" deo koloniziranog naroda.

Fanon „jedinu spontanu revolucionarnu snagu" vidi u nepreglednom mnoštvu prezrenih seljačkih masa; one su za njega masovni subjekt revolucije. Na njih je bitno upućena revolucionarna avangarda. On prilazi teorijskom pitanju koje se već pola veka postavlja s obzirom na nerazvijene zemlje: o mogućnosti da se preskoči faza afirmacije nacionalne buržoazije po poznatom evropskom kalupu — na taj način što smatra da se ono ne rešava na planu doktrinarnih diskusija, nego u revolucionarnoj praksi. „Buržoaska faza" bi, po njemu, imala svoje opravdanje samo ako bi proizvela jak proletarijat. Međutim, u nerazvijenim zemljama nema istinske buržoazije; umesto nje na delu je „uskogruda, pohlepna kasta koja se brzo lijepi na dividende što ih osigurava stara kolonijalna sila". Zbog toga je ova „buržoaska faza" u istoriji nerazvijenih naroda nepotrebna.

Dakle, Fanonov zaključak glasi da su „prezrene" seljačke mase „jedina spontana revolucionarna snaga"; u njima je do krajnjih granica sabrano „očajničko iskustvo stoljetnoga kolonijalizma". Jednom rečju, za njega je seljaštvo u izvesnom smislu pravi proletarijat trećega sveta. Oko ovih njegovih stavova bilo je najviše diskusija i osporavanja, pri čemu treba reći da se o tim pitanjima i danas vrlo temperamentno raspravlja. Oponenti Fanonovi uglavnom su marksistički orijentisani, posebno Ngujen Nge, Amilkar Kabral, ubijeni vođa oslobodilačke borbe Gvijene-Bisao, i Romando Leda, kako to navodi Vjekoslav Mikecin u svom pogovoru („Život i djelo Frantza Fanona"). Romando Leda tvrdi, recimo, a sve primedbe ostalih teoretičara se svode uglavnom na to, da seljaci svakako mogu da odigraju u tim zemljama odlučnu revolucionarnu ulogu, jer ih, uostalom, ima preko 80% u ukupnom stanovništvu, ali valja svakako imati mnogo više rezervi kada treba precizno da se odgovori na pitanje jesu li oni u stanju da budu samostalna revolucionarna snaga koja može sama da odigra predvodničku ulogu u borbi protiv neokolonijalizma.

Fanon u svojoj knjizi govori i o „novom društvu" koje se ima roditi iz borbe i revolucije, pa u skladu s tim i o „novom čoveku" i „novoj kulturi" što će nastati kao rezultat negacije kolonijalizma i imperijalizma. Njegova vizija tog novog društva nije, naravno, identična viziji marksističkog socijalizma, ali je nesumnjivo da je marksistička teorija jedna od

njegovih glavnih inspiracija. On smatra da će nacionalna revolucija, ako zaista pobedi, biti socijalistička. Ali, ako njen zamah opadne, ako kolonizirana buržoazija prigrabi vlast, nova država će, uprkos formalnom suverenitetu, ostati u sferi dominacije imperijalista. U ovome je duboko u pravu; stvarnost tu nije bila dvosmislena. U borbi protiv kolonijalne okupacije, ma u kojim se vidovima ona javljala, obespravljeni narod, a posebno potlačeno seljaštvo, koje čini njegovu ogromnu većinu, mora se organizovati na nivou nacije da bi se postigla nacionalna sloboda i suverenitet. Najopasnijim otuđenjima on smatra lidere, kult ličnosti, zapadnu kulturu, ali podjednako i vraćanje dalekoj prošlosti afričke kulture. Po njemu, „istinska je kultura Revolucija".

Time Fanon u stvari koncipira neku vrstu kulturne revolucije za treći svet. On se zauzima pre svega za istorijsku odgovornost i socijalizam smatra neodvojivim od načela demokratije. Ovo važi naročito za nerazvijene zemlje jer on odlično zna, premda je teoretičar i propagator nasilja, da se bez temeljnih demokratskih načela svako zalaganje za ljudsku slobodu, pravdu i bratstvo može da preokrene u kvazirevolucionarno, birokratsko nasilje. Ostaje, osim svega ovoga, i pitanje da li je koncepcija kulturne revolucije, bila ona kineske ili Fanonove varijante, najbolji put negacije klasnog sveta. Tu postoje duboke sumnje danas u svetu.

Posebno su interesantne neke Fanonove teze koje se odnose na izvesna temeljna pitanja savremenog sveta i koje on daje u „Zaključku". Pri tome se ne radi o nekim sistematskim i produbljenim analizama jer ova knjiga je i pisana prevashodno akcije radi. Međutim, prodornost njegovih razmišljanja, generalizacija i uputstava je nesumnjiva i zaslužuje mnogo pažnje.

Fanon, naime, problematizuje na početku i sam novovekovni pojam napretka koji se sastoji u specifičnom shvatanju proizvodnih snaga, svojstvenom evropskoj građanskoj civilizaciji. Naš današnji svet, po njemu, koji tako brzo menja svoju materijalnu kulturu, oruđa, tehniku, tehnologiju, jednom rečju, svoje proizvodne snage, suočen je sa izvesnim problemima koji izazivaju strahovanje. To je svet dihotomije; on se, s jedne strane, karakteriše mogućnošću da garantuje svestranu ljudsku emancipaciju u punom smislu, ali drugo njegovo lice izrazito je tmurno, ono kao da nagoveštava bezizlaznu, tragičnu situaciju. U skladu sa ovim Fanon razmišlja o tome u kom smislu nerazvijene zemlje treba da slede ekonomski i tehnički visoko razvijena društva i trebaju li to uopšte ili je neophodno da ponude sebi i drugima drugačiju alternativu. On je pri tom sasvim svestan da afričke zemlje ne smeju da se okrenu kultu „vlastite tradicije", kako je to zahtevao, na primer, Sengor. Ovo bi, po njemu, bila zapravo odbrambena reakcija na kulturnu asimilaciju koju je sprovodio kolonizator, pa je kao takva pre dokaz neprevaziđenosti kolonijalnih kompleksa i kolonijalnog mentaliteta nego dobar program za budućnost. Ne to, dakle, već nešto drugo. „Prema tome, važno je da se više ne govori o prihodima, o intenziviranju, o ritmu. Ne, ne radi se o povratku Prirodi. Radi se vrlo konkretno o tome da se ljudi ne vuku prema smjerovima koji ih sakate, da se mozgu ne nameću ritmovi koji ga kvare i ponizuju. Ne smije se dogoditi da pod izlikom dostizanja Evrope čovjeka bacamo tamo-amo, kidamo ga od njega samoga, od njegove intimnosti, da ga čupamo i ubijamo."

Vidljivo je, dakle, da Fanon razmišlja u terminima modernih kritičara takozvane tehničke civilizacije, „tehničkog uma", „buržoaskog racionalizma". On radikalno problematizuje karakter rasta proizvodnih snaga u svetskim razmerama. Građanski svet, svet kapitalizma pokazuje se kao izrazito životan u razvoju proizvodnih snaga, u tehničkom napretku, ali ujedno srlja i u totalni iracionalizam na području društvenih odnosa, dakle, na humanističkom planu. Isto ovo gledište zastupa i niz levih teoretičara posle njega (na primer, Svizi, Baran, Markuze i mnogi drugi). Jasno je da Fanon zaključuje na osnovu ovoga da zemlje trećeg sveta ovaj primer ne mogu i ne smeju prihvatiti jer u najboljem slučaju mogu postati „industrijski patuljci u društvu industrijskih divova". Treba re-

ći da Fanon u ovoj svojoj kritici svega onog što donosi spektakularni razvoj nauke i tehnike ide predaleko, pa se približava grupi pesimističkih i nihilističkih teoretičara koji ne mogu da vide ovakvu situaciju drugačije nego kao izvor neprilika savremenog čovečanstva. Jasno je da se tu radi o izvesnoj jednostranosti s obzirom na sveobuhvatne latencije nauke i tehnike koje se ne mogu prenebreći, kao što se, naravno, ne mogu prenebreći ni latencije, pa ni realnosti njihovog otuđivanja. Međutim, ova jednostranost ne umanjuje značaj Fanonovih stavova jer uvek treba imati u vidu da on nije samo niti prevashodno teoretičar, već borac. A svaki borac mora da pojednostavni stvar, da je učini jasnom i izdvojenom. Fanon to čini veoma dobro.

Bez obzira na sve prigovore koji mu se mogu učiniti, ostaje činjenica da je on jedan od najvećih humanista našeg vremena.

ZORAN STANOJEVIĆ

Vijetnam

(Zbirka dokumenata, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1973, strana 246)

Inicijativa Instituta za međunarodnu politiku i privredu za izdavanje zbirke osnovnih dokumenata, akata i izjava od Ženevske konferencije do danas, kao i izjava predstavnika Jugoslavije koje se odnose na položaj Vijetnama — veoma je pohvalna.

Knjiga *Vijetnam* obuhvata najvažnije dokumente: hronologija događaja od 1940. do 1973. godine; jugoslovenski stavovi i izjave o Vijetnamu; nesvrstane zemlje i vijetnamski problem; izjave predstavnika NR Kine, Francuske, SSSR-a i Velike Britanije u vezi sa vijetnamskim problemom; svetsko javno mnenje i rat u Vijetnamu i važniji dokumenti i ugovori koji se tiču vijetnamskog problema.

Potpisivanjem Sporazuma o okončanju rata i obnavljanju mira u Vijetnamu, 27. januara 1973. godine, kao i usvajanjem Završnog dokumenta međunarodne konferencije o Vijetnamu kojim su Sporazumu date međunarodne garantije — završen je jedan od najdužih ratova našeg vremena.

Za dvanaest godina američke intervencije u Vijetnamu najteže posledice rata svakako su ogromni gubici u ljudstvu. Preko dva miliona lica izgubilo je živote, a ukupan broj žrtava, uključujući ranjene i nestale, iznosi oko četiri miliona ljudi. Ukupna materijalna cena rata nepoznata je i verovatno da nikada neće biti procenjena.

Francuska je preko sedam godina vodila rat u Indokini. U maju 1954. godine zauzeto je i poslednje uporište francuske kolonijalne vojske — Dijen Bijen Fu. Odlukama Ženevske konferencije priznato je postojanje Demokratske Republike Vijetnam i „Države Vijetnam" koja se nalazi južno od sedamnaeste paralele. Podelom Vijetnama 1954. godine nije došlo do sređivanja prilika u ovom delu sveta; naprotiv, nastao je period ideološke i političke konfrontacije. Sada su na pozornicu stupile Sjedinjene Američke Države sa svojom intervencionističkom politikom čiji je cilj bio da se zaustavi razvoj nacionalnooslobodilačkog pokreta, koji su one, u atmosferi hladnog rata, poistovećivale i povezivale sa NR Kinom i SSSR-om.

Osnovni razlog angažovanja SAD u Vijetnamu i Indokini u celini bilo je verovanje da kraj francuske kolonijalne uprave označava ne samo kraj svakog uticaja Zapada u tom prostoru, nego i neposredan prelazak tog područja pod kontrolu „međunarodnog komunizma", u konkretnom slučaju — pod kontrolu NR Kine. To

je dovelo do dugotrajnog i iscrpljujućeg rata koji je, pored Vijetnama, obuhvatio i Laos i Kambodžu, to jest celo područje Indokine.

Sporazum o okončanju rata i obnavljanju mira u Vijetnamu, sa četiri dodatna protokola, i Završni dokument međunarodne konferencije o Vijetnamu, prihvaćen 2. marta 1973. godine, po svojoj sadržini predstavljaju jedinstvene dokumente. Ti međunarodni akti čine političku i pravnu osnovu koja narodu Vijetnama garantuje osnovna prava: nezavisnost, suverenitet, teritorijalni integritet i jedinstvo.

U pogledu sadržaja, Sporazum se može podeliti na dva dela: deo u kome su iznesene odredbe političke prirode i deo posvećen vojnim problemima. Kada je reč o političkom delu Sporazuma, od posebne važnosti za budućnost Južnog Vijetnama je to što su se SAD i sve druge zemlje obavezale da će poštovati nezavisnost, suverenitet, jedinstvo i teritorijalni integritet Vijetnama, koji su priznati Ženevskim sporazumom o Vijetnamu iz 1954. godine. SAD se obavezuju da neće nastaviti vojno angažovanje niti se mešati u unutrašnje stvari Južnog Vijetnama. Prema članu 11, dve južnovijetnamske strane obavezale su se da će ostvariti nacionalno izmirenje i slogu, okončati mržnju i neprijateljstvo, zabraniti sve represalije i diskriminacije protiv pojedinaca ili organizacija koje su sarađivale sa jednom ili drugom stranom, da će osigurati demokratske slobode: slobodu ličnosti, štampe, okupljanja, organizovanja, slobodu političke aktivnosti, uverenja, kretanja.

Sporazumom je predviđeno da se dve strane u Južnom Vijetnamu međusobno konsultuju u duhu uzajamnog poštovanja i međusobnog nenapadanja, kao i radi uspostavljanja Nacionalnog saveta narodnog izmirenja. Ovaj savet, prema Sporazumu, treba da organizuje slobodne demokratske i opšte izbore. Sporazumom je predviđeno i ponovno ujedinjenje oba Vijetnama mirnim putem, na osnovi sporazuma između Severnog i Južnog Vijetnama, bez prinude i stranog mešanja.

Sporazum o okončanju rata i Završni dokument potvrđuju međunarodno priznanje oslobodilačkog pokreta i nove, narodne vlasti, formirane tokom borbe, čiji je predstavnik Privremena revolucionarna vlada Republike Južni Vijetnam.

Završena je etapa borbe vijetnamskog naroda za slobodu i nezavisnost. Međutim, unutrašnja politička situacija u Južnom Vijetnamu je veoma složena i delikatna, tako da je teško poverovati da kraj vojnih operacija sam po sebi može da dovede do rešenja svih otvorenih problema.

U delu knjige „Hronologija događaja od 1940. do 1973. godine“ dat je pregled najvažnijih događaja od 1940. godine, to jest od ulaska japanskih oružanih snaga u Vijetnam, do potpisivanja Završnog dokumenta međunarodne konferencije o Vijetnamu. Najvažniji događaji koji su se odigrali u ovom razdoblju jesu sledeći: 6. marta 1941. Ho Ši Min je formirao Ligu za nezavisnost Vijetnama, koja je dala snažan impuls borbi za konačno oslobođenje Indokine; kapitulacijom Japana, 16. avgusta 1945, došlo je do masovnog ustanka u svim vijetnamskim oblastima, a francuske vlasti su izbacivane i zamenjivane novom, narodnom vlašću; 1950. predsednik SAD Hari Truman je odlučio da se ubrza isporuka vojne pomoći francuskim snagama u Indokini i da se u Sajgon uputi vojna misija radi uspostavljanja kontakata sa francuskim trupama; 6. maj 1954. bio je katastrofalan za Francusku zbog pada Dijen Bijen Fua; i, najzad, Ženevska konferencija 1954. i usvajanje dva dokumenta o Indokini: Sporazuma o prekidu neprijateljstava u Vijetnamu i Završna deklaracija Ženevske konferencije o Indokini. Ovim dokumentima priznata je nezavisnost Laosa i Kambodže i određena demarkaciona linija koja je trebalo da privremeno odeli Severni od Južnog Vijetnama do izbora 1956. godine. Priznato je postojanje Demokratske Republike Vijetnam i „Države Vijetnam“. Učvršćivanjem vlasti predsednika Ngo Din Dijema dolazi do sve većeg oslanjanja na SAD, koje su mu pružale svestranu podršku. U maju 1961. potpisan je sporazum o ekonomskoj i vojnoj saradnji između SAD i Južnog Vijetnama. Dugotrajni rat u Vijetnamu najzad je završen potpisiva-

njem Završnog dokumenta u Parizu 2. marta 1973.

Motivisana principima poštovanja prava svakog naroda na nezavisnost i suverenitet, Jugoslavija je 1950. godine prihvatila predlog Demokratske Republike Vijetnam za uspostavljanje diplomatskih odnosa između dve zemlje.

Ženevskoj konferenciji o Indokini data je puna podrška u Jugoslaviji jer „samo ovakvim daljim rješavanjem problema u Indokini i ostalih neriješenih pitanja u svijetu uopšte moći će se zadovoljiti kako opravdane težnje svakog naroda na nezavisnost i ravnopravnost, tako i interesi mira“ — naglašeno je u izjavi predsednika Tita od 21. jula 1954. godine.

Borbi vijetnamskog naroda protiv američkog agresora data je jedinstvena i odlučna podrška jugoslovenskih naroda, što je došlo do izražaja i u brojnim izjavama i stavovima Predsednika Republike, jugoslovenske vlade i društveno-političkih organizacija.

Nesvrstane zemlje su na Trećoj konferenciji šefova država i vlada i na Ministarskoj konferenciji u Džordžtaunu usvojile rezolucije u kojima je izražena duboka zabrinutost i oštra osuda američke agresije i dalje eskalacije rata u Indokini. Rezolucije su zahtevale hitno, potpuno i bezuslovno povlačenje svih stranih snaga iz Vijetnama kako bi se vijetnamskom narodu omogućilo samoopredeljenje bez stranog mešanja.

Veoma uznemireno, svetsko javno mnenje je strogo osudilo agresivni rat u Vijetnamu: „Savest čovečanstva duboko je uzbuđena ratom koji se vodi u Vijetnamu, gde se sukobljavaju najbogatija i najmoćnija država sveta i jedna nacija siromašnih seljaka koji se već četvrt veka bore za svoju nezavisnost. Osim toga, taj rat se vodi bez obzira na međunarodno pravo i uzuse“ — rečeno je u Deklaraciji Međunarodnog suda za ratne zločine.

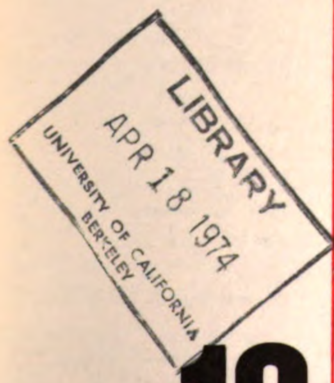
U knjizi *Vijetnam* dat je i pregled važnijih dokumenata i ugovora koji se odnose na vijetnamski problem: Ženevska konferencija; Politička deklaracija Narodnog fronta Vijetnama; Program Fronta nacionalnog oslobođenja Južnog Vijetnama; Sporazum o okončanju rata i obnavljanju mira u Vijetnamu itd.

JELENA STUPAR

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

1973

12

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 12

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

СОВРЕМЕННАЯ ОБЩЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ

ПРИЛОЖЕНИЯ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTEMPORARY SOCIAL THOUGHT

CONTRIBUTIONS

REVIEWS

Studije i članci

Živojin Rakočević

SPECIFIČNOSTI I ISTORIJSKI PROLAZAN KARAKTER ROBNOG OBLIKA PROCESA UDRUŽIVANJA RADA*

(Ka kritičkoj sintezi uslovâ i načina funkcionisanja robne proizvodnje relativno udruženog rada)

Istorijska smena — zamenjivanje administrativno-centralističkih odnosa proizvodnje udruživanjem rada zbiva se u nas na „zemljištu robne proizvodnje". To je elementarna ekonomska zakonitost i ujedno bitna specifičnost tog društvenog procesa koji traje više od dve decenije.

Ta protivurečna istorijska činjenica — društvena tendencija našla je svojevrstan političko-pravni izraz u novom ustavu SFRJ; tačnije, u tekstu Predloga ustava SFRJ. Kako u Osnovnim načelima (tačka II i III) tako i, naročito, u glavi I, deo drugi, relativno je iscrpno, potpuno i tačno formulisan osnovni stav o oslobađanju, razotuđenju rada kao konkretnom istorijskom obliku praktičkog prevazilaženja različitih „društveno-ekonomskih nejednakosti i zavisnosti ljudi u radu". U prvom redu nejednakosti i zavisnosti koje izviru iz još nesavladane razdvojenosti rada i svojine, minulog rada kod otuđenja, to jest specifičnog načina „zastupanja" i raspolaganja društvenim minulim radom u relativno osamostaljenoj prometnoj oblasti društvenog reprodukcionog procesa, razdvojenosti intelektualnog i manuelnog rada, suprotnosti grada i sela itd. Uopšte, uporedna analiza ustavnih tekstova u razdoblju 1953—1973. otkriva doslednost u pogledu shvatanja i tumačenja osnovnih karakteristika našeg društvenog razvitka. Zato je ta analiza ujedno i genetičko prikazivanje odnosâ samoupravljanja kao datog konkretnog istorijskog oblika udruživanja rada.

Pretvaranje stvarnih proizvoda u robe traje koliko i sam taj proces razotuđenja rada. Ta „transsupstancijacija" društvene proizvodnje i rada

* U broju 1/1974. biće objavljen drugi, završni deo ove studije, u kojem će biti razmatrana pitanja minulog rada u sferi prometa, odnos minulog i živog rada, kao i neki aspekti metoda i takozvanog sistemskog pristupa problemu društvene reprodukcije.

nije nešto po sebi razumljivo, jednostavno i ekonomistički jednostrano. Ne svodi se samo na egzistenciju „radnih kolektiva kao robnih proizvođača“ i „određivanje vrednosti robe radnim vremenom“ niti na redukciju svakog „realnog korisnog rada“ na rad in abstracto, proizvodni rad uopšte — rad „bez posebnog kvaliteta i prema tome merljiv prostim kvantitetom“ (K. Marks).

Rečeni društveni procesi i preobražaji nužno uključuju specifične *oblike* robne vrednosti i neki u stvarnosti dati način povezivanja robne proizvodnje relativno udruženog rada sa svetskim ekonomskim zakonitostima i tržištem.

U procesu preobražavanja naturalne u robnu proizvodnju kritičnu tačku sačinjava osamostaljivanje različitih korisnih proizvodnih radova kao međusobno nezavisnih *privatnih* ili pak paraprivatnih radova. U daljem toku te transformacije „prometna vrednost pretvara svaki materijalni proizvod u društveni jeroglif“ (K. Marks). Taj proces i to tajanstveno robno žigosanje pripada svima konkretnim egzistencijalnim oblicima i istorijskim epohama u razvitku robne proizvodnje. Dalji razvitak robne proizvodnje ide preko sukcesivnih oblika vrednosti do definitivnog oblika prometne ili relativne vrednosti — novca, to jest „apsolutno otuđive robe“ kao opšteg rezultata „otuđivanja robâ“ ili „apsolutne robe svetskog tržišta“. To je onaj proces koji je Marks definisao kao „udvostručenje robe u robu i novac“, — čim se jednom u stvarnosti već pojavio bipolarni i dijalektički protivurečan odnos relativnog i ekvivalentskog oblika vrednosti.

Skraćeno rečeno, istorijski razvitak kapitalističke robne proizvodnje započinje takođe jednim specifičnim prometnim procesom: otuđivanjem radne snage kao *robe* sui generis; naravno, uz prethodno ili uporedo izvršene velike socijalne i političke prevrate u smislu ukidanja, negacije feudalnih odnosa, a završava se kapitalom kao „automatskim fetišom“, tendencijom udruživanja i organskog srastanja različitih konkretnih oblika kapitala, to jest tendencijom akcijskog i finansijskog kapitala, emisijama i špekulativnom trgovinom akcijama na takozvanim otvorenim novčanim tržištima u svetu; dakle, „privatnom proizvodnjom bez kontrole privatne svojine“ i opet specifičnim prometnim procesima koje je Marks dalekovido označio kao kritične „tačke prelaza“ u jedan viši, socijalistički društveni oblik.

I razvitak robne proizvodnje relativno udruženog rada započet je u nas takozvanim oslobađanjem ekonomskih zakona; u prvom redu, zakona vrednosti. To je uključivalo delovanje prometne vrednosti; najpre na tačkama dodira reproduktivnih preduzeća u velikom odeljku II društvene reprodukcije i u odnosima s inostranstvom; a zatim, lančanom reakcijom, i u granama takozvane bazične industrije, saobraćaja itd.

Uporedo s tim procesima razvijali su se odnosi samoupravljanja kao svojevrsni društveni odnosi u proizvodnji i raspodeli. Naravno, neravnomerno i protivurečno i sa stalnom težnjom — tendencijom stvarnog podređivanja različitih ekonomskih oblika i same robne proizvodnje objektivnoj logici samoupravljanja kao relativno udruženog rada.

To podređivanje podrazumeva neko realno postojanje *društveno merodavnih pretpostavki robne proizvodnje,* to jest realnu dispoziciju odnosa samoupravljanja da „prihvate" i dalje razviju robnu proizvodnju; a posredstvom nje i samu tehničko-tehnološku osnovicu društvene proizvodnje, odnosno proizvodne snage društvenog rada. Taj proces teče uporedo s „ukidanjem" ili negacijom odnosa kapitala, državno-svojinskih i grupno-svojinskih odnosa; dakle, uporedo s negacijom svih ostalih oblika i načina funkcionalizacije robne proizvodnje.

Ako istoriji socijalizma i treba mnogo vremena da odgonetne tajnu osnovnog ekonomskog oblika pod kojim se danas u svetu i u nas vrši udruživanje rada, to je — nasuprot tome — već danas relativno lako razumeti samu istorijsku nužnost odnosâ samoupravljanja; čak i neki stvarni društveni raison d'être različitih egzistencijalnih i funkcionalnih oblika relativno udruženog rada.

Isto tako, u našim istorijskim prilikama nesravnjivo je teže shvatiti različite egzistencijalne i funkcionalne oblike udruživanja rada; na primer, njegovu osnovnu organizaciju (OOUR) kao svojevrstan ekonomsko-politički oblik u kojem se već vrši ili tek ima da ostvari spajanje svojine (načina prisvajanja, raspodele) i rada, negoli razumeti njene socijalne i političke funkcije i onu njenu gotovo do perfekcije dovedenu političko-pravnu (institucionalnu, konstitutivnu) stranu.

Otud sada pred sobom imamo i ovaj paradoks: iako je OOUR ponegde u praksi sporadično nicala i razvijala se do izvesnog stepena i *pre* usvajanja ustavnih amandmana XXI—XXIII, tek danas postaje aktuelna njena implementacija u najširim društvenim okvirima, to jest konkretna primena i stvaralačka razrada ustavnih načela koja se odnose na taj elementarni, „ćelijski" oblik našeg društva. Pa ipak, ono najteže i najkomplikovanije u smislu doslednog oživotvorenja uloge i funkcija OOUR tek predstoji.

ZAKONI SVOJINE ROBNE PROIZVODNJE I TENDENCIJA RASPODELE PREMA RADU. — RELATIVNO UDRUŽENI RAD KAO OSNOVICA ROBNE PROIZVODNJE I RAZMENE. — KONTROVERZIJE U TEORIJI I STVARNOSTI

I pre nego što je službeno ili meritorno politički proglašena za osnovni oblik udruživanja rada OOUR je istakla vlastite pretenzije na ukupni ili tako reći „apsolutni proizvod svoga rada", to jest na ukupnu tržišnim putem realizovanu „novostvorenu vrednost", odnosno „celokupni dohodak" koji joj tim putem periodički stalno pritiče. Ostvarenje pretenzije OOUR-a da na tako originalan način prisvaja i raspolaže „apsolutnim proizvodom svoga rada"; i da joj dohodak po osnovu njenog novododatog i tržišnim putem valorizovanog proizvodnog rada stalno periodički i u celosti pritiče, podrazumeva niz uslova, materijalnih i specifično društvenih ili ekonomskih pretpostavki. U prvom redu, da *minuli rad;* „masa oruđa rada", fizičke materije proizvodnje, životne namirnice i aktivna radna snaga, bude stvarno ekonomski podređen

svakom proizvodnom radniku, — ali kao „udruženom radniku“. I dalje, kao neizostavni uslov njegove faktičke ekonomske vladavine nad minulim i tečnim radom: stvarnu egzistenciju *proizvodnje vrednosti* sa specifičnim procesom *rastavljanja* robne vrednosti („apsolutnog proizvoda“), — što uključuje važne prometne procese i njihove karakteristične neproizvodne funkcije i organizacione oblike, relativno razvijene novčano-kreditne odnose i „proizvodnu moć kredita“ itd.; naravno, i specifične ekonomske funkcije i ulogu države, — sve dotle dok u društvenoj stvarnosti deluju protivurečnosti i suprotnosti različitih klasnih i nacionalnih interesa, različite centrifugalne ekonomske sile i monopoli i tako reći prirodna nužnost ekonomskog povezivanja s veoma različitim zemljama, regionalnim ekonomskim grupacijama zemalja i međunarodnim ekonomskim institucijama.

O tim uslovima, društveno merodavnim pretpostavkama i kardinalnom ekonomskom problemu *rastavljanja* robne vrednosti u funkciji relativno udruženog rada biće reči u narednim odsecima ovog članka. Glavna svrha ovog rada i jeste u tome da se prikaže izvestan stvarni ili danas još samo potencijalan ekonomski način pomoću kojeg tendencijski udruženi radnik može da zagospodari celinom društvene reprodukcije i konačno „prisvoji totalne proizvodne snage“ društva i time definitivno ukine privatnu, odnosno kolektivno-privatnu svojinu u svim njenim vidovima; odnosno, da u praksi potpuno savlada otuđeni (tako reći kapitalski) karakter minulog rada i njegovu još uvek izrazitu ekonomsku nadmoć nad živim ljudskim radom. Ne treba posebno dokazivati da ti društveni procesi sačinjavaju epohu prelaza od ultraetatističkog sistema ranog socijalizma ka razvijenim društvenim oblicima slobodno udruženog rada.

Uvrežilo se shvatanje po kome je robna proizvodnja s njoj imanentnim otuđenjem rada i zakonima prisvajanja nekakva nepremostiva prepona za proces udruživanja rada. Ako ostavimo po strani pogrešna shvatanja i dogme iz ranijih epoha; posebno „sitnoburžoaska shvatanja Prudonovog socijalizma“ i apriorno negativan stav takozvane nove levice (u svetu i u nas), onda uzroke otpora, i one manje ili više izražene neverice i kritike na račun same društvene celishodnosti tržišta i robne proizvodnje u socijalizmu, treba tražiti u stvarnim istorijskim prilikama našeg sadašnjeg još nedovoljno razvijenog, poluetatizovanog socijalizma i u nekim neporecivo kontroverznim i ambivalentnim stavovima tvoraca naučnog socijalizma prema odnosu socijalizma i robne proizvodnje; dakle, prema tom glavnom pitanju koje se tada moglo samo hipotetički postaviti i rešiti u obliku naučnih anticipacija, vizija, pa i utopijski. Naravno, ne računajući tadašnje sporadične oblike „pozitivnog ukidanja odnosa kapitala“ u takozvanim kooperativnim fabrikama (u doba čartističkog pokreta i posle njega), kao i različite oblike „razvitka socijalizma u negativnom, izokrenutom vidu“ u akcionarskim društvima i monopolima.

Po Karlu Marksu, na primer, slobodno udruženje rada — s precizno utvrđenim normativnim granicama raspodele prema radu — sasvim isključuje robnu proizvodnju; jer je ova, pored ostalog, nepremostiva pre-

pona za egzaktno merenje utroška rada pomoću različitih (danas već relativno razvijenih) tehničkih — računskih metoda: „vremenskih funkcija" i parametara intenzivne veličine i složenosti rada, — ali uvek, naravno, u funkciji tog i takvog društvenog odnosa; dakle, uz prethodnu saglasnost svakog člana udruženja u pogledu samih tih zajednički utvrđenih merila i njihovu doslednu i plansku primenu. V. I. Lenjin u nekim svojim delima, slično Marksu u „Fetiškom karakteru robe..." (*Kapital*, I), otkriva u samom razvitku proste robne proizvodnje kritične tačke prelaza u kapitalistički način proizvodnje, iako u najpretežnijem delu svoje analize razvitka kapitalizma u Rusiji apsolutno naglašava prevratničke preobražaje u istorijskim odnosima u proizvodnji i raspodeli tadašnjeg ruskog društva (ukidanje kmetstva, raspadanje „ruskog mira" — seoske opštine, supsumciju ili podređivanje ekonomskih oblika poznog ruskog feudalizma pod tadašnje odnose svetske profitne stope i cene proizvodnje, „terms of trade" svetskog prometnog procesa, novac i kredit svetskog tržišta, transfer tehnologije itd.), a u svom mnogo kasnije pregnantno i briljantno pisanom *Porezu u naturi* — pored ponovljenog ambivalentnog „i da i ne" stava, — smelo i dosledno izlaže vlastitu originalnu koncepciju o civilizatorskoj ulozi robne proizvodnje u socijalizmu; čak i nekih njenih državno-kapitalistički funkcionalizovanih oblika i elemenata; uvek, naravno, na istorijskoj osnovici kvalitativno novih, socijalističkih odnosa u proizvodnji i raspodeli i s rizikom da zbog toga bude proglašen „robnim fetišistom" ili čak „zastupnikom kapitalizma"[1]. Pored toga, Lenjin je stvarne uzroke robne proizvodnje u socijalizmu tražio u tada izrazito heterogenoj strukturi proizvodnih odnosa, egzistenciji seljačkog privatnog poseda, istorijskoj potrebi ekonomskog povezivanja s razvijenim kapitalističkim zemljama i slično. U svemu tome Lenjin je stalno računao s ekonomskom ulogom i funkcijama države, odnosno državne političke vlasti proletarijata i radnog seljaštva, odnosima planiranja u društvenim razmerama, — naglašavajući naučni karakter organizacije društvene proizvodnje i planiranja privrednog razvitka.

Sve napred rečeno ne treba dalje da „proveravamo" i kroz analizu ekonomsko-političkih rasprava Fridriha Engelsa. Dovoljno je reći da je on na nekim mestima još decidniji u zastupanju shvatanja o inkompatibilnosti socijalizma i robne proizvodnje; uvek kada pred sobom ima prudonistička, diringovska i slična nenaučna i malograđanska shvatanja socijalizma; ali isto tako da je bio krajnje smeo u isticanju civilizatorske uloge kapitalističke robne proizvodnje u smislu tehničko-tehnološkog i organizaciono-društvenog pripremanja istinskog socijalizma.

Ali pre no što završimo s tim velikim pitanjem — dilemom postavimo sebi jednu sasvim realnu pretenziju. Ispitajmo kritički obe strane istorijski date alternative: socijalistička proizvodnja bez, to jest s veštački „odmanipulisanim" robno-novčanim odnosima i zakonima i socijalizam sa robnom proizvodnjom; prema vlastitom karakteru i obličju „skrojenom", funkcionalizovanom, strukturiranom.

---

[1] Uporedi Lenjinov *Razvitak kapitalizma u Rusiji*, kao i moj predgovor tom delu: V. I. Lenjin, *Dela*, tom III, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1973.

(A) Socijalistička nerobna ili naturalna proizvodnja znači danas, volens-nolens, ultraetatistički uređenu i regulisanu proizvodnju koja po prirodi stvari ne vodi niti može da vodi računa o ekonomiji rada (utrošcima tečnog i minulog rada; i to kako u svakoj datoj konkretnoj organizacionoj jedinici materijalne proizvodnje tako i u društvenim razmerama). Naravno, u strogom smislu tog elementarnog ekonomskog pojma; dakle, i s obzirom na njegovu komparativnu stranu, koja se danas tako reći prisilno sprovodi delovanjem zakona konkurencije na svetskom tržištu.

Recimo još samo to da po jednoj poznatoj kritičkoj sintezi Đerđa Lukača rečene „nakaznosti socijalističke proizvodnje" proističu iz jednog elementarnog razloga — uzroka: dati sistemi naturalne, antirobne proizvodnje i administrativno-centralistički metodi planiranja ne zasnivaju se na *proizvodnji vrednosti*, to jest na zakonu vrednosti, pa zato u tim sistemima ne postoji strujanje informacija o kretanju različitih vrednosnih odnosa: svetskih cena, regulativnih troškova, platežno sposobne tražnje i njenih „koeficijenata elastičnosti" itd.

Strogo uzev, pitanje o poreklu, karakteru i oblicima veze socijalizma s robnom proizvodnjom postalo je danas naučno pitanje par excellence. Sholastika, metafizika i aprioristička ideologijska „tumačenja" inkompatibilnosti ili, obrnuto, potpune identičnosti socijalizma s robnom proizvodnjom ustupaju sve više mesto ozbiljnim i trezvenim, racionalnim naučnim raspravama tog elementarnog društvenog pitanja prelazne epohe. Sve više se pokazuje da i savremene doktrine o takozvanoj neprotivurečnoj i prozračnoj socijalističkoj robnoj proizvodnji (u koje, na primer, spada i teorija „dohodne cene"); koja, navodno, egzistira ili bi mogla egzistirati bez neravnina i „neprilika", to jest s ugašenim ekonomskim impulsima i žaokama koje u sebi inače uvek nosi robna proizvodnja kao takva, nisu ništa drugo do kvaziteorijske preinake ultraetatističkog modela antirobne proizvodnje. S „odmanipulisanim" novcem, kamatom i uopšte takozvanim rđavim stranama te proizvodnje, ona je samo beznačajan rezultat jedne čudne doktrine; onoliko stare i originalne koliko je staro i originalno samo „živopisanje filistarske utopije Prudonovog socijalizma"[2].

(B) Socijalistička proizvodnja s dosledno uključenom i razvijenom *proizvodnjom vrednosti* (što se ni na koji način ne svodi na takozvanu apsolutnu tržišnu orijentaciju, to jest na neograničenu konkurenciju tržišta privatne ekonomije laissez faire-a; de facto, i u inostranim ekonomskim stvarnostima nepostojećeg, odavno izumrlog) ima stvarne i potencijalne sposobnosti i mogućnosti da primeni i razvije ekonomiju rada, osigura i ubrza kontinuelni razvitak proizvodnih snaga čovekovog rada, — kao tendencijski sve neposrednije i planski uređenog i regu-

---

[2] Uporedi: K. Marks, *Kapital*, I, str. 33, fusnota 24 i Marksovu kritiku Prudonovog sitnoburžoaskog shvatanja robne proizvodnje i socijalizma u *Bedi filozofije*. Isto tako, vredno je uočiti vezu između „Prudonovog socijalizma" i njegovih pravih teorijskih izvora u utopijama V. Tompsona, Dž. Greja i Dž. F. Breja, kao i vezu između Prudonovog apriorističkog konstruisanja „prozračne" i „neprotivurečne" robne proizvodnje (i „radnog novca", to jest „banke radnog novca") i one „čudne dogme dohotka" Adama Smita, odnosno njene francuske verzije u radovima Žan-Batista Seja.

lisanog *društvenog* rada, ostvari raspodelu prema radu i dovede naučno-tehnološki razvitak do kritične tačke posle koje može da započne slobodno prisvajanje prema svestranim i bogatim potrebama slobodnih i svestrano razvijenih individuuma, nastane era takozvane antiraspodele, izraženo merilom-kriterijumom naše istorijske epohe.

U našoj, pa i nekim inostranim stvarnostima; istina, uvek u različitim oblicima, varijantama i nijansama, imamo danas samo neravnomerno, protivurečno i bolno napredovanje ka proizvodnji vrednosti (robnoj proizvodnji) relativno udruženog rada, uz još prisutne elemente „državnog socijalizma" i odnosâ kapitala, grupne ili paraprivatne svojine, pojave reprivatizacije društvene svojine i onu famoznu „apsolutnu tržišnu orijentaciju" u njihovim „intermundijama". U nas, na primer, u tim „međusvetovima" egzistiraju „crna tržišta", različite špekulativne transakcije „društvenim kapitalom" (društvenom svojinom; minulim radom, devizama i novčanim fondovima reproduktivnih preduzeća i „udružene radničke klase"); što odavno i u nezanemarljivom obimu čine izvesni naši „veliki kombinatori" i prononsirani „preduzetnički geniji", na opšte užasavanje i nevericu. Ponekad po sopstvenoj inicijativi, a najčešće pod pritiskom i zahtevima republičkih (nacionalnih) ekonomija. Dakle, u nekoj našoj „privatnoj proizvodnji i trgovini" bez društvene kontrole. Međutim, ono što već na ovom mestu želimo da istaknemo jeste to da se vrlo efikasno i u relativno kratkom roku mogu podseći koreni tih izrazito devijantnih, negativnih pojava i tendencija, a da se pri tom ne dovede u pitanje generalni privredni kurs dat ekonomskom reformom iz 1965. niti sadašnji proces transformisanja i revolucionisanja ekonomskih oblika relativno udruženog rada (odnosâ samoupravljanja), — iniciran i podstican aktuelnom ustavnom reformom. Iskorenjivanje ili danas u praksi dato bitno ograničavanje odnosâ kapitala, to jest reprivatizacije društvenog minulog rada i sasvim realnih privatnih i paraprivatnih pretenzija na radnikov višak rada, ne bi smelo da posluži kao pretekst ili izgovor da se napuste logika i različiti funkcionalni oblici robne proizvodnje relativno udruženog rada, — u smislu već prisutne taktike „mic po mic" napuštanja rečene ekonomske logike i oblika ili povremenih taktičkih i, čak, strateških udara u smislu restituisanja starih administrativnih odnosa i metoda, kako u republičkim tako i u federalnim okvirima. Ovo poslednje svi osećamo i zapažamo; jednom kao promašenu (enormno skupu i pozitivno nerentabilnu) „političku fabriku" i uopšte „političku investiciju", drugi put kao obavezni zajam, treći put kao prekomernu inflaciju robnih cena i porast troškova života, četvrti put kao opšte zamrzavanje cena i naglašeni državni protekcionizam na unutrašnjem ekonomskom planu i planu odnosa s inostranstvom itd,; tim ili nekim drugim redom, a najčešće sve to dato u isto vreme.

Posmatrano via facti i u istorijskoj retrospektivi koja seže do takozvanog ratnog komunizma u doba velike oktobarske revolucije u Rusiji, svi praktički pokušaji da se socijalizam debarasira, definitivno otrese robne proizvodnje i robno-novčanih kategorija završili su neslavno u ropotarnici svetske istorije.

U te relativno kratkotrajne i malobrojne (tako reći incidentne) pokušaje „ukidanja“ robne proizvodnje i tržišta spada Staljinova ultraetatistička primena doktrine o „permanentnoj revoluciji“ na oblast ekonomike — privredni život u tridesetim godinama i takozvani veliki skokovi u NR Kini u vreme „kineskih komuna“ i početka otvorenog državnog i partijskog sukoba između NR Kine i SSSR-a.

Pri svakom iole kritičkom istraživanju tog (ranije naučno nepredviđenog) zajedništva — koegzistencije, uzajamnog prožimanja socijalizma s robnom proizvodnjom pokazuje se da je pozitivan odgovor moguće dati jedino na ono napred postavljeno pitanje. Praksa ga je u tom smislu donekle i dala.[3] Istraživanje različitih konkretnih oblika zahteva naučne tomove. U teoriji, naročito u političkoj ekonomiji, mora se zato s Geteovim Faustom konstatovati: „U početku je već bilo delo“!

Zakoni robne proizvodnje nisu, dakle, u nepremostivoj koliziji s procesom udruživanja rada. Isto tako ni relativno udruženi rad s onim jako udaljenim strateškim društvenim ciljem — dosledno i slobodno udruženim radom. Štaviše, relativno udruženi rad sadrži u klici i samo potencijalno elemente slobodno udruženog rada, — uprkos ili možda upravo zato što stalno mora da računa s određenim ekonomsko-političkim protivurečnostima (stvarnom dijalektikom kretanja), zakonima robne proizvodnje i prometa i danas samo relativnom saglasnošću njegove formule rastavljanja robne vrednosti s istorijskom pretenzijom „neotuđivanja dohotka“, to jest tendencijom slobodne i ekvivalentne razmene rada. U „slučaju“ relativno udruženog rada ta „protivurečnost formule prema pojmu vrednosti“ nipošto ne „oslobađa obaveze da [se] razume ovaj poslednji pojam“ (K. Marks). Naprotiv, Marksovo učenje o robnoj vrednosti postaje tu jedini siguran kompas.

---

[3] Privredne reforme u socijalističkim zemljama i dalja evolucija odnosâ unutar SEV-a (naročito izvesne pozitivne promene u paritetima cena i prerastanje klirinške, obračunske rublje u takozvanu transferabilnu rublju), mnogostruke i sve značajnije ekonomske veze — odnosi SSSR-a i ostalih istočnoevropskih zemalja sa SAD, Japanom i zemljama zapadne Evrope (u šta se mogu uvrstiti sadašnji ozbiljni pregovori i počeci davanja koncesija zapadnonemačkom, američkom i japanskom privatnom kapitalu u pogledu zajedničke eksploatacije prirodnog bogatstva u Sibiru; zatim, industrijska koprodukcija u nekim „propulzivnim“ granama, aktivno prisustvo sovjetskih banaka na najvažnijim otvorenim novčanim tržištima u svetu, nedavno učlanjenje Rumunije u Međunarodni monetarni fond i zainteresovanost SSSR-a i NR Kine u tom pogledu i drugo), — neoborivi su materijalni dokazi i službena priznanja za onu tako reći normalnu povezanost socijalizma s robnom proizvodnjom i svetskim tržištem. Sadašnje seriozne diskusije u krugovima ekonomista i političara u SSSR-u i ostalim zemljama SEV-a o rečenim i nekim drugim gorućim (spornim) pitanjima privrednog sistema i razvitka; uključujući i najnovije rasprave o robnoj proizvodnji i tržištu na osnovici socijalističkih društvenih odnosa, uneće, verovatno, više svetlosti i razumevanja i u ovaj, ovde razmatrani problem i raspršiti famu o navodnoj nespojivosti socijalizma s robnom proizvodnjom.

PREOKRET U PRISVAJANJU „APSOLUTNOG PROIZVODA RADA"

Ispitajmo sada glavno pitanje, — ovako formulisano: da li proizvodnja vrednosti relativno udruženog rada (s njenim regulativnim prosecima, to jest specijalnim procesom rastavljanja robne vrednosti i relativnim podređivanjem, analogijama, „simulacijom" i vezivanjem tako stvorenih oblika sa zakonima kretanja svetskih robnih cena, novca, kredita i nove tehnologije) vodi otuđivanju dohotka i onog „apsolutnog radnikovog proizvoda"; ili, naprotiv, preokreće celu tu stvar sa originalnim i izvedenim oblicima i načinima prisvajanja u korist proizvodnog radnika kao tendencijski udruženog radnika, to jest u korist njegove OOUR, nešto složenije radne organizacije (reproduktivnog preduzeća) i cele radničke klase, organizovane i kao država, sindikat i Savez komunista Jugoslavije.

Na primer, robna proizvodnja podrazumeva strogu ili pak samo relativnu ekvivalenciju (regulativne i nužne ekonomske proseke) u procesima robne razmene; a zbog toga — iako u krajnjem rezultatu analize uvek otkrivamo egzistenciju ekonomskog otuđenja rada — ono što otuđuje neki konkretni njen organizacioni i egzistencijalni oblik; na primer, OOUR i reproduktivno preduzeće, nije robna vrednost (niti dohodak kao rezultat onog rastavljanja robne vrednosti i njen integralni sastavni deo), već *upotrebna* vrednost datog materijalnog proizvoda ili proizvodne usluge, — koja egzistira u relaciji s njenim kupcem i koja se materijalno ispoljava u procesu njene individualne ili proizvodne potrošnje; dakle, tek pošto se izvrši razmena, uspešno obavi „smrtni skok robe". Otuđivanje dohotka, novostvorene vrednosti, bez ekvivalenta; dakle, de facto, neekvivalentna razmena ili primarna i takozvana sekundarna eksploatacija rada, rezultat su mnogo kasnijeg, relativno poznog razvitka robne proizvodnje kao kapitalistički funkcionalizovane robne proizvodnje. Neekvivalencija, otuđivanje viška rada — dohotka, „sekundarna eksploatacija rada" posredstvom prometnog procesa i delovanjem takozvanih otuđenih centara finansijske i uopšte ekonomske moći; uopšte, recidivi odnosâ kapitala, realno su i potencijalno prisutni u stvarnosti jednog nedosledno razvijanog sistema proizvodnje vrednosti i društvenog planiranja, usmeravanja, — jer u njegovoj društvenoj osnovi — pored tendencije udruživanja rada, samoupravljanja — leže i društveno merodavne pretpostavke i interesi državnog kapitala i nacionalnog odnosa u ekonomskoj oblasti društvenog života. Te specifične društvene pretpostavke, pretenzije i interesi rezultiraju u sasvim konkretnim oblicima i načinima prisvajanja, te se mogu naći i nalaze se u sasvim realnoj koliziji s interesima i pretenzijama relativno udruženog rada kao primordijalnih društvenih odnosa u proizodnji i raspodeli. U izvesnim slučajevima radi se i o tome da se iz onog radnikovog „apsolutnog proizvoda"; u stvari, njegovog viška rada, mora da plati renta, odnosno „cena zemlje" privatnom zemljovlasniku (prilikom podizanja hidroelektrana, izgradnje puteva i slično), plati provizija privatnom trgovačkom putniku ili inostranom zastupniku, kamata inostranom kreditoru i slično.

Ima nebrojeno mnogo materijalnih i naučnih dokaza koji potvrđuju tezu o relativnoj ekvivalenciji robne razmene. Čak i neke kritike na račun „stihijnosti“ i otuđenog karaktera robne proizvodnje i realnih robno-novčanih kretanja i oblika, te, navodno, razornog delovanja svetskog tržišta i novca na naše domaće ekonomske prilike i odnose, u vrlo velikom broju slučajeva pružaju dokaze o suprotnom.

Na primer, kritika o prenaglašenom otuđivanju viška rada, to jest njegovom ekonomskom otuđenju, trajnoj odvojenosti od neposrednih proizvođača; što, navodno, u delo sprovodi sama robna proizvodnja, ili jednostavno zaboravlja na potpunu razdvojenost viška rada i radnikovog potrebnog rada u administrativnom socijalizmu; štaviše, previđa da radnici u tom sistemu nemaju ni elementarni uvid u prave razmere i oblike tog otuđenja, ili apologetski igroniše istorijsku činjenicu da se s takozvanim oslobađanjem ekonomskih zakona, stvaranjem relativne samostalnosti preduzeća i različitim oblicima ekonomske stimulacije rada uvek započinjalo onda i tamo kada je i gde ultraetatistička proizvodnja zapadala u vlastite dublje i opštije krize.

Ista je stvar i s kritikom o navodnom odsustvu i, čak, apsolutnoj nemogućnosti društvene kontrole nad robnom proizvodnjom. Pa upravo se i radi o tome da se razvijanjem robne proizvodnje u socijalizmu; pod njegovim specifičnim ili originalnim društveno merodavnim pretpostavkama i zakonitostima, u praksi ostvari novi oblik društvene kontrole i planiranja koji neće, kao do sada, izražavati tendenciju države za apsolutnom ekonomskom vlašću i funkcijama u celokupnom procesu društvene reprodukcije, već kvalitativno nove društvene pretenzije relativno udruženog rada; koje — pored vlastite kontrole, ekonomske vlasti i funkcija — uključuju u sebe i istorijske zahteve u smislu ukidanja samih materijalnih i ekonomskih uslova egzistencije različitih društvenih klasa i slojeva, to jest istorijski zahtev za ukidanjem vekovne podvojenosti intelektualnog i proizvodnog (pretežno fizičkog) rada i ostvarenjem istinskog socijalističkog humanizma i kulture življenja.

Ono što danas u našoj društvenoj praksi ide u prilog rečenim kritikama tržišta i robne proizvodnje; dakle, i nešto što tu kritiku stalno podhranjuje i inspiriše, jeste sada već neporeciva činjenica nedoslednosti u ukidanju ili negaciji takozvanog državnog kapitala; u krajnjem rezultatu, oklevanja i kolebanja u pogledu konačnog raskida s etatističkim sistemom proširene reprodukcije i zatvaranja samoupravljanja u normativne okvire preduzeća. Veštački razlomljeni komadi tog kapitala obitavaju u velikoj prometnoj oblasti; u zemlji i inostranstvu i pod različitim materijalnim i finansijskim oblicima. Naravno, i pod ingerencijom republičke i federalne državne vlasti. Ne treba mnogo dokaza da se shvati činjenica o njegovom u suštini nepromenjenom otuđenom karakteru, — pa makar se on ponešto i „približio“ neposrednim proizvođačima; učinio „demokratskijim“ i dohvatljivijim za mnoge, prikazao svoje razmere i uzeo uglađenije forme kretanja. Ima mnogo razloga i dokaza za tezu da su upravo te pojave i tendencije u kretanju državnog kapitala misaono odražene kao restituisani „odnos kapitala“, — u nekim novijim teorijskim raspravama i službenim partijsko-političkim dokumentima.

Ozbiljnost i verodostojnost te kritičke konstatacije nameće se tako reći elementarnom nužnošću. I to kako s obzirom na pomenute nekonsekventnosti u razvitku našeg privrednog sistema i „ukidanju" državnog kapitala tako i s obzirom na stvarne razmere, oblike i ispoljenu agresivnost otuđenog državnog kapitala u smislu takozvane sekundarne eksploatacije rada. Kada se još ima u vidu da je državni kapital prostorno neravnomerno raspoređen; što se u našoj društvenoj stvarnosti, hteli to ili ne, prepliće s nacionalnim odnosom, onda se može steći relativno potpuna slika o ozbiljnosti i složenosti situacije s tim kapitalom (odnosima „nacionalnih kapitala"). Iako se još nije kritički proniknulo u sve egzistencijalne i funkcionalne oblike tog mehanički decentralizovanog državnog kapitala; kao ni u stvarne uzroke njegovog neprestanog obnavljanja pod uglađenijim i tajanstvenijim ekonomskim oblicima, ipak se može uočiti karakterističan ambivalentan odnos prema njemu, — u politici i ekonomskoj teoriji.

Na ovom mestu reći ćemo o ovom problemu — velikom društvenom kamenu spoticanja — još samo ovo: ponikao je u praksi tako reći iznenada i neočekivano, — kao ono čudovište iz jezera Loh Nesa; sasvim, uostalom, kao i bezbrojne druge kategorije i odnosi u istorijskom kretanju ekonomije. Ali to zahteva da se kritičkom redukcijom, misaonim razotkrivanjem, mora doći do samih njegovih stvarnih korena, unutrašnjih mehanizama i skrivene dublje povezanosti s odgovarajućim drugim ekonomskim odnosima i problemima. Već i zbog toga što je to danas meritoran politički zahtev i stvarna društvena potreba da se „skinu hipoteke" i rasteraju političke dimne zavese, kako bi se na pravi način i relativno iscrpno postavila i pozitivno razrešavala sva bitna ekonomska pitanja našeg socijalističkog društva. Jer, pomenimo to ukratko i unapred, nikako ne možemo zaobići činjenicu postojanja takozvanih kompenzacionih razloga u sklopu velike teme o „različitim uslovima privređivanja", realnost problema ekstradohotka ili rente u različitim oblicima, — uvek kada se radi o takozvanim velikim sistemima (elektroenergiji, naftovodima, telegrafu i telefoniji, železnici itd.), odnosno različitih kompenzacija koje država iznuđuje od relativno udruženog radnika (privrede) u obliku porezâ, a republike i pokrajine međusobno i u odnosu prema privredi, — posredstvom ili mimo federacije. U okviru tih odnosa izravnanja nezaobilazna su i ova pitanja: cene poljoprivrednih proizvoda, mineralnih i energetskih sirovina, to jest utvrđivanje njihovog apsolutnog nivoa, strukture i relativnih odnosa, način finansiranja takozvanih infrastrukturnih grana privrede, naučne proizvodnje i obrazovanja, prenos i regulisanje „industrijske svojine" u vezi s transferom tehnologije i znanjâ i neka druga pitanja.

Robna proizvodnja ne vodi automatski otuđivanju viška rada, dohotka. Ali, ukoliko je spojena s naglašenijim diferencijama u tehničko-tehnološkoj osnovici društvene proizvodnje i nedoslednostima socijalističke proizvodnje, pooštrava poremećaje u odnosima raspodele i biva enormno falsifikovana.

PROIZVODNJA VREDNOSTI I RASTAVLJANJE ROBNE VREDNOSTI U FUNKCIJI RELATIVNO UDRUŽENOG RADA

Da bi se ona napred pomenuta pitanja mogla na pravi način postaviti; u nekoj njihovoj unutrašnjoj povezanosti i zasnovanosti, moraju biti izgrađena i neka merila-kriterijumi. U prvom redu treba da postoji nešto što se u modernoj fizici naziva „jedinstvenim poljem“ — univerzalnim principom. U savremenoj ekonomiji to može da bude samo *proizvodnja vrednosti,* odnosno Marksovo učenje o robnoj vrednosti, u povodu tog stvarnog procesa.

No, i pri pretpostavci da se do u tančine proniknulo u Marksovo naučno određenje „čulno natčulne supstance“, to jest u njegovo shvatanje robe kao *društvenog odnosa* i u njegov originalni pojam dvorodnog karaktera rada, ostaje još uvek za teorijsku analizu težak posao da do kraja razotkrije i shvati društvenu *relativnost* tih pojmova i njihovu složenu strukturu, — uvek kada te odnose u stvarnosti imamo u njihovom dovršenom obliku različitih regulativnih proseka, egzistencijalnih i funkcionalnih oblika savremenog svetskog novca i celih nizova iracionalnih i od one unutrašnje ekonomske suštine jako udaljenih, otuđenih vrednosnih odnosa i oblika.

Napred smo istakli istorijsku pretenziju „udruženog radnika“; bliže, njegove OOUR i reproduktivnog preduzeća (radne organizacije), da prisvoji „apsolutni proizvod rada“. U praksi, opet, deluju različiti regulativni proseci i regulativna društvena cena (u našem sistemu: specifična cena proizvodnje, a na svetskom tržištu: svetska cena proizvodnje ili „prix nécessaire“, „natural price“, te „price leadership“, „price discrimination“, monopolska cena, fiksna cena itd.). Rečeni zahtev — ekonomski motiv relativno udruženog rada nužno, dakle, podrazumeva egzistenciju zakona vrednosti ili tržišne vrednosti, odnosno strogu ekvivalenciju u procesu razmene, a na unutrašnjem planu raspodele — u okviru OOUR-a i radne organizacije — čak i neku direktniju analogiju s načelima prostog robnog prometa koja se izražava i u proklamovanim principima raspodele prema radu i „slobodne razmene rada“, — među različitim sferama društvenog rada. U stvarnosti, taj motiv — istorijska pretenzija i ta načela dolaze u koliziju s onim regulativnim ekonomskim prosecima, cenama; to jest s fakticitetom da ne postoji neki apsolutni, već samo relativni koordinatni sistem proizvodnje vrednosti na istorijskoj društvenoj osnovici udruživanja rada. Kad se ima u vidu sasvim realna egzistencija različitih ekonomskih monopola — privilegija u pogledu raspolaganja društvenim minulim radom; novom tehnikom i tehnologijom, inostranim licencama i domaćim naučnim otkrićima i tehničkim pronalascima („industrijskom svojinom“), kao i različitim prirodnim resursima, onda ti regulativni proseci i cene s njima imanentnim „ekstradohotkom“ ili „lažnom socijalnom vrednošću“ (K. Marks) mogu izgledati i kao nepremostiva prepreka za onaj motiv i ona načela.

Što se kapitalizma tiče, cena proizvodnje tako reći apsolutno zadovoljava. Pod pretpostavkom njenog „normalnog“ delovanja najamni rad-

nik može da prisvaja normalnu najamninu ili cenu rada bez obzira u kom preduzeću ili privrednoj grani proizvodno funkcioniše njegova radna snaga, a kapitalista prisvaja normalni ili prosečni profit, nezavisno od organske strukture ili kvalitativne kompozicije njegovog proizvodnog kapitala i čak nezavisno od toga da li je kapital uložio — plasirao u oblast materijalne proizvodnje, robnu ili novčanu trgovinu. Otuđenom karakteru kapitala sasvim je primerena ova tako reći potpuna indiferentnost najamnih radnika i kapitalista prema inače neizbežnoj stvarnoj diferenciji procesa stvaranja i raspoređivanja robne vrednosti. Ta indiferentnost prestaje; štaviše, pretvara se u „vruću" zainteresovanost, kada se radi o profitu *kod otuđenja;* dakle, u oblasti konkurencije kapitalâ, to jest kada se nastoji da se ulovi tehnološka renta, diferencijalna renta II u oblasti poljoprivrede i ekstraktivne industrije, ekstraprofit u ovoj ili onoj grani robne i novčane trgovine i slično. U svima tim posebnim slučajevima delovanja regulativne društvene cene moraju se ekstraprofiti rektrificirati, to jest njihov pozitivni iznos izravnavati oblicima od normalnih, prosečnih profita, — pa bilo da se za toliko smanjuju profiti ostalih kapitalista u datoj ekonomiji nacije ili da se to izravnanje prebaci na inostrane partnere, konkurente ili kupce odnosnih proizvoda-robâ s natprosečnom tehničko-tehnološkom strukturom. Jer „lažna socijalna vrednost" nije neka imaginacija, naučna fikcija, niti nešto što kao mana pada s neba ili raste iz zemlje, već skup sasvim realnih ekonomskih preferencija koje se imaju platiti iz radnikovog viška rada, pa ma sa koje tačke materijalne proizvodnje on dolazio. Ta specifična pozicija profita kod otuđenja i ti različiti konkretni oblici ekstraprofita nisu nikakvo zlo za sam kapitalizam; najmanje neka prepreka za njegov razvitak, već nužne i tako reći prirodne neravnine i žaoke kapitalističke robne proizvodnje i oni vazda živi i pokretljivi momenti i ekonomski impulsi u njenom kretanju.

Ali kako te stvari stoje i izgledaju u sistemu robne proizvodnje relativno udruženog rada; u prvom redu, imajući u vidu onaj napred pomenuti motiv i specifične istorijske pretenzije?

Počnimo jednim upoređenjem i „automatskom asocijacijom". Nekome modernom fizičaru, zainteresovanom za teorijska pitanja, moglo bi se učiniti da se u ekonomiji zbiva proces obrnut od onoga u teorijskoj fizici. Od Marksove „teorije relativiteta", to jest njegovog učenja o relativnoj vrednosti kao pojavnom obliku i neizostavnom uslovu egzistencije i kretanja same tržišne vrednosti (ili „apsolutne vrednosti" u duhu ekonomskog učenja Davida Rikarda); a zatim i njegove do perfekcije dovedene naučne rasprave procesa preobražavanja tržišne vrednosti u društvenu cenu proizvodnje; dakle, u nešto po sebi *relativno* i istorijski prolazno, vraćamo se na stari Rikardov princip „apsolutne vrednosti" i strogu ekvivalenciju u procesu robne razmene u kojoj bi njen oblik u najvišoj meri izražavao njenu pravu suštinu — uloženi ljudski rad shvaćen in abstracto i u nekom njegovom regulativnom proseku gde bi se individualna odstupanja kretala u jako uskim i društveno podnošljivim granicama. Shvatanje o takozvanoj vrednosnoj ceni kao „ravnotežnoj" ceni ili gravitacionoj tački oko koje osciliraju realne tržišne

cene u nekom datom konkretnom obliku socijalističke proizvodnje kao da potvrđuje taj paradoks. Ako se ima u vidu i ono što je napred rečeno o „Prudonovom socijalizmu", njegovoj „degradaciji *novca* i vaznesenju robe" (K. Marks) i njegovom teorijskom ugledanju na pomenute engleske socijaliste-utopiste, koji su i sami bili pod snažnim uticajem Rikardovog učenja, onda postaje razumljivo — iako ne i naučno prihvatljivo — ono sadašnje uporno traganje za nekom čarobnom formulom pomoću koje bi se „egzaktno" utvrdila apsolutna veličina novostvorene vrednosti (ili količina novododatog rada u nekom njegovom vrednosnom izrazu), u svakoj radnoj organizaciji ili OOUR-u egzaktno izračunale količinske razlike između stvorenog i tržišnim putem prisvojenog prosečnog dohotka itd.

U stvarnosti, međutim, i socijalizam mora da računa s različitim regulativnim prosecima i transformacijom tržišne vrednosti u specifičnu cenu proizvodnje; de facto, s nekim objektivno datim procesom *rastavljanja* robne vrednosti, — uvek kada se u praksi suoči s problemom međusobnog trajnog povezivanja robnih proizvođača, kao i s različitim inostranim ekonomijama i logikom svetskog tržišta.

Proces stvaranja robne vrednosti sa njegovim zakonima rada in abstracto i egzistencijalnim i funkcionalnim oblicima prometne (relativne) vrednosti jedino je racionalno jezgro u svakoj istorijski datoj *robnoj* proizvodnji. Jer, i kad se uzme u obzir differentia specifica svakog konkretnog istorijskog oblika robne proizvodnje, to jest činjenica da se materijalne vrednosti kao *robe* proizvode na osnovi odnosa najamnog rada i kapitala (kapitalističke proizvodnje), državno-kapitalističke ili ultraetatističke proizvodnje na granicama njenih dodira sa svetskim tržištem, te specifičnog istorijskog načina socijalističke proizvodnje — relativno udruženog rada, to ni u čemu ne menja sam osnovni *robni* karakter materijalnih proizvoda niti ekonomsku zakonitost da kao *robe* „oni imaju da prođu kroz proces razmene i promene oblika koje njega prate"[4]. Tome nasuprot, sadašnja ekonomistička apologetika s brutalnošću tretira razlike prometnih oblika držeći se njihove tehničke ili materijalne strane. Za nju ne postoje razlike između proizvodne i prometne sfere, to jest kvalitativna različnost procesa stvaranja robne vrednosti i prometnog procesa (sa ili bez relativnog osamostaljivanja prometnih funkcija kao funkcija kapitalâ robne i novčane trgovine, odnosno trgovinskih preduzeća i banaka), te i samu regulativnu društvenu cenu uzima kao prost zbir osamostaljenih „cena faktora proizvodnje" — kapitala, rada, zemlje, preduzetništva, nauke, obrazovanja itd. Na taj način ekonomistička apologetika teži da prikrije unutrašnje karaktere specifičnih istorijskih načina proizvodnje, kao i vezu tih načina sa specifičnim ekonomskim oblicima u prometnoj oblasti i da same te izvedene (reflektovane) i iracionalne ekonomske oblike predstavi kao nužne i večite formacije koje zakonito „proizlaze iz procesa proizvodnje kao takvoga", to jest procesa razmene materije između čoveka i prirode. Metamorfoza robâ; kružni tok tih metamorfoza i stalni opticaj novca

[4] Uporedi: K. Marks, *Kapital*, III, str. 285.

imaju *posredničku* ulogu u procesu razmene (i raspodele) materije apstraktnog ljudskog rada, ali ta vrsta „posredništva" „do neba se razlikuje" od „posredništva" samog procesa proizvodnje (procesa rada) u onom univerzalnom odnosu čoveka prema prirodi; to jest „posredništvo" prometnog procesa nipošto ne može imati „isti apsolutni karakter nužnosti, isti rang" (K. Marks) kao ova druga vrsta „posredništva".

U tom pogledu za naše društvo ne može da postoji alternativa ili slobodan izbor između onog „jedinstvenog polja" u ekonomici, odnosno Marksovog učenja o proizvodnji vrednosti, i nekog drugog principa koji bi mu bio direktno suprotan; na primer, „principa korisnosti", neomarginalistićkih načela iz Kejnzovog ekonomskog učenja, „principa retkosti" i slično. Jedino se sa stanovišta Marksovog učenja o robnoj vrednosti može shvatiti unutrašnja kvalitativna zasnovanost različitih izvedenih i otuđenih vrednosnih odnosa i oblika, kao i stvarna ekonomska logika stvaranja različitih ekonomskih organizama i formacija. Isto tako, neki u stvarnosti dati proces rastavljanja, razdeobe robne vrednosti može se naučno shvatiti i objasniti jedino ako se ima u vidu ta neporecivo racionalna osnova političke ekonomije kao kritičke i pozitivne nauke. Primera radi, sadašnja prava revolucija cena energetskih i mineralnih sirovina na domaćem i naročito svetskom tržištu ostala bi velikom misterijom oko koje se kreću savremene teorijsko-političke rasprave ako se ne bi dublje kritički proniknulo u mehanizam stvaranja svetskih cena, to jest u zakone internacionalne profitne stope i ekstraprofita u toj oblasti, a u okviru toga i u različite uzroke poremećaja relativnih odnosa svetskih cena sirovina i industrijskih proizvoda visoke tehničko-tehnološke strukture i u onaj kolosalni proces *socijalizacije rente*, ekstraprofita, što ga već decenijama vrše najrazvijenije industrijske zemlje na Zapadu u odnosu na „treći svet" — ekonomski slabo razvijene zemlje (najpretežnije svetske proizvođače rečenih strateških sirovina). To, opet, ne znači da taj proces socijalizacije rente neće ići dalje, ali će „raspored snaga" u njemu od sad biti bitno drukčiji. Sličan preokret dogodio se nedavno i na tržištu svežeg zlata; u proces socijalizacije rente prirasle za plemeniti metal uključile su se sada — pored zemalja „Kluba desetorice", to jest ekonomski najrazvijenijih zemalja na Zapadu — i zemlje proizvođači zlata; u prvom redu Južnoafrička Unija i SSSR. U svima tim slučajevima važi ekonomsko pravilo da se u razdeobi robne vrednosti; uže, nove vrednosti ili viška vrednosti može ići u ovom ili onom pravcu, ali nikad preko objektivno datih granica *proizvodnje vrednosti;* ili, kako to duhovito primećuje Marks u *Kapitalu* (treći odeljak II toma), ovakvim ili onakvim rastavljanjem prave linije ne menja se sama ta linija niti zakon njene „proizvodnje", odnosno linearna jednačina prave kao njena matematička interpretacija, egzistencija.

Tu „pravu liniju" u savremenoj ekonomiji proizvodi jedino najamni radnik, — stavljajući u pokret svoju radnu snagu, ispoljavajući materijalno svoj proizvodni rad; odnosno i relativno udruženi radnik ukoliko je njegova proizvodnja materijalnih vrednosti ujedno i proces stvaranja robne vrednosti. Rastavljanje robne vrednosti dolazi post festum,

— u oba ta istorijska slučaja proizvodnje vrednosti. Kao što zbir delova na koje je podeljena neka prava $\overline{AB}$ ne može biti veći ili manji od dužine te prave, tako ni suma delova na koje se raspada robna vrednost ne može biti veća ni manja od apsolutne veličine materijalnog ljudskog rada, rada in abstracto.

Razdeoba robne vrednosti jeste uvek neki specifičan istorijski čin. Isto, uostalom, kao i sama proizvodnja vrednosti, — samo s tom bitnom razlikom što zakoni ove „prave linije" deluju u svima dosadašnjim epohama i formacijama, — od vremena raspada prvobitne ljudske zajednice; dok je rastavljanje, razdeoba, raspoređivanje te ekonomske „linije" nešto u najvišem stepenu specifično društveno određeno i omeđeno istorijskim horizontom ove ili one epohe, odnosno društveno-ekonomske formacije.

Tako stoje stvari s tom društvenom „linijom" i njenom razdeobom, — dok te procese posmatramo u njihovom tako reći idealnom preseku. Čim u analizu uključimo odnose konkurencije na domaćem i, naročito, svetskom tržištu, te se stvari jako komplikuju, te dalja naučna analiza te de facto podeljene, rascepljene ekonomske stvarnosti otkriva različite inverzije i reverzibilnosti ekonomskih odnosa; pa i naoko paradoksnu ekonomsku činjenicu da se *rezultat* tog rastavljanja pojavljuje i kao bitna *pretpostavka* proizvodnje one „linije", to jest da se različiti i u praksi već okoštali oblici dohotka pojavljuju u oblicima iracionalnih cena takozvanih faktora proizvodnje i zato nužno kao konstituensi ili komponujući elementi društvene regulativne cene ili jedinstvene prodajne tržišne cene ove ili one robe.

Ilustracije radi, ukazujemo ovde na već svuda u svetu službeno priznat problem apriornog „zidanja cena" — prostim sabiranjem „cena" onih različitih „faktora proizvodnje" — koji u svetskoj ekonomskoj praksi odavno i uveliko dovodi do poremećaja u relativnim odnosima cena robâ i proizvodnih usluga; a zato — indirektno i zaobilazno — i do velikih poremećaja u novčano-kreditnim odnosima i, u krajnjem rezultatu, u deviznim kursevima.

To „zidanje cena" ne bi imalo smisla niti bi, ekonomski gledano, bilo praktično izvodivo da u domaćoj i inostranim stvarnostima ne deluje tendencija neravnomernog razvitka proizvodnih snaga društvenog rada, to jest prava disperzija strateških pozicija različitih zemalja u svetskom naučno-tehnološkom i ekonomskom razvitku. Ta tendencija spojena s proizvodnjom vrednosti i njenim rastavljanjem nužno uključuje prelivanje rada in abstracto = robne vrednosti (ili samo dohotka) u granicama date ekonomije nacije i u međunarodnim razmerama, — pa se u tom i takvom ekonomskom kontekstu na kraju pokaže ko je „zidao cene" uz relativno tačne proračune normalnog i ekstraprisvajanja te vrednosti, a ko je „veselo i rasipnički živeo na račun buduće proizvodnje" i njene precenjene tržišne realizacije.

Ali naličje tog „zidanja cena" u svetu jeste ono periodičko pogoršanje uslova razmene („terms of trade") za mnoge ekonomski nerazvijene zemlje, pa se s obzirom na tu činjenicu pokazuje da je ono rastavljanje robne vrednosti u stanju da pravu liniju pretvori u krivu; na

primer, u „krivu granične efikasnosti kapitala" koja uključuje i zamašan ekstraprofit dobijen iz inostranstva (kroz različite kanale svetskog ekonomskog procesa, koji danas uključuje i internacionalno kretanje kapitala u različitim oblicima), — u smislu ekonomskog učenja Džona Majnarda Kejnza i sasvim suprotno geometrijskim pravilima. O tome da pri delovanju te ekonomske „krive linije" deblji kraj izvlače one zemlje koje se nalaze ispod nekog svetskog proseka proizvodnosti rada napred smo već nešto rekli.

Ono što za naše društvo ima neposredan značaj jeste neporeciva činjenica da su i mnoga naša industrijska i trgovinska preduzeća zaokupljena tom vrstom „zidanja"; da u praksi veoma često pribegavaju onom pretvaranju prave u krivu liniju, — ali se uvek na kraju pokazuje da neko ovima svojim radom — delom stvorene robne vrednosti mora da isplati njihov „ekstradohodak" ili rentu ili da im izravna, nadoknadi gubitke takozvanim reeskontom, dinarskom ili deviznom „stimulacijom", kada tim „zidanjem" nisu uspele u svojim ekonomskim transakcijama s inostranstvom.

Marksovo naučno otkriće i objašnjenje složenog i protivurečnog sistema proizvodnje vrednosti i procesa rastavljanja robne vrednosti „čini epohu u istoriji razvitka čovečanstva". U tom Marksovom „periodnom sistemu elemenata" precizno su određena mesta različitim iracionalnim vrednosnim odnosima i oblicima, kao i njihove funkcije u službi istorijskih odnosa najamnog rada i kapitala. Ne dovodeći u pitanje sam taj sistem niti ranije utvrđen poredak njegovih različitih i brojnih elemenata, danas je moguće u njemu odrediti i specifičan ekonomski položaj države i nacionalnog odnosa i, posebno, ekonomski položaj relativno udruženog rada s njemu primerenim ekonomskim odnosima i oblicima. Ali ono što ta otkrića i taj teorijski sistem nisu u stanju da otklone jeste *predmetni privid* ekonomskih odnosa i njihov protivurečni otuđeni društveni karakter, to jest „prozaično realna mistifikacija" ili fetišizam i tajanstvenost njihove fenomenologije. Ne ukidaju, dakle, te odnose i oblike; ali — udruženi s dijalektikom — unose u „pozitivno razumevanje postojećeg stanja" i „razumevanje njegove *negacije*, njegove nužne propasti; jer svaki postali oblik shvata u toku kretanja, dakle, i po njegovoj prolaznoj strani..."[5]

Zato se naposletku mora da postavi i sledeće pitanje: da li se u ekonomskim (robnim) oblicima relativno udruženog rada sadrže u klici i elementi njihove negacije, izumiranja? Iako pitanje s obzirom na stvarnu nerazvijenost tog specifičnog istorijskog oblika robne proizvodnje može da izgleda preuranjeno, ono se već danas može i mora postaviti. Slično kao što se u praksi i teoriji već postavlja pitanje o izumiranju države, klase ili nacije, nacionalnog odnosa. Jer, verujemo, verodostojnim postavljanjem pitanja o postepenom izumiranju robnog oblika socijalističke proizvodnje bile bi jednom zasvagda otklonjene neke stare dileme, doktrinarni sporovi i ambivalencije u smislu onog čas „prihvatanja", a čas „mic po mic" napuštanja logike robne proizvodnje i tržišta kao njenog momenta kretanja.

[5] Uporedi: K. Marks, Pogovor drugom izdanju *Kapitala*.

MINULI RAD KAO REZULTAT RASTAVLJANJA ROBNE VREDNOSTI

Jedan od glavnih rezultata rastavljanja robne vrednosti jeste i minuli rad. Njegova prerušenost u kapital, to jest u robnu vrednost koja perenira i u oblasti konkurencije se predstavlja kao neki „automatski fetiš“ koji teži da eskontuje — unapred prisvoji sav višak rada što će ga ljudski rod proizvesti u svima budućim epohama, isključiv je rezultat onog rastavljanja robne vrednosti na istorijskoj podlozi najamnog rada i kapitala. Njegovo održanje apsolutno zavisi od stvaralačkog dodira sa živim (tečnim) ljudskim radom u njegovom konkretnom — korisnom određenju, a njegov porast od one apstraktne dimenzije proizvodnog rada i od specifičnog načina rastavljanja novostvorene vrednosti.

U sistemu proizvodnje vrednosti relativno udruženog rada minuli rad je isto tako rezultat raspadanja robne vrednosti; ali naročite vrste tog raspadanja. Kada ga posmatramo u društvenim razmerama i sa njegove istorijske strane; dakle, u kretanju, onda je on delom „nasleđen“ iz ranijeg, kapitalističkog društva u Jugoslaviji, to jest nagomilani neplaćeni radnikov rad, a u najpretežnijem svom delu nagomilani višak rada što su ga naši radnici samostalno — planski ili uz posredovanje države izdvojili i materijalizovali u obliku društvenih sredstava za proizvodnju (Sp) i strateških društvenih rezervi u inostranom konvertibilnom novcu. Sámo održanje minulog rada pod naturalnim oblikom Sp takođe zavisi od konkretne proizvodne umešnosti radnika; naravno, i od načina na koji se vrši amortizacija njihovog stalnog (fiksnog) dela; koji način mora da uvaži — pored fizičkih — i takozvane moralne — ekonomske granice proizvodne funkcije oruđa rada. Prenisko i kruto postavljene stope amortizacije direktno ugrožavaju održanje minulog rada ili vrednosti najpretežnijeg dela Sp i samo privremeno i *prividno* povećavaju bruto i neto dohodak.[6]

---

[6] Iako se s obzirom na svrhu i okvire ovog članka ne možemo upuštati u ceo niz inače veoma ozbiljnih „detalja“, recimo samo to da gotovo svako naše relativno uspešno preduzeće insistira na višim stopama amortizacije, to jest skraćivanju veka u kojem ima da ekonomski istraje proizvodno primenjena tehnika i tehnologija, dok država i nerentabilna preduzeća postupaju upravo suprotno. U ovom poslednjem slučaju radi se o „raubovanju“, „jedenju“, eroziji „društvenog kapitala“, što se kad-tad mora da „plati s kamatama“. Na primer, danas — u jeku energetske krize, kada su se na buran i preteći način ispoljile, pored ostalog, i sledeće činjenice: (1) raniji dugi izostanak *relativne hiperprodukcije* oruđa rada (generatora, gasnih turbina, prenosne mreže itd.), to jest stvaranja dovoljnih rezervi u kapacitetima takozvanih vršnih elektrana, (2) nerealno nisko postavljene stope amortizacije u strukturi cene električne energije i (3) (što je već delimično supsumirano pod (2)), prenisko utvrđene cene uglja koje su ugljenokope i termoelektrane delimično izbacile iz procesa proizvodnje. Postojeća energetska kriza i raniji neporecivo ambivalentan odnos društvene zajednice prema problemu funkcionisanja takozvanog velikog i jedinstvenog sistema u toj krajnje važnoj oblasti društvene materijalne proizvodnje inspiracija su i važna ilustracija u raspravi nekih kardinalnih pitanja našeg ekonomskog sistema. Ali o tome nešto kasnije ili u drugoj prilici.

Da li se minuli rad i u našem sistemu (ponekad i ponegde) preodeva u kapital, to jest ima sasvim realnu pretenziju da prisvoji, ispumpa višak rada iz ovog ili onog industrijskog preduzeća, odnosno OOUR u njegovom okviru, nipošto ne zavisi od robnog karaktera socijalističke proizvodnje, već od diferencija u tehničko-tehnološkim sastavima i specifičnih društvenih uslova pod kojima se ona vrši. Robno-novčani oblik tog ispumpavanja viška rada može jedino da pospeši to ispumpavanje i dâ mu izgled neke dublje zasnovanosti i uglađenosti. Suština je, međutim, uvek bila i ostala u još sasvim praktički nesavladanoj razdvojenosti rada i svojine na Sp, odnosno društvenom minulom radu. Sve dotle dok država i različite paradržavne, nacionalno-tehnobirokratske ili tehnomenadžerske strukture budu imale pretežnu vlast ili dominaciju u kontroli (stvarnom uvidu) i praktičkom raspolaganju minulim radom (podrazumevajući pod ovim i današnji tako reći apsolutni monopol države i tih struktura u oblasti finansija; naročito, emisije novca, takozvanog reeskonta, raspolaganja deviznim rezervama, budžetom i vanbudžetskim bilansima), postojaće i ta razdvojenost rada i svojine i minuli rad sa žaokom ili „ukusom" privatnog rada, paraprivatne svojine (državne ili neke druge kolektivno-privatne svojine, — svejedno).

I s obzirom na ovo ovde rečeno, pokazuje se istorijska važnost i dalekosežnost tendencije udruživanja rada; posebno ekonomska uloga i funkcije OOUR, koja — via facti — treba da posluži kao Arhimedova stožerna tačka u procesu rastvaranja, praktičke negacije ultraetatističkih i grupno-svojinskih odnosa i oblika. Ona u praksi treba da onemogući svaku drugu tendenciju reprivatizacije društvenog minulog rada. Stavljamo naročiti naglasak na tu i takvu ulogu i funkcije OOUR iz razloga što se do sada u praksi pokazalo da nije dovoljno samo politički insistirati na „neprikosnovenosti društvene svojine" na Sp — društvenom minulom radu, već je neophodno izvesti niz revolucionarnih prevrata u odnosima proizvodnje i raspodele. I to u *svakoj* ćeliji društvenog privrednog organizma. Jer korenito nov položaj svakog radnika u tim odnosima; njegovo pravo da upravlja društvenim Sp, to jest da samostalno odlučuje i raspolaže društvenim minulim radom i vrši raspored — tržišnim putem realizovanog — novododatog rada (nove vrednosti, bruto ili neto dohotka), treba da izmeni, unapredi te odnose. A unapređenjem tih odnosa on učvršćuje i trajno reprodukuje vlastiti ekonomski položaj, to jest postaje aktivni učesnik u tom procesu udruživanja. Ne može se, naime, upravljati i biti relativno sve slobodniji bilo samo posredstvom tržišta, delovanjem ekonomskih zakona ili, tome nasuprot, samo posredovanjem društva, — društvene zajednice, nacije ili države. To se upravljanje i ta revolucionarna sloboda mora ispoljavati i potvrđivati u neposrednoj društvenoj praksi samoupravljanja i u svakom konkretnom individualnom činu. Tek se u toj „povratnoj sprezi", „interakciji", uzajamnom delovanju i podsticanju različitih nosilaca odnosâ samoupravljanja ostvaruje oslobađanje rada i čoveka, — zbiljska „republika rada" s prevladanim antagonizmom između intelektualnog i manuelnog rada, kao i ravnomeran raspored obaveze proizvodnog rada na sve aktivne — za to sposobne članove društva. Ne sme se nikad zaboraviti da oslobađanje

rada ne znači samo poboljšanje materijalnog i ekonomskog položaja radničke klase; ne, dakle, ni neko njeno trajno vezivanje za različite proizvodne funkcije u društvu, već i razdeobu tih funkcija na sve članove društva, — što se pokazuje kao jedan od neizostavnih uslova ukidanja klasne podele i same te klase koja prirodno teži takvom istorijskom cilju da i sebe kao klasu ukine. Naravno, sve su to poznate stare istine naučnog socijalizma. Međutim, ono što je i danas za mnoge individuume i narode ostalo tajna jesu praktički putevi i metodi da se dospe do tih jako udaljenih ciljeva.

Rastavljanje robne vrednosti u funkciji relativno udruženog rada mora da uvaži sledeće bitne ekonomsko-političke činjenice i pretenzije:

(1) Održavanje i srazmeran porast minulog rada u različitim njegovim egzistencijalnim i funkcionalnim oblicima.

(2) Normalnu reprodukciju radne snage; a to znači i ekonomsku reprodukciju onog dela ukupnog „predujmljenog" društvenog minulog rada u *novčanom* obliku koji samoupravno društvo stavlja na raspolaganje svakoj datoj OOUR ili reproduktivnom preduzeću, — bilo u obliku takozvanog primarnog novca ili kredita, kreditnog novca, koji u radnikovoj ruci predstavlja njegov anticipirani lični dohodak, takođe u novčanom obliku. Svaki proizvodni radnik na taj način dolazi redovno do potrebnih životnih namirnica i usluga, — pa bilo da se uvoze iz inostranstva ili pribavljaju posredstvom prometa iz robnog proizvoda granâ velikog odeljka II društvene proizvodnje. Novac u tim transakcijama igra dvostruku ulogu: novčani je oblik najpretežnijeg dela radnikovog ličnog dohotka i sastavni deo „opticajnog" dela društvenog minulog rada koji mora uzeti one novčane oblike.

(3) Osim onog dela novostvorene vrednosti koji se kao akumulacija ima da pridruži proizvodno fungirajućem minulom radu, ili da služi kao rezerva (u naturalnom i novčanom obliku), sav ostatak novostvorene vrednosti (neto dohotka) ima da se rasporedi tako da svaki uposleni radnik u ukupnom računu prisvoji lični dohodak pro rata svom individualnom doprinosu zajednički stvorenom i realizovanom dohotku, dok preostali deo on kao „udruženi radnik" relativno samostalno raspoređuje na doprinose različitim društvenim fondovima i iz njega državi plaća razne poreze.

(4) Izgrađivanje „normalnih" merila u onom rastavljanju, to jest obrazovanje različitih regulativnih proseka (prosečne lične zarade ili dohotka, prosečne stope amortizacije, akumulacije; u ovoj poslednjoj i neke prosečne kamate na pozajmljeni minuli rad, „cene" države, to jest normalne stope poreza i slično) ima za osnovnu svrhu: (a) da ono „zidanje cena" bude svedeno u izvesne realne ekonomske granice; naravno, i društvenim dogovorom utvrđene, pravno-politički regulisane, i (b) da se pomoću tako stvorenih merila utvrdi „ekstradohodak" ili renta, radi njihovog posebnog društvenog tretmana. (Ovde ostavljamo po strani pitanje ko, na koji način i u kom obimu treba da prisvoji taj „ekstradohodak". Očigledno je, međutim, da nacionalni odnos; u nas tendencija „republičke ekonomije" uspostavlja vlastitu pretenziju na sve veći deo

„ekstradohotka", kao i da mnoga uspešna — tehničko-tehnološki natprosečno razvijena — preduzeća učestvuju i u konačnom prisvajanju jednog njegovog dela.)

(5) Takvo raspoređivanje robne vrednosti trebalo bi da spreči ili bar u najvišem stepenu osujeti da pasiva rada proizvođača u OOUR-ima A, B, C... dobije oblik superaktive proizvođača u OOUR-ima X, Y, Z... ili, što je još gori slučaj, uzme oblik „superdohotka" ili profita neproizvođačkih OOUR-a x, y, z... u prometnoj sferi, — preko zbira onih „normalnih" merila koja u toj oblasti na specifičan način važe. Drukčije rečeno, ta pretenzija zaseca u sam koren onog „odnosa kapitala" koji je prirodno srastao s preostalim elementima monopola u raspolaganju društvenim minulim radom; pored ostalog, i s činjenicom eksploatacije kreditnog sistema od strane osamostaljenih bankarskih organizacija ili finansijskih centara (uključujući tu i takozvane reeksportere i ostala velika trgovinska preduzeća koja se bave i poslovima kreditiranja, deviznim i drugim prometnim transakcijama).

(6) Rastavijanje robne vrednosti podrazumeva neku indirektnu vezu sa svetskim regulativnim prosecima; kretanjem svetskih cena, kamatama na važnijim tržištima „investicionog novca", menama u svetskom industrijskom ciklusu, inverzijama kreditnog u monetarni sistem i slično. To znači da ni relativno udruženi rad ne može izbeći određene analogije i relativnu supsumciju vlastitih ekonomskih oblika pod svetske. Naročito s obzirom na činjenice da s jednom trećinom našeg društvenog proizvoda izlazimo danas na inostrana tržišta, da je ukupna zaduženost naše privrede — zemlje u inostranstvu nešto oko 3,5 milijardi dolara, da stopa privrednog rasta; naročito kretanje izvoza, u određenoj meri zavisi od svetske tržišne konjunkture i kretanja stopa privrednog rasta u zemljama najvažnijim spoljnotrgovinskim partnerima, da uvoz sirovina i ostalog reprodukcionog materijala već iznosi dve trećine od ukupnog robnog uvoza, da je u inostranim preduzećima zaposleno oko milion naših radnika (od kojih bi mnogi — prema anketama sindikata — za upola manju zaradu radili u domaćim preduzećima), da stalno raste izvoz kompletnih industrijskih postrojenja i opreme na kredit (i obrnuto) itd.

(7) Rastavljanje robnog proizvoda OOUR-a znači, mutatis mutandis, da je i celokupni društveni proizvod rastavljen. Takozvani deobni bilansi u okvirima reproduktivnog preduzeća ili složene organizacije udruženog rada službeno su priznanje te rastavljenosti robnog proizvoda. Celokupni proizvod „udruženog radnika" još je samo statistička veličina i zato samo po tendenciji društven proizvod. Ni taj proizvod ne može u stvarnosti izbeći sudbinu onog rastavljanja. On se cepa već i zbog egzistencije takozvanog nacionalnog odnosa i osamostaljivanja komunalnih zajednica, — s obzirom na njihove specifične pretenzije na rentu, odnosno na deo radnikovog viška rada.

(8) Podela viška rada na dohotke i akumulaciju znači stavljanje u kretanje dela tečnog društvenog bogatstva koji treba da proizvodno funkcioniše pod naturalnim oblicima Sp. To iziskuje određenu masu *živog* rada. Ta je masa uvek data *tehnološki*. Tu tehnološki zahtevanu masu tečnog rada može da dâ ovaj ili onaj broj radnika, — što zavisi

od intenzivne i ekstenzivne veličine rada, prisustva uravnilovke ili — nasuprot ovoj — nekih razvijenih oblika raspodele prema radu; a, zatim, i od uporednog položaja date grane, odnosno preduzeća ili OOUR itd. Donja granica bruto ličnog dohotka mora da bude relativno neelastična i tako reći neprikosnovena. Jer ona izražava tendenciju „udruženog radnika" da uvek pod normalnim uslovima reprodukuje svoju radnu snagu, dok u pogledu njegove gornje granice treba da važe pravila društvenih dogovora, to jest stvarna tendencija raspodele prema radu.[7]

(9) Ne postoji neki unapred utvrđen „fond rada" iz kojeg se isplaćuju individualne lične zarade (lični dohoci) uposlenima. Ono što postoji ili treba da postoji jeste deo proizvodno angažovanog društvenog minulog rada (ili samo novčana pretenzija na taj rad) u visini anticipiranih normalnih nominalnih zarada koji treba da bude u celosti reprodukovan i preko čije visine praktički nastaje proizvodnja viška rada ili viška vrednosti; koji isto tako, kao i ukupni robni proizvod, pripada „udruženom radniku" (bar po definiciji; odnosno samo tendencijski, i uvek tamo i utoliko gde već postoji relativno razvijen sistem odnosa samoupravljanja, relativna ekonomska samostalnost OOUR-a, to jest gde de facto deluje proizvodnja vrednosti i postoji neki zadovoljavajući stepen rentabiliteta proizvodnje). Pomenuti „fond rada" ili neki post festum (statističkim putem) utvrđen obim ličnih dohodaka nije niti može da bude neka društvena međa za individualno prisvajanje. Isto tako, tu granicu ne može da povuče ni neko statističko zbrajanje tržišnim putem realizovanih dohodaka i stvarno isplaćenih ličnih zarada, da bi se deljenjem ove poslednje sume s brojem takozvanih uslovno nekvalifikovanih ili „uslovno kvalifikovanih" radnika (do kojih se kategorija došlo proizvoljnim svođenjem složenog na prosti rad) postavila tvrdnja o, navodno, potpunoj saglasnosti tako dobijenih koeficijenata i statističkih proseka (i „normalnih" odstupanja od tih proseka) s „objektivnim ekonomskim zakonima socijalističke robne proizvodnje". I u pogledu ovog čudnog postupka „misaonog odražavanja" stvarnosti važi Marksova ironična primedba na račun pomenutog „fonda rada": „Mora se priznati da je ovaj postupak osobito oštrouman."

(10) Kretanje nominalnih ličnih zarada, to jest faktičko prisvajanje ličnih dohodaka iznad one njihove anticipirane kvote u strukturi proizvodno angažovanog društvenog minulog rada („društvenog kapitala") ne ugrožava akumulaciju, to jest proširenu reprodukciju, niti doprinosi inflaciji „troškova" i prodajnih cena; ukoliko se, naravno, u svakom datom slučaju zaista radi o *proizvodnji vrednosti* i racionalnoj primeni nove tehnologije i znanjâ, to jest o nekom većem napretku „materijalnih pokretnih sila" socijalističke proizvodnje.

---

[7] U nekim našim relativno visoko rentabilnim industrijama već se postiglo to da inače neizbežne diferencije u takozvanim organskim sastavima ne utiču ili bar ne utiču u nekoj većoj meri na prisvajanje prema radu. Te se tehničko-tehnološke diferencije (koje u praksi mogu biti veoma velike) unapred eliminišu, kao što se u matematičkom postupku obračunavanja postojanih i promenljivih veličina one prve uvek svode na nulu.

U takvom kretanju može se postići čvršća veza između vrednosti robnog proizvoda („apsolutnog proizvoda rada") date OOUR i nominalnih ličnih dohodaka, — u smislu prisvajanja prema radu. Isto tako, i veća energija i brzina rastenja materijalne proizvodnje i pri padajućoj stopi društvene akumulacije. Tek u tom i takvom društvenom kontekstu otpao bi onaj često istican prigovor o ugroženosti akumulacije — proširene reprodukcije koja, navodno, dolazi sa te strane.

Ni kapitalizam laissez faire epohe nije poznavao tu vrstu „ugroženosti". Jer uporedo s tendencijski padajućom stopom akumulacije — a uz porast njene mase i tehničkog sastava kapitala — „smanjivanje neplaćenog rada nimalo ne smeta širenje kapitalove vladavine. Naprotiv, ovo kretanje privikava radnika da u bogaćenju svoga gazde gleda sav svoj spas"[8].

U kapitalizmu s takozvanom tehnostrukturom cela ta stvar s akumulacijom data je na daleko višoj potenciji. Naročito kada je napredak „tehnostrukture" spojen s internacionalnim kretanjem kapitala. Visoko koncentrisani i — posredstvom kredita — centralizovani (udruženi) kapitali podnose relativno lakše smanjenje ppf' — jer u povećanoj masi profita; mutatis mutandis, i u porastu mase akumulacije, imaju više nego kompenzaciju za pad ppf'. Bitno je da rastuća cena rada (najamnina) u slučaju „tehnostrukture" izražava rast intenzivne veličine i složenosti rada, kao i činjenicu stalnog porasta proizvodnosti rada koji se ekonomski realizuje u različitim oblicima tehnološke rente ili ekstraprofita. Otuda se u takozvanim multinacionalnim korporacijama (koncernima) ukršta delovanje te i tako pokretane cene rada (najamnine) i relativno neelastične najamnine u funkciji datog „nacionalnog odnosa". Tako danas multinacionalni koncerni raspolažu ne samo novom tehnologijom, „društveno kombinovanim i naučno uređenim procesima proizvodnje", već i moćnim ekonomskim oružjem kojim ozbiljno uzdrmavaju same temelje postojećeg svetskog ekonomskog i novčano-kreditnog poretka. Svojom velikom „monetarnom ćuskijom" uzdrmavaju intervalutarne kurseve u svetu, a svojim natprosečnim cenama rada provociraju opšte lančane reakcije u smislu promena u datoj nacionalnoj stopi najamnine, odnosno smanjenja opšte stope viška vrednosti. Ta se kretanja izražavaju u takozvanoj distorziji svetskih cena, to jest u onim opštim naporima u svetu da se „prava linija" proizvodnje vrednosti pretvori u neku „krivu" svetske regulativne cene, — pri čijem bi delovanju različiti ekstraprofiti razvijenih zemalja bili isplaćivani iz nacionalnog viška rada nerazvijenih. Pri delovanju te „krive" i savremenog svetskog novca može da egzistira i fenomen „stagflacije", to jest opšti porast cena usled porasta „troškova proizvodnje" i kad tražnja za proizvodima i uslugama osetno pada. (To se „čudo" i zbilo 1970—71. u najrazvijenijim zemljama na Zapadu.)

(11) Relativno udruženi rad biće još dugo suočen s istorijskom neminovnošću supsumcije svojih ekonomskih oblika, to jest s uvažavanjem svetskih ekonomskih zakona i tendencija. Njegova „ekonomska inferior-

[8] K. Marks, *Kapital*, I, str. 515.

nost“ ogleda se ne u samoj toj supsumciji, nego u činjenici da u poređenju s kapitalizmom još nije u stanju da utisne vlastiti društveni pečat svetskom tržištu, svetskim ekonomskim oblicima i tendencijama. Ta njegova „inferiornost“ trajaće sve dotle dok se ne izvrši neki stvarni preokret na tom planu, posle čega će krivulja onih specifično kapitalističkih ili državno-kapitalističkih elemenata u funkcionalizaciji svetske proizvodnje vrednosti imati izrazito nizlazni trend. A tada će već — uz bitno izmenjen svetski raspored proizvodnih snaga i tečnog društvenog bogatstva — i sama robna proizvodnja biti u procesu izumiranja, definitivne negacije.

(12) U našem privrednom sistemu uopšte i posebno u takozvanim međurepubličkim ili međunacionalnim ekonomskim odnosima involviran je „ekstradohodak“ (renta) u različitim više ili manje prikrivenim oblicima, — otuđenim od „unutrašnje fiziologije“ ili temeljnog ekonomskog oblika tog sistema odnosâ datog u onom njegovom još nedovoljno razvijenom „jedinstvenom polju“ — proizvodnji vrednosti i tendenciji prisvajanja (raspodele) prema radu. Naravno, date su i različite pretenzije i sasvim realni načini da se „ulovi“, realno prisvoji taj „ekstradohodak“, renta.

Dalji pozitivni razvitak tog „jedinstvenog polja“, evolucija osnovnih odnosa sistema, neće isključivati ili poništavati različite republičke i pokrajinske pretenzije na „ekstradohodak“ (na primer, na tehnološku i zemljišnu rentu u takozvanim velikim i složenim sistemima u oblasti „infrastrukture“ — tim opštim pretpostavkama društvenog rada), ali će zahtevati da se te pretenzije i načini izjednače po svom osnovnom društvenom kvalitetu. To podrazumeva jednaku primenu nekog verodostojnog i opšteprihvatljivog prosečnog merila u raspodeli novostvorene vrednosti („dohotka“), odnosno njenih u proseku datih sastavnih delova, i funkcionisanje veoma složenog sistema uzajamnih kompenzacija s obzirom na stvarnu egzistenciju takozvanih kompenzacionih razloga u tom i takvom sistemu.

Priznanje različitih republičkih interesa; na primer, u turizmu, ekstraktivnoj industriji, izvesnim vitalnim granama poljoprivrede i metaloprerađivačke industrije, energetici, saobraćaju itd., — s obzirom na različitu relativnu zastupljenost tih grana u strukturi datih „republičkih ekonomija“, nije smrtni greh niti neka originalnost našeg ekonomskog sistema. To je samo uvod u meritorno političko postavljanje i razrešavanje tog kompleksnog pitanja, što, volens-nolens, mora da uvaži relativno trajnu egzistenciju tih interesa i ono „jedinstveno polje“ koje ih jedino i može dovesti u stanje međusobne povezanosti, dublje ekonomske zasnovanosti i društvene svrsishodnosti.

I u rešavanju ovog kompleksnog problema postoji druga strana alternative. Ona za naše društvo nije, na žalost, samo potencijalna ili apstraktna mogućnost, koja se može lako izbeći, preduprediti. Ta alternativa je ultraetatističko ili „nadnacionalno“ rešavanje međunacionalnih (međurepubličkih) sporova, što u praksi uvek znači prenaglašenu ekonomsku ulogu i moć države, odnosno političke birokratije, i, naravno, praktičku dominaciju ove ili one nacije.

Ostaje, međutim, nerazjašnjeno pitanje *upotrebe* onog „ekstradohotka", rente ili „lažne socijalne vrednosti". Već prema opštim ekonomskim prilikama u svakoj datoj republici, odnosno pokrajini, jedan njegov deo ušao bi u proces obrazovanja ličnih dohodaka, drugi (i možda najpretežniji) služiće za obrazovanje društvenih rezervi i akumulacije (radi proširenja proizvodnje u „infrastrukturnim" granama), dok bi se iz preostalog dela finansirao ubrzaniji razvitak nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo.[9]

(13) U datom ekonomskom sistemu OOUR deluje, ili tek treba da deluje, i kao „istorijski određen ekonomski oblik". Posredstvom OOUR-a „udruženi radnik" raspolaže svojim viškom rada (viškom vrednosti) na način koji uključuje važnu posredničku ulogu „dohotka", to jest različitih izvedenih vrednosnih (ekonomskih) oblika i odnosa koji učestvuju u procesu raspadanja, razdeobe njegovog „apsolutnog proizvoda". U poređenju s kapitalizmom taj neizbežni suvišni rad isto tako „mora prvo da prođe kroz stadij u kome se ispoljava kao *dohodak*" (K. Marks); dakle, sasvim suprotno različitim oblicima naturalne proizvodnje gde je taj rad „neposredno upravljen na proizvodnju sredstava za proizvodnju" (K. Marks), — dok se razlika kod toga pokazuje u tome što taj suvišak rada ne prisvaja neradnik (kapitalista), nego onaj koji ga sam stvara, to jest proizvodni radnik kao tendencijski udruženi radnik.

Stvaranje novih reproduktivnih preduzeća, ili pogona u već postojećim, iziskuje i u nas prethodno obrazovanje akumulacije u novčanom obliku, to jest važnu, neizostavnu posredničku ulogu novca i kredita u procesu proširene društvene reprodukcije. Pretvaranje onog viška rada u nove elemente Sp mora, dakle, da prođe kroz te nužne ekonomske međufaze. Samo što taj proces — za razliku od onog u kapitalizmu — ne bi trebalo da dovede do pogrešnog privida i „pogrešnog shvatanja da sva vrednost robâ potiče iz nekog dohotka" (K. Marks). Taj quid pro quo bitno je karakterističan za kapitalizam u kojem izgleda da „svaki nov kapital potiče iz profita, rente ili drugih oblika dohotka". U našem sistemu, tome nasuprot, trebalo bi konačno da se pokaže da jedino *dodajni rad* — „koji se uvek predstavlja u obliku dohotka" i različitih njegovih delova, potkategorija — ne služi održanju, odnosno reprodukciji mrtvog (minulog) rada sadržanog u Sp, nego — ukoliko se ne utroši sav kao lični dohodak, plate neproizvodnih radnika, državni budžet i slično — služi stvaranju novih proizvodnih kapaciteta, pokretnih sila društvenog proizvodnog rada.

---

[9] Ukoliko bi konkretni računi — bilansi pokazivali nedovoljnost tog izvora za ovu poslednju značajnu svrhu, moglo bi se — kao i do sad — pribeći obaveznom oročavanju i dela takozvanog normalnog ili prosečnog dohotka (koji u relacijama sistema vrši funkciju viška rada ili akumulacije), — i to pro rata njegovoj veličini i samo do granice do koje se ne ugrožava proces akumulacije u relativno razvijenim republikama, odnosno razvijenim regionima; a to znači — do ekonomske granice do koje se ne bi ugrozio sam taj izvor za finansiranje nerazvijenih.

Opšti rezultat dosadašnjeg toka analize može se ovako formulisati. I proizvodnja vrednosti relativno udruženog rada poznaje rastavljanje robne vrednosti i specifičnu posredničku ulogu izvedenih — iracionalnih ekonomskih odnosa i oblika. Isto tako, i neko stvarno razlikovanje temeljnog ekonomskog oblika (u kojem se vrši spajanje rada i svojine) od oblika koji izviru iz čisto prometnih momenata i funkcija i tehničkih kretanja svojstvenih novcu kao „prometnom medijumu" i tečno otuđivom obliku društvenog bogatstva.

Taj u praksi dati konkretni istorijski oblik robne proizvodnje razvija se uporedo s pozitivnim napretkom u procesu udruživanja rada. U prvom redu uporedo s revolucionisanjem njegovog temeljnog ekonomskog oblika; u nas — osnovne organizacije udruženog rada.

Sprega socijalizma s robnom proizvodnjom temelji se na specifičnim društveno merodavnim pretpostavkama i istorijskim pretenzijama relativno udruženog rada. Protivurečnosti socijalizma, uključujući i neravnomerni razvitak njegovih pokretnih proizvodnih sila, najdublji su društveni raison d'être te sprege, velikog socijalnog pronalaska epohe prelaza od kapitalizma ka slobodnom udruženju rada.

Rastavljanje robne vrednosti, delimična i uslovna supsumcija izvedenih ekonomskih oblika pod svetske ekonomske zakone i oblike kretanja i takozvane kalkulativne kategorije primerene ceni koštanja i regulativnoj društvenoj ceni (anticipirane stope amortizacije i akumulacije, specifična „cena rada" kao „oportunitetni trošak" ili „parametar dohotka" itd.) nisu neka „spoljašnja" ograničenja savremenog socijalizma, već nužni ekonomski momenti u kretanju njegove proizvodnje (reprodukcije) i najsigurnija brana — odbrambeni mehanizam da se ne zapadne u permanentnu krizu skupe i nedovoljne proizvodnje.

Pošto u tom specifičnom sistemu robne proizvodnje ne egzistira „samooplođujuća vrednost" — privatni kapital niti radna snaga kao roba naročite vrste, to — zajedno s klasnim antagonizmima — iščezavaju i ranija antagonistička kretanja različitih delova na koje se raspada robna vrednost. „Udruženi radnik" posredstvom svoje OOUR ili reproduktivnog preduzeća „drži" sada u relativnoj ravnoteži te delove — ekonomske kategorije na koje se rastvara njegova robna vrednost, to jest relativno samostalno utvrđuje njihove kvote i odlučuje o njihovim namenama, upotrebama.

Tek sa istorijske pozicije relativno udruženog rada može da se shvati pravi smisao one poznate Marksove sentence — „šifrovane" poruke da *razotuđenje rada prevaljuje isti put kao i sámo otuđenje rada.*

Vučina Vasović

SMISAO I ZNAČAJ IZBORA

Političko regrutovanje je, bez sumnje, jedna od osnovnih i najznačajnijih funkcija svakog društvenog i političkog sistema. Štaviše, ne mali broj autora smatra da je političko regrutovanje — ili, kako ga često nazivaju, obnavljanje političkog personala, odnosno „izbor onih koji vladaju“ (uz metod kojim se vlast vrši) — „suština politike“[1], odnosno osnovni ključ za klasifikaciju političkih sistema. To je razlog što problem političke regrutacije nije ostao van osnovnih tokova političke misli niti van najužeg interesa političke elite.

Opšti razvoj društva i razvoj tehnologije poslednjih nekoliko decenija učinili su ovo pitanje naročito aktuelnim. A socijalizam ima i svoje specifične razloge da ga učini još aktuelnijim. Naime, socijalističko, posebno samoupravno socijalističko društvo u mirnijoj i razvijenijoj fazi svog razvoja nalazi se pred zadatkom da na nešto jasniji, a možda i noviji ili drukčiji način odredi svoj odnos prema ovoj funkciji.

Bilo bi suviše pretenciozno da se u okviru ovako ograničenog prostora ulazi u brojne aspekte složenog fenomena političke regrutacije. Zato će naše pretenzije i polje posmatranja biti višestruko ograničeni: prvo, posmatraćemo samo jedan vid političke regrutacije, i to onaj koji je vezan za izbore i izborni sistem; drugo, raspravljaćemo uglavnom neke teorijske aspekte opšteg odnosa izbora i demokratije, posebno samoupravne demokratije, kao i uticaj ovakvog ili onakvog konkretnog izbornog sistema na funkcionisanje ovakvog ili onakvog konkretnog sistema demokratije i obrnuto; treće, sve to ćemo izlagati više u vidu hipoteza nego nekih čvrstih stavova. Želja da se bar ukaže na potrebu dalje obrade ovih aspekata motivisana je, prvo, uverenjem da tim pitanjima u dosadašnjem razvoju socijalističke, posebno samoupravne demokratije nije poklanjano uvek dovoljno pažnje i, drugo, uverenjem da se bez odgovarajućeg i jasnijeg opšteg odnosa samoupravnog društva prema izborima teško može dalje razvijati samoupravna demokratija.

Tendencija da se izbori svedu samo na instrumentalni privesak ili periferni deo političkog sistema, koji se uvek iznova modelira zavisno od odnosa političkih snaga, može da ima višestruko negativne posledice

---

[1] R. Aron, *Democracy and Totalitarism,* London, 1965, str. 5.

i za razvoj društva i za razvoj demokratije. Ovo naročito važi za mlađa, dinamičnija i mobilnija društva, i to utoliko više ukoliko su sklona i eksperimentisanju. I obrnuto: pod određenim uslovima i pretpostavkama izborni sistem može biti relativno samostalna politička snaga i značajna poluga razvoja ili faktor stabilnosti u pozitivnom smislu. Da bi bio ovo drugo, izborni sistem se mora koncipirati na nešto duži rok i osloniti na određene političko-filozofske, ekonomske, sociološke, antropološke, etičke i psihološke pretpostavke i pozicije. Bez ovih širih premisa, vizija i projekcija o razvoju društva, čoveka i demokratije teško je graditi izborni sistem koji bi odgovarao samoupravnoj organizaciji društva, kao što je bez toga teško graditi i to samo društvo.

Isto tako, teško je zamisliti konstituisanje jednog demokratskog i relativno samostalnog izbornog sistema bez poznavanja i uvažavanja šireg istorijsko-komparativnog iskustva. Ovo iskustvo, naravno, uz druge pozicije i pretpostavke, pomaže da se uoči inkompatibilnost ili komplementarnost određenih principa ili elemenata i da se što je moguće objektivnije izmeri njihova vrednost. Ignorisanje ili zanemarivanje ovog iskustva često se plaća negativnim posledicama koje se očituju u brzopletom uvođenju ili praktikovanju neodgovarajućeg izbornog sistema, u nepotrebnim greškama i lutanjima. Za nedovoljno razvijena društva to predstavlja isuviše velik luksuz i kad nije rizik. Pored toga, istorijska i komparativna praksa pokazuju da je određeni izborni sistem-proces mogao zadovoljavati neku od trenutnih potreba društva ili njegovih vladajućih grupa, s jedne strane, ali da je mogao nanositi štete dugoročnim interesima društva i njegovim osnovnim vrednostima, s druge strane. Isto tako, to iskustvo pokazuje da izborni sistem koji se gradi samo na osnovu nekih projekcija, koji ne vodi dovoljno računa o realnim odnosima, može da bude uzrok mnogih društvenih konvulzija i nestabilnosti. A katkad na izgled nelogični, nekonzistentni, pa i smešni izborni sistemi u praksi pokazuju veliku vitalnost i trajnost.

Zbog svega toga i najnoviji razvoj i promene u ustavnom i političkom sistemu Jugoslavije zahtevaju da se i pitanju izbornog sistema posveti posebna pažnja. Za ovu našu svrhu i ograničene pretenzije čini se da je to lakše učiniti ako se, uz razmatranje funkcije i karaktera izbora u demokratskom i samoupravnom društvu i uz isticanje određenih pretpostavki, principa i hipoteza, podsetimo i na neke osnovne dileme oko izbora, na pro i kontraargumentaciju za ovakav ili onakav tip izbora i uslove u kojima su preovladavali ili pobeđivali jedni ili drugi koncepti izbornog sistema.

OSNOVNE DILEME I KONTROVERZE OKO IZBORA I IZBORNOG SISTEMA

Ako je tačno da političko regrutovanje ima velik značaj za jedan politički sistem, njegovu prirodu i razvoj, tada nije teško shvatiti zašto je to pitanje, kao i svako drugo veliko političko pitanje, poodavno postalo predmet mnogih dilema, rasprava, kontroverzi i konfrontacija —

akademskih i praktično-političkih. Pri tome treba reći da su i ovde, kao i u mnogim drugim oblastima, na izgled visoke teorijske racionalizacije veoma često bile motivisane praktičnim razlozima i trenutnim interesima određenih konkretnih, ne retko i vrlo uskih grupa i da je konačno konstituisanje ovakvog ili onakvog izbornog sistema bilo rezultat samo ovakvog ili onakvog pukog odnosa snaga. Ima slučajeva, naravno, gde je određeni vid smene „političkih preduzimača", odnosno nosilaca političkih funkcija plod dugotrajne i racionalne debate i odlučivanja, iako uz određene konfrontacije i kompromise. Po pravilu, ovakvi oblici političkog regrutovanja pokazuju veću vitalnost. Ovde se, svakako, izuzimaju određeni revolucionarni periodi kada je način konstituisanja vlasti izraz volje pobedničke strane i put da se olakša političko delovanje progresivnih snaga.

Pitanje konstituisanja nosilaca političke vlasti ili političkih funkcija postaje naročito aktuelno prilikom stvaranja novih državnih ili političkih tvorevina (naročito konfederacija i federacija) ili u vreme nacionalnog buđenja i narodnooslobodilačkih pokreta, odnosno raspadanja širih političkih celina i prilikom dubljih promena socijalne stratifikacije ili klasne strukture, koje su u dosadašnjoj socijalnoj istoriji išle redovno sa promenama u osnovnim društvenim, naročito ekonomskim odnosima i tehnologiji, ili, pak, u uslovima šire deprofesionalizacije politike, što je posebno danas karakteristično za naš sistem. Razvoj proizvodnih snaga i nove tehnologije uvek je u određenim periodima dovodio na horizont ekonomskog i društvenog uvažavanja nove društvene slojeve i grupe, koje su odmah zatim tražile i svoju političku legitimaciju i status u skladu sa svojim već stečenim faktičkim položajem ili snagom. Zar već i prve klice britanskog parlamentarizma (još u XIII veku) ne pokazuju da su novoformirane i već ojačale grupe veleposednika bile u stanju da nametnu neka ograničenja kralju čija je vlast do tada izgledala neograničena i u određenom smislu još uvek sankrosanktna? Konstituisanje jednog šireg političkog tela s ovlašćenjima da kontroliše ili učestvuje u kontroli javnih finansija bilo je rezultat tog novog odnosa snaga. Još bolji primer od toga pruža proboj novog sloja mlade buržoazije u politički vrh društva XVIII i XIX veka ili prodor radničke klase u parlament i njegovo povremeno, iako dobrim delom formalno, „zauzimanje" u XX veku. Gotovo svaka od ovih i drugih velikih društvenih i tehnoloških promena ogledala se delimično i u promeni načina konstituisanja i strukture nosilaca vrhovne vlasti i političkih institucija ili bar u težnji da se dotadašnji oblici promene. Nema nikakvih razloga da se ne veruje da će nove društvene i tehnološke promene i u socijalizmu stvarati nove socijalne grupe sa širim društvenim i političkim pretenzijama. A i dosadašnje iskustvo pokazuje da novokonstituisani, nazovimo ga, sloj ili agregat tehnokratije već poodavno kuca na vrata dosadašnjeg manje ili više klasičnog socijalističkog, nazovimo ga, upravljačkog sloja ili agregata i traži ravnopravan status sastavnog dela upravljačke kompozicije.

Sve je to vrlo često izazivalo prirodan otpor dotadašnjeg najužeg prstena političkih upravljača i stvaralo osnov novih političkih konfrontacija. Zato je način stvaranja kanala mobilnosti i obezbeđenja cirku-

lacije upravljača kao procesa koji se nužno izaziva ekonomskim razvojem i tehnološkim promenama i probijanje novih društvenih grupa do uskog postolja upravljanja bilo uvek jedno od osnovnih pitanja i ne retko izazivalo nove društvene sukobe i potrese.

Opšti razvoj društva i stupanje novih socijalnih snaga, naročito radničke klase, na istorijsku pozornicu XIX veka doveli su do proširivanja osnova i okvira političke regrutacije i opštih izbora kao novog načina konstituisanja i strukturisanja političke vlasti i osnova njene legitimnosti.[2] Manje ili više, svakom, bar u razvijenijem svetu, postaje jasno da ovozemaljska vlast i vladaoci nisu nikakvo božje namesništvo na zemlji niti prirodom određeno produženje kraljevske vrste (putem nasleđa krune). Ova nova svest o izvorima i karakteru vlasti bila je, dakle, samo izraz novog odnosa snaga, koji je, opet, sa svoje strane, bio rezultat promena u osnovnim društveno-ekonomskim odnosima. Nizom reformi u XIX veku (što se naročito lepo može pratiti na primeru Engleske 1832, 1867, 1885, 1918. godine) širio se krug ne samo onih koji su upravljali, već i onih koji su mogli učestvovati u njihovom izboru, dok konačno nije obuhvaćeno celo odraslo stanovništvo.

Koncept narodne suverenosti, koji je samo neki vek ranije izgledao najčešće kao utopija ili romantičarski zanos, dobija mogućnost da bude na određen način realizovan, i to iz dva osnovna razloga. Prvo, zbog toga što prvi put u istoriji demokratija ili većina dobija svoj realan socijalni supstrat, svog nosioca i potencijalnog realizatora u licu radničke klase. Drugo, zato što radnička klasa kao na neki način osnovni oblik bar donekle ili latentno politički konstituisanog naroda dobija i svoj realni oblik političke artikulacije u nizu manje ili više organizacionih oblika i naročito putem instituta izbora. Zato su izbori bili u određenom smislu ne samo „najzad pronađeni oblik“ za realizovanje koncepta opšte ili narodne volje za mnoge liberalnije buržoaske mislioce, već i nada za neke socijalistički orijentisane autore da će radnička klasa, s obzirom na svoju brojčanu nadmoćnost, putem njih moći da dođe na vlast ili da će pomoću njih moći da je kontroliše.[3] Tako su, može se reći, XIX vek, a i početak XX veka (u Nemačkoj, odnosno u Pruskoj postojalo je sve do 1919. godine pluralno glasanje prema imovnom stanju koje je faktički lišavalo niže slojeve ravnopravnog predstavljanja) i rad mnogih i građanskih i socijalistički orijentisanih pisaca završili uverenjem da su izbori osnovni način konstituisanja demokratske vlasti i zajedno s predstavničkim telom jedini i dovoljan način življenja demokratije.

---

[2] Ovde se ne želi reći da su izbori kompletan izum XIX veka. Određena vrsta izbora kao načina konstituisanja nekih oblika vlasti postojala je i u antičkoj Grčkoj i u starom Rimu, pa i u nizu drugih kasnijih društava. Ovde se misli na opšte i jednake izbore kao regularan i opšteprihvaćen način konstituisanja organa vlasti.

[3] I sam Marks je iz određenih razloga i u određenom periodu (1852) nešto slično mislio kada je pisao da bi „ostvarivanje opšteg biračkog prava u Engleskoj bilo ... mnogo više socijalistička mera nego sve drugo što se tim imenom krstilo na kontinentu. Njegov neizbežni rezultat ovde jeste politička prevlast radničke klase“.

Ali, kad je ovaj novi vid političke cirkulacije, regrutacije i demokratizacije bio idejno-politički relativno dovršen (sa dobijanjem opšteg i jednakog prava glasa) i kada je ovaj mehanizam-proces počeo da se doživljava u praksi, bile su vidljive i neke njegove druge strane. Uzlazna linija u razvoju demokratije i njeno krunisanje institutom izbora krajem XIX i početkom XX veka nisu bili bez svog naličja. Izbori nisu označavali samo pravolinijski razvoj oblika i kanala artikulisanja narodne volje ili volje većine, već su služili, i u periodu njihovog uvođenja i u kasnijem njihovom funkcionisanju, i kao instrument jednih grupa u borbi protiv drugih grupa ili, pak, kao sredstvo političke manipulacije, pa i jačanja lične vlasti. Kome nije bilo jasno da su neki od nemačkih kraljeva davali pravo glasa jednom delu seljaštva da bi oslabili moć veleposednika ili da je kasnije Bizmark „dao" pravo glasa radničkoj klasi ne zato da otvori kanale za izražavanje njene političke volje i interesa, već da još više učvrsti svoju vlast pozivanjem na podršku najširih masa i iskoristi radničku klasu i socijaliste u borbi protiv liberala.[4] Kasnije iskustvo iz revolucija i postrevolucionarnih perioda pokazuje da su opšti izbori mogli biti nada i zahtev kontrarevolucionarnih snaga ili sumnjivi mehanizam konstituisanja i delovanja političkog vođstva u zemljama koje traže brži izlaz iz siromaštva i opšte zaostalosti. Radikalne reforme i konstituisanje revolucionarnog vođstva u nekim od takvih zemalja ponekad je teško obezbediti putem opšteg konsensusa i opštih izbora. Pored toga, nova politička tehnologija razvila je gotovo do savršenstva sredstva za „produkovanje" ili modeliranje javnog mnenja, pa u određenom smislu i za aranžiranje izbora i izbornih rezultata. A i kad nema svega toga, političko predstavništvo, naročito u licu parlamenta i u poslednje vreme, gubi od svog nekadašnjeg, bar teorijski i idejno postavljenog i priznatog značaja[5], a time i sami izbori. Tako je postalo jasno, prvo, da formalno izabrana elita ne mora biti istovremeno ona koju većina želi; drugo, da, iako je ta elita zaista izabrana, izbori nisu dovoljan garant da obezbede da se kasniji izabranici ponašaju u skladu sa interesima i željom birača, čak ni u skladu sa svojim predizbornim obećanjima; i treće, i kad bi predstavnici zaista bili izabrani od većine i kad bi se ponašali u skladu s njenim zahtevima, nije sigurno koliko oni imaju faktičke vlasti s obzirom na to da se vlast premešta ili je već manje ili više premeštena u uža izvršna tela. Ovo je razotkrilo višestruku prirodu izbora i izazvalo nove skepse u pogledu njihovih mogućnosti.

Tako i samo iskustvo pokazuje da izbori u različitim istorijskim situacijama ne moraju imati isti značaj i da su progresivne snage u raznim periodima imale različit odnos prema njima. Čak ni isti pisci, među njima i mnogi marksisti, nisu imali ista gledanja na izbore u raznim periodima jednog istog društva. Otuda izbori već početkom ovog veka, a i kasnije, postaju predmet oštrih polemika i kontroverzi.

Ovde ćemo pokušati da identifikujemo neka gledišta i da ih radi lakše preglednosti klasifikujemo u nekoliko osnovnih grupa. Čini se da bi se vrlo grubo i uz rizik izvesne simplifikacije sva ta gledišta mogla

[4] E. Eyck, *Bismarck and the German Empire*, London, 1950.

[5] Dr N. Pašić, *Klase i politika*, Beograd, 1968, posebno str. 181—271.

podeliti uglavnom na tri osnovne grupe. Jednu grupu čine ona liberalna gledišta koja u izborima vide visok stepen demokratičnosti jednog sistema i u krajnjoj instanci, manje ili više eksplicitno, identifikuju izbore i demokratiju. Druga grupa shvatanja ili zanemaruje ili potpuno ignoriše njihov značaj za razvoj demokratije i jednog pravednijeg i boljeg društva. Pored ovih, dakako, moguće je naći i ona gledišta koja uviđaju manjkavost već iznetih shvatanja, ali ne uvek sa dovoljno snage da razviju svoju pozitivnu konceptualizaciju izbora.

Danas dominirajuća gledišta građanske političke nauke gotovo bez izuzetka stavljaju znak jednakosti između izbora i demokratije. Demokratija je vladavina naroda putem izbora, doduše, „putem poštenih i slobodnih izbora", kaže Diverže, kao i pre njega Šumpeter, a zajedno s njim ili posle njega Lipset, Dal i mnogi drugi.[6] Ovo gledanje na izbore ima za svoje osnovne političko-filozofske i sociološke premise shvatanja o neophodnosti postojanja podele društva na one koji vladaju i one kojima se vlada. Kategorije države, vlasti, elite ili „lideršipa" su „trajne" društvene kategorije i svi napori da se one uklone ili bitnije transformišu ovim gledištima izgledaju donkihotski. One proističu iz delimično konfliktne prirode društva i akvizitivnosti čoveka i društva. Narod ili masa, odnosno većina ne samo da nije u stanju da neposredno upravlja društvom, nego ni da upravlja u svom interesu na najbolji mogući način. „Narod treba da učestvuje u vlasti samo biranjem svojih predstavnika" jer je nesposoban da donosi odluke koje zahtevaju stručnost.[7] Zato svi napori da se konstituiše demokratski politički sistem moraju računati s vlašću i ograničenošću upravljačkih sposobnosti i mogućnosti naroda. Najviše što narod može, to je da izabere one koji će vladati i da ih uglavnom pretnjom da ih sledeći put možda neće izabrati drži pod svojom kontrolom ili uticajem. Bitna uloga biračkog tela nije u tome da donosi odluke o pojedinim političkim pitanjima, već da odluči koji će od dva ili više konkurirajućih timova potencijalnih vođa donositi odluke.[8]

Naravno, da bi se ova funkcija izbora ostvarila, politički sistem mora biti pluralistički, sa mnoštvom elita i dve ili više partija. Postojanje više elita i partija koje se bore za lojalnost osnovnih delova populacije daje izborima karakter i smisao demokratskog instrumenta i načina na koji većina vrši uticaj na svoje lidere (samim tim što ih može izabrati ili ne izabrati).

---

[6] J. Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Beograd, 1959. — M. Duverger, *Uvod u politiku*, Beograd, 1966. — M. Lipset, *Politički čovek*, Beograd, 1969. — R. Dahl, *Preface to Democratic Theory*, Chicago, 1961. — A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York, 1957. — H. Mayo, *An Introduction to Democratic Theory*, New York, 1960.

[7] Baron De Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, New York, 1949. — „Osnova cele demokratije je da ljudi imaju pravo da glasaju" (W. S. Churchill, H. C. Debates, October 31, 1944, col. 667). A i u stvarno egzistirajućim sistemima, čak i u onima koji počivaju na teoriji narodnog suvereniteta, narod vlada isto onoliko koliko bog vladaše u monarhijama srednjeg veka koje se pozivahu na božansko poreklo kraljevske vlasti — cinično primećuje R. Aron (*Categories Dirigeantes ou Classe Dirigeant*, „Revue Française de Science Politique", februar 1965).

[8] R. McKeenzie, *British Political Parties*, London, 1955.

Kao što se vidi, ovde su izbori jedan deo prilično razrađene i jasne skice društva, čoveka i politike, odnosno demokratije. Ovakav koncept izbora logički odgovara privatno-svojinskom i kompetitivnom dvopartijskom ili višepartijskom društvu i njegovoj društveno-političkoj filozofiji, antropologiji i političkoj sociologiji. On je, s jedne strane, na određen način teorijska racionalizacija postojećeg faktičkog stanja građanskog društva u kome nema neposredne i participacione demokratije i, s druge strane, izraz želje da se taj sistem predstavi što je moguće više demokratskim (što on delimično u izvesnom smislu i u određenoj formi i jeste). U stvari, on samo na drugi način izražava ili potvrđuje koncept buržoaske demokratije kao predstavničke i posredničke.

Veoma različita, često i potpuno suprotna ovim shvatanjima su shvatanja koja se mogu uslovno i uz izvesne rezerve nazvati nihilističkim. Iako dosta heterogena iznutra, ova skupina gledišta gotovo je jedinstvena u pridavanju veoma malog ili nikakvog značaja izborima. Tu se mogu ubrojiti i vulgarno-deterministička, odnosno birokratska gledanja, i revolucionarno-etatističko stanovište Kastra i elitističko gledanje Moske, kao i anarhističko stanovište Malateste.

Birokratsko shvatanje vidi u izborima uglavnom mogućnost realizovanja samo sumnjivih namera ili akcije protivničkih snaga ili nepotrebno trošenje društvene energije. I kad ih priznaje, ovo gledište ne može a da ih ne svede na sredstvo potvrđivanja već faktički „izabranih" nosilaca političkih funkcija ili na sredstvo mobilizacije najširih masa društva. I revolucionarni etatizam, sa svojim geslom „prvo revolucija, pa posle i izbori" (Kastro), smatra da progresivnost i legitimnost jednog sistema treba tražiti u karakteru određenih ciljeva i akcija, a ne u formalno-demokratskom dekoru, koji još može biti i sredstvo kontrarevolucionarnih snaga.[9] Malatesta je sa sasvim drukčije pozicije negirao značaj izbora. On je u njima video čak i opasnost za jedno zdravo i moralno društvo. U društvu u kome se vlada izborima „broj je jedini kriterijum, a za broj je jasno da nije dokaz razuma, pravde ili sposobnosti" — kaže Malatesta. Osim toga, „na opštem glasanju se izabere onaj koji zna da se najbolje snađe u masama. Manjina koja može da bude upola manja od prvih je žrtvovana. Štaviše, iskustvo je pokazalo da je nemoguće naći izborni sistem koji zaista obezbeđuje izbor većinom"[10]. Moska je smatrao da su izbori, jednakost, sloboda i uopšte demokratija obmane i mistifikacije koje onemogućavaju da najsposobniji upravljaju društvom. Pored toga, izbori su samo način kojim se vladajuća elita služi da bi sebe izabrala i otuda, u stvari, sredstvo elite u manipulisanju masom, a ne sredstvo mase u obezbeđivanju svoje vladavine ili ograničavanju elite.[11]

---

[9] Ovakvo shvatanje izloženo je dobrim delom i u prvoj Havanskoj deklaraciji iz 1962. godine: „Opšta nacionalna skupština naroda Kube izražava svoje uverenje da se demokratija ne sastoji od prava glasanja na izborima, jer se gotovo uvek radi o fikciji, a stvarno upravljaju latifundisti i profesionalni političari."

[10] E. Malatesta, *Anarchy*, London, 1907.

[11] J. Moska, *The Rulling Class*, New York, 1939.

Iako interesantno, nije nimalo čudno što dve skoro oprečne teorije političke organizacije društva, neke varijante anarhizma i elitizma, imaju gotovo istovetno stanovište u pogledu izbora. Prvi, negirajući značaj i potrebu organizovane vlasti, logično ignorišu i bilo kakve puteve njenog konstituisanja, a drugi, negirajući bilo kakve pozitivne vrednosti demokratije, normalno negiraju i bilo koji njen poseban element. Revolucionarno-etatističko zapostavljanje izbora ima dublje razloge i prihvatljiviju racionalizaciju.

Ako bismo hteli da saberemo razloge protiv izbora koji se iznose u ovoj grupi gledišta, tada ne bismo mogli a da ne pomenemo upozorenja: da su izbori neracionalni; da šire prostor za demagogiju i koruptivnost i da su otuda nemoralni; da mogu biti, naročito u određenim fazama razvoja društva, i antirevolucionarni; da razvijaju formalizam koji može da otežava stvarni aktivizam; da su pogodno sredstvo manipulacije i učvršćenja neograničene vlasti; da razvijaju aspiracije i očekivanja najnižih slojeva društva koje se ne mogu, pored ostalog, i zbog opšte oskudice društva, zadovoljiti i da time izazivaju ili još više intenziviraju društvene sukobe. Po sebi se razume da svaki od ovih razloga nema istu težinu i opravdanje.

Treća grupa gledišta uviđa manjkavosti ovih ekstremnih stanovišta i čini se da je, naročito u nekim svojim modalitetima, najprihvatljivija. Ona je svesna određenih ograničenosti izbora, ali i njihove latentne ili efektivne snage. O ovim gledištima biće kasnije reči.

FUNKCIJE IZBORA U DEMOKRATSKOM, POSEBNO SAMOUPRAVNOM SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

Kakav odnos prema ovim shvatanjima treba da ima jedno samoupravno društvo? Koje se od njih čini najprihvatljivije? I više od toga. Kakve mogućnosti ono, posebno naše samoupravno društvo, otvara za formiranje jednog istorijski novog odnosa prema funkciji društveno-političke regrutacije i izborima uopšte? Drugim rečima, kakve su mogućnosti za konstituisanje jednog novog tipa izbora i izbornog mehanizma-procesa u širem smislu u našem društvu danas?

Očigledno je da svođenje demokratije na sistem koji omogućava narodu da utiče na upravljanje društvenim poslovima putem biranja svojih predstavnika ne može zadovoljiti potrebe i zahteve društva ili društvene većine za faktičkim i širim učestvovanjem u političkom procesu. I kad bi bio savršeno demokratski organizovan i realizovan, čin izbora sam po sebi i u određenim uslovima ne može presudno uticati na konstituisanje i funkcionisanje političkog sistema, a još manje može biti dovoljna osnova i garancija za razvoj samoupravne socijalističke demokratije. Ovo naročito zbog toga što iole stvarnija i posebno samoupravna demokratija predstavlja proces stalnog i aktivnog učestvovanja širokih slojeva ljudi, a ne njihovo povremeno aklamiranje ili prenošenje ovlašćenja na uzak krug „izabranika".

Otuda je prvi vid odnosa izbora i demokratije, odnosno svođenje demokratije na mogućnost izbora predstavnika i vlade, karakterističan

uglavnom za buržoasko društvo i njegovu teoriju, a neprihvatljiv za jedno društvo punije demokratije i samoupravljanja.[12] Ako se tome doda činjenica da je i u tako ograničenoj i predstavničkoj buržoaskoj demokratiji najznačajnija faza izbornog odlučivanja, kandidovanje, dobrim delom plen najužih monopolsko-partijskih grupa, tada bi se moglo poći korak dalje pa reći da ta demokratija nije čak ni puna elekciona demokratija. Mogućnosti građanina da se pojavi kao samostalan i slobodan predlagač i nosilac kandidature su veoma male, a izgledi na uspeh minimalni. Stoga je kasnije i sloboda birača takođe ograničena.[13] Birač je na neki način prinuđen da bira između kandidata u čijem određivanju nije učestvovao ili da ne bira, odnosno ne glasa.

Ali, i pored tih ograničenosti, ceo proces ima i svoju drugu stranu. Iako građanin ne može izabrati nekog koga bi želeo ako taj nije istovremeno i kandidat već određen od neke uže grupe, najčešće partije, ipak je politički veoma značajno to što on može da ne izabere nekoga ko je kandidat ili da se relativno slobodno opredeljuje za jednog od postavljenih kandidata, o čemu vladajući politički i naročito izborni aranžeri moraju voditi računa.

Mogućnost izražavanja intimne izborne inklinacije, u uslovima jedne makar i formalno disperzirane vlasti i postojanja njenih različitih izvora, predstavlja delimično samostalan izvor političke moći i uticaja na kandidate ili institucionalizovane nosioce kandidatura. U jednoj relativno demokratizovanoj političkoj strukturi određeni stepen demonopolizacije vlasti, bez obzira na to što je vlast demonopolisana ili disperzirana samo na nivou i u okviru elita, stvara potrebu da se elite u međusobnoj konkurenciji za politički prestiž i suprematiju obraćaju biračima kako bi im oni dodelili svoju lojalnost. Sama ta činjenica, bez obzira na niz ograničenja, stavlja pojedinca, birača, u relativno i povremeno aktivan položaj iako nije učestvovao u isticanju kandidature, za razliku od autokratskih političkih sistema koji unapred lišavaju pojedince i takvih mogućnosti. Zbog toga, kao i zbog niza drugih momenata, o kojima će kasnije biti više reči, izbori predstavljaju veoma značajan (iako nikad sam po sebi dovoljan) element demokratije. Otuda se značaj izbora ne može apsolutno negirati, kako to rade anarhisti i elitisti (naročito), niti zanemarivati, kako to rade uglavnom pojedine novije birokratski nastrojene političke orijentacije. To se ne može učiniti makar se radilo i o izborima u jednom sistemu tako ograničene demokratije kao što je buržoaska demokratija.

---

[12] Dr Jovan Đorđević: „Liberalna politička teorija je preuveličavala mesto i ulogu izbornog sistema. Ona je dokazivala da je izborni sistem srž političkog uređenja i da se prema njemu meri kvalitet, odnosno demokratizam političkog režima" (*Politički sistem*, Beograd, 1967).

[13] „Sloboda birača — kako kaže Diverže — ograničena je isto kao i sloboda posetioca restorana. Kad postoji menu, posetilac nema mogućnosti nikakvog izbora; to je kao izbori sa jednim kandidatom. Kad je u pitanju obed à la carte, posetilac može da bira među jelima koja mu se predlažu; to je kao izbor za više kandidata. Ali posetilac ne može izabrati jelo koje se ne nalazi na jelovniku; isto tako birač ne može izabrati nekoga ko nije kandidat."

U sasvim drugim socijalnim uslovima socijalističko društvo, iz niza već poznatih razloga, bilo je prinuđeno da u jednom periodu svog razvoja institucionalizuje politički sistem sa naglašenim mobilizacionim i administrativno-upravljačkim svojstvima. Izbori u takvim uslovima vrlo često su bili samo naknadna masovna aprobacija onih predstavnika na čiji su izbor imali značajan ili presudan uticaj partijski vrhovi. Čak i to pravo je jednom delu stanovništva bilo uskraćeno.[14] To je davalo izborima u sociološkom smislu strogo klasni karakter, a u formalno-političkom smislu delimično karakter državno-partijske investiture. U takvom sistemu izbori objektivno nisu mogli biti u velikom stepenu mera demokratije kao što je to slučaj u bržoaskoj demokratiji. Oni su u uslovima diktature proletarijata, odnosno u jednom periodu njenog trajanja, predstavljali više aposteriorni plebiscit određenoj politici, a delimično i jedno od sredstava pomoću kojih se održavala politička mobilnost osnovnih radnih masa.

U neposredno postrevolucionarnom periodu takvo stanje u mirnijoj fazi razvoja socijalizma nužno počinje da ispoljava svoje manjkavosti. Jer takva, u suštini, plebiscitarna demokratija u svom institucionalno-političkom izrazu ne odmiče mnogo onoj predstavničkoj ili, kako bismo je mogli nazvati, elekcionoj demokratiji. I elekciona i plebiscitarna demokratija su, u suštini, posredne i predstavničke demokratije. One se svode uglavnom na proceduru izjašnjavanja za određeni poredak i proceduru konstituisanja ili naknadne aprobacije političke vlasti bez obzira na to što su osnovni društveni odnosi i politički ciljevi jedne i druge vlasti bitno drukčiji.

Takve demokratije imaju za svoju pretpostavku, u stvari, elitističku ili državno-avangardističku političku filozofiju, bilo da je to monistički ili pluralistički građanski elitizam ili socijalistički avangardizam. Izbori su samo sredstvo konstituisanja elite ili avangarde (premda se one i po drugim osnovima konstituišu), a građanin svoj politički život živi uglavnom u periodu izbora. Aristotel nije u pravu kada tvrdi da je čovek „politička životinja“, *homo politicus*, ističe Robert Dal, jedan od savremenih američkih političkih pisaca (inače poznati pristalica pluralističkog razmeštaja vlasti u Americi) i konstatuje da on to postaje samo ako pripadne određenom političkom sloju ili ako bude posebno iritiran da se politički ponaša. Stalni politički aktivizam, participacija i neposredna demokratija nisu u skladu s ljudskom prirodom niti mogu biti osnova i način upravljanja društvenim poslovima. Zato su izbori sve ono u čemu se iscrpljuje politički subjektivitet i aktivizam masa i ostvaruju mogućnosti neposredne demokratije.

Samoupravljanje prevazilazi takav ograničen koncept demokratije i otvara mogućnost konstituisanja demokratskog sistema kao realnog društvenog stanja i procesa u kome radni ljudi i građani, organizovani u osnovnim organizacijama života i rada, permanentno, kontinuirano i ravnopravno, a ne samo u vreme izbora, utiču na upravljanje najznačajnijim društvenim poslovima. Izbori dobijaju više karakter jedne ka-

[14] Vidi Ustav RSFSR iz 1918. godine.

rike u lancu upravljačkih i samoupravnih aktivnosti i funkcija, a ne karakter čina kojim biračka masa ovlašćuje svoje predstavnike da u ime nje politički odlučuju. Istovremeno biračko pravo-aktivnost, odnosno izbori u samoupravnom društvu znatno proširuju polje svoje primene. Oni se sada protežu u određenom smislu i na kandidacionu fazu, uključuju i takozvane socijalno-ekonomske izbore i postaju principi konstituisanja upravljačkih organizama i u mikroćelijama društva (radnim organizacijama).

Ovakvom opštem principu i mestu izbora mora biti primeren i konkretan izborni sistem i izražavati više elemente delegatstva ili delegatskog sistema. Izbori se, drugim rečima, pojavljuju kao jedan od aspekata delegatstva ili načina povezivanja samoupravnih aktivnosti u baznim organizacijama društva i širih oblika društveno-političkog organizovanja. Time i predstavnička tela i predstavnici sve više gube karakter samo opštih apstraktnih tvorevina izabranih od strane apstraktnih građana i dobijaju vid i funkcije delegacija i delegata s paketom konkretnih „zaduženja" i zadataka koje im poveravaju konkretne samoupravne organizacije čiji su oni članovi, kojima su odgovorni i od kojih su u svako doba smenljivi, pod određenim uslovima, naravno. Ovo svakako zahteva postojanje relativno razvijenih samoupravnih odnosa u baznim organizacijama, ali i doprinosi njihovom daljem razvijanju.

Takav sistem omogućava ne samo izbor predstavnika, već je istovremeno i mehanizam širokog i neposrednog artikulisanja interesa, ideja i volje osnovnih organizacija, odnosno ljudi koji žive i rade u njima, kao i mehanizam njihovog komuniciranja, odnosno njihovog vertikalnog povezivanja. On otežava pretvaranje nosilaca političkih funkcija u zaseban, trajan krug profesionalnih upravljača i njihovo odvajanje od osnovnih organizacija života i rada. Zato je ovakav sistem direktan izraz uverenja u mogućnost manje ili više neposredne demokratije i direktno je usmeren na prevazilaženje podele na one koji vladaju i one kojima se vlada, odnosno podele društva na elitu i masu. Pored toga, delegatski sistem otežava ili onemogućava tendencije da predstavničko telo postane plen ili paravan za dominaciju izvršnih tela, uglavnom političke birokratije. Proizašle u svakodnevnom radu, oslonjene na rad osnovnih organizacija rada, delegacije postaju produžena ruka ovih organizacija.

Ali, onamo gde probija i napušta granice klasičnog koncepta i sistema izbora, delegatski sistem ulazi u nova iskušenja i u određenim okolnostima izlaže ceo politički sistem novim rizicima ili opasnostima. Na ove opasnosti treba upozoravati ne zato da bi se umanjila vrednost delegatskog principa i sistema, nego da bi se olakšalo njihovo sprovođenje i praktično demokratsko funkcionisanje. Na neke od njih će se i ovde ukazati.

Prvo, ako se putem delegatskog sistema obezbeđuje prisustvo i dominacija interesa i zahteva baznih organizacija u višim oblicima povezivanja i time otežava ili onemogućava hijerarhija i konstituisanje uskih i otuđenih upravljačkih grupa, mora se uvideti da se time isto-

vremeno otvara mogućnost za enorman priliv pritisaka i zahteva odozdo, koji u izvornom vidu dolaze do viših nivoa povezivanja i odlučivanja. Ovo može dovesti do sledeće dve posledice: prvo, do povećanja intenziteta konflikata među pojedinim grupama s obzirom na potpuno otvorene kanale izražavanja interesa, a relativno nedovoljnu materijalnu osnovu za njihovo zadovoljavanje i, drugo, do otežavanja ili onemogućavanja da ova, delegatski konstituisana i u određenom smislu predstavnička tela budu u stanju da upravljaju tim konfliktima, odnosno da donose politički relevantne i racionalne odluke na efikasan način. U tom slučaju ceo mehanizam delegacija i predstavničkih tela postaje podobniji da vrši funkciju političke artikulacije nego da bude telo koje donosi konačne i opšteobavezne odluke.

Pre nego što se zapitamo kako izbeći ove opasnosti moramo postaviti pitanje da li su to zaista opasnosti i da li ih treba uopšte izbegavati. Odgovor na ovo pitanje neophodno zahteva jasan odnos prema pitanju ko je nosilac finalne faze procesa odlučivanja u jednom samoupravnom socijalističkom društvu. Drugim rečima, ko donosi konačne odluke ili, u određenom smislu, ko je osnovni nosilac vlasti u određenoj sferi društva dok ona kao takva postoji (ako postoji, naravno). Ako se odgovori da su to u jednom skupštinskom sistemu predstavnička tela, u našem slučaju skupštine kao konstituisane delegacije radnih ljudi i građana organizovanih u osnovnim organizacijama života i rada, na šta delimično upućuju marksističke ideje o predstavničkim telima kao zakonodavnim i radnim, a ne klasičnim parlamentarnim telima[15], tada je i odgovor na postavljena pitanja jasniji.

Postaje jasnije da ta tela ne mogu imati samo karakter mehanizma izražavanja interesa ili poprišta dijaloga, već i karakter tela koja mogu kompetentno da odlučuju. Tada i delegatski sistem treba da bude bar delimično primeren toj ideji. Delegacije tada ne mogu dolaziti u „predstavničko" telo sa unapred čvrsto zauzetim stavovima, već i spremne da u međusobnom dijalogu i vođenjem računa kako o svojim užim tako i o opštim interesima donose odluke. Otuda se ne čini prihvatljivom ideja o delegaciji sa isključivim imperativnim mandatom, kao što se ne bi mogla prihvatiti ni ideja o potpuno slobodnom mandatu. Tu se, dakle, postavlja praktičan problem kako na određen način kombinovati zahteve da konstituisane delegacije budu i mesto izražavanja interesa, ali i mesto odlučivanja, odnosno rešavanja aktivnih društvenih kontroverzi. Delegatski sistem može da dovede do svih onih pozitivnih efekata, ali može da izazove, kako smo već videli, i nove opasnosti za normalno funkcionisanje skupštinskog sistema. Zato je pitanje konkretnog postavljanja delegatskog principa jedno od osnovnih.

Drugo, delegatski sistem zahteva i pretpostavlja relativno razvijene odnose samoupravljanja u bazičnim organizacijama društva. Gde to nije slučaj i gde unutrašnjim procesima u osnovnim organizacijama života i rada dominiraju uske birokratske i tehnokratske upravljačke grupe, postoji opasnost da delegacije predstavljaju više interese i za-

---

[15] K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj.*

hteve tih grupa, a manje interese šire organizacije ili njene većine. U tom slučaju radilo bi se više o delegaciji „odozgo" ili „sa strane" nego o delegaciji „odozdo". Umesto da postane sredstvo kolektiva u kontroli nosilaca upravljačkih funkcija ili u uklanjanju hijerarhije, delegacija bi se ubrzo pretvorila u instrument kontrole upravljačkih grupa nad životom i radom kolektiva. U tom slučaju radilo bi se više o posrednim izborima nego o delegatskom sistemu. A posredni izbori su najčešće, bar u dosadašnjoj istoriji, bili pouzdano sredstvo vladajućih grupa da obezbede svoj izbor i izbor sebe kao nosilaca vlasti. Tako je bilo i u carističkoj Rusiji (kada su krupni posednici i stanovnici gradova — osim radnika — birali izbornike koji će kasnije izabrati poslanike), a i u praksi nekih drugih političkih sistema.

Treće, delegatski princip-sistem traži i pretpostavlja (više nego što sam po sebi stvara) određen stepen homogenosti, odnosno integrisanosti društva i neke, bar najopštije okvire ili vrednosti.

Napokon, normalno i demokratsko funkcionisanje delegatskog sistema zahteva da se on postavi relativno jasno, sa preciziranom osnovom koja delegira i mandatom predstavnika, odnosno delegata. Bez toga teško je očekivati određen integritet delegata i efikasno odlučivanje delegacije. Ovde treba, bar analitički, vrlo jasno razlikovati dva momenta: prvo, sam izbor delegata u užem smislu, koji mora biti posebno regulisan, i, drugo, onaj deo manje ili više istog posla koji je vezan za izražavanje interesa i zahteva organizacije koja istovremeno i bira. Opravdana težnja da se ta dva procesa i vremenski povežu i da se izabere delegat čije mišljenje odgovara izraženom mišljenju većine i koji će biti u stanju da deluje na određen način — može da dovede do potiskivanja onog prvog, naime, do zanemarivanja izbora samog delegata i (kad je on već izabran) do manje ili više nesvesnog ili inspirisanog zaboravljanja činjenice da je taj delegat legitimni predstavnik određenog dela populacije ili kolektiva i da on mora imati određen autoritet i poverenje. Ovo utoliko pre ukoliko pojedine uže grupe unutar kolektiva same podstiču neku vrstu omalovažavanja ovih delegata, čak i onda kada imaju presudan uticaj na njihov izbor, radi daljeg i uspešnijeg manipulisanja njima. Potpuno utapanje delegata u delegatsku osnovu dovodi i do mešanja funkcija i odgovornosti i do određenog „straha" delegata da će zbog svog delovanja na višim instancama odlučivanja biti stalno pozivan na odgovornost i neku vrstu saslušanja u svojoj baznoj organizaciji. Od svega postaje najgore kad takvo saslušanje svesno inspirišu, organizuju i stalno traže određeni, da ih nazovemo, dokoni delovi kolektiva ili neka uža grupa koji svoj rad i doprinos kolektivu daju samo u ovakvim „prigodama". Očuvanje karaktera i funkcije izbora u okviru šireg delegatskog principa i sistema doprinosi očuvanju i razvijanju jedne od osnovnih vrednosti konstitucionalizma i demokratije, naime, doprinosi očuvanju jedne od legitimnih osnova konstituisanja i vršenja vlasti, odnosno delovanja nosilaca političkih funkcija. Ako toga nema, društvo se izlaže opasnosti da neke, inače društveno i politički neophodne, funkcije vrše određeni samozvani „predstavnici", razne neformalne grupe ili najuže tehnobirokratske grupe.

Zato smatramo da izbore treba razlikovati od drugih aspekata odlučivanja i participacije, jednom rečju, od drugih političkih procesa. Razlikovati ovde ne znači i izdvojiti, a još manje indicira na bilo kakvo hipertrofiranje izbora ili potiskivanje drugih aspekata participacije. Štaviše, to ih podrazumeva i samo zajedno s njima može doprinositi razvoju punije demokratije.

Možda će ovo insistiranje na posebnom akcentiranju izbora biti jasnije ako se u nešto drukčijoj formi saberu i iznesu neke opšte i za naše društvo danas posebno značajne funkcije izbora. Te se funkcije, naravno, veoma teško mogu razdvojiti i mi to činimo više iz analitičkih razloga i želje da ukažemo na pojedine aspekte izbora i njihov višestruki značaj i složenost.

Čini se da pre svih treba istaći legitimizirajuću funkciju izbora. Ova funkcija izbora doprinosi da postojeće funkcije vlasti i nosioci upravljačkih funkcija u mirnom i konstituisanom poodmaklom postrevolucionarnom periodu dobiju karakter opšteprihvaćenih i opravdanih društvenih delatnosti i struktura. Bez ovog vida opšte legitimizacije nosilaca političke delatnosti i oslonca na opštu saglasnost izraženu putem izbora teško je očekivati u jednom razvijenijem i demokratskijem društvu da će se odluke izvršavati na odgovarajući način, kao i da će postojeće političko „vođstvo“ uživati dužno poverenje.

Značaj ove funkcije u samoupravnom društvu ističemo posebno iz dva razloga: prvo, zbog toga što je u dosadašnjoj istoriji politike i demokratije (osim u određenim revolucionarnim ili neposredno postrevolucionarnim periodima ili u određenim kriznim situacijama) teško ili nemoguće naći neki demokratskiji instrument u obezbeđivanju prihvatljivosti određenog vođstva dok ono kao takvo postoji ili dok postoji potreba za njim i, drugo, zato što usled nastojanja da se stvori što neposrednija demokratija i obezbedi učešće svih ili većine u upravljanju društvenim poslovima postoji opasnost da se previdi još uvek neophodnost postojanja i uže sfere politike i određenih nosilaca političkih funkcija, pa otud i zanemari potreba njihovog demokratskog izbora i delovanja.

Pored legitimizirajuće funkcije izbora, treba istaći i njihovu moguću funkciju regularnog održavanja ili akceleracije horizontalne i vertikalne mobilnosti. Bez ovakvog legitimnog i regularnog načina „smene“ ili popune „upravljačkih kategorija“, odnosno nosilaca političkih funkcija u jednom konstituisanom socijalističkom, posebno samoupravnom društvu teško je očekivati, prvo, da će se društvo i naročito njegove vladajuće snage uspešno nositi sa manje ili više stalnim izazovom što ga čine nove ekonomske i naročito tehnološke promene i, drugo, da će se priznati i prihvaćene promene nosilaca političkih funkcija odvijati na demokratski način.

U određenom smislu ne manje značajna od prethodnih je i funkcija mobilizacije. Izbori su dobra prilika da se „nacija“ povremeno trgne iz političke apatije u koju je stavljaju, vrlo često, kako tendencija ka „gvozdenom zakonu oligarhije“ tako i sopstvena letargija i da pokaže svoju lojalnost ili političku volju za ovakvu ili onakvu političku orijen-

taciju ili, pak, prihvatanje, odnosno spremnost za izvršavanje određenih odluka.

Uz to, izbori mogu imati i participacionu ulogu ako postoje još dva uslova: ako sam građanin to zna i nastoji da ih iskoristi kao šansu u svom političkom delovanju i ako postoje objektivni uslovi da izbori ne budu samo izbori ličnosti, nego i izbor određenih političkih alternativa, svakako u okviru određenog sistema vrednosti. Ovo, naravno, uz napomene koje smo prethodno učinili. U tom svojstvu izbori predstavljaju, odnosno mogu predstavljati jedan od osnovnih načina ili oblika realizacije nekih elementarnih političkih prava (na primer, biračkog prava) i aktivnosti građana.[16] U neposrednoj vezi s ovom funkcijom je i artikulaciona funkcija izbora, naročito u složenim društvenim i političkim zajednicama. Bez slobodnog i otvorenog mehanizma artikulacije interesa, ideja i zahteva teško je zamisliti funkcionisanje jednog demokratskog političkog sistema. A izbori mogu biti pogodno sredstvo za takvu artikulaciju pojedinih delova i okvira jedne šire društvene i političke celine.

Treba pomenuti i veliku potencijalnu integracionu funkciju izbora. Ovo naročito u društvima koja traže i trebaju mehanizme efikasnije, ali demokratske integracije.

Izbori su i osetljivo i u određenim uslovima dosta pouzdano sredstvo javnosti rada u politici. Time što predaju rezultate kadrovske politike kakvom-takvom „sudu" javnosti, izbori posredno postaju način unošenja javnosti rada i demokratičnosti u kadrovsku politiku. Oni su na neki način prozor kroz koji se može zaviriti u tu najintimniju sferu politike i političke manipulacije.

Napokon, nije na odmet istaći i političko-socijalizirajuću ili edukacionu funkciju izbora. Zbog svega toga izbori mogu biti značajan faktor ograničavanja nosilaca političke vlasti i brana preteranom kumuliranju političke moći.

Sasvim je sigurno da će uži smisao ovih funkcija, stavljanje akcenta na jednu ili drugu funkciju, odnosno mera njihovog doziranja, kao i eventualno nastojanje da se one kombinovano ili komplementarno koriste zavisiti od mnogih okolnosti, od opštih ciljeva, potreba i mogućnosti datog društva i želje da politički sistem funkcioniše na jedan ili drugi način, manje ili više demokratski, da štiti određene interese ili vrednosti. Tako bi, verovatno, u određenim uslovima hipertrofiranje integracione funkcije izbora moglo da zapostavi njihovu artikulacionu funkciju, kao što bi preterano isticanje ove druge moglo da ugrozi integracione mogućnosti izbora. Shvatanje izbora samo kao čina političke socijalizacije i mobilizacije verovatno može dovesti do potiskivanja njihove legitimizacione funkcije, kao što i obrnut slučaj može voditi zapostavljanju nužnih funkcija mobilizacije ili kao što njihovo kombinovanje u određenoj meri i na određen način može dovesti do zadovoljavanja i jednih i drugih potreba društva i demokratije.

[16] Dr Jovan Đorđević, op. cit., str. 958.

Pored toga, svaka od tih funkcija izbora i mogućnost da se realizuju na jedan ili drugi način vezane su, pored ostalog, i za određeni način ili oblik njihovog postojanja i funkcionisanja. Ako se, na primer, želi postići integraciona funkcija u većoj meri, tada je verovatnije da će određeni tip ili način, odnosno tehnika izbora tome više doprineti. To isto važi i za svaku drugu funkciju uzetu pojedinačno. Takođe će opšta funkcija izbora zavisiti od toga kako će se te konkretnije funkcije kombinovati i u kakvim formama realizovati. Zato je za izvršavanje pomenutih funkcija izbora pitanje konkretne forme značajno isto toliko koliko i pitanje određenih principa. Šire rastojanje između principa i formi otežava posao prevođenja prvih u druge, odnosno u život i pruža širok prostor za manipulaciju. Po sebi se razume da će sve to zavisiti ne samo od pretpostavljenih opštih ciljeva i funkcija izbornog sistema, već i od konkretnog odnosa snaga koje se ogledaju i u procesu izbornog odlučivanja i u procesu konstituisanja izbornog sistema. Ovo je naročito vidno u jednom složenom društvu gde postoje izrazite tendencije da svaka grupa ili deo favorizuje samo jednu ili drugu funkciju, samo jedan ili drugi aspekt, odnosno oblik sistema izbora zavisno od svog interesa i svoje slike i vizije društva.

Na kraju treba ponovo istaći da izbori, ma koliko demokratski bili, predstavljaju samo jedan deo političkog sistema i samo jedan aspekt demokratije. Izborima se može doprineti legitimnom i demokratskom konstituisanju nosilaca političkih funkcija i držati izvesna kontrola nad „izabranicima“, ali isključivo putem njih teško se može uspostaviti kontrola nad politikom, a još teže učestvovati u kreiranju politike.[17] Čak i u sistemima koji, kako smo videli, imaju relativno demokratske izbore i gde se praktično demokratija poistovećuje sa slobodnim izborima pokazuje se visok stepen divergencije između stavova biračkog tela i njihovih političkih predstavnika. Miler i Stokes nalaze i u sistemu SAD veoma nizak stepen pozitivne korelacije između stavova izbornih jedinica i ponašanja poslanika: u pitanjima spoljne politike to je prosečno 0,09, u društveno-ekonomskoj oblasti 0,30 i u oblasti građanskih prava 0,60.[18] A u Velikoj Britaniji nisu bila potrebna naročita istraživanja da bi se uočio zaista visok stepen neslaganja između mišljenja velike većine populacije i uskog kruga izabranika oko ulaska u Zajedničko evropsko tržište.

Zato samoupravno društvo ne može ograničiti svoju demokratiju samo na izbore, ma koliko oni demokratski bili, kao što ne može a da istovremeno ne vidi i njihov veliki značaj za razvoj i funkcionisanje demokratije. Zbog svega toga izbori mogu biti samo jedan od vidova ili elemenata demokratskog sistema. Samo u određenom kontekstu, uz određene pretpostavke i projekcije oni mogu imati relativno samostal-

---

[17] Ovo delimično dobro primećuju I. L. Sullivan i R. E. O'Connor u studiji *Electoral Choice and Popular Control of Public Policy: The Case of the 1966 House Elections*, „American Political Science Review“, br. 4/1972.

[18] W. E. Miller and D. T. Stokes, *Constituency Influence in Congress*, „American Political Science Review“, mart 1963, str. 49.

nu snagu ili pozitivan povratan uticaj na celo društvo i biti snažna poluga daljeg razvoja socijalističke demokratije.

Kad je reč o delegatskom sistemu kao načinu prevazilaženja klasičnih predstavničkih izbora, treba još naglasiti da je za njegovo odgovarajuće funkcionisanje u praksi neophodno obezbediti, pored uslova o kojima je delimično već bilo reči, i aktivan odnos, to jest angažovanje svesnih, subjektivnih društveno-političkih snaga i organizacija. Teško je verovati da će delegatski sistem kao deo i u određenim uslovima instrument kadrovske politike ispuniti određena očekivanja ako ne budu postojali jasni ideološki okviri ili sistem vrednosti, odnosno kriteriji koji su osnova konkretnog diferenciranja i pomoć biračkom telu u izboru određenih kandidata i ako uporedo s tim ne budu angažovane društveno-političke organizacije, posebno Savez komunista, Socijalistički savez i sindikat na obezbeđivanju poštovanja usvojenih kriterija i samoupravnog socijalističkog izbornog ponašanja.

Isto tako, teško je verovati da se bez angažovanja društveno-političkih organizacija može obezbediti odgovarajuća struktura delegacija ili odgovarajuće prisustvo i vladajuća pozicija radničke klase u svim političkim telima i oblicima odlučivanja, kao i priprema delegacija i delegata da mogu, sa svešću o opštem i posebnom interesu ili sa uvidom u šire i uže probleme društva, učestvovati u procesu političkog odlučivanja. Ako subjektivne društveno-političke snage, posebno u radnim organizacijama, budu u stanju da razvijaju samoupravljanje i podstiču stalno povezivanje i interakciju između delegata, delegacije i delegatske osnove, onda je sasvim izvesno da će se bar znatnije suziti prostor za otuđivanje delegacije od njene osnove ili mogućnost da ona postane plen neke uže tehnobirokratske grupe. Nikakve norme o međusobnim pravima i dužnostima delegata, delegacija i delegatske osnove, ma kako dobro bile sačinjene, same po sebi neće biti dovoljne ako se ne obezbedi aktivno delovanje ovih subjektivnih političkih snaga.

Posebne zadatke i odgovornost društveno-političkim organizacijama nameće i to što nacrti novih ustava onemogućavaju da članovi određenih rukovodećih organa budu istovremeno i članovi delegacija. To zahteva gotovo savršeno funkcionisanje sistema informisanja. Društveno-političke organizacije moraju obezbediti da delegati budu blagovremeno obaveštavani o svim aspektima odlučivanja i da im stručne službe budu na usluzi kad god je to potrebno.

Pored toga, treba imati u vidu da delegatski sistem zahteva i stalnu cirkulaciju ljudi koji dolaze iz različitih oblasti društvenog i proizvodnog rada, a koji se posle određenog vremena vraćaju na svoja radna mesta. Zato se subjektivne društveno-političke snage moraju angažovati da tu cirkulaciju učine normalnom i bez „gubitaka“ za one koji odlaze sa svojih radnih mesta na političke funkcije ili se vraćaju na bivša „nepolitička“ radna mesta ili, pak, za one koji sa svojih radnih mesta obavljaju određene političke, odnosno upravljačke funkcije.

U svemu tome treba istaći i posebnu odgovornost i ulogu Saveza komunista. Delegatski sistem može biti oblik samodelatnosti radničke

klase na širem društveno-političkom planu samo ako je njena avangarda — Savez komunista — sa njom i u njoj delatna. Zato je ovo i novo područje dokazivanja snage i avangardnosti Saveza komunista. I upravo zato što je to novo područje stvaranja, a ne samo posmatranja i analiziranja, ono je i novi test stvaralačke snage Saveza komunista. Koliko će biti zaista stvaralački, zavisiće ne samo od njegove organizacione sposobnosti, već i od stepena angažovanosti i ličnih stvaralačkih sposobnosti svakog pojedinog člana Saveza komunista.

Dragomir Drašković

SOCIOLOŠKE PRETPOSTAVKE NAUČNE POLITIKE

Ciljevi naučne politike, to jest politike u oblasti naučnog rada u Jugoslaviji ne iscrpljuju se ostvarivanjem nekoliko makroprojekata. Zasnivanje sveukupnog društvenog razvoja i odnosa na temelju nauke izloženo je delovanju različitih socijalnih sila. Proces scijentizacije u mnogim slučajevima postaje osnova dominacije određenih društvenih grupa. Isto tako, suprotstavljanje dominaciji tehnomenadžerskih grupa koje nauku i znanje stavljaju u funkciju svoje moći često se pretvara u frontalno suprotstavljanje znanja, pa se prodor naučno-tehnološke revolucije simplificirano izjednačava sa tehnokratskim sistemom moći u društvenim odnosima. Zato nije slučajno što se u poslednje vreme u nas sve manje govori o naučno-tehnološkoj revoluciji, kao što nije bilo slučajno što je u nedavnoj prošlosti ta tema bila bezmalo kriterij savremenosti, sposobnosti itd.

U ovom radu biće učinjen pokušaj da se pitanje naučne politike u Jugoslaviji posmatra u duhu mogućnosti ustavnih amandmana, čije pretvaranje u praksu menja društveni položaj i funkciju nauke u samoupravnom društvu. U tom kontekstu biće reči i o osnovnim principima naučne politike i njihovoj sociološkoj interpretaciji.

DRUŠTVENE PROMENE U SISTEMU I PROMENA POLOŽAJA NAUKE

Nezadovoljstvo i kritika postignutog u oblasti nauke u nas treba da izraze stalno aktueliziranje društvene funkcije nauke i njenu primenu u celokupnom sistemu društvenog odlučivanja, a posebno u proizvodnji. Ostaci stereotipne svesti o društvenoj funkciji nauke u praksi inkliniraju različitim varijantama čvrstog vezivanja nauke samo za državu, državne fondove ili administrativno-budžetski način finansiranja. Posledice su dobro poznate. Proizvodnja je finansirala nauku, ali je pečat naučnoj politici davala država. U čestim poređenjima odvajanja od nacionalnog dohotka za nauku u industrijski razvijenim zemljama, htelo se to ili ne, tražila se „državna intervencija" bez stvarnog uticaja proizvodnje i njenih nosilaca na određivanje ciljeva naučne politike.

Uprkos postojanja jasnog vrednosnog opredeljenja SKJ prema nauci, pri čemu se SKJ kao avangarda radničke klase ne stavlja u ulogu arbitra, što, naravno, ne blokira njegov angažovan odnos prema nauci, ipak se ne bi moglo konstatovati da je u nas razvijen konzistentan sistem politike u oblasti naučnog rada u samoupravnom društvu. Realni društveni razvoj u nas je prevazišao sistem veza među pojedinim delatnostima, pojedinim oblastima društvenog rada, koje je regulisala država. Umesto toga, samoupravljanje znači mogućnost kombinovanog rada, o čemu je govorio Marks. Zato se položaj nauke i njena društvena funkcija ne mogu odvajati od društvenih promena koje su inicirane ustavnom diskusijom, to jest koje predstoje oživotvorenjem intencija novog Ustava.

Problem naučne politike u Jugoslaviji nije u tome da li će moć društveno-političkih zajednica i njihovih institucija doći do izražaja u odlučivanju o naučnoj politici, nego u tome kako će doći i kako će ta moć biti upotrebljena u zadovoljavanju potreba proizvodnje i nauke, u menjanju položaja nauke i u zadovoljavanju potreba društva u celini.

Dosledna primena ustavnih amandmana i promene u funkciji federacije predstavljaju kvalitativno nove mogućnosti za razvoj nauke i njenu primenu. U čemu se ogledaju te mogućnosti?

(A) Stvorena je formalno-pravna i društvena osnova neposrednog povezivanja rada. Novi položaj nauke moguće je uspostaviti kroz direktnu vezu između naučnog rada i proizvodnje na jedinstvenom društvenom produkcionom odnosu. Ta veza može biti različitog stepena složenosti, pri čemu je njena suština neposredno odlučivanje o proširenoj reprodukciji. Socijalni nosioci tog odlučivanja su neposredni nosioci rada različitog stepena složenosti. Isti produkcioni odnos jedino tako može postati bitna društvena osnova udruživanja različitih oblasti rada i njegovih nosilaca. Visok stepen uzajamne povezanosti nauke i proizvodnje na jedinstvenom produkcionom odnosu stavlja sva sredstva u funkciju tako udruženog rada.

Za razliku od administrativno-etatističkog odnosa prema nauci, nosioci naučnog i proizvodnog rada, kao i njihove institucije i organizacije mogu stupati u kvalitativno nove odnose, i to:

— u pogledu neposredno demokratskih odnosa među ljudima i njihovim organizacijama udruženog rada;

— u pogledu rešavanja problema materijalne osnove naučnog rada, istraživanja i razvoja kao funkcije proširene reprodukcije. Na toj osnovi je zasnovana hipoteza o visokom stepenu korelacije između visine direktnog ulaganja od strane proizvodnje u istraživanje i razvoj i stope rasta produktivnosti, masovne proizvodnje inovacija, uspešnosti preduzeća na tržištu i ukupne ekspanzije proizvodnje;

— u pogledu proširivanja tržišta koje utiče na reprodukciju uslova za razvoj nauke (difuzija znanja, primena i proizvodnja inovacija, komparativne prednosti pojedinih nacionalnih naučnih politika na temelju „kritičke mase znanja" itd.), što je očito „prigušeno na malom i zatvorenom tržištu";

— u pogledu usklađivanja pojedinih ciljeva naučne politike i istraživanja sa programima razvoja proizvodnje, te u pogledu koncentracije i modernije manipulacije informacijama u njihovom korišćenju;

— u pogledu stabilnijih veza dugoročnih programa razvoja nauke u funkciji proizvodnje i obrnuto, kao i u pogledu adekvatnijeg prostornog lociranja naučnih potencijala i institucija za difuziju znanja i slično.

(B) Na kvalitativno nov način je moguće uspostaviti vezu između nauke-proizvodnje i društveno-političkih zajednica. U razvijenim kapitalističkim zemljama ta veza se uspostavlja u interesu vojno-industrijskog kompleksa ili modalitetima njihove političke dominacije. Može se tvrditi da je nauka u kapitalističkim zemljama, gotovo sve vrste istraživanja, a fundamentalna naročito, u funkciji reprodukcije kapitalističkog produkcionog odnosa i njemu odgovarajuće strukture društvene moći. Otuda je vojno-industrijski kompleks kao kičma kapitalističke države razvio jaku kontrolu razvoja nauke, istovremeno ulažući sredstva u fundamentalna, ali i u razvojna istraživanja. Međutim, treba reći da se razvojem nauke stvaraju mogućnosti negacije kapitalističkog načina proizvodnje, ali samo onda kad se organizovanom i svesnom akcijom revolucionarnih snaga te mogućnosti počnu pretvarati u konkretnu praksu. Dakle, način upotrebe nauke i njenih rezultata faktički izražava njenu društvenu funkciju.*

U nas je ustavnim promenama stvorena kvalitativno nova osnova tih veza. Naime, republike i pokrajine mogu udruživati sredstva, organizovati složene oblike saradnje i zajedničkih istraživanja koji će stimulisati primenu nauke i njenih rezultata u cilju ostvarivanja dominacije udruženih proizvođača na temelju više tehničko-tehnološke osnove proizvodnje. Dakle, nauka nije zatvorena u republičke granice jer se u tim granicama, naravno, kao zatvoren društveni rad, ne može reprodukovati u svim svojim mogućnostima.

(C) Dosledno ostvarivanje duha ustavnih amandmana pretpostavlja stimulaciju difuzije znanja i primene naučnih rezultata. Presudno je u svakoj nacionalnoj (republičkoj) naučnoj politici ko utiče na distribuciju sredstava za nauku, koja i kakva se nauka finansira, koje se grane ili discipline razvijaju i kako se stvaraju uslovi i sistem veza za korišćenje naučnih rezultata iz drugih republika i pokrajina. Znači, udruživanje rada i njegovih nosilaca nije ograničeno postojanjem društveno-političkih zajednica. To udruživanje ne može biti spontano. Prema tome, i razvoj nauke i njeno povezivanje sa proizvodnjom takođe mora biti svesno i planski usmeravano. Putem udruživanja treba rešavati i pitanja uvoza tehnologije kako bi se izbegli mnogi negativni efekti na planu modernizacije ukupnih proizvodnih snaga u Jugoslaviji.

(D) Državno-svojinski monopol i njegova „jedinstvena" naučna politika moraju sve više ustupati mesto zajedničkoj politici na svim nivoima društveno-političkog sistema. U okviru takve politike moguće je usaglasiti:

* Vidi *Platformu za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, „Komunist", Beograd, 1973, str. 167.

(1) ciljeve naučne politike koji se izvode iz potreba proizvodnje i društvenih odnosa i ciljeve koji se izvode iz funkcija države i njenih institucija u unutrašnjim i međunarodnim odnosima;

(2) sistem koordinacije ciljeva naučne politike i sredstava kojima se ti ciljevi ostvaruju, zatim definisati karakter moći sadržane u svakoj koordinativnoj ulozi i funkciji, koordinaciju uticaja i potreba svih subjekata naučne politike (proizvodnje i njenih asocijacija, društveno-političkih zajednica, interesnih zajednica, naučnih institucija, institucija obrazovanja itd.);

(3) putem usaglašavanja interesa i potreba (dogovaranjem i sporazumevanjem kao sredstvom tekućeg komuniciranja) ograničiti potencijalne mogućnosti izolacije dela u odnosu na celinu i druge disfunkcionalne procese i odnose koji blokiraju razvoj pojedinog dela društva ili razvoj Jugoslavije.

Na tim osnovama ne samo da se može izmeniti društveni položaj nauke u našem društvu, nego je moguće realno prevladavanje tehnološkog jaza unutar društva i ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti na višem nivou razvoja materijalnih proizvodnih snaga.

Karakter vlasti, karakter društvenih odnosa opredeljuje i način upotrebe nauke i njenih potencijala: da li će ona biti sredstvo tehnostrukture, to jest da li će se moć scijentizacije pretvoriti u moć tehnostrukture, ili će se moć scijentizacije integrirati u sveukupnu moć udruženih nosilaca proizvodnje — savremene radničke klase kao osnovnog subjekta socijalističke revolucije, zavisi od stepena razvoja samoupravljanja na svim nivoima društveno-političkog sistema.

Pretvaranje ovih mogućnosti o kojima smo govorili u realnu praksu promene položaja i funkcije nauke u samoupravnom društvu temelji se na radikalnoj promeni odnosa na relaciji uticaja na naučnu politiku i izbor ciljeva u kontekstu uticaja: društveno-političke zajednice — nauka — proizvodnja — obrazovanje.

KRITERIJI IZBORA NAJRACIONALNIJIH ODLUKA I ALTERNATIVA U OBLASTI NAUČNE POLITIKE

Izbor ciljeva i karakter odlučivanja u oblasti naučne politike u Jugoslaviji uslovljava dijalektička sprega sledećih faktora:

(1) društveno-politički karakter sistema samoupravljanja i međunarodni položaj Jugoslavije sa ciljevima međunarodne politike i odnosa;

(2) ekonomski interesi i ekonomska efikasnost proizvodnje u društveno-političkim zajednicama i u Jugoslaviji sa jedinstvenim tržištem i osnovama produkcionog odnosa;

(3) zatečene ili potencijalne komparativne prednosti izražene u sklopu materijalnih, tehničko-tehnoloških, prirodnih i ljudskih resursa, kao i organizaciono-institucionalnih činilaca.

Svaki od ovih faktora predstavlja relativno samostalan sistem veza i odnosa, relativno samostalnu organizacionu strukturu, ali i međusob-

no povezan sistem faktora svake politike, pa i naučne politike u Jugoslaviji.

Celinu sistema i međusobnu povezanost njegovih elemenata obezbeđuje:

(a) jedinstven društveno-ekonomski odnos i jedinstveno tržište;

(b) nužna otvorenost društveno-političkih zajednica zasnovana na jedinstvenom produkcionom odnosu;

(c) sličan sistem organizacijskih sredstava kojima se obezbeđuje ostvarivanje ciljeva sistema u odnosu na unutrašnje zakonitosti njegova razvoja, kao i u pogledu funkcionisanja pojedinih delova sistema i njegove celine u međunarodnim okvirima.

Delovanje ovih faktora na izbor ciljeva naučne politike u društveno-političkim zajednicama (republikama i pokrajinama), kao i na naučnu politiku u Jugoslaviji dobija ustavnim amandmanima novi sadržaj i oblike.

Promena uloge društveno-političkih zajednica (republika i pokrajina)

Ove društveno-političke zajednice bitno menjaju svoju ulogu u regulisanju odnosa nauka — proizvodnja — obrazovanje i u povezivanju ciljeva naučne politike u Jugoslaviji.

U povezivanju nauke i proizvodnje uloga republike i pokrajine treba da bude stimulativna u dvostrukom vidu:

(a) Materijalno stimuliranje primene nauke u proizvodnji, stimuliranje osvajanja i usvajanja inovacija u oblasti tehnologije putem usmeravanja, u delokrugu svojih nadležnosti, postojećih sredstava za NIR u one poduhvate i projekte koji stvaraju veći prostor za primenu rezultata nauke u proizvodnji i na taj način šire materijalni prostor za fundamentalna istraživanja. Pored toga, društveno-političke zajednice moraju stvarati formalno-pravnu osnovu udruživanja rada, to jest sistem pravnih normi ne sme blokirati taj proces, nego, naprotiv, stimulirati povezivanje savremenih komponenti razvoja: proizvodnja — nauka — obrazovanje.

(b) Stimuliranje ovih istraživanja koja obezbeđuju ekonomsku efikasnost i uspešnost (ekspanziju) pojedinih grana ili proizvodnih asocijacija na unutrašnjem i međunarodnom tržištu s ciljem izvoza tehnologije i efektuiranja komparativnih prednosti na unutrašnjem i spoljnom planu.

Na temelju ustavnih amandmana republike i pokrajine su u prilici da stvaraju nove oblike povezivanja nauke i proizvodnje.

Prvo, društveno-političke zajednice na osnovu svojih komparativnih prednosti (prirodni i materijalni resursi, razvoj tehnologije, institucija, zadovoljavajući ili veći odnos „kritičke mase znanja“ u odnosu na druge društveno-političke zajednice) treba da u okvirima svoje funkcije u samoupravnom sistemu sve svoje aktivnosti usmere na povezivanje i udruživanje rada na samoupravnoj osnovi s ciljem prevladavanja te-

hnološkog jaza unutar Jugoslavije i na toj osnovi stvaranja novog kvaliteta u komparativnoj prednosti u međunarodnim odnosima i međunarodnoj podeli rada i tržištu. Uprkos tome što ne postoje detaljne analize o mogućnostima pojedinih republika i pokrajina u pogledu zadovoljavanja svojih potreba datom „kritičkom masom znanja", sa sigurnošću bismo izrekli pretpostavku da ni jedna „nacionalna nauka" nije u stanju u nas da nešto ozbiljnije znači u međunarodnim razmerama. Međutim, te „nacionalne nauke" u okvirima Jugoslavije i naučne politike u Jugoslaviji, politike koja je u punom smislu konzistentna, mogu računati na određenu ulogu u međunarodnoj podeli rada i međunarodnim ekonomskim odnosima.

Drugo, uticaj društveno-političkih zajednica na sistem povezivanja, to jest udruživanja rada ne sme se pretvoriti u otuđeno posredovanje s ciljem zatvaranja „nacionalnog" tržišta jer to znači jačanje otuđene moći „nacionalne" tehnostrukture ili tehnobirokratskih grupa, a istovremeno šteti razvoju samoupravnih odnosa budući da ograničava prostor za difuziju znanja, razvoj nauke, tehnologije i inovacija. U takvim slučajevima javlja se elitistička koncepcija obrazovanja i široki slojevi proizvođača se drže u stanju „sjajne izolacije" od obrazovanja i njegove demokratizacije. O takvim posledicama najbolje govori u nas socijalna struktura studenata na visokoškolskim ustanovama i tretman škola za radnička zanimanja.

Naučna politika društveno-političkih zajednica u nas u suštini je samostalna, ali i čvrsto povezana društvenim sadržajem udruživanja rada u samoupravljanju. Tako se, na primer, komparativna prednost dela (republike ili pokrajine) pretvara u činilac sopstvenog razvoja u Jugoslaviji, ali zbog samoupravnog karaktera udruženog rada komparativna prednost unutar Jugoslavije postaje bitan faktor prednosti čitavog društva u međunarodnim razmerama. U tom smislu treba shvatiti i praktikovati samostalnost republika i pokrajina u naučnoj politici jer se naučna politika u Jugoslaviji javlja kao novo jedinstvo relativno samostalnih činilaca društvenog razvoja. Otuda i potreba da se menja socijalni nosilac naučne politike u društveno-političkim zajednicama i Jugoslaviji kao celini. To više ne može biti država i njene institucije, nego proizvodnja i njene asocijacije neposredno udružene sa nosiocima naučnog rada i obrazovanja. U tom smislu se naučna politika u federaciji ne može iscrpsti u nekoliko makroprojekata jer se stvara nova društvena osnova za horizontalno i vertikalno povezivanje različitih oblasti društvenog rada. Tako nauka u samoupravnom društvu postaje integrirajuća snaga, osnova reprodukovanja samoupravnih produkcionih odnosa u svakoj republici i pokrajini i u Jugoslaviji kao celini.

Koordinativna funkcija društveno-političkih zajednica od pokrajine do federacije dobija u svom značaju. Ta funkcija se mora praktikovati u takvim oblicima usmeravanja društvenih tokova koji se javljaju kao „prirodno" povezivanje rada i njegovih oblasti mimo granica društveno-političkih zajednica.

Naučna politika u međunarodnim i međudržavnim odnosima

Međunarodna naučna politika u nedavnoj prošlosti mahom je bila funkcija države, federacije, a u najnovije vreme i republika. Prikazane promene uloge društveno-političkih zajednica u naučnoj politici moraju se odraziti i na međunarodnu naučnu politiku. Ta politika ne može biti izuzeta iz koordinacije na jugoslovenskom nivou, ali se ta koordinacija ne može odvijati kao osamostaljena funkcija države ili državnih institucija. U svakom svom potezu, bilo da je reč o republičkim ili pokrajinskim interesima u oblasti nauke, treba imati na umu da to čini deo interesa celog društva. Ona mora izražavati celinu udruženog rada i biti u njegovom interesu. Koordinativne funkcije državnih institucija na pojedinim nivoima društveno-političkog sistema treba da u svoje funkcionisanje ugrade principe sporazumevanja i dogovaranja u okvirima jedne opšte platforme međunarodne saradnje i međunarodne politike Jugoslavije. Naravno, koordinacija ne može da eksproprište samostalnost republika i pokrajina, ali, isto tako, ta samostalnost ne može biti lišena svesnog, planskog usmeravanja, dogovaranja i sporazumevanja društveno-političkih zajednica. Jednom rečju, međunarodna naučna politika mora biti komplementarni deo opštih principa međunarodne politike u Jugoslaviji. Dakle, zajednička međunarodna naučna politika mora biti izraz dijalektičke veze zajedničkih društvenih interesa u nas i funkcija udruženog rada, koji sve više postaje osnova integralnog samoupravljanja kao sistema.

Promena karaktera interesa u naučnoj politici u Jugoslaviji

Ekonomski interesi kao skup determinanti naučne politike i izbora njenih ciljeva javljaju se u specifičnom vidu. Ti interesi ne mogu biti osnova dominacije ni jedne društveno-političke zajednice u odnosu na drugu i u odnosu na naučnu politiku u Jugoslaviji. Ovaj princip sistema u nas ne ograničava delovanje ekonomskih zakona ni ekonomski interes kao bitnu komponentu udruženog rada. Ekonomskim zakonima kao određenim silama moraju vladati udruženi proizvođači. Bez te vlasti kao svesnog usmeravanja ekonomski zakoni su slepa sila. Sve dotle dok društvenim zakonima, pa i ekonomskim, ne vlada čovek, ne vladaju udruženi proizvođači, oni se mogu javljati kao sila iznad ljudi ili sila kojom određena grupa ljudi vlada nad drugima. Ekonomski interesi u naučnoj politici ne smeju biti posredovani državnim instrumentima, nego se moraju učiniti oblikom direktnog sučeljavanja njihovih nosilaca. Naravno, svaki interes u ekonomskim odnosima ne može biti vladajući društveni interes, pa ni interes na osnovu koga se povezuje nauka i proizvodnja. Zato se o ekonomskim interesima mora govoriti u kontekstu vladajućeg društvenog produkcionog odnosa.

Čvrsto povezivanje nauke i proizvodnje u takvom shvatanju ekonomskih interesa treba da obezbedi širenje tržišta kao pretpostavku

povećanja njegove apsorpcione moći. Ovo upravo stoga što se na zatvorenom tržištu (tržištu jedne društveno-političke zajednice u našim uslovima) ne mogu reprodukovati uslovi modernog razvoja materijalnih proizvodnih snaga, a to znači ni uslovi razvoja nauke. Republičke granice ne mogu biti granice povezivanja proizvodnje i nauke. Svako zatvaranje u tom pogledu dalo je i daje negativne rezultate.

Ekonomski interes pojedinih društveno-političkih zajednica može biti nešto specifičan, oštrije izražen u celini društveno-ekonomskih odnosa i ekonomskog razvoja. To treba razumeti. Međutim, ukoliko takav interes nije otvoren prema drugima, ukoliko svoje zadovoljavanje ne traži u povezivanju sa radom u drugim društveno-političkim zajednicama (drugim rečima, ukoliko se ne transformiše u zajednički interes), on sve manje ima šansi da se realizuje na višem nivou razvoja samoupravnih društvenih odnosa. Oblici administrativno-birokratskog regulisanja takvih interesa mimo društvenih sadržaja udruživanja rada, ljudi i njihovih interesa na samoupravnoj osnovi sužavaju prostor za delovanje opštih zakonitosti razvoja materijalnih činilaca društva. Ovo stoga što je celokupni ekonomski sistem više entropičan, neefikasan, ako se razvija na bitno različitim osnovama i ako istovremeno reaguju u sistemu bitno različita sredstva po svom karakteru.

Glavne pravce i ciljeve u naučnoj politici, pored stvaranja uslova za delovanje opštih zakonitosti savremenog razvoja nauke i za socijalnu kontrolu tih zakonitosti od strane udruženih proizvođača, treba da diktiraju ekonomski interesi svake društveno-političke zajednice. Bojazan da će se sva nauka svesti na primenjena istraživanja samo je rezultat sumnje u mogućnost proizvodnje da shvati potrebe nauke. Uz to se mora istaći kao pouka da je „suverenitet parcijalnog interesa u odnosu na interes celine sistema" granični činilac razvoja nauke i njene primene u našim uslovima, ali i granični činilac razvoja celine društva.

Nauka je upravo takav vid društvenog rada u kome se ekonomski interesi javljaju u svom autentičnom karakteru prema tome ko i u koje svrhe upotrebljava rezultate nauke, jer je u njoj koncentrisana najveća socijalna i materijalna snaga upravo u samom činu karaktera njene društvene upotrebe.

Funkcija zatečenih i potencijalnih komparativnih prednosti društveno-političkih zajednica u naučnoj politici u Jugoslaviji

Razlike u nivou razvijenosti kao rezultat istorijskih okolnosti u društveno-političkim zajednicama su poznate. Međutim, sa tim razlikama se mora računati u svakom koncipiranju naučne politike u Jugoslaviji pošto one izražavaju određene prednosti pojedinih društveno-političkih zajednica. Te prednosti su povezane i sa određenim potrebama, pa je neophodno u konkretnim odnosima uvek imati na umu vezu između komparativnih prednosti i potreba društveno-političkih zajednica.

Ko poseduje komparativnu prednost, on treba da bude i nosilac samoupravne inicijative u povezivanju rada kako unutar grane, grupacije ili unutar društveno-političke zajednice tako i među društveno-političkim zajednicama. Zadovoljavanje potreba na prednostima ne sme voditi produbljavanju tehnološkog jaza.

Korišćenje komparativne prednosti u jugoslovenskim okvirima može imati dve dimenzije:

(a) maksimalno iskorišćena komparativna prednost kao rezultat funkcionalnog povezivanja unutar društveno-političke zajednice i na tim osnovama njeno korišćenje unutar Jugoslavije;

(b) uklapanje jednog elementa komparativne prednosti grane ili grupacije jedne društveno-političke zajednice s drugim granama ili grupacijama u drugim društveno-političkim zajednicama.

I jedna i druga dimenzija su komplementarne i verovatno ne isključuju i druge kombinacije faktora razvoja društveno-političkih zajednica i Jugoslavije kao celine. Naravno, nije reč o mehaničkom, nego o funkcionalnom povezivanju koje odgovara samoupravnim odnosima i koje se zasniva na analizi svih neophodnih pretpostavki uspešnosti i ekonomske racionalnosti kombinacije faktora razvoja kako sa stanovišta interesa društveno-političke zajednice tako i interesa društva u celini.

Komparativne prednosti mogu biti različite veličine. Ali, njima treba posvećivati posebnu pažnju u povezivanju nauke i proizvodnje, kao i nauke i upravljanja celokupnim društvenim procesima i odnosima. Pre nego se iskoriste date prednosti treba tačno znati šta one znače na unutrašnjem i spoljnom planu. Dobar primer za komparativne prednosti je i poslednja reorganizacija naučnog rada u nas. Tako su, na primer, bivši savezni instituti u različitim oblastima nauke (prirodne, društvene nauke) predimenzionirani za potrebe jedne društveno-političke zajednice. Međutim, njihovo mesto ne bi smelo da znači zatvorenost za potrebe drugih zajednica u nas. Izgleda, na žalost, da se oni ne koriste dovoljno i da i zbog toga doživljavaju krizu sa velikom fluktuacijom kadrova. To je samo jedan primer neracionalnog korišćenja komparativnih prednosti.

Korišćenje komparativnih prednosti zahteva dugoročno planiranje i predviđanje budućih trendova razvoja na interdisciplinarnom nivou. To pretpostavlja spoznaju potencijalnih prednosti u okvirima svake društveno-političke zajednice i zemlje u celini, i to na osnovu veze sa konkretnom komparativnom prednošću.

Znači da se dosadašnji razvoj naučnih potencijala u Jugoslaviji mora koristiti na osnovu novih odnosa i novih veza koje se daju uspostaviti primenom ustavnih amandmana i udruživanjem rada na svim nivoima društveno-političkog organizovanja društva. Date i buduće promene nisu stoga bez mogućnosti bitnog kontinuiteta koji može dosta da utiče na intenziviranje i racionalnije korišćenje svih relevantnih faktora društvenog razvoja, a nauke posebno.

PRINCIPI IZBORA CILJEVA NAUČNE POLITIKE

U izboru ciljeva naučne politike u svakoj fazi razvoja društveno-ekonomskih odnosa i materijalnih snaga društva, te u kontekstu međunarodnih odnosa i međunarodne politike jedne zemlje, treba davati prednost onoj alternativi koja najviše odgovara jednoj zemlji. Tako, na primer, poznata parola „kadrovi rešavaju sve" nema uvek samo pežorativno značenje. Naime, zemlja deficitarna u kadrovima u obrazovnoj i naučnoj politici mora forsirati onu alternativu koja znači zadovoljavanje bitnih potreba društva. Otuda se i desilo da je u nas svojevremeno značajno mesto u naučnoj i obrazovnoj politici bilo dato formiranju kadrova, a to znači i razvoju institucionalne baze naučnog rada i institucionalne baze obrazovnog sistema. Te alternative nisu bile bez efekata kako u pogledu adekvatnije lokacije obrazovnih i naučnih institucija tako i u pogledu rešavanja problema deficitarnosti kadrova ili pojedinih njihovih profila. Pored toga što ne postoji kritička analiza rezultata u tom pogledu, analiza efekata koji bi bili utvrđeni ne samo na bazi poređenja sa drugima, nego i na bazi stvarnih mogućnosti društva u datim fazama i stvarnim potrebama, ima dovoljno razloga za preciznije određivanje ciljeva naučne politike u Jugoslaviji u ovoj fazi našeg društvenog razvoja, ali u skladu sa društvenim promenama koje su u toku i mogućnostima koje te promene pružaju i o kojima smo već govorili.

Gotovo je univerzalno pravilo da od funkcionalnosti modela naučne politike zavisi ekonomska efikasnost, razvoj zemlje, korišćenje njenih komparativnih prednosti u međunarodnoj podeli rada i na međunarodnom tržištu. Teorijski posmatrano, parametri funkcionalnosti se ne svode na matematičke funkcije, nego supsumiraju celinu materijalnih i društvenih odnosa i društvenih ciljeva, stanje socijalne strukture, položaj u međunarodnoj podeli rada, demografski potencijal, geografski položaj, stanje međunarodnih veza i odnosa itd.

U Jugoslaviji u celini, kao i u svakoj društveno-političkoj zajednici (republici i pokrajini), u rekonstrukciji naučne politike i redefinisanju njenih ciljeva mislimo da treba poći od principa primene nauke kao osnovnog principa naučne politike u ovoj fazi razvoja našeg društva.

Ovaj princip se zasniva na sledećim dijalektički povezanim pretpostavkama:

(a) na širem spletu faktora u društvenom sistemu koji iniciraju i utiču na adekvatnu povezanost bitnih činilaca razvoja društva: nauke — proizvodnje — obrazovanja;

(b) na relativno samostalnim činiocima sadržanim u svakoj od ovih oblasti društvenog rada.

Empirijski bi se dalo utvrditi, na primer, da je relativno razvijena institucionalna baza kako naučnog rada tako i obrazovanja. Lociranost naučno-obrazovnih institucija tendira približavanju proizvodnji (u mnogim proizvodnim centrima došlo je do formiranja naučno-obrazovnih institucija). Razvojne službe, naročito u velikim radnim organizacijama, bezmalo su osposobljene za razvojna istraživanja. Princip primene nauke u fazi udruživanja rada imao bi i praktično-političke implikacije, a pri-

mena nauke i njenih rezultata kao osnovna alternativa u ovoj fazi razvoja društva bila bi značajan impuls proizvodnji za inovacije i za proizvodnju inovacija. Jednom rečju, princip primene nauke kao bitan cilj naučne politike „naleže" na osnovne pretpostavke u proizvodnji i društvenim odnosima koje su do sada stvorene.

Društveni sistem i princip primene nauke

Društveni sistem mora biti otvoren za primenu nauke u svim oblastima društvenih odnosa. Otuda se ta otvorenost sistema mora potvrđivati u prvom redu u donošenju društvenih odluka i strategije razvoja na osnovama primene nauke, to jest na osnovama naučnih rezultata i naučnog predviđanja. Jedino takav društveni plan, uz demokratski karakter svog nastanka, može odgovarati interesima samoupravnog društva i biti efikasno sredstvo sistema u ostvarivanju njegovih funkcija.

Pored navedenog, samoupravne institucije treba da sistemom pravnih normi i drugim instrumentima sistema sa svoje strane stimuliraju primenu nauke u proizvodnji i društvenim odnosima. To ne znači da se daju „olakšice" nauci, nego da se stimulira onaj vid naučnih istraživanja koji daje rezultate u proizvodnji i koji na taj način proširuje i materijalne pretpostavke fundamentalnih istraživanja.

Konkretnije potvrđivanje otvorenosti sistema za primenu nauke ogleda se u sledećem:

(1) U okvirima koordinativne funkcije društveno-političke zajednice treba da doprinose integrisanju nauke i proizvodnje putem samoupravnog usmeravanja razvojnih planova i programa.

(2) Tekuću ekonomsku politiku moguće je u maksimalnoj meri zasnivati na primeni nauke, to jest odluke se mogu donositi na osnovi sistematskog oslanjanja na rezultate nauke i naučnog predviđanja, a u najmanju ruku na osnovi sistematskog konsultovanja naučnih institucija.

(3) Zajednička naučna politika u Jugoslaviji na principu primene nauke treba da čini osnovu razrade koncepcije međunarodne naučne politike, to jest međunarodne naučno-tehničke saradnje kao komponente interesa Jugoslavije u međunarodnim odnosima i njenog uklapanja u međunarodnu podelu rada. Oblici povezivanja društveno-političkih zajednica na ovom planu ne mogu biti spontani procesi, nego, naprotiv, organizovano povezivanje sa razvijenim planovima i programima rada donetim putem korišćenja širokih mogućnosti dogovaranja i sporazumevanja društveno-političkih zajednica i drugih subjekata naučne politike.

Nauka, obrazovanje i proizvodnja i naučna politika na principu primene nauke

Izbor ciljeva naučne politike na principu primene nauke inicira značajne promene u oblasti organizacije naučnih institucija, institucija obrazovanja, kao i u organizaciji u proizvodnji kojoj treba da prethodi nauka i koja je u stanju da apsorbuje naučne rezultate.

Operacionalizacija predloženog principa pretpostavlja promene u ovim oblastima rada koje će sadržati sledeće važne principe:

(a) princip organizacione efikasnosti;

(b) princip koordinacije ciljeva, interesa i potreba (planovi, programi, materijalna sredstva i ulaganje u nauku);

(c) princip ekonomske efikasnosti.

OBRAZLOŽENJE OSNOVNOG POLAZIŠTA I ELEMENTI OPERACIONALIZACIJE KONCEPTA NAUČNE POLITIKE U JUGOSLAVIJI

Princip organizacione efikasnosti

a) Nauka

Primena ovog principa u oblasti naučnog rada i u pojedinim naučnim jedinicama (institucijama, organizacijama udruženog rada u naučnim institucijama) treba da obezbedi efikasnost organizacije naučnog rada koja bi se merila: (1) frekvencijom pronalazaka, inovacija u tehnologiji, organizaciji proizvodnje i u skraćenju vremena prezentiranja naučnih rezultata za primenu u proizvodnji ili u nekom drugom obliku rada i upravljanja; (2) razvijenošću sistema naučnih informacija, tehnologije obrade informacija i tokova informisanja do proizvodnje i drugih oblasti društvenog rada; (3) udelom naučnih rezultata u vrednosti proizvoda onih privrednih subjekata sa kojima se udružuju naučne institucije; (4) smanjenjem uzroka socijalnih konflikata unutar naučnih organizacija, stepenom motiviranosti za naučni rad i udruživanje rada (zadovoljstvo socijalnom okolinom i međuljudskim odnosima u radnoj organizaciji i OOUR-u, dosledna primena principa raspodele prema rezultatima rada, zadovoljstvo mogućnostima vertikalne promocije i slično); (5) sposobnošću organizacije naučnog rada da prihvati i zadovolji zahteve proizvodnje i drugih subjekata naučne politike (proizvodnih asocijacija, društveno-političkih zajednica i organizacija itd.).

b) Obrazovanje

U oblasti visokoškolskog obrazovanja primenu ovog principa treba meriti: (1) konkretnim oblicima uticaja proizvodnje i drugih oblasti društvenog rada na profesionalno oblikovanje kadrova; (2) količinom najnovijih informacija iz pojedinih disciplina koje se prezentiraju u toku nastavno-obrazovnog procesa; (3) prosečnim smanjenjem trajanja studija na visokoškolskim ustanovama; (4) organizacionom sposobnošću obrazovnih institucija za primenu permanentnog obrazovanja, to jest obrazovanja uz rad; (5) karakterom nastavno-obrazovnih sadržaja u smislu formiranja ličnosti za samoupravne društvene funkcije i odnose u samoupravnom društvu (idejni sadržaji nastavno-obrazovnog procesa) i drugim indikatorima koji odgovaraju obrazovnom procesu u samoupravnom društvu i njegovom materijalnom razvoju.

c) P r o i z v o d n j a

Otvorenost proizvodnje za primenu nauke samo je jedna dimenzija savremene organizacije rada i upravljanja proizvodnjom i njenim funkcijama. U tom smislu njena organizaciona efikasnost se može meriti: (1) stepenom razvoja samoupravnih odnosa koji blokiraju privatizaciju naučnih rezultata i konstituisanje tehnobirokratske moći, to jest stavljanje nauke u funkciju tehnobirokratskih grupa; (2) organizacionom osposobljenošću radnih organizacija za primenu inovacija i transfer znanja i za koordinaciju interesa proizvodnje i nauke, kao i razvijenošću sopstvenih laboratorija i njihovom vezom sa naučnim institucijama; (3) širinom tržišta za plasman proizvodnje; (4) stepenom svesti o potrebi povezanosti nauke, proizvodnje i obrazovanja.

Princip koordinacije ciljeva, interesa i potreba nauke, proizvodnje i obrazovanja

Primena ovog principa pretpostavlja dijalektičku spregu među nosiocima koordinativnih funkcija u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima, kao i između nauke, obrazovanja i proizvodnje.

a) N a u k a

Princip koordinacije u oblasti nauke ima dve bitne dimenzije: (1) koordinaciju ciljeva naučnog rada unutar nauke izvedenu iz mogućnosti koje pružaju ustavni amandmani i iz principa primene nauke u proizvodnji i celini društveno-ekonomskih odnosa; (2) koordinaciju ciljeva nauke s drugim oblastima s kojima se udružuje rad.

Nije reč samo o koordinaciji ciljeva, nego i o koordinaciji svih sredstava kojima se žele ostvariti dati ciljevi, i to u svim društveno-političkim zajednicama i na nivou Jugoslavije. Ovaj princip je komplementaran principu ekonomske efikasnosti jer polazi od toga da planski utvrdi: ko, šta, gde, kojim sredstvima, kojim i kakvim naučnim potencijalima, tako da plansko usmeravanje bude rezultat primene sredstava sistema (sporazumevanje i dogovaranje — demokratski karakter moći u koordinaciji) i da odluke u oblasti naučne politike budu racionalne u društvenom i ekonomskom smislu.

b) O b r a z o v a n j e

Izuzimajući specifičnosti obrazovanja, nema bitnih razlika u pogledu primene principa koordinacije ciljeva, interesa i potreba.

c) P r o i z v o d n j a

Proizvodnja vrši koordinaciju u nekoliko pravaca. Jedan pravac koordinacije je koordinacija programa, planova, interesa i potreba naučnih jedinica u okviru same proizvodnje, njenih grana i grupacija. Drugi

je koordinacija tih jedinica sa naučnim jedinicama van proizvodnje, to jest sa asocijacijama (interesnim zajednicama) u oblasti naučnog rada. Treći je uticaj proizvodnje na koordinaciju interesa, potreba, planova i programa u društveno-političkim zajednicama. Tako bi proizvodnja davala osnovni pečat bitnim opredeljenjima ciljeva u naučnoj politici na svim nivoima društveno-političkog sistema.

Princip ekonomske efikasnosti

Ekonomska efikasnost primene nauke podrazumeva vrednosno opredeljenje društva i njegovih subjektivnih snaga u pogledu društvene funkcije i upotrebe nauke. U operacionalnom smislu ekonomska efikasnost se meri učešćem nauke i njenih rezultata u povećanju dohotka radnih organizacija, grana ili grupacija, odnosno u povećanju dohotka društveno-političkih zajednica i u zadovoljavanju društvenih potreba udruženih proizvođača. Taj princip pretpostavlja pre svega novi karakter socijalnih i društveno-ekonomskih veza među različitim oblastima društvenog rada i njegovo udruživanje na istim produkcionim odnosima. Pored toga, on pretpostavlja i ostvarivanje prethodnih principa o kojima smo govorili.

Na drugoj strani, princip ekonomske efikasnosti se ogleda u sistemu upravljanja (odlučivanja) o nauci i povodom nauke u društvenoj funkciji koju treba da ima u razvoju samoupravnih odnosa.

Predloženi pristup ne polazi od unapred datih ekonomskih pokazatelja odvajanja za nauku od nacionalnog dohotka, koji su u suštini vid fiskalnih odnosa. Ovde je reč o drukčijim odnosima među subjektima naučne politike i o izmeni socijalnog nosioca moći u odlučivanju o naučnoj politici. Na taj način nosioci scijentizacije neće biti produžena ruka tehnobirokratskih grupa i osnova otuđivanja moći u odlučivanju. Naprotiv, udruženi rad će sve više dobijati mogućnost da se razvija na višoj tehničko-tehnološkoj osnovi proizvodnje kad se sva sredstva stave u njegovu funkciju.

NAUČNA POLITIKA I ULOGA SKJ

Savez komunista Jugoslavije mora biti u središtu političkih procesa i političke borbe, pa otuda i u središtu rešavanja pitanja naučne politike. Odnos SKJ i nauke definisan je u Programu SKJ. To se može smatrati trajnom orijentacijom avangarde radničke klase u odnosu na naučno stvaralaštvo. Drugim rečima, vrednosna orijentacija nauke u nas ne stavlja SKJ u položaj arbitra u naučnim sporovima, ali nauka treba da bude u funkciji reprodukcije samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i doslednog marksističkog revolucionarnog opredeljenja.

U savremenim uslovima razvoja naučno-tehnološke revolucije (a na to je ukazano i u Platformi za X kongres) društveni položaj i funkcija nauke u nas posmatra se u okvirima udruženog rada. Na taj način se

čini dobar napor da se do X kongresa SKJ svestrano i kritički sagledaju problemi u oblasti naučne politike, to jest politike u oblasti naučnog rada. Po našem mišljenju, okosnica bitke je u činjenici upotrebe nauke i naučnih rezultata. Nauka mora biti jedna od poluga povezivanja društvenog rada, integrirajuća snaga razvoja samoupravljanja, što će reći — integrirajuća snaga radničke klase kao socijalnog nosioca udruživanja rada i socijalnog povezivanja radničke klase sa drugim društvenim slojevima na doslednom ostvarivanju samoupravnog produkcionog odnosa. Prema tome, svaki oblik upotrebe nauke i naučnih rezultata u cilju dominacije nad udruženim radom ili u cilju otuđenja moći u sveukupnom procesu odlučivanja od radničke klase u udruženom radu, direktno se suprotstavlja klasnom opredeljenju SKJ u pogledu društvene funkcije nauke u samoupravnom društvu.

U ostvarivanju ciljeva naučne politike te konstituisanju položaja nauke u društvu na principima ustavnih amandmana Savez komunista Jugoslavije treba da svoja programska opredeljenja pretvara u život. Jer se razvoj produktivnosti rada, efikasne organizacije rada zasnovane na samoupravljanju, jačanje integrativnih funkcija udruženog rada i integracije društvenog sistema kao celine može postići upravo na temelju nauke i posredstvom nauke. Zato SKJ mora u tom pravcu da deluje u organizacijama udruženog rada, ali i u udruženom radu na svim nivoima društveno-političkog sistema.

Svesno, plansko usmeravanje društvenog razvitka, sporazumevanje i dogovaranje u definisanju planskih zadataka, ne bi smelo da ispusti, ali ni da napusti nauku kao integrirajuću snagu razvoja samoupravljanja i ostvarivanja radničko-klasnog interesa u njemu. Zato što u nauci i u razvoju materijalnih proizvodnih snaga na temelju nauke taj interes dobija materijalnu snagu, SKJ mora ostvarivati svoju avangardnu ulogu i u ovoj oblasti.

Gavro Perazić

MEĐUNARODNI SUBJEKTIVITET FEDERALNIH JEDINICA U SLOŽENOJ DRŽAVI

1.

Federalizam kao princip ustrojstva složene državne zajednice karakterističan je za mnoge države. Naravno, osnova federativnog uređenja pojedinih država je različita jer su im različite socijalne suštine, istorijsko-političke okolnosti nastanka, vrsta, obim i princip deobe nadležnosti između saveznih i užih regionalnih organa (republika, državica, provincija, kantona itd.). U proučavanju ovog fenomena uvek se mora imati u vidu u kom vremenu i pod kakvim okolnostima se stvarala složena država. U prvo vreme neke od federativnih država bile su konfederacije — savez država, gde su pojedini delovi (državice) u savezu zadržavali prilično veliku autonomnost, da bi kasnije transformisanjem tog saveza država u saveznu državu centralna vlast federacije poprimala sve značajniju ulogu. Time se unekoliko i objašnjava relativna samostalnost delovanja kantona u Švajcarskoj, pojedinih državica u Nemačkoj jer je to bilo neko prelazno stanje u konstituisanju saveznih država. Pri tome su veze i odnosi centralnih (federalnih) organa i organa užih političko-teritorijalnih zajednica i obim njihovih kompetencija često doživljavali promene. Naime, u jednom istorijskom razdoblju se javljaju tendencije sve većeg širenja nadležnosti članica federacije, dok u drugom savezni organi nastoje da za sebe zadrže što veću ingerenciju u ključnim sferama državne delatnosti.

Kad je reč o sferi spoljne politike i uopšte o međunarodnom subjektivitetu članica federacije, svojevremeno su se u ustavima nekih federacija mogla zapaziti relativno različita rešenja: delovi saveza su uživali neku vrstu subjektiviteta, ali nije dolazila u pitanje predominacija centralnih organa federacije. U savremenom dobu se postepeno napušta praksa koja je nekim članicama savezne države davala slobodu na međunarodnom planu, a savezni organi istovremeno centralizuju spoljnopolitičku delatnost u svojim rukama. Ukazuje se, na primer, na to da je vlast švajcarske konfederacije postepeno rasla u odnosu na ovlašćenja kantona koja su fiksirana u ustavu iz 1874. godine.[1] Danas je

[1] Vidi šire: *Etude sur le Federalisme,* Vol. II, Bruxelles, janvier 1953, str. 418. i sl.

opšta tendencija da se proces etatizacije odražava na proces sve veće koncentracije ključnih delatnosti države u centralnim organima, pogotovo kad se radi o tako važnim sferama državne delatnosti kao što su odbrana, spoljna politika i slično.

Po sebi se razume da je nemoguće dati jednu opštu političku ocenu procesa osamostaljivanja i proširivanja vlasti članica federativne države u odnosu na centralne organe države. Tendencija ka sve većim kompetencijama užih lokalnih političkih jedinki mogla je imati nazadan karakter u onom periodu kad je služila aristokratsko-feudalnoj klasi u borbi protiv naprednih političkih sistema koji su, pod vođstvom mlade građanske klase, ujedinjujući naciju, išli na izgradnju naprednijeg društva. I obrnuto, takva tendencija mogla je imati progresivnu istorijsku ulogu kad je služila kao politički cilj naprednih snaga protiv centralističkih i autokratskih režima, radi postizanja demokratije i samouprave.

2.

U ustavima federativnih država, u pogledu nadležnosti članica federacije, zapaža se nekoliko rešenja. Neki stari ustavi ostavljali su priličnu slobodu članicama federacije za delovanje na međunarodnom planu. Ali, ta se sloboda svodila uglavnom na određenu delatnost (na primer, u zaključivanju nekih međunarodnih ugovora i slično). Često se u literaturi navodi slučaj nemačkog ustava iz 1871. godine, koji je pojedinim političko-teritorijalnim zajednicama ostavljao jus legationis, to jest aktivno i pasivno pravo poslanstva.[2] Slična je stvar i kad se radi o jus tractatum, pravu na zaključivanje međunarodnih sporazuma. Tim pravom su se koristile neke države (Bavarska, Wirtemberg i druge). U novije vreme imamo slučaj, mada usamljen, jednog skoro kompletnog međunarodnog subjektiviteta članica federacije, bar prema ustavnom tekstu.[3] Tako, na primer, u ustavima nekih sovjetskih republika, u pogledu međunarodnog subjektiviteta, to jest diplomatskog opštenja i prava na zaključivanje međunarodnih sporazuma, nema razlike od saveznog ustava. Međutim, oživljavanje nekadašnje prakse u tom pogledu, odnosno obnavljanje međunarodnog subjektiviteta republika (ta praksa je bila karakteristična za neke republike sve do stvaranja Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika na I svesaveznom kongresu sovjeta 1922. godine), ima drugačiju socijalno-političku sadržinu nego što je to slučaj kod drugih federacija.

Druga rešenja zastupljena u ustavima nekih federacija idu za tim da expressis verbis ili implicitno isključe svaku mogućnost da članice federacije nastupaju na međunarodnom planu kao posebni međunarodno-politički ili pravni entiteti. To je slučaj kod nekih latinskoameričkih federacija.[4]

[2] Vidi šire: Paul Gougenheim, *Traité de droit international public*, T. I, Genève, 1953, str. 306; *Etude sur le Federalisme*, Vol. II, str. 418. i sl.

[3] Peaslle, *Constitutions of Nations*, Vol. III, second edition, Martinus-Nijhoff, The Hague, 1956, str. 422—423.

[4] Isto, Vol. I, str. 33, 66—67; Vol. III, str. 705.

Najzad, treća vrsta rešenja koja se zapaža u savremenim ustavima polazi od razgraničenja kompetencija saveznih organa i organa užih političko-teritorijalnih zajednica. U tom pogledu postoje razne nijanse, pri čemu se negde generalno pravo na neku vrstu međunarodnog opštenja daje svim članicama federacije podjednako, ali ga u praksi samo neke koriste. Pored toga, opaža se neka vrsta podeljenih prava s obzirom na vrstu ugovorne materije koja se ostavlja članicama federacije (granična policija, lov, sprečavanje požara ili slično) ili, pak, ta nadležnost ostaje konkurentna sa osnovnom tendencijom da opštu patronažu nad celokupnom spoljnopolitičkom i međunarodnopravnom delatnošću članica federacije poseduje federacija i njeni organi. Pri tome, naravno, savezna administracija predstavlja i osnovnu garanciju da će se obaveze prema stranim državama izvršiti.[5] Dakle, ovi izuzeci predstavljaju u stvari pravo da se federalne jedinice koriste, kako kaže profesor Bartoš[6], svojim krnjim suverenitetom u međunarodnom pravu.

3.

Što se tiče našeg ustava (odnosno Nacrta ustava SFRJ), tu na prvom mestu treba podvući da je jugoslovenski federalizam sazdan u osnovi na nacionalnoj osnovi, koja je bila prevalentna još na Drugom zasedanju AVNOJ-a, odnosno u toku narodne revolucije. Ta nacionalna komponenta našeg federalizma kao principa izgradnje složene države vremenom se dopunjavala novom socijalnom komponentom — samoupravljanjem kao novim oblikom društvenih odnosa u federativnoj državi. Na taj način federacija, druge društveno-političke zajednice, kao i svi kolektiviteti u strukturi naše zemlje predstavljaju ambijente u kojima narodi i narodnosti, kao i etničke grupe ostvaruju svoja suverena prava vezana za nove odnose kroz ostvarivanje samoupravljanja. Republika kao država naroda i narodnosti i socijalistička samoupravna demokratska zajednica i pokrajina kao „socijalistička samoupravna demokratska društveno-politička zajednica“ su posebno naznačene kao državno-pravni i socijalno-politički okvir u kome narodi, narodnosti, kao i etničke grupe koje u njima žive ta prava u punoj meri koriste. Ali, time nije izvršena podela niti zamena državnosti među ovim društveno-političkim zajednicama, već su republike dobile taj atribut kako bi, pored ostalog, i elementi njene državnosti kao i elementi državnosti federacije sa stanovišta unutrašnjepolitičkog razvitka nestajali kroz sve dublje društvene procese kojima se naše društvo uputilo. Otuda je nemoguće očekivati da se u deobi funkcija između federacije i republika ide metodom državnog mehanizma raspodele vlasti i ustanova.[7]

[5] Vidi šire: član 9, 10, 85 (5) Federal Constitution of the Swiss Confederation, May 29, 1874 (sa amandmanima i revizijama); Peaslle, op, cit., Vol. III, str. 330—348.

[6] M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, knj. I, „Kultura“, Beograd, 1954, str. 231

[7] Vidi šire: Dr Jovan Đorđević, *Federalizam, nacija i socijalizam*, „Privredni pregled“, Beograd, 1971, str. 37.

U okviru svojih suverenih prava koje narodi u svojim republikama kao državama ostvaruju nesumnjivo je i pravo na određivanje pravaca ponašanja svoje zajednice u međunarodnim odnosima jer je upravo ponašanje zajednice na međunarodnom planu u tesnoj vezi sa njenim unutrašnjim procesima i celokupnim unutrašnjim životom koji oni izgrađuju. Otuda je proces jačanja političkog subjektiviteta naroda i njegove suverenosti u okviru njegove zajednice morao biti praćen i jačanjem subjektiviteta i uticaja na ponašanje zajednice na međunarodnom planu. Celokupna politika jugoslovenske zajednice, pa i spoljna, delo je njenih članica sa različitim političkim subjektivitetom u strukturi Jugoslavije, te u ovom slučaju nema mesta klasičnim konceptima podele nadležnosti, delegacije ovlašćenja i slično. Zapravo, radi se o jedinstvenom i zajedničkom sistemu spoljne politike kao delu jedinstvenog političkog i društveno-ekonomskog sistema, a ustavno utvrđene kompetencije pojedinih činilaca tog sistema su idejni i pravni mehanizmi jedinstvene i zajedničke međunarodnopravne ličnosti — Jugoslavije. Otuda je bilo nužno da ostvarenje saradnje sa organima i organizacijama drugih država i međunarodnim organima i organizacijama, kao prerogativa republika i autonomnih pokrajina po članu 251. Nacrta ustava SFRJ, bude određeno dvema determinantama, to jest locirana „u okviru utvrđene spoljne politike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i međunarodnih ugovora".

Osnovni ustavni princip o jedinstvu spoljne politike SFRJ, iznet u Osnovnim načelima (odeljak VIII) Nacrta ustava SFRJ, izričito ukazuje da su „svi organi, organizacije i pojedinci dužni da se u međunarodnim ekonomskim, političkim, kulturnim i drugim odnosima i u svojim odnosima sa organima i organizacijama u inostranstvu, pridržavaju i zalažu za ostvarivanje ovih načela i utvrđene spoljne politike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije". Ovaj stav ustavnih načela, koja su „sastavni deo ovog ustava i osnova i pravac za tumačenje ustava i zakona, kao i za delovanje svih i svakoga" (odeljak X), obavezuje sve faktore koji su u poziciji da kreiraju ili realizuju spoljnu politiku SFRJ i uopšte deluju na međunarodnom planu da ih se pridržavaju jer su ova načela po hijerarhiji pravne obaveznosti dominantna, pa bilo da se radi o organima federacije, republike i drugih društveno-političkih zajednica ili drugih činilaca.

4.

Kad se razmatra problem međunarodnog subjektiviteta članica federativne države, pisci se obično zadržavaju na nekoliko grupa pitanja. Naime, ispituje se pravo na aktivno i pasivno diplomatsko i konzularno predstavljanje, međunarodno-ugovorni kapacitet i odgovornost za izvršavanje međunarodnih obaveza, kao i pravo na proglašenje ratnog stanja (jus belli).[8] Upravo ti atributi čine suverenu državu, pa time i sposobnu

[8] Dr Smilja Avramov, *Spoljnopolitičke odredbe u Nacrtu novog ustava SFRJ,* „Međunarodna politika", br. 560—1/1973.

kao međunarodni subjekt. Mi ćemo na primeru najkarakterističnijih rešenja prikazati praksu u pogledu nekih od ovih problema.

Skoro opšte usvojeno rešenje u ustavima je da samo federacija ima aktivno i pasivno pravo poslanstva. U nekim ustavima ove savezne prerogative su izričito istaknute, dok se u drugima to dâ veoma lako iz teksta zaključiti. Tako, na primer, u tekstu ustava Savezne Republike Nemačke iz 1949. godine, po članu 32. održavanje odnosa sa stranim državama je dato u nadležnost federaciji, a po članu 73. njoj se daje isključivo u nadležnost zakonodavstvo (exclusive legislation) u odnosu na spoljne poslove.[9] Dakle, dok je po ustavu iz 1871. godine svaka država u Nemačkoj Carevini posedovala aktivno i pasivno pravo na diplomatsko i konzularno predstavljanje, a po ustavu iz 1919. godine (član 78) federalna vlada je bila obavezna da u sporazumu sa članicama federacije preuzima aranžmane sa susednim državama ako ti aranžmani zadiru u posebne interese i ekonomske veze dotične članice sa stranom državom, dotle po sadašnjem ustavu ne postoje nikakve garantije u tom pogledu.[10]

Dok se kod nekih država na takav način utvrđuje isključiva ingerencija saveznih organa na međunarodnom planu, kod drugih možemo naći izričitu zabranu članicama federacije u tom pogledu. Naime, nabrajaju se poslovi u kojima članice federacije ne mogu imati nadležnost, kao što je slučaj u članu 5. ustava Brazila iz 1946. godine, u članu 17. ustava Venecuele itd.[11]

Drugu krajnost sadrži ustav SSSR-a iz 1936. godine sa amandmanom iz 1944. godine koji ostavlja republikama neku vrstu potpune slobode u pogledu međunarodnog opštenja. Tako po članu 18-A saveznog ustava „svaka republika ima pravo da stupa u neposredne odnose sa stranim državama, zaključuje ugovore i vrši sa njima razmenu diplomatskih i konzularnih predstavnika".[12] Po članu 15(b) ustava Ukrajinske SSR od 30. januara 1937. godine (amandman iz 1947. godine) ova republika „ima pravo da stupa u direktne odnose sa stranim državama, da zaključuje ugovore sa njima, imenuje diplomatske i konzularne predstavnike"[13]. Slične odredbe se nalaze i u ustavu Beloruske SSR. Isto tako, prezidijumi vrhovnih sovjeta ovih republika imenuju i opozivaju diplomatske i konzularne predstavnike republike, primaju akreditive i daju egzekvature stranim predstavnicima (član 15. ustava Ukrajinske SSR).

Neko srednje rešenje, za razliku od iznetih, nalazi se u pojedinim starim ustavima. Tako, na primer, u ustavu Švajcarske iz 1874. godine (član 10) kaže se: „Službene veze između kantona i stranih vlada ili njihovih predstavnika obavljaće se posredstvom Federalnog saveta", s tim što kantoni mogu direktno korespondirati sa potčinjenim vlastima i službenicima strane države kad se radi o javnoj ekonomiji, susedstvu, policiji i slično.[14] U Švajcarskoj je Federalni savet prihvatio praksu da

[9] Peaslle, op. cit., Vol. III, str. 35, 42.

[10] *Le Federalisme*, Press Universitaire de France, Paris, 1956, str. 189. i sl.; *Etude sur le Federalisme*, Vol. II, str. 418. i sl.

[11] Peaslle, op. cit., Vol. I, str. 75; Vol. II, str. 66—67.

[12] Isto, Vol. III, str. 487.

[13] Isto, str. 421.

[14] Isto, str. 330.

konsultuje kantonalnu vladu na čijoj teritoriji treba da obavlja dužnost konzul pre nego što se da egzekvatura za stranog konzula, ali konfederacija nije na to bila obavezna niti je bila obavezna da se drži mišljenja dotičnog kantona.[15]

Sličnu praksu poznavala je i Nemačka po ustavu iz 1871. godine. Naime, nije se sprečavalo pravo državama članicama saveza da održavaju diplomatsko-konzularne odnose sa stranim državama, ali je bilo neophodno da se koordinira delatnost diplomatskih misija federalne vlade i lokalnih vlada. Tako, na primer, u sporazumu sa Bavarskom bilo je predviđeno da ambasador Bavarske dobije ovlašćenje od centralne vlade da predstavlja federalnog ambasadora na dvoru na kome je bio akreditovan. S druge strane, bavarski ambasador dobijao je instrukcije i pomoć od federalnog ambasadora u svakom slučaju gde je pomoć bila neophodna i korisna za odbranu opštih nemačkih interesa.[16]

Interesantna je i praksa u vezi s pravom na članstvo u međunarodnim organizacijama. Tu su rešenja skoro jedinstvena. Naime, samo je savezna država član međunarodnih organizacija, a savezni organi su zaduženi da je predstavljaju na međunarodnim konferencijama i telima. Svakako, ovde se radi o međudržavnim organizacijama, a ne o nevladinim organizacijama, gde su članovi drugi subjekti međunarodnih odnosa kao što su razne organizacije u oblasti prosvete, privrede, humanitarne organizacije i slično.

Slučaj da se članicama savezne države po ustavu ostavlja sloboda članstva u međunarodnim organizacijama, kao što je to sa sovjetskim republikama, danas je usamljen. Tako po članu 22. ustava Ukrajinske SSR vrhovni organi ove republike imaju dužnost uspostavljanja predstavništva u međunarodnim odnosima. Mada republike u SSSR-u nemaju direktne diplomatske odnose ni sa jednom državom, Belorusija i Ukrajina su članice Ujedinjenih nacija, specijalizovanih agencija i drugih međunarodnih organizacija. Zapravo, još se u Dumbarton Oaxu (septembar—oktobar 1944. godine) postavilo pitanje prijema 16 republika SSSR-a kao posebnih međunarodnopravnih ličnosti u članstvo međunarodne organizacije. Sovjetski Savez je to pravdao time što je svaki tadašnji član britanskog Komonvelta smatran kao posebna država i što je imao svoj poseban glas. Na Jalti (februar 1945. godine) to je prihvaćeno samo za Belorusku SSR i Ukrajinsku SSR, koje su imale i uprave spoljnih poslova, pa su kao takve kvalifikovane da budu članice OUN.[17]

U ovom slučaju svakako moramo videti jednu koncesiju datu SSSR-u u određenoj međunarodnoj konstelaciji snaga, odnosno ugledu što ga je

---

[15] *Etude sur le Federalisme,* Vol. II, str. 418. i sl.

[16] Kad se formirala australijanska vlada, države članice su imale svoje predstavnike u Londonu; diskutovalo se o fuziji ovih službi u Londonu, ali su države članice to odbile na konferenciji Komonvelta 1930. i 1931. godine. Dugo je vođena diskusija o sličnoj praksi u Kanadi, ali su neke države (Quebec) ponovo, s vremena na vreme, imenovale svoje generalne agente u Francuskoj, Belgiji i Njujorku. — Robert R. Bowie et Carl J. Friedrich, *Etude sur le Federalisme,* première partie, Paris, 1960, str. 418.

[17] J. B. Duroselle, *Histoire Diplomatique,* cinquème ed., Paris, 1971, str. 407—408.

SSSR kao saveznik zadobio kod svojih partnera. No, s druge strane, ukazuje se i na istorijsku genezu autonomnog spoljnopolitičkog statusa ovih republika u prvoj fazi stvaranja sovjetske države, što je takođe imalo uticaja na to da baš ove dve republike dobiju tu privilegiju. Naime, do stvaranja SSSR-a 1922. godine ove su dve republike bile razvile vrlo žive diplomatske međunarodne odnose. Ruska SFSR imala je sporazume sa 25 država, a pri njenoj vladi bili su akreditovani diplomatsko-konzularni predstavnici 18 država. Od 1920. do 1923. godine Ukrajinska SSR bila je sklopila 50 međunarodnih ugovora i imala je svoje predstavnike u Austriji, Nemačkoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj itd. S druge strane, SAD, Francuska i Velika Britanija su priznavale samo Rusku SFSR, pa je ona bila pozvana da učestvuje na konferenciji u Đenovi.[18]

Sem gornjeg izuzetka, savremeni ustavi se ne bave problemom članstva i učešća članica federacije u radu međunarodnih organizacija. Upravo iz ustavnih normi koje to pravo ne pominju normalno je zaključiti da to pravo poseduje federacija i njeni organi. Ali, s druge strane, ima slučajeva, mada ređih, da se i izričito utvrđuje isključivo pravo federacije na članstvo u međunarodnim organizacijama i telima. Tako, na primer, po ustavu Libije iz 1951. godine (član 36) isključivo federalna vlada vrši zakonodavnu i izvršnu vlast u stvarima koje su u vezi s Ujedinjenim nacijama i specijalizovanim agencijama (tačka 2), kao i u vezi s učešćem na međunarodnim konferencijama i telima i izvršenjem njihovih odluka (tačka 3).[19] Slično stoji i u Annexu VII (lista federalnih pitanja) ustava Indije gde se kaže da centralni organi Unije imaju kompetenciju u poslovima vezanim sa Organizacijom ujedinjenih nacija (tačka 12) i u pogledu učešća u međunarodnim organizacijama i konferencijama, kao i izvršavanja odluka koje se na njima donose (tačka 13)[20]. Potpuno identična rešenja nalazimo u listi zakonodavne vlasti Burmanske Unije[21] i u listi federalnih nadležnosti ustava Malezije iz 1963. godine (Annex IX)[22].

Jugoslovenski ustav, dopunjen amandmanima, koji je sada predstavljen u jedinstvenom tekstu Nacrta ustava SFRJ, otišao je dalje od teksta ustava iz 1963. godine u pogledu izvesnih specifikacija kojima se reflektuje neka vrsta unutrašnjeg subjektiviteta republika i drugih društveno-političkih zajednica u stvaranju i realizaciji spoljne politike Jugoslavije. One dobijaju kompletniji subjektivitet u celokupnim unutrašnjim procesima, pa i u procesu određivanja spoljne politike. Kako smo videli u članu 251, stav 2, republike i autonomne pokrajine ostvaruju saradnju na međunarodnom planu sa organima i organizacijama drugih država. Međutim, okviri „utvrđene spoljne politike SFRJ" i „međunarodnih ugovora" u kojima se ostvaruje ta saradnja moraju biti poštovani,

---

[18] Vidi šire o ovom problemu u radu: Mr Dragan Medvedović, *O pravu sovjetskih saveznih republika da istupaju u međunarodnim odnosima*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 4/1971, str. 444—462.

[19] Peaslle, op. cit., Vol. II, str. 602.

[20] *Les Constitutions d'Asie et Australasie*, Paris, 1965, str. 437.

[21] Isto, str. 111.

[22] Isto, str. 627.

njima je podređena ta saradnja jer upravo oni predstavljaju granicu njihovog subjektiviteta. Otuda republike i druge društveno-političke zajednice u ovom pogledu predstavljaju instrumente federacije čije interese i u ime koje ostvaruju svoju spoljnopolitičku akciju.

Kao dopunu gornjeg stava ustavotvorac nije propustio da izričito još jedanput potvrdi i ukaže u članu 222. Nacrta ustava SFRJ da „u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji narodi i narodnosti i radni ljudi i građani", pored ostalog, ostvaruju „odbranu zemlje i međunarodni položaj i odnose zemlje sa drugim državama i međunarodnim organizacijama", pri čemu federacija po članu 253. „utvrđuje politiku međunarodnih odnosa Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i stara se o njenom sprovođenju, održava političke, ekonomske i druge odnose sa drugim državama i međudržavnim organizacijama". Dakle, federacija utvrđuje i stara se o sprovođenju politike međunarodnih odnosa i odnosa sa drugim državama i organizacijama, dok je republikama i drugim društveno-političkim zajednicama ostavljeno samo pravo da „ostvaruju saradnju" sa organima i organizacijama drugih država i međunarodnim organima i organizacijama i teritorijalnim jedinicama drugih država.

Dakle, funkcija „ostvarivanja saradnje" je ustavnopravno uža od funkcije „utvrđivanja" celokupne politike međunarodnih odnosa koja je federaciji data, isto kao što je formulacija odnosa sa „drugim državama" šira od „organa i organizacija" drugih država. Mi tu nalazimo određene nijanse za utvrđivanje razlika u širini odnosa, pa i ovlašćenja raznih društveno-političkih zajednica. Zapravo, time se potvrđuje postojeća praksa tih odnosa, koji su normalna pojava u međunarodnoj zajednici .Danas je nužno da ne samo centralni organi federacije, već i druge političko-teritorijalne zajednice i organizacije sve više razvijaju svoje međunarodne odnose u raznim oblastima društvene delatnosti (privreda, sport, kultura itd.). Na taj način našu zemlju potvrđujemo kao otvorenu zajednicu, što je, uostalom, i ustavni princip, gde su razmena dobara, radne snage, iskustava, znanja itd. normalne pojave u procesu izgradnje međuzavisnosti članova međunarodne zajednice, na kom načelu međunarodna zajednica i počiva.

Posebno, ostavljanje raznim subjektima prava da deluju u međunarodnim odnosima predstavlja ona načela ustava i ideje vodećih socijalističkih snaga Jugoslavije preko kojih i ovu sferu delatnosti želimo da socijalizujemo, uključimo u nju širi krug njenih kreatora i realizatora, uklonimo indolenciju javnosti, a diplomatiju učinimo podložnom javnoj odgovornosti jer spoljna politika nije više njena monopolisana stvar. Dakle, taj, ako se može reći, subjektivitet „sui generis" republika i drugih društveno-političkih zajednica nije konkurentan subjektivitetu federacije niti njegov supstitut, već njegov sastavni elemenat koji kao takav negira republičku autonomnost posebnog međunarodnog entiteta.

Zato je i pravo na diplomatsko opštenje, odnosno na članstvo u međunarodnim organizacijama ostavljeno samo u nadležnosti federacije, što je izričito istaknuto u članu 287, po kome Predsedništvo SFRJ kao kolegijalni organ, odnosno po članu 310. Predsednik SFRJ „predstavlja

Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju u zemlji i inostranstvu", postavlja i opoziva ukazom ambasadore i poslanike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, prima akreditivna i opozivna pisma od stranih diplomatskih predstavnika koji su kod njega akreditovani.

Unutrašnji ustavnopravni mehanizmi putem kojih federacija u međunarodnim odnosima istupa kao emanacija republika i drugih društveno-političkih zajednica obezbeđuju neprekidnu uzajamnu cirkulaciju ideja i interesa svih ovih kolektiviteta, tako da uže društveno-političke zajednice nisu našle za potrebno da u svojim ustavnim tekstovima fiksiraju ustavne norme kojima bi garantovale više sopstvenog ovlašćenja u međunarodnim odnosima od onoga koje je dato u saveznom ustavu. One zapravo ne shvataju tu kompetenciju kao neku koncesiju iznuđenu od federacije, već kao svoju sopstvenu stvar i istovremeno zajedničku stvar svih republika i federacije kao celine. Zapravo, putem te kompetencije ne obezbeđuju se nikakvi posebni interesi republika koji ne bi bili i interesi federacije kao šire zajednice.

5.

U pogledu ocene međunarodnopravnog subjektiviteta članica federalne države, pisci se najviše zadržavaju na pravnom kapacitetu užih zajednica u zaključivanju međunarodnih ugovora. Rešenja koja o tome sadrže ustavi slična su rešenjima kojima se regulišu kompetencije u drugim spoljnopolitičkim delatnostima (aktivno i pasivno pravo poslanstva, članstvo u međunarodnim organizacijama itd.). Tako, na primer, ustav Meksika (član 117) i ustavi nekih drugih latinskoameričkih država izričito zabranjuju članicama federacije zaključivanje međunarodnih ugovora ili, pak, pojedinih vrsta ugovora.[23] U ustavu Nemačke iz 1919. godine (član 45) izričito stoji da predsednik države zaključuje saveze i druge ugovore u ime Rajha, a po članu 8. švajcarskog ustava konfederacija ima isključivo pravo da zaključi saveze, kao i trgovačke ugovore i ugovore o carinama. Zapravo, po švajcarskom ustavu jasno se može diferencirati ovo pravo s obzirom na vrstu ugovora: za neke ugovore konfederacija zadržava isključivo pravo, a za druge ugovore koje zaključuje kanton traži se odobrenje vlasti konfederacije. Kod republika SSSR-a, kao što smo videli u pogledu samostalnog prava na diplomatsko opštenje i članstva u UN, slično se daje pravo i u pogledu zaključivanja međunarodnih ugovora.

Švajcarsku praksu unekoliko izdvajamo jer se tu očituje i određena vrsta pravne sposobnosti članica savezne države u ovom pogledu. Zapravo, kantoni imaju pravo da zaključe ugovore sa stranim državama u pitanjima javne ekonomije, graničnih, trgovačkih i policijskih poslova, ali da ovi ugovori ne štete interesima konfederacije i drugim kantonima (član 8. i 9). Ako Federalni savet ili drugi kanton stavi primedbu, ugovor se podnosi federalnoj skupštini na definitivnu odluku. Ili, na primer, po

[23] Peaslle, op. cit., Vol. II, str. 700.

članu 89. švajcarskog ustava zahteva se da jedan ugovor bude podnet narodnom referendumu ako je zaključen na neodređeno vreme ili na period duži od 15 godina i ako je zahtev u tom cilju podnet od 30 hiljada građana ili od 8 kantona.[24] Tako je pristup Švajcarske Društvu naroda bio 1920. godine podnet referendumu.[25] U ustavu Savezne Republike Nemačke (član 32) kaže se da, u onoj meri u kojoj je zakonodavstvo u nadležnosti Laendera, oni mogu sa odobrenjem federalne vlade zaključiti međunarodni ugovor.[26] U Kanadi, kako navodi profesor Rousseau[27], gde se tražio pristanak federacije za zaključenje ugovora, provincije su dugo vremena malo koristile pravo da sklapaju međunarodne ugovore.

Inače, danas je skoro opšta praksa da je savezna vlast za sebe rezervisala pravo sklapanja međunarodnih ugovora, i to kako kod starih tako i kod novih federacija, bilo na način kako smo izneli u nekim slučajevima bilo izričito kao što je to u članu 74. ustava Malezije, sect. 92. ustava Burme, Annexu VII ustava Indije, članu 108. ustava Venecuele itd.

Kad se međunarodni ugovori uvode u unutrašnji pravni poredak putem ratifikacije, čak i u državama koje su svojim članicama ostavile izvesnu slobodu za zaključivanje međunarodnih ugovora, opaža se tendencija da taj finalni akt u primanju međunarodnih obaveza bude u nadležnosti centralnih organa. Na taj način savezna država u celini odgovara za poštovanje međunarodnih obaveza.[28] Tako po članu 102, tačka 7. ustava Švajcarske Federalni savet ispituje i odobrava ugovore koje su zaključili kantoni i objavljuje ih u Recueil officiel des lois.[29] Dakle, i u tim slučajevima organi federacije stoje vis-à-vis stranih država kao garant ispunjenja međunarodne obaveze, a država u celini kao nosilac međunarodnih obaveza u međunarodnom pravu. Isto tako, po švajcarskom ustavu centralni organi federacije mogu u ime kantona zaključiti ugovore i u onoj materiji koja je po ustavu u nadležnosti kantona. Radi se zapravo o elementima delegacije ovlašćenja na osnovu koje je izvršena podela tih kompetencija tako da uže teritorijalno-političke jedinice taj pravni kapacitet ne poseduju izvorno, već je on u neku ruku izveden.

U članu 5, paragraf 2. projekta Bečke konvencije o pravu ugovora Komisija za međunarodno pravo je prihvatila sposobnost članica federacije da zaključe međunarodni ugovor u slučaju ako je taj kapacitet dopušten saveznim ustavom i u granicama koje su njim određene. Međutim, to nije ostalo u konačnom tekstu.[30] U vezi s tim negde se u dok-

---

[24] Isto, Vol. III, str. 348.

[25] Robert R. Bowie et Carl J. Friedrich, op. cit., str. 490.

[26] Peaslle, op. cit., Vol. II, str. 35.

[27] Sporazumi Quebeca i Ontarija sa SAD i Velikom Britanijom o izbegavanju duplih taksa, razni ugovori o administrativnim pitanjima, ekstradiciji, turizmu, sprečavanju paljevine šuma itd. (Rousseau, *Traitê de droit international public*, T. I, Paris, 1970, str. 80).

[28] Vidi: Andrassy, *Međunarodno pravo*, Zagreb, 1971, str. 89.

[29] Paul Gougenheim, op. cit., str. 307; Peaslle, op. cit., Vol. III, str. 350.

[30] Rousseau, op. cit., str. 78; Andrassy, op. cit., str. 88.

trini ukazuje da ustavno pravo ne može biti prepreka da se izvrše međunarodne obaveze; zato su nužni savezni zakoni čak i onda kad je kao ugovorna strana nastupila članica federacije.[31]

Postojeći ustav, kao ni Nacrt novog ustava SFRJ, ne izjašnjava se na izričit način o sposobnosti republika za zaključenje međunarodnih ugovora. S obzirom na to da onaj ko potpiše ugovor treba da ga obezbedi ustavnim mehanizmima, to se iz teksta ustava da zaključiti da su ti mehanizmi usredsređeni u organima federacije. Otuda i naš zaključak da republika ne može biti kao samostalna međunarodnopravna ličnost — partner ugovora sa stranom državom.[32] Pored utvrđene spoljne politike SFRJ, videli smo da međunarodni ugovori predstavljaju drugi pravni okvir za delatnost republika i drugih društveno-političkih zajednica na međunarodnom planu. Radi se zapravo o ugovorima propisno zaključenim i ratifikovanim od strane ustavom određenog organa i time oni čine sastavni deo prava SFRJ. Ti ugovori se po članu 187. Nacrta ustava SFRJ „primenjuju danom stupanja na snagu akta o ratifikaciji, ako tim aktom ili ugovorom na osnovu ovlašćenja nadležnog organa nije drukčije određeno". Prema tome, po istoj normi u Nacrtu ustava „sudovi neposredno primenjuju one međunarodne ugovore koji su objavljeni".

Takvim rešenjem Nacrt ustava je ponudio koncepciju o primatu onog dela međunarodnog prava koji je ugovorima kodifikovan, a koji je Jugoslavija prihvatila i svojom ustavnom procedurom uvela u pravni sistem SFRJ. Otuda će po našem ustavu federacija biti odgovorna pred stranim ugovornim partnerima za dosledno poštovanje navedenih ugovora, a svi organi pravosuđa u SFRJ, počev od saveznih pa do opštinskih, ustavom se obavezuju da im ti ugovori budu pravni izvori za rešavanje sporova i za primenu prava.

Međutim, dok je u operativnom delu Nacrta, kada je reč o ugovorima, situacija veoma jasna, dotle je u osnovnim načelima (odeljak VIII) ukazano (i to je novina u odnosu na postojeći ustav) da se Jugoslavija zalaže „za poštovanje opšteprihvaćenih normi međunarodnog prava". Imajući u vidu realnost situacije, redaktori Nacrta su, sasvim razumljivo, našli za potrebno da stav Jugoslavije prema međunarodnopravnom poretku generalno izraze baš u načelima, mada kod nekih država slične odredbe nalazimo u normativnom delu ustava. Prema tome, imajući u vidu ustavnopravni karakter i mesto načela u hijerarhiji ustavnog i opštepravnog poretka SFRJ, a skladno tekstu odeljka X osnovnih načela Nacrta ustava, normalno je zaključiti da ugovori o kojima je bilo reči nisu isključili ostale međunarodnopravne norme koje će naši sudski i drugi organi primenjivati.

Svakako, u datom slučaju kad dođe do primene jedne „opšteprihvaćene norme" međunarodnog prava u radu sudskog organa, neće biti jasna situacija kao kad treba primeniti navedeni ugovor. Tu države nemaju podjednake kriterijume u svakom pojedinačnom slučaju u pogledu ocene opštosti i prihvatljivosti navedene norme u međunarodnoj zajednici, a, isto tako, i sadržaja jednog pravila međunarodnog prava. Dok je

[31] *Le Federalisme,* cit. izd., str. 190. i sl.
[32] Vidi: Dr Smilja Avramov, op. cit.

ugovor relativno čist i jasan, sa međunarodnim običajem to nije slučaj, pogotovu ne sa načelima međunarodnog prava. Otuda su redaktori Nacrta s pravom ukazali na razliku u automatizmu primene obaveze iz međunarodnog ugovora koji je Jugoslavija prihvatila i ostalih opštepriهvaćenih normi međunarodnog prava kojima je iskazana vernost na taj način što se svi organi države i društva obavezuju na njihovo poštovanje. Time za našu zemlju ne postoji nikakva gradacija u pogledu pravne obaveznosti normi međunarodnog prava, nego se upravo računa na jedno realno stanje u međunarodnim odnosima i obavezama država u tom pogledu.

Budući da poseduje isključivu pravnu sposobnost za zaključivanje međunarodnih ugovora, federacija je obavezna i da obezbedi njihovo poštovanje, te da ustavnom procedurom — ratifikacijom obezbedi njihovo uvođenje u unutrašnjem ustavnom poretku. U tom pogledu u Nacrtu ustava je rečeno (član 253) da federacija „zaključuje, ratifikuje i obezbeđuje izvršavanje međunarodnih ugovora“ i „obezbeđuje izvršavanje međunarodnih obaveza Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“. Zapravo, Skupštini SFRJ i Saveznom izvršnom veću je data nadležnost ratifikacije međunarodnih ugovora. U tom pogledu zapažaju se, u stvari, tri vrste ugovora, i to: (1) oni međunarodni ugovori koje ratifikuje Savezno veće „o političkoj i vojnoj saradnji i međunarodni ugovori koji zahtevaju donošenje novih ili menjanje važećih zakona koje ono donosi“, (2) ugovori o čijem zaključivanju treba da odluči Veće republika i pokrajina, a „koji zahtevaju donošenje novih ili izmenu važećih republičkih i pokrajinskih zakona ili iz kojih proističu posebne obaveze za jednu ili više republika ili autonomnih pokrajina“ i (3) međunarodni ugovori koje ne ratifikuje Skupština SFRJ, već Savezno izvršno veće kao njen političko-izvršni organ.

Kao što se iz druge grupe ugovora vidi, iako republikama i ostalim društveno-političkim zajednicama nije data samostalnost i mogućnost zaključivanja međunarodnih ugovora, ipak ih Nacrt ustava ne isključuje iz svake nadležnosti, nego čak podvlači njihovu ingerenciju u određenoj vrsti ugovora. To je jasno izraženo i u članu 251. Nacrta, po kome se „međunarodni ugovori koji zahtevaju donošenje novih ili izmenu važećih republičkih odnosno pokrajinskih zakona ili iz kojih proističu posebne obaveze za jednu ili više republika ili autonomnih pokrajina zaključuju uz saglasnost republičkih odnosno pokrajinskih skupština“, te se postupak zaključivanja takvih ugovora reguliše saveznim zakonom „uz saglasnost republičkih i pokrajinskih skupština“.

Mada nije specificiran postupak i vreme kako i kada republike i pokrajine treba da daju tu saglasnost, ne može biti sumnje u to da se radi pre svega o prethodnoj odluci da se takav ugovor zaključi. Istovremeno u organima federacije ingerenciju republika i pokrajina i njihovu nadležnost i odgovornost za sklapanje ugovora Nacrt kompletira posredstvom Veća republika i pokrajina u Skupštini SFRJ propisujući u članu 259. da ovo veće na osnovu saglasnosti skupština republika i autonomnih pokrajina odlučuje o zaključivanju takvih ugovora. Znači, tu je sadržana pretpostavka da nadležnost tog veća izražava i saglasnost

republika i pokrajina, pa je normalno očekivati da to veće ima i određenu ulogu u ratifikaciji takvih ugovora. Isto tako, u pojedinim sferama delatnosti njemu je data nadležnost da donese zakon o privremenim merama putem dvotrećinske većine ukoliko se usled nesaglasnosti ovih skupština ne mogu ispunjavati, pored ostalog, i obaveze SFRJ prema drugim zemljama (član 274). Taj se zakon posle jedne godine važenja usled istih okolnosti može obnoviti putem postupka za njegovo ponovno donošenje (član 276).

Dakle, u tim posebnim međunarodnim ugovorima direktni subjektivitet ovih društveno-političkih zajednica je u ustavno-političkom poretku jače istaknut. Na taj način je ozakonjen pristanak republika i pokrajina za prihvatanje takvih ugovora, i to je uslov ugovorne sposobnosti federacije na međunarodnom planu u pogledu navedenih međunarodnih obaveza. Treba dodati i to da ovo veće putem zakonodavne delatnosti i utvrđivanja politike ima posebnu ulogu u pogledu spoljnotrgovinskog prometa i drugih ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

Gledano sa stanovišta internog ustavnog poretka, navedena razmatranja ne ostavljaju nikakvu sumnju u odgovornost republika i pokrajina prema međunarodnim odnosima uopšte, a posebno prema navedenim međunarodnim ugovorima i ekonomskim odnosima sa inostranstvom. Time Nacrt, naravno, ne uvodi klasičnu šemu podeljene odgovornosti u pogledu međunarodnih odnosa, već zapravo svi faktori unutar složene države koji su ustavnim sistemom pozvani da ostvaruju obaveze na međunarodnom planu nose jedinstvenu i zajedničku odgovornost za njih. Naravno, time se podrazumeva i isključiva odgovornost federacije kao jedine međunarodnopravne ličnosti uopšte u međunarodnim odnosima, jer je jedino ona neposredno ovlašćena da koristi prava i prima obaveze na međunarodnom planu.

STRATEGIJA KOMUNISTIČKE PARTIJE ITALIJE U BORBI ZA SOCIJALIZAM

— Intervju Luiđija Longa „Socijalizmu"* —

Pitanje: Teze italijanskih komunista o mogućnosti saradnje sa socijalističkim i katoličkim snagama — odnosno sa najznačajnijim narodnim strujama u političkom životu zemlje — izazivaju veliko interesovanje. Ta je teza u izvesnom smislu bila prisutna u italijanskom političkom životu i prilikom poslednje krize vlade.

Kako, druže Longo, ocenjujete postignute rezultate i perspektive takve orijentacije i kakvo je Vaše mišljenje o značaju koji ona zauzima u koncepciji o posebnom putu Komunističke partije Italije u borbi za socijalizam?

Odgovor: Mi smatramo da su susreti i saradnja između tri najveće komponente italijanskog naroda: komunističke, socijalističke i katoličke, ne samo mogući, nego i da postaju sve neophodniji da bi se pozitivno napala duboka kriza koja na svim poljima muči italijansko društvo i, ujedno, sve teži i hitniji problemi radnika, novih generacija, nacionalne zajednice u celini.

Na toj smo liniji radili i radimo postižući ne male uspehe. Tom linijom ćemo nastaviti iskreno ubeđeni da je u Italiji nužno široko okupljanje društvenih i političkih snaga radi odbrane i obnove demokratskih institucija, obezbeđenja budućnosti Republike, rođene iz pokreta otpora, uspostavljanja novog političkog i vladinog uređenja kadrog da raskine s dosadašnjim konzervativnim pravcima koje su sledile rukovodeće grupe hrišćanske demokratije i radi otpočinjanja duboke obnove italijanskog društva.

---

* Luiđi Longo, predsednik Komunističke partije Italije, primio je u novembru 1973. godine Davida Atlagića, glavnog i odgovornog urednika Izdavačkog centra „Komunist", i dao mu intervju za časopis „Socijalizam".

Polazeći upravo od takvog ubeđenja, nastalog na osnovu celokupne i tekuće analize unutrašnje i međunarodne situacije, naša je Partija nedavno formulisala precizan predlog koji je danas u centru političke diskusije u Italiji: to jest predlog da narodne i demokratske snage koje su danas različito svrstane učine napor za uzajamno razumevanje kako bi se postigao susret i sporazum o tome kako da se zajednički napadnu i reše problemi koji su bitni za život i budućnost zemlje. To je ono što je definisano kao „istorijski kompromis", do koga, razume se, svaka od velikih komponenti italijanskog naroda treba da dođe na osnovu sopstvenih idejnih tekovina, sopstvenih predloga, sopstvenim putem, sopstvenom istorijom. Kroz sukobljavanje, susrete, diskusije, zajedničku akciju, zajednički rad na izgradnji, radnička klasa će postepeno, činjenicama, potvrđivati svoju hegemonu ulogu u odnosu na druge društvene slojeve i grupe.

Ovi naši stavovi nisu nastali odjednom niti ni iz čega. Dolaze iz daleka, kao što iz daleka dolazi i Komunistička partija Italije. Oni su suštinski deo naše strategije napredovanja ka socijalizmu, duž nacionalnog i demokratskog puta, ali kroz našu stalnu i iskrenu internacionalističku inspiraciju. To se opredeljenje zasniva na Gramšijevim poukama, na kojima se temelji čitav rad Partije otkako su (1926) prevaziđene shematske i sektaške orijentacije bordigijanskog rukovodstva (Bordiga, prvi sekretar Partije, 1921—1926. godine, — prim. red.). Kasnije smo stalno izgrađivali i obogaćivali naša strategijska opredeljenja na bazi pouka naših učitelja i genijalnog Toljatijevog doprinosa, čije analize italijanskog društva ostaju neprevaziđene svojom lucidnošću i dubinom.

Između ostalog, tim glavnim putem krenuli smo veoma konkretno tokom oružane borbe protiv naci-fašizma pobuđujući, organizujući i podstičući slivanje u zajedničku akciju svih patriotskih snaga koje su tražile slobodu, nezavisnost i demokratsku obnovu Italije. Osim u rušenju fašističkog režima, rezultati tog istorijskog slivanja odlučujućih komponenti italijanskog naroda nalaze se i u pobedi Republike i antifašističkog ustava koji, po našem mišljenju, sadrži preduslove da se u Italiji pokrene izgradnja demokratskog sistema i socijalnog i kulturnog progresa.

Priznavanje nužnosti tog slivanja i saveza između različitih društvenih snaga koje se mogu ujediniti oko zajedničkih ciljeva u borbi protiv zajedničkog neprijatelja uvek je inspirisalo našu borbu na čelu masa, našu političku inicijativu, našu funkciju u izbornim skupštinama i u godinama posle raskida jedinstvenog ustavnog pakta koji su nametnule najagresivnije i najreakcionarnije grupe italijanske buržoazije i američki imperijalizam. Ustrajno smo delovali da uslovimo, kako u bazi tako i u „vrhovima", najšira slivanja i politička i socijalna savezništva u borbi za prava radnika, za napredak zemlje, za odbranu demokratije, slobode, nacionalne nezavisnosti i mira. Rezultati takvog našeg angažovanja mogu se konkretno meriti. Zahvaljujući širokim jedinstvenim borbama, bilo je moguće ovih decenija odbiti i poraziti ozbiljne, ponovljene pokušaje — od strane vladajućih grupa i vlada kojima je rukovo-

dila Demohrišćanska partija, krugova krajnje desnice uz podsticaj i podršku inostranih centara — da se smrtno pogode prava radnika, antifašističke institucije i sam demokratski okvir zemlje. Zahvaljujući tim borbama, iznuđene su od poslodavaca i raznih vlada mere koje, iako delimične i neadekvatne, idu u susret jasnim zahtevima radničke klase i narodnog pokreta.

Međutim, dobro je najopštije podvući da je tokom borbi za stvaranje novih demokratskih pokreta kroz iskustvo sazrevala nova svest u aktivnim masama zemlje: svest da je, s obzirom na značaj sredstava koja stoje na raspolaganju bloku reakcionarnih i konzervativnih snaga, nužno jedinstvo svih narodnih i demokratskih snaga da bi se postigle i odbranile nove pobede, kao i da je takvim jedinstvom moguće stvari menjati. Sledstveno tome, sazrela je, isto tako, još šira svest o činjenici da se pokušajima cepanja ili održavanja podeljenosti između bitnih komponenti italijanskog naroda težilo i teži da se ovekoveči politika suprotna interesima naroda i zemlje.

Mislim da o ovoj novoj i široj svesti moraju danas da vode računa oni predstavnici drugih političkih i društvenih grupa koji nisu neosetljivi prema problemima građanskog i demokratskog razvitka naše zemlje koje objektivno postavlja situacija, a i sama njihova masovna baza.

Pitanje: Komunistička partija Italije posvećuje posebnu pažnju izgradnji i postignućima sopstvene organizacije. Znamo da ste već postigli značajne rezultate. Dobro je poznato da Komunistička partija Italije ima bogato iskustvo u vršenju lokalne vlasti u mnogim opštinama i nekim oblastima. Molim Vas, recite nešto više u vezi s time, kao i u pogledu decentralizacije koja se vrši u italijanskim strukturama i da li između tih iskustava i partijskih koncepcija postoji povezanost i kako se ona manifestuje?

Odgovor: Nema sumnje da je naše iskustvo u rukovođenju opštinama, provincijama i oblastima veoma bogato i stoga što se razvijalo i izvan područja leve administracije u kojoj komunisti zajedno sa socijalistima imaju neposredne odgovornosti u upravljanju lokalnom administracijom. Značajni su i često otvoreno priznavani od strane svih rezultati postignuti u tim upravama (2.353 opštine, 17 provincija, 3 oblasti) na širenju socijalnih, obrazovnih i zdravstvenih službi i na podizanju njihovog kvaliteta, na progresivnom fiskalnom oporezivanju, na podruštvljavanju službi kojima su ranije upravljali privatnici.

Mi težimo da i tamo gde smo u opoziciji razvijamo pozitivnu ulogu rukovođenja, a ne samo kritikovanja. Povezujući se direktno s narodnim masama, ponekad uspevamo da zadremo u opredeljenja lokalnih uprava kojima rukovode demohrišćani ili koalicija levog centra i da ih jače ili slabije modifikujemo.

To je dovelo do akumuliranja iskustava i veoma širokog političkog angažovanja.

Međutim, uspostavljanje oblasne autonomije na čitavoj nacionalnoj teritoriji danas je modifikovalo objektivnu situaciju jer oblasti imaju zakonodavnu vlast i u izvesnom smislu predstavljaju ogranke državne političke vlasti u nizu veoma značajnih sfera. Stoga se one nužno javljaju kao neposredni sagovornici države u krupnim opredeljenjima nacionalne politike.

Ranije se nastojalo da se u opštinama i provincijama najbolje iskoristi i primeni postojeće zakonodavstvo i u tom smo smislu težili povezivanju s narodnim masama u vezi s njihovim osnovnim građanskim zahtevima; zbog toga smo podržali administrativnu decentralizaciju, naročito u velikim gradovima.

Ipak je u tim uslovima sistem lokalne autonomne vlasti ostajao fragmentaran i raspršen, te nije uspevao da deluje kao stvaran i usklađen element političkog konfrontiranja s centralnom vlašću.

Danas postojanje oblasti predstavlja politički tačku povezivanja, usklađivanja i objedinjavanja sistema lokalne vlasti, odgovarajući teren za trasiranje programskih pravaca oko kojih je moguće usloviti realno dijalektičko konfrontiranje s centralnom vlašću i njeniim orijentacijama.

Znači, u tim novim uslovima naša akcija u lokalnim i oblasnim skupštinama, povezana s masovnim pokretima, može da se razvija na jednom višem nivou. To objašnjava otpore i prepreke koje punom sprovođenju regionalne reforme postavljaju, juče kao i danas, konzervativne snage.

Organizaciono je naša Partija već raščlanjena na oblasnom, provincijskom i opštinskom nivou. Ona, prema tome, u decentralizaciji lokalne vlasti i njenoj mogućnosti da se odmerava s opštim političkim opredeljenjima nalazi put za podsticanje novih okupljanja i slivanja društvenih i političkih savezništava oko programa i ciljeva obnove.

Pitanje: Zapadnoevropski radnički pokret se u društvenom pogledu sukobljava s novim problemima snažne ekonomske integracije, sve jačeg uticaja multinacionalnih kompanija, a istovremeno i s problemima procesa popuštanja u međunarodnim odnosima. Prisustvujemo intenzivnijem dijalogu zapadnoevropskih komunističkih partija o saradnji novog tipa u promenjenim uslovima. Kako ocenjujete te nove uslove i sa gledišta perspektiva saradnje zapadnoevropskih radničkih političkih snaga?

Odgovor: Ocenjujemo ih pozitivno. Odavno je naša Partija izrazila potrebu da se prevaziđe zaostajanje zapadnoevropskih komunističkih partija u postizanju zajedničke svesti i zajedničkog stava. Poznato je da je KPI, ne od danas, zauzela realističan i konstruktivan stav u pogledu

Evropske ekonomske zajednice smatrajući da je proces integracije završio stvaranjem na ekonomskom terenu tako snažne međuzavisnosti koja ne čini mogućim izlazak Italije iz Zajedničkog evropskog tržišta. U novoj političkoj fazi, koju karakteriše popuštanje, Evropska ekonomska zajednica predstavlja za nas komuniste još jedno mesto sudara i demokratske inicijative, s jedne strane, za odbranu demokratskih principa koji su na snazi u našim zemljama i ugroženi monopolističkom integracijom, a s druge strane za afirmisanje novih mogućnosti demokratske obnove institucionalne strukture Evropske ekonomske zajednice, koja je, kao što je poznato, nastala kao instrument hladnog rata u službi Atlantskog saveza.

Od velikog su značaja elaboracija i akcija koju su razvili francuski drugovi, najpre s programom vlade, a zatim sa zajedničkim programom koji im je, na primer, omogućio da razbiju golističku diskriminaciju i da učestvuju u životu Zajednice preko Evropskog parlamenta.

Veoma konvergentni, iako ne i istovetni, stavovi Komunističke partije Francuske i Komunističke partije Italije predstavljaju tačku povezivanja u diskusiji između svih snaga evropske levice.

Polazeći od zasnovanih kritika zbog posledica monopolističkog karaktera integracije koji je Evropska ekonomska zajednica izražavala i izražava, vidimo da niz zapadnoevropskih komunističkih partija zadržava stavove koji se razlikuju od naših, stavove koji se, između ostalog, mogu objasniti i s obzirom na različitu unutrašnju društvenu i političku situaciju.

U evropskim socijalističkim i socijaldemokratskim partijama postoje znatne teškoće u vezi s problemima integracije: postoje snage koje shvataju antisocijalne posledice, suprotne odgovarajućim nacionalnim interesima, jednog tipa integracije koji bi automatski razvio Rimske ugovore, posebno danas kada Evropska ekonomska zajednica teži da prevaziđe prostu carinsku uniju.

Sa tim snagama, s njihovim progresivnim pokretima moguće je naći ozbiljne dodirne tačke.

Osnovni se problem sastoji u tome da radnička klasa i partije koje izražavaju njene interese i težnje razviju novu funkciju u Evropi. Mislim da se među snagama levice mogu naći tačke konvergencije oko problema kao što je problem jedinstva između svih radnika (radnika zemalja Evropske ekonomske zajednice sa radnicima imigrantima); u borbi protiv inflacije i njenih uzroka; za razvoj slabo razvijenih oblasti; za ostvarivanje reformi; za zaštitu životne sredine itd.

Tu su, zatim, osnovni politički problemi koje treba precizirati: (1) uloga Evrope koja bi, kao što mi smatramo, trebalo da uspostavi nove odnose kako sa SSSR-om tako i sa Sjedinjenim Državama razvijajući pozitivnu, samostalnu ulogu; (2) funkcija Evrope prema zemljama trećeg sveta, posebno mediteranskim i zemljama Srednjeg istoka, kroz poziciju koja prevazilazi kako stare kolonijalističke tako i neokolonijalističke postavke koje se javljaju u politici koju je do sada sledila Evropska ekonomska zajednica ugovorima o udruživanju; (3) evropska borba protiv fašizma, i ne samo protiv fašističkih režima koji tlače španski, portugal-

ski i grčki narod, nego i protiv fašističkih pretnji u drugim zemljama. Sve to smatram ciljevima, koji mogu pokrenuti velike narodne borbe, kadrim da oduševe čitavu novu generaciju komunista u Evropi i da komunističkom pokretu povrate onu moralnu hegemoniju koja ga je karakterisala u svim njegovim velikim bitkama za socijalizam, mir i protiv imperijalizma.

Danas te borbe moraju da poteknu pre svega iz evropskih fabrika. Danas u tim fabrikama, rame uz rame, rade radnici ne samo iz tih zemalja, već i iz drugih, a mnoge od tih fabrika su među sobom povezane jedinstvenim nadnacionalnim centrima rukovođenja na evropskom (i ne samo evropskom) nivou. Tu se prvenstveno mora izgraditi jedinstvo i novo iskustvo snaga koje izražavaju radničku klasu i koje bi danas, u momentu krize onih pokreta i onih ideologija koje su kulminirale u sukobima 1968. godine, zrelim i razvijenim ciljevima mogle dati novi podsticaj omladini raznih zemalja u izgradnji demokratske i socijalističke Evrope.

Pitanje: Danas postoje mnoge partije, ne samo komunističke i socijalističke, koje su se opredelile za izgradnju socijalističkog društva. U mnogim zemljama Latinske Amerike, Azije i Afrike ideja socijalizma ima ogromnu privlačnu snagu, ali ona, ipak, nailazi na ozbiljne prepreke unutrašnje i spoljne prirode. Koji su, po Vašem mišljenju, putevi za izgradnju socijalizma u tim, u suštini nerazvijenim zemljama? Karakterističan je primer Čilea gde je front Narodnog jedinstva nastojao da mirnim putem ostvari ciljeve društvene revolucije, prihvatajući nasleđeni parlamentarni sistem bez ikakve suštinske promene. Suočeni s čileanskim iskustvom, mislim da se još jedanput može postaviti principijelno pitanje o blagovremenoj i što adekvatnijoj solidarnosti progresivnih snaga. Molim Vas, recite nešto u vezi s time.

Odgovor: Nema sumnje da je iz čileanske tragedije potrebno izvući elemente za razmišljanje i pouke kako u odnosu na međunarodni okvir tako i u odnosu na strategiju i taktiku radničkog pokreta u raznim zemljama. To je zadatak različitih političkih snaga, a što se tiče nas, italijanskih komunista, mi smo već otpočeli — člancima, esejima, diskusijom — taj neophodni rad na produbljavanju. Radi se o problemima od krupnog političkog i teorijskog zamaha.

Pretpostavka od koje polazimo jeste ta da je politika popuštanja, u perspektivi izgradnje sistema miroljubive koegzistencije, obavezan put kako za obezbeđenje mira tako i za stvaranje novih uslova za afirmaciju prava svakog naroda na slobodu i nezavisnost i da bi se napali krupni problemi savremenog sveta (razoružanje, nerazvijenost itd.).

Ali, veoma je očigledno da borba za popuštanje i sami uspesi koji su u tom pravcu postignuti ne dovode automatski do prestanka uticaja, intervencije i interferencija imperijalizma. Niti, razume se, znače da je na međunarodnoj areni uspostavljena neka vrsta idilične atmosfere između progresivnih i konzervativnih snaga i izvan klasnog sukoba. Po našem mišljenju, jasno je da borba koju svaki narod vodi za slobodu i nacionalnu nezavisnost i sopstveni kulturni razvitak sve više zahteva doslednu akciju za smanjivanje mogućnosti imperijalističke intervencije i mešanja u različnim oblicima u kojima se manifestuju (dovoljno je pomisliti, da pomenem samo jednu činjenicu, na celokupnu tematiku multinacionalnih društava i ekonomskog pritiska).

To na međunarodnoj skali zahteva nove i sve adekvatnije i progresivnije oblike međunarodne solidarnosti. Istraživanje tih oblika mora da bude zajednički zadatak svih revolucionarnih, progresivnih i antiimperijalističkih snaga, a preduslov za to jeste uspostavljanje između svih tih snaga, u uzajamnoj autonomiji, sve širih i plodnijih odnosa ne samo radi pružanja direktne pomoći narodima kojima je ona potrebna, nego i da bi se na sopstvene vlade vršio pritisak da u odnosu na te narode razviju stvarnu akciju prijateljstva, solidarnosti, tehničke i ekonomske saradnje kroz puno poštovanje njihovih interesa i njihove nezavisnosti.

Pitanje: Kakav je stav Komunističke partije Italije u odnosu na NATO u svetlosti međunarodnog popuštanja i najnovijeg razvitka priprema evropske konferencije o bezbednosti i saradnji, s posebnim osvrtom na situaciju na Bliskom istoku?

Odgovor: Mi delujemo u pravcu razvijanja procesa evropske bezbednosti, popuštanja i saradnje u perspektivi prevazilaženja suprotstavljenih blokova. Ubeđeni smo da je to osnovni uslov da bi svaka zemlja mogla slobodno, mimo spoljnih mešanja, postići progresivnije ciljeve slobode, demokratije i progresa. To posebno važi za našu zemlju s obzirom na uslovljavanja koja je međunarodna situacija uvek vršila i dalje vrši na unutrašnji razvitak Italije. Radimo, dakle, za takvu italijansku spoljnu politiku koja bi ne samo obezbedila aktivan doprinos izgradnji sistema miroljubive koegzistencije, već i afirmisala pravo našeg naroda da u granicama republikanskog ustava postigne sva pozitivna politička, ekonomska i društvena rešenja koja su potrebna da bi izašao iz duboke krize kroz koju prolazi i prevazišao istorijske neravnomernosti koje ga muče.

U referatu na XII kongresu naše Partije kazao sam da „ono čemu težimo nije raspadanje zapadnog bloka u korist učvršćivanja istočnog, nego izgradnja nove Evrope". Zatim smo precizirali da težimo da doprinesemo izgradnji Evrope koja ne bi bila ni antisovjetska ni antiamerička, nego Evrope koja bi na bazi jednakosti mogla uspostaviti odnose prijateljstva i saradnje kako sa SSSR-om tako i sa Sjedinjenim Državama, sa zemljama u razvoju i s čitavim svetom.

Na poslednjem kongresu naše Partije (koji je održan u Milanu 1972. godine) još smo rekli da polazimo od ubeđenja da je danas, možda prvi put za poslednjih četvrt veka, moguća spoljna politika koja ne bi bila faktor podele našeg naroda, već, naprotiv, faktor jedinstva u kome bi mogle naći sebe sve demokratske snage i velike idejne struje naše zemlje. Za nas je očigledno, precizirali smo, da bi se — u okviru jedne spoljne politike koja bi se zasnivala na odbrani naše autonomije od stranih mešanja i uslovljavanja i istovremeno na volji da se obezbedi aktivan doprinos Italije popuštanju i prevazilaženju blokova — i same razlike u odnosu na pitanje Atlantskog pakta i na političke i vojne probleme s tim povezane mogle posmatrati dinamično, a ne više u statičkim terminima iz perioda hladnog rata.

Pitanje: Kako ocenjujete stanje odnosa između Komunističke partije Italije i Saveza komunista Jugoslavije i koje bi, po Vašem mišljenju, trebalo da budu osnovne tačke plodnijeg i intenzivnijeg razvoja uzajamnih odnosa?

Odgovor: Ocenjujem kao veoma pozitivno sadašnje stanje odnosa između Komunističke partije Italije i Saveza komunista Jugoslavije. Imali smo veoma široku saradnju i čestu, uvek otvorenu, slobodnu i podsticajnu razmenu mišljenja. Ipak, ne mislim da treba da se zadovoljimo onim što smo ostvarili i što ostvarujemo. Moguće je učiniti još više pošto postoje krupni problemi od zajedničkog interesa: Evropa, Bliski istok, znatne mogućnosti sve širih odnosa saradnje između naše dve zemlje kako na političkom tako i na ekonomskom, trgovinskom, naučnom i kulturnom sektoru.

Pitanje: Dozvolite mi sada jedno više lično pitanje. Poznato je da ste kao rukovodilac Omladinske internacionale radili u Moskvi, gde ste imali priliku da upoznate lično mnoge rukovodioce Kominterne.

Da li biste, druže Longo, bili tako ljubazni da nam kažete koji je od njih ostavio na Vas najdublji utisak?

Odgovor: Da, imao sam sreću da radim u Moskvi, najpre kao rukovodilac Omladinske komunističke federacije u KIM-u, a kasnije kao predstavnik Komunističke partije Italije u Izvršnom komitetu Komunističke internacionale.

Učestvovao sam na IV kongresu Komunističke internacionale (decembra 1922. godine), na kome sam imao sreću da slušam Lenjinov poslednji javni govor koji je tom prilikom održao. Već sam u jednoj knjizi sećanja o tom momentu rekao da me je govor impresionirao ne samo zbog jezgrovitog i jasnog rasuđivanja, nego i živošću, strašću

kojom je izlagao svoju misao kao da je goreo nekom unutrašnjom vatrom.

Na raznim međunarodnim susretima kojima sam kasnije prisustvovao u Moskvi ili drugde imao sam mogućnosti da upoznam gotovo sve najviše rukovodioce raznih komunističkih partija. Svi su oni na mene ostavili dubok utisak zbog svoje političke sposobnosti i htenja, svoje iskrene i pune odanosti stvari socijalizma i komunizma. Između svih, želim da podsetim na susret koji sam krajem 1932. godine imao u Berlinu sa Georgi Dimitrovom, koji je tada rukovodio Biroom Komunističke internacionale za zapadnu Evropu i koga sam u vezi s italijanskom Partijom video nekoliko meseci pre nego što je bio uhapšen od strane hitlerovske policije.

Smiljana Đurović

AKTUELNI PROBLEMI NAŠE ISTORIOGRAFIJE[1]

FORMIRANJE INSTITUTA ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA, NJIHOV KARAKTER I ZADACI

Šta su instituti za istoriju radničkog pokreta, koji je njihov zadatak i kakav im je cilj?

Pre više od dve decenije, u vreme kada su oni osnovani, na takvo pitanje društvo je imalo precizan odgovor, posebno u pogledu nacionalnih instituta za istoriju radničkog pokreta. Danas, čini se, odgovor na ovo pitanje nije tako jasan. Štaviše, ima se utisak da je veoma nejasan i zamagljen, o čemu svedoče mnogobrojni problemi oko finansiranja ovih institucija, koji su se celu poslednju deceniju konstantno nagomilavali, a danas su dostigli kulminaciju. U nekim slučajevima oni dovode i do međusobnih materijalnih sukoba postojećih institucija, sukoba koji ponekad imaju egzistencijalan karakter (posebno dolaze do izražaja prilikom raspodele sredstava Republike i federacije, pri čemu su u naročito delikatnoj situaciji nekadašnji „savezni" instituti u Beogradu).

Istorija instituta za istoriju radničkog pokreta počinje sa Petim kongresom KPJ, održanim 1948. godine. Peti kongres je postavio kao zadatak i rad na prikupljanju građe i izučavanju istorije radničkog pokreta i Partije. Da bi se to ostvarilo, tada su bila formirana istorijska odeljenja pri CK KPJ i republičkim centralnim komitetima. U prvo vreme ta odeljenja su radila na prikupljanju i sređivanju arhivske građe, da bi posle postepeno prešla i na obradu pojedinih tema iz istorije KPJ i radničkog pokreta. U daljoj fazi razvoja ta odeljenja su prerasla u istorijske institute, koji su izradili svoje projekte i planove naučnoistraživačkog rada na izučavanju istorije radničkog pokreta, istorije KPJ i revolucije. U tim institutima je bio koncentrisan znatan partijski kadar, tako da je njihova kadrovska struktura bila nešto drugačija od nasleđenih istorijskih institucija. Jedan od zadataka tih partijskih institucija bio je i taj da stvore i osposobe marksistički orijentisan naučni kadar

[1] Osnovu ovog članka predstavlja tekst koreferata koji smo podneli na Savetovanju o istoriografiji radničkog pokreta u Srbiji između dva svetska rata, održanom 22. juna 1973. godine u Beogradu u organizaciji Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije i Društva istoričara Srbije.

koji će se baviti izučavanjem savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije. Na taj način je bio rešen i problem izučavanja savremene istorije.

Proslava 40-godišnjice KPJ i SKOJ-a 1959. godine stavila je u središte pažnje i interesovanje za istoriju radničkog pokreta. Istina, i pre toga se pojavljivala pokoja naučna obrada pojedinih pitanja savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, ali je ona imala karakter individualnog pristupa i nije mnogo doprinosila izrastanju istorije radničkog pokreta u ozbiljnu istoriografiju. Tek šezdesetih godina istorija radničkog pokreta počinje da se predaje na nekim našim univerzitetima, a do tada su znanja iz te oblasti sticana u partijskim školama i na raznim kursevima i seminarima.[2]

Organizovanom naučnom istraživanju najnovije istorije jugoslovenskih zemalja veoma je doprinelo osnivanje Odeljenja za istorijske nauke Instituta društvenih nauka u Beogradu. Ovaj institut, koji je osnovan 1958. godine, trebalo je da preraste u akademiju društvenih nauka. Njegovo Istorijsko odeljenje imalo je zadatak da pokrene organizovano naučno istraživanje istorije Jugoslavije u XX veku. U njemu je 1959. godine izrađen studijski projekat „Istorija naroda Jugoslavije u XX veku“, u kome su bili razrađeni zadaci „prve etape“ rada na istoriji Jugoslavije u XX veku (oko 240 monografija). U „drugoj etapi“ rada poduzela bi se izrada prve sinteze istorije Jugoslavije u XX veku, koja bi bila objavljena kao četvrta knjiga „Istorije naroda Jugoslavije“. Od 1961. godine na ovom projektu radi i Odeljenje za istoriju radničkog pokreta i SKJ Instituta za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu.[3] Dok se Odeljenje za istorijske nauke Instituta društvenih nauka bavilo prvenstveno izučavanjem istorije stare Jugoslavije, to jest „građanskom komponentom“, dotle su saradnici Odeljenja za istoriju radničkog pokreta Instituta za izučavanje radničkog pokreta usredsredili svoja istraživanja na izučavanje razvoja radničkog pokreta, istorije SKJ, revolucije i posleratnog, socijalističkog razvitka.

Godine 1969. Odeljenje za istorijske nauke IDN i Odeljenje za istoriju radničkog pokreta i SKJ IRP izdvajaju se i osnivaju poseban samostalan institut pod nazivom Institut za savremenu istoriju. Osnovna metodološka koncepcija koja je zastupana prilikom te naučno-organizacione integracije bila je u tome da se omogući kompleksno izučavanje i sagledavanje procesa savremene istorije jugoslovenskih zemalja, to jest da se ukine do tada izrazita metodološka orijentacija na odvojeno izučavanje dva tematska područja: istorije radničkog pokreta i revolucije, s jedne strane, i „građanske komponente“ razvoja stare Jugoslavije, s druge strane; jer je pri tom dolazilo do neprirodnih i neistoričnih izolacija pojedinih procesa, što je ponekad pretilo da odvede u

[2] *Bibliografija radova iz istorije radničkog pokreta i KPJ 1919—1941*, izradila grupa autora: Dragica Lazarević, Ubavka Vujošević, Slavoljub Cvetković, Jovanka Kecman, Ljubica Radulaški, Dragoje Živković i Miroljub Vasić, Institut za istoriju radničkog pokreta, Beograd, 1967.

[3] Nacrt projekta „Istorija državne zajednice jugoslovenskih naroda“, Beograd, 1968.

apsolutizaciju i apstrakciju, a javljale su se i druge, čisto organizacione devijacije kao što je monopolizam na određene teme i njihovo izolovanje od prirodnih istraživačko-istoriografskih tokova.

Ove i slične institucije trebalo je da postanu jezgro iz koga će se regrutovati marksistički orijentisani naučni kadrovi, to jest gde će se formirati jedan deo naše socijalističke inteligencije, koja će i obrazovno i naučno aktivno i angažovano učestvovati u stvaranju nove, socijalističke kulture i u socijalističkom preobražaju društva u celini.

Kada je reč o primeni istorijske teorije marksizma na izučavanje istorije u nas, onda prva istraživanja ne bi trebalo započeti od nastanka istoriografije za savremenu istoriju u institutima za istoriju radničkog pokreta, nego mnogo ranije, od istraživanja rukopisa Mitrovačke biblioteke.[4] U prethodnim istraživanjima će se možda morati ići još više u prošlost kako bi se istražili preduslovi za otvaranje ovoga procesa, što znači da istraživanje mora započeti od prvih pojava marksističke misli u nas još u socijaldemokratskom periodu radničkog pokreta i prvih prevođenja Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih tekstova, od pokušaja prvih interpretacija izvornog marksizma, zatim istraživati prevodilačku delatnost Moše Pijade između dva rata, rad na prevođenju *Kapitala*, kao i rad partijskih škola u tamnicama stare Jugoslavije. Veoma je interesantna i pojava Adžijinog i Durmanovog prevoda *Istorije Rusije* od Pokrovskog 1935. godine. Za istoriografsku analizu će biti zanimljiv posebno Filipovićev rad *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma* (Beograd, 1920), zatim Keršovanijeva *Povijest Hrvatske* itd. Isto tako, od interesa je za istraživanje da se obrati pažnja na to da je Slobodan Jovanović, vodeći buržoaski istoričar toga vremena u Jugoslaviji, zapazio pojavu marksizma i Karlu Marksu posvetio jedno poglavlje u svom delu *Iz istorije političkih doktrina* (Beograd, 1935).

Druga faza u primeni istorijske teorije marksizma na izučavanje istorije započinje u nas posle drugog svetskog rata i pobede socijalističke revolucije. Marksizam tada u našem društvu i u organizaciji naučnog rada dobija čvrstu socijalnu podlogu, čime su bitno izmenjeni odnosi u istorijskoj nauci u nas. B. Đurđev je u radu *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku*[5] zapazio ovaj proces u svetu kao pojavu nastalu početkom XX veka obrazovanjem Sovjetskog Saveza posle oktobarske revolucije i razvojem nauke u njemu, kao i kasnije stvaranjem drugih socijalističkih država u Evropi (čime su izmenjeni ne samo odnosi u istorijskoj nauci, nego uopšte odnosi u svetu).

Na početku izučavanja ovoga procesa u nas trebalo bi obratiti pažnju na dve stvari: (1) na nastanak prvih udžbenika za istoriju pisanih sa stanovišta istorijskog materijalizma i u vezi sa tim na reorganizaciju nastave istorije u osnovnim, srednjim i visokim školama, znači na proces koji je tekao uglavnom na univerzitetu i oko njega, to jest istražiti puteve razvoja univerzitetske istoriografije, i (2) na nastanak i razvoj

[4] Recenzija dr Slavoljuba Cvetkovića (od 20. maja 1973) na tekst doktorske disertacije S. Đurović: „Škola Pokrovskog u sovjetskoj istoriografiji".

[5] Radovi Naučnog društva SRBiH, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, XX, knj. 7.

istorijskih instituta i institutske istoriografije. To su u tom početnom periodu procesi koji idu uporedo i koji na neki način i do danas kao takvi traju. Postoje neki elementi koji govore da je istoriografski proces koji se razvijao u istorijskim institutima, posebno u institutima za istoriju radničkog pokreta, autohtoniji nego onaj koji je tekao na univerzitetu, i to verovatno zbog toga što su institutski istoričari neposrednije bili suočeni sa istraživačkom praksom, posebno sa veoma složenim problemom primene istorijske teorije marksizma na izučavanje savremene istorije. Pri tome pojava sociološkog šematizma i drugih uticaja (kulturno-morfološke koncepcije, na primer) daleko se lakše ispoljavala u pisanju udžbenika istorije ili univerzitetskih kurseva, to jest pri istoriografskoj sintezi činjenica, odnosno onom postupku istoričara koji A. Ber naziva „eruditskom sintezom", a postmarksistička sovjetska istoriografija „teorijskim uopštavanjem". Kada se radilo o neposrednom metodu ispitivanja i utvrđivanja činjenica, tu se, opet, lakše upadalo u pozitivizam, koji je institutskoj istoriografiji otežavao put ka sintezi.

ZAŠTO NEMA NEKIH VAŽNIH SINTEZA IZ ISTORIJE RADNIČKOG POKRETA?

Činjenica je da do danas nije napisana ni jedna celovita sinteza istorije Partije, sindikata ili omladinskog pokreta, na primer u Srbiji. No, problem prelazi okvire navedene republike i postavlja se kao metodološki problem naše celokupne istoriografije.[6] Objavljivanje *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije* (1963) prvi je i poslednji pokušaj davanja jedne prethodne sinteze opštejugoslovenskog karaktera i značaja o istoriji KPJ.

Problem, onako kako ga mi vidimo, jeste prvenstveno problem metodološke prirode, odnosno problem odnosa prema sintezi kao metodu u istoriji. Izvesne elemente za njegovo rešavanje moguće je naći u dosadašnjim monografskim istraživanjima. Isto tako, moguće je iskoristiti teorijska rešenja koja je dala naša istoriografska praksa, doduše, veoma oskudna. Ovde mislimo prvenstveno na teorijska rešenja do kojih je došao B. Đurđev istraživanjem i kritikom shvatanja o „sintezi u istoriji" A. Bera i njegovih sledbenika, kao i kritikom postmarksističkih shvatanja o „teorijskom uopštavanju u istoriji", koja je izložio u radu *Sinteza kao metod u istoriji*. Đurđevljeva istraživanja je finansirao Fond za naučni rad SR Bosne i Hercegovine, a završeni rad je primljen na sednici Odeljenja društvenih nauka Akademije nauka Bosne i Hercegovine 6. marta 1968. godine. Drugim teorijskim istraživanjima i rezultatima ne raspolaže za sada naša istorijska nauka.[7]

---

[6] Koliko je delikatna stvar pitanje sinteze istorije Jugoslavije, najbolje pokazuje slučaj sa objavljivanjem *Istorije Jugoslavije* u izdanju „Prosvete" (autori: Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer).

[7] Skrenuli bismo ovde pažnju na teorijski članak Branka Petranovića *Prethodna sinteza*, koji će se pojaviti u sledećem broju „Priloga za istoriju socijalizma", a koji je nastao kao prilog diskusiji održanoj 1972. godine na okruglom stolu „Priloga" povodom knjige Pere Morače *Jugoslavija 1941. godine*.

Zahtevi koje postavlja Đurđev izgleda da su za sada teško ostvarivi. O tome jasno govori istoriografska praksa koja se u oblasti savremene istorije do sada svodila uglavnom na monografska istraživanja, koja čine samo prethodni rad na sintezi, jer, prema Đurđevu, „istorijskom sintezom se dobija uopštena i na bitno svedena slika odnosa pojedinih strana života ljudi, naroda i društvenih zajednica u određenoj istorijskoj uslovljenosti, a ne potpuna istoriografska rekonstrukcija života u prošlosti". Istorijska sinteza, prema tome, mora dati „sliku koja odgovara stvarnosti, pa stoga mora biti *realna istorijska sinteza*". A da bi ta istorijska sinteza bila u potpunosti i na naučnom nivou, ona mora biti povezana još sa dve osnovne radnje koje se moraju obavezno izvršiti, a to su: „1. prirodno-istorijsko tumačenje razvitka pojedinih strana života u prošlosti i nastanka i smene pojedinih društava koja su u toku istorije povezivala život ljudi u jednu istorijsku celinu, 2. ekonomska i sociološka analiza istorijske sredine koja se ispituje" (str. 44).

Pred savremenu istorijsku metodologiju se, u pogledu rada na pozitivno-naučnom razrešavanju problema sinteze u istoriji, postavljaju i sledeća dva zadatka: „1. unapređenje konkretnih metoda uopštavanja u istorijskoj nauci, 2. pronalaženje postupka i organizacije naučnog rada koji će moći razne specijalnosti u istoriji i različiti pristup potreban radi prirodno-istorijskog tumačenja istorije povezati u jednu celinu".

Za ostvarivanje ovih naučnih zadataka veliki značaj imaju istorijski instituti. Rad na sintezi „zahteva i organizaciju rada u kojoj će kolektivni institutski rad i organizacija instituta, odnosno timski rad, naći svoje mesto. Na to su jasno ukazali A. Ber, L. Fever i drugi. Takav stav se danas i zastupa u savremenoj francuskoj istoriografiji i u istoriografiji većine socijalističkih zemalja. Takva organizacija rada se i sprovodi, pa je baš u sovjetskoj i francuskoj istorijskoj nauci dala odličnih rezultata. Takav stav se ponekad zastupa i kod nas, ali bez jasne koncepcije zašto se tako radi. Pa ipak, i kod nas je timski rad na istoriji, ukoliko ga je bilo, dao rezultate, makar utoliko što je na jednom poslu prikupio istoričare detaljiste[8]".

Kada se govori o radu na sintezi savremene istorije Jugoslavije, potrebno je prvenstveno konstatovati šta je do sada u tom pravcu konkretno učinjeno u istorijskim institutima.

Nacionalni instituti za istoriju radničkog pokreta i Institut za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije, kao i Odeljenje za istorijske nauke Instituta društvenih nauka, od samog početka, od svog osnivanja, akceptirali su istorijsku teoriju marksizma kao *metod*. Danas je za istoriju savremene istoriografije u nas veoma interesantno ustanoviti *kako* su naučnoistraživački timovi ovih institucija to *metodološki* ostvarili u praksi, odnosno kakva metodološka rešenja su istoričari ovih timova, ili celi timovi, dali u ostvarivanju toga u istraživačkom radu. Primena istorijske teorije marksizma na izučavanje nacionalne istorije veoma je složena stvar i složeno pitanje ne samo za našu istoriografiju, nego i za

[8] B. Đurđev, op. cit., pogovor, str. 47.

druge istoriografije koje su išle i idu tim putem. Kako je metodološki tekao taj proces u nas, za sada možemo dati samo globalnu skicu.

U prvoj, početnoj etapi istoriografija nastala u navedenim istorijskim institucijama i oko njih započela je ostvarivanje primene istorijske teorije marksizma na izučavanje nacionalne istorije bez prethodnih teorijskih istraživanja i rešenja. Ona je to u praksi nadoknadila na nekoliko načina:

(1) zahvatanjem tematskih prostora koji su bili od vitalnog istorijskog interesa za proletersku klasu, to jest istorije radničkog pokreta, Partije, NOB i revolucije, kao i razvoja stare Jugoslavije; zatim uključivanjem u istraživačke projekte savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, odnosno posleratne istorije socijalizma u nas;

(2) globalnom metodološkom podelom na tri vrste istraživanja: (a) političku istoriju, (b) ekonomsku istoriju i (c) istoriju kulture;

(3) pojedinačnim integralnim pristupom istraživanju savremene istorije, to jest pokušajima jedinstvenog i istovremenog istraživanja svih strana istorije ljudskog života.

Mora se konstatovati da su praktična monografska realizovanja u tome pravcu išla dosta stihijno i najčešće su bila prepuštena potpuno individualnim rešenjima pojedinaca istraživača.

Za razumevanje savremene istoriografije je veoma interesantno da se istraži i analizira prvenstveno rad istoriografske škole koja se začela u Odeljenju za istorijske nauke Instituta društvenih nauka u Beogradu i oko njega, odnosno da se dâ analiza praktičnih metodoloških rešenja te škole u primeni istorijske teorije marksizma na izučavanje istorije Jugoslavije između dva svetska rata. U ovom odeljenju, međutim, nisu vršena i teorijska istraživanja u tom pravcu.[9] A ta istraživanja treba započeti analizom koncepcije prvog Zbornika radova koji je 1959. godine objavilo ovo odeljenje pod nazivom *Istorija XX veka* (koji i danas izlazi i izdaje ga Institut za savremenu istoriju u Beogradu). U okviru toga posebnu pažnju treba posvetiti izučavanju metodološke koncepcije D. Jankovića u uvodnom članku pod nazivom *Društveni i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) (1. XII 1918 — 20. IV 1920).*[10] Praktična metodološka i koncepcijska rešenja koja je dao Janković u tom članku prihvatili su mnogi istoričari savremene istorije, naročito mlađi, posebno oni koji su izrasli u Odeljenju za istorijske nauke IDN, a čija se većina danas, kao već afirmisan kadar srednje i mlađe generacije, nalazi u Institutu za savremenu istoriju.

Drugi pravac istraživanja trebalo bi da obuhvati nastanak i razvoj istoriografije u okviru Odeljenja za istoriju radničkog pokreta i SKJ Instituta za istoriju radničkog pokreta u Beogradu, posebno metodološke koncepcije na kojima je ostvareno pisanje *Pregleda istorije Saveza komu-*

---

[9] Upravo pred osnivanje ISI započeta su u Odeljenju za istorijske nauke IDN teorijska istraživanja na dve teme: „Koncepcija civilizacije kod analista" (Draga Anić) i „Škola Pokrovskog u sovjetskoj istoriografiji" (S. Đurović).

[10] *Istorija XX veka*, Zbornik radova 1, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1959, str. 7—152.

nista Jugoslavije (1963). Knjiga je nastala na inicijativu CK Saveza komunista Jugoslavije, a napisao ju je kolektiv autora koji tada nije imao veće ambicije nego da dâ samo jedan opšti pregled istorije KPJ.[11]

Zatim bi sledilo pojedinačno istraživanje istoriografije savremene istorije nastale u pojedinim republičkim i pokrajinskim centrima i u tamošnjim nacionalnim istorijskim institutima. Pri tome treba obratiti posebnu pažnju na specifičnosti kojima se odlikuje ta istoriografija, a istraživanja usredsrediti na metodološke rezultate ostvarene u glavnim stručnim časopisima ili zbornicima radova kao što su: „Putevi revolucije" (Zagreb), „Prilozi" (Sarajevo), „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" (Ljubljana), „Glasnik na Institutot za nacionalna istorija" (Skoplje), „Istorijski zapisi" (Titograd), „Perparimi" (Priština) i drugi.

ZAOSTAJANJE ISTRAŽIVANJA U OBLASTI EKONOMSKE ISTORIJE I ISTORIJE KULTURE

Ekonomska i sociološka analiza istorijske sredine od ogromne je važnosti za stvaranje uslova za sintezu. Odgovor na pitanje zašto zaostaju ekonomsko-istorijska istraživanja, kao i istraživanja u oblasti istorije kulture, ima svoju kadrovsku i metodološku stranu. Govorićemo ovde o metodološkoj dimenziji. Naime, u poslednje vreme se sve glasnije postavlja pitanje šta je sa ekonomskom istorijom, posebno kada su u pitanju pripreme za planove oko izrade sinteze istorije Jugoslavije u XX veku.[12]

Pozabavićemo se ovim problemom malo opširnije. Jugoslovenska komisija za ekonomsku istoriju Saveza društva istoričara Jugoslavije održala je krajem 1972. godine zapažen skup u Historijskom institutu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. U radu skupa učestvovalo je 26 ekonomskih istoričara, koji su predstavljali 18 institucija (ekonomskih, filozofskih i pravnih fakulteta, istorijskih instituta, akademija i arhiva). Tada su rešavana neka veoma važna pitanja organizacione prirode, kao i pitanja izdavačke delatnosti, pa je donesen zaključak o pokretanju jugoslovenskog časopisa za ekonomsku istoriju (njegov prvi broj uskoro izlazi iz štampe); pokrenuto je i pitanje pisanja ekonomske istorije Jugoslavije; donete su odluke o izradi bibliografije ekonomske istorije Jugoslavije i slično. Verovatno će ova, veoma angažovana komisija uspeti da u dogledno vreme učini dosta u pogledu rada na sistematizaciji već postignutih rezultata u oblasti istraživanja ekonomske istorije Jugoslavije, kao i da učini nešto ozbiljno u pravcu pojačanog istraživanja problema ekonomske istorije od prvog svetskog rata naovamo, gde nedostaju, izuzev agrara, osnovne istraživačke monografije (o stranom ka-

---

[11] U pisanju *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije* učestvovali su sledeći autori: Rodoljub Čolaković, Pero Damjanović, dr Sergije Dimitrijević, Kiro Hadži Vasilev, Mito Hadži Vasilev, dr Dragoslav Janković, Pero Morača, dr Najdan Pašić i Julijana Vrčinac.

[12] O tome je bilo dosta govora i na simpozijumu „Politički život Jugoslavije 1914—1945", koji je održan u martu 1973. godine u Beogradu u organizaciji redakcije Trećeg programa Radio-Beograda.

pitalu, o kapitalu uopšte, o bankama i finansijskoj politici, o saobraćaju i saobraćajnoj politici, o trgovini, o industrijalizaciji, o migracijama itd.), i to gotovo podjednako za sve krajeve naše zemlje.

Međutim, pod pretpostavkom da ekonomski istoričari u skoroj budućnosti i reše monografskim istraživanjima neke osnovne istraživačke probleme ekonomskog razvoja jugoslovenskih zemalja između dva svetska rata, kao i u vreme socijalističke izgradnje, ni u tom slučaju istoričari ne mogu očekivati da će im ti radovi u potpunosti dati sve ono što im je neophodno za razumevanje svih tokova i pojava savremene istorije Jugoslavije. Osnovni razlog je taj što istoričari prate prioritetno one istorijske tokove koji se ispoljavaju politički i socijalno, dok ekonomski istoričari izučavaju ekonomske fenomene i procese, koji nisu uvek istovetni po trajanju i ispoljavanju sa istorijskim procesima. Zbog svega toga istoričari će biti prisiljeni da koriste i dalje, kao i do sada, tri metodološka rešenja:

(1) kada u istoriografiji ekonomske istorije nalaze odgovore na pitanja koja ih interesuju, da preuzmu gotove rezultate;

(2) u slučaju kada ih ne nalaze, da vrše samostalna ekonomsko-istorijska istraživanja (neke rezultate u tom pogledu postigli su istoričari diplomatske istorije i istorije radničkog pokreta);

(3) rešenje istraživačkih problema će se morati potražiti u organizovanom koordiniranom timskom radu na principima integralne istoriografije. (Takav metod se primenjuje u Institutu za savremenu istoriju prilikom istraživanja nekih kompleksnih tema, kao što je slučaj sa Projektom istorije Borskog rudnika. Ovaj metod se pokušao primeniti i na izradi Projekta istorije Jugoslavije između dva svetska rata u Odeljenju za istorijske nauke IDN, a sada se i dalje nastoji na njemu u Institutu za savremenu istoriju kada je u pitanju Projekt istorije Jugoslavije u XX veku.)

Međutim, suština problema nije samo u zaostajanju ekonomske istorije u istraživanjima, nego u nerešenom metodološkom odnosu prema ispitivanju jedne strane u razvitku, odnosno jedne strane života, ako se ona izdvoji i zatim izolovano podvrgne istraživanju. To je jedan od glavnih metodoloških problema kada se radi o sintezi kao metodu u istoriji.

Sa tim u vezi je i rešavanje pitanja kako je ekonomska istorija shvaćena kao metodološko rešenje za marksistički pristup u našoj savremenoj istoriografiji.

Svakako da su pokušaji naše istorijske nauke u postajanju da obrati pažnju na ekonomski momenat u istoriji pozitivni, naročito u slučajevima kada su bili izraz istraživačkih napora da se upozna, ispita i razume ta zapostavljena oblast istorijskih istraživanja, to jest ekonomsko-istorijski procesi, ali su oni ponekad svođeni i na ekonomizam, pa su tada, u stvari, značili šematizaciju u istorijskom metodu. Postavlja se pitanje da li ekonomska istorija, shvaćena izolacionistički (kako je i shvaćena u mnogo slučajeva već u svom povoju), nije svojevrsna šematizacija shvatanja i tumačenja pravog metoda primene istorijske

teorije marksizma na izučavanje istorije kao egzaktne nauke. Istraživanja su pokazala da su mnoge stvari u toj oblasti teorijski još nerazjašnjene i, metodološki i naučno, tek na početku.

Zaobići ćemo ovde pitanje i dilemu (koja danas postoji u svetskoj nauci) da li je ekonomska istorija ekonomska nauka, istorijska disciplina ili samostalna nauka. Mi ovde **ekonomsku istoriju** posmatramo onako kako je ona već akceptirana u našoj savremenoj istoriografiji, to jest kao istorijsku disciplinu i kao jedno od metodoloških rešenja za primenu istorijske teorije marksizma na izučavanje istorije.

Naša savremena istoriografija smatra bavljenje ekonomskom istorijom jednim od uslova marksističkog pristupa istoriji. Međutim, u našoj istorijskoj nauci ne postoje teorijski radovi u kojima bi se raspravljao problem odnosa: istorijska teorija marksizma — ekonomska istorija. Koliko nam je poznato, takvi radovi ne postoje ni u sovjetskoj istoriografiji iako je ona starija iskustvom u primeni istorijske teorije marksizma na izučavanje nacionalne istorije od naše istoriografije. Kada su u pitanju ekonomska istorija i istorija (koju poznaje već odavno i klasična zapadna istoriografija) kao metodološka rešenja u marksističkom pristupu istorijskom istraživanju, onda je veoma interesantno konstatovati da se do danas nije pojavio ni jedan teorijski rad koji bi razmatrao smisao poznate Marksove teze: „Nema istorije politike, prava, nauke itd., umetnosti, religije itd." Ovo je, naime, jedna od teza koje se nalaze na poslednje dve stranice rukopisa o Fojerbahu.[18]

Kada je reč o ekonomskoj istoriji i njenom značaju za ostvarivanje materijalističkog pristupa istraživanju istorije i za ostvarivanje naučne sinteze, smatramo da je veoma važno imati na umu sledeći Engelsov stav iz pisma J. Blohu:

„Prema materijalističkom shvatanju istorije određujući momenat u istoriji je u *poslednjoj instanci* produkcija i reprodukcija stvarnog života. Ni Marks ni ja nismo nikada tvrdili ništa više. Ako pak neko to izvrće u tom smislu kako je ekonomski momenat *jedino* određujući momenat, onda on pretvara ovu postavku u apstraktnu, apsurdnu frazu koja ništa ne kazuje. Ekonomsko stanje je osnova, ali na tok istorijskih borbi vrše svoj uticaj i u mnogim slučajevima pretežno određuju njihov *oblik* i razni momenti nadgradnje — politički oblici klasne borbe i njeni rezultati — ustavi koje donosi pobednička klasa posle dobijene bitke itd. — pravni oblici, a pogotovo odraz svih ovih stvarnih borbi u mozgu učesnika, političke, pravne, filozofske teorije, verska shvatanja i njihov dalji razvitak u sisteme dogmi. Postoji uzajamno dejstvo svih tih momenata, u kojem na kraju krajeva ekonomsko kretanje kao nužnost probija sebi put kroz beskrajno mnoštvo slučajnosti (tj. stvari i događaja čija je unutrašnja uzajamna povezanost tako daleko ili se tako teško može dokazati da je možemo smatrati kao da ne postoji, zanemariti je). Inače bi primena te teorije na bilo koji istorijski period bila lakša negoli rešenje proste jednačine prvog stepena."

---

[18] K. Marx, *Rani radovi*, „Naprijed", Zagreb, 1967, str. 350.

I dalje:

„... istorija se stvara tako da konačni rezultat proizlazi uvek iz sukoba mnogih pojedinačnih volja, pri čemu svaka od tih volja, opet, zahvaljujući mnoštvu naročitih uslova života, postaje ono što jest. Postoje, dakle, bezbrojne sile koje se međusobno ukrštaju, beskrajna grupa paralelograma snaga, i iz tog proizlazi rezultanta — istorijski događaj. Ta se rezultanta, opet, može smatrati proizvodom jedne sile, koja, uzeta kao celina, deluje *nesvesno* i bezvoljno. Jer ono što hoće svaki pojedini, to mu sprečava svaki drugi, i što iz toga izađe jeste nešto što niko nije hteo. Tako je dosadašnja istorija tekla slično prirodnom procesu i podvrgnuta je, u suštini, istim zakonima kretanja. Ali na osnovu toga što volje pojedinaca — od kojih svako hoće ono na što ga gone telesna konstrukcija i spoljne, u poslednjoj instanci, ekonomske prilike (njegove lične ili opštedruštvene) — ne postižu ono što hoće, već se slivaju u nešto srednje, u zajedničku rezultantu, — na osnovu toga se ipak ne sme zaključivati da su te volje ravne nuli. Naprotiv, svaka doprinosi toj rezultanti i za toliko je u njoj sadržana... Mora da smo Marks i ja delimice i sami za to krivi što mladi marksisti ponekad pridaju ekonomskoj strani veću važnost nego što joj pripada. Mi smo prema protivnicima morali isticati glavni princip koji su oni osporavali, i tu nije bilo uvek vremena, mesta i prilike da se u dovoljnoj meri uzmu u obzir i ostali momenti koji imaju udela u uzajamnom dejstvu. Ali, čim je trebalo izlagati neki istorijski period, čim je, dakle, trebalo teoriju praktički primenjivati, stvar se menjala i zabluda tu nije bila moguća. Nažalost, i suviše se često dešava da ljudi veruju da su potpuno razumeli jednu novu teoriju i da bez daljeg mogu njome okretati čim su naučili njene osnovne principe, pa ni to ne uvek tačno... A od ovog prekora ne mogu poštedeti mnoge od novijih „marksista" za mnoge besmislice koje su tu učinjene"[14].

Ukoliko se dublje izučavaju i studiraju dela izvornog marksizma, mora se nužno sve više udaljavati od bilo koje pomisli o nekakvim objektivnim mogućnostima da se od istorijske teorije marksizma načini šablon bilo koje vrste: ekonomistički, apsolutno-sociološki ili neki drugi, pomoću koga bi se onda, kako to kaže Engels, lakše primenjivala ova teorija na bilo koji period nego što bi se rešila jednačina prvog stepena. To jasno pokazuje i neuspeh koji je pretrpela apsolutno-sociološka šema o pet društveno-ekonomskih formacija.

Usled nerazvijenosti teorijskih istraživanja u oblasti primene istorijske teorije marksizma na izučavanje istorije u nas, praktična metodologija je prepuštena sama sebi, pa često svaki pojedinačni istraživač samostalno i individualno rešava metodološke probleme ad hoc kako su mu se oni javljali u toku istraživanja. Zbog odsustva istraživačkih teorijskih radova istoriografija institutâ za istoriju radničkog pokreta ne može danas zapravo sasvim jasno da sagleda i svoje rezultate, koji bi se morali ispoljiti i teorijski autohtono. Ova istoriografija, doduše,

[14] K. Marks — F. Engels, *Pisma o istorijskom materijalizmu*, Beograd, 1960, str. 32—35.

ni na svome početku nije imala radove takve vrste, pa se u svojoj marksističkoj orijentisanosti oslanjala više na opštu marksističku društvenu svest ili na ono što joj je pružala opšta marksistička sociologija i slično.

U radu na savremenoj istoriji mi danas imamo dosta veliko istoriografsko iskustvo. Zapravo, ova istoriografija mogla bi da dâ našoj celokupnoj istorijskoj nauci značajne teorijske i metodološke rezultate ukoliko bi svoje napore, i u teorijskom i u praktično-metodološkom smislu, usmerila u pravcu razrešavanja problema naučne sinteze. Ona bi, isto tako, trebalo da dâ analizu našeg autohtonog istoriografskog iskustva u primeni istorijske teorije marksizma na izučavanje nacionalne istorije.[15] Nužno je istraživački ustanoviti kako je išao ovaj proces, koje su bile njegove karakteristike u pojedinim fazama razvoja, kao i koliko je ili nije bio samostalan u odnosu na ostala iskustva marksističke istoriografije uopšte u svetu, i na tome onda zasnivati dalji napredak naše istoriografije savremene istorije.

Pokušali smo ovde da damo samo neke elemente o osnovnim kretanjima i pojavama u tome procesu i da u isto vreme ocrtamo neke puteve traženja mogućih metodoloških rešenja i odgovora na pitanja koja se postavljaju pred istorijsku nauku u postojanju u nas, a koja su, kao što se vidi, prirodno vezana za pitanje reafirmacije marksizma u nas, a time i za vitalne osnove našega društva.

SARADNJA INSTITUTA I UNIVERZITETA

Velika tematska područja savremene nacionalne istorije naroda i narodnosti Jugoslavije danas se u nas monografski izučavaju u 90% slučajeva u republičkim i pokrajinskim institutima za istoriju radničkog pokreta (neki od njih su već reorganizovani u istorijske institute opšteg karaktera) i u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu, a ne na katedrama za istoriju na univerzitetima. Osnovni razlog za to je u karakteru i cilju ovih institucija: univerziteta kao visokoškolskih obrazovno-pedagoških centara i instituta kao naučnoistraživačkih centara.

Ovim nikako ne mislimo reći da se u nas na univerzitetu ne neguju naučna istraživanja u oblasti savremene istorije. Naprotiv, univerzitetska istoriografija daje svoj tradicionalni naučni doprinos i istoriografiji savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije. Važno je napomenuti da je gotovo ceo kadar koji se sada nalazi na univerzitetima a bavi se savremenom istorijom zapravo ponikao u institutima za istoriju radničkog pokreta.

Međutim, istraživanja koja se vrše na univerzitetu u oblasti savremene istorije nisu koncipirana i usmerena u onom smislu u kome su u institutima; nisu, naime, proizvod timskog kolektivnog rada i nisu osnovna delatnost univerzitetskih radnika, kao što je to slučaj sa naučnim

[15] Iz oblasti istorijske metodologije imamo samo dva opšta pregleda: pomenuti rad B. Đurđeva *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku* i rad Boga Grafenauera *Struktura in tehnika zgodovinske vede* (Ljubljana, 1960).

radnicima u istorijskim institutima. Saradnja na naučno-istraživačkom planu ogleda se uglavnom u tome što se pojedini univerzitetski radnici uključuju u naučnoistraživačke projekte pojedinih instituta.

Istoričari sa univerziteta javljaju se češće kao autori sinteza koje su im neophodne u njihovoj nastavničkoj praksi, a institutski istoričari češće kao autori istraživačkih monografija (nekada se za njih upotrebljava izraz istoričari „detaljisti"). Na toj liniji nastaju i metodološki sukobi oko pokušaja nekih sinteza (takvih elemenata imala je i diskusija u „Gledištima" o knjizi *Istorija Jugoslavije* u izdanju „Prosvete"). Čini se da je sam odnos prema aktu sinteze različit kod ove dve vrste istoričara. Dok potrebe univerzitetske nastave teraju prve ka uopštavanju, dotle monografska istraživačka praksa i njen karakter često zadržavaju druge na suviše velikoj distanci od sinteze, čak i od nekih realnih mogućnosti u tom pravcu.

Samo na nekim univerzitetskim katedrama za istoriju postoje kursevi savremene istorije, a na nekima se znanja iz savremene istorije daju u vidu postdiplomskog studija. Takvo stanje na istorijskim katedrama je posledica, između ostalog, i dugog procesa transmisije istorijske nauke između „glavnog proizvođača" istoriografije savremene istorije i potrošača, to jest između institutâ za istoriju radničkog pokreta i istorijskih katedri.

Nešto više od dve decenije stara, istoriografija savremene istorije bremenita je i još ne potpuno razrešenim metodološkim odnosima prema istorijskoj distanci, shvatanoj često klasično, ne samo na univerzitetu, nego i u institutima.

Trebalo bi imati u vidu i to da su i instituti za radnički pokret propustili priliku da daju veću i naučnu i kadrovsku podršku istorijskim katedrama u rešavanju pitanja uvođenja kurseva iz savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije. Republički i pokrajinski instituti za istoriju radničkog pokreta i Institut za savremenu istoriju nisu organizovano poduzeli znatnije napore ni oko eventualnog organizovanja u svojim institucijama postdiplomskog studija iz istorije radničkog pokreta, odnosno savremene istorije, niti seminara za profesore srednjih škola, koji su u posebno teškoj situaciji zbog toga što još nije objavljena treća i četvrta knjiga *Istorije Jugoslavije.*

Kada je reč o podmlađivanju naučnog kadra, beočug saradnje između institutâ i univerziteta (ne samo katedri za istoriju jer se istoriografija savremene istorije razvija na metodološkim principima interdisciplinarne saradnje) u velikom broju slučajeva je prekinut, odnosno nije nastavljena započeta praksa cirkulacije naučnog podmlatka u oba pravca. Kao osnovni razlog za to u institutima se navodi dugogodišnje nestabilno i nerešeno pitanje finansiranja naučnoistraživačke delatnosti. No, bez obzira na uzroke, u svakom slučaju, to je imalo negativne posledice, odnosno izvesno začaurivanje i na jednoj i na drugoj strani, od čega trpi ne samo naša savremena istoriografija, nego i naša celokupna socijalistička kultura, koja je u prošlosti bivala izložena naizmenično talasima postmarksističkog i zapadnog sociologizma, umesto da pokuša stvaralačkije vla-

stitim snagama (a za to je potreban ne samo kvalifikovan, nego i brojan kadar) da izgradi sopstveno iskustvo u prirodno-istorijskom pristupu u izučavanju razvoja čovečanstva. Zbog obustavljenog kontinuiranog procesa podmlađivanja neki od istorijskih instituta su izloženi, čak, opasnosti svakog kadrovskog osveženja.

Znanja iz savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije su znanja o povesnoj afirmaciji radničke klase na njihovom istorijskom prostoru i zbog toga u nastavnom procesu istoriografija savremene istorije ima i ideološki značaj.

Istorijske katedre na univerzitetima i istorijski instituti imaju mogućnosti i potencijale da danas, kada se vodi akcija i živa diskusija o marksističkom obrazovanju na univerzitetu i reafirmaciji marksizma u našem društvu uopšte, daju svoj značajan doprinos.[16] Međutim, to zahteva svakako i velike napore celokupnog istorijskog kadra u nas, kao i neka nova organizaciona rešenja i novu politiku, naročito kada je u pitanju finansiranje naučnoistraživačke delatnosti. Posebno je nužno pojačati napore u pravcu teorijskih istraživanja.

Problemi sa kojima se suočavaju instituti za istoriju radničkog pokreta nisu neovisni od problema istorijskih katedri na univerzitetima. Zapravo, istorijske katedre na univerzitetima i istorijski instituti samo su različiti organizacioni oblici preko kojih se ostvaruje jedna nauka i jedna društvena potreba.

PROBLEM FINANSIRANJA BIVŠIH „SAVEZNIH" INSTITUTA

Kao prvo postavlja se pitanje: koji su to činioci u društvenom kretanju uslovili da istorijski instituti u najvećem broju slučajeva dođu u finansijski ćorsokak, čime se dovodi u pitanje njihova dalja egzistencija? Institut za savremenu istoriju u Beogradu (ISI), na primer, finansiran je sa svega oko 50% za svoju osnovnu delatnost, to jest za rad na istoriji Jugoslavije u XX veku. Naime, ovaj institut, u zajednici sa republičkim i pokrajinskim institutima i sa katedrama za istoriju na univerzitetima, radi na izradi treće i četvrte knjige *Istorije Jugoslavije.* Kao bivši „savezni" institut, ISI je posle ukidanja Saveznog fonda za naučni rad došao u nezavidnu situaciju. Kadrovi tog instituta su iz redova svih naših naroda i narodnosti, u njihovo stvaranje su uložena znatna sredstva i oni su osposobljeni da se bave istraživačkom delatnošću od opšteg interesa. Drugu polovinu potrebnih finansijskih sredstava ISI ostvaruje angažovanjem na raznim perifernim projektima koji ga udaljavaju od osnovnog posla na izradi istorije Jugoslavije u XX veku. Postavlja se pitanje: u kom pravcu i kako će se razvijati te institucije i njihovi kadrovi ako budu morali sada da svedu ili, pak, ne svedu svoje naučnoistraživačke projekte i rad na potrebe i zahteve SR Srbije, odnosno na njene finansijske mogućnosti? Društvo je uložilo ne mala sredstva u podizanje

[16] U „Gledištima" broj 1 za januar 1973. godine objavljena je diskusija o temi „Marksizam i univerzitet", koju je organizovala redakcija „Gledišta" u saradnji sa Univerzitetskim komitetom SKS u Beogradu.

i formiranje tog naučnog kadra, pa bi putem republičkih i pokrajinskih samoupravnih sporazuma i dogovora trebalo naći mogućnosti da se, finansiranjem makroprojekata sačuva taj, tako reći, tek formiran naučni kadar, koji bi i dalje mogao da radi na zadacima od zajedničkog interesa jer takvi zadaci i takve potrebe i dalje postoje iako su ti instituti izgubili „savezni" status. Isto tako, kada se znaju ciljevi i potrebe njihovog osnivanja, danas se postavlja pitanje daljeg mesta i uloge tih instituta za istoriju radničkog pokreta u formiranju socijalističke humanističke svesti, u revolucionarnom preobražaju našeg društva, kao i njihove veće angažovanosti u reafirmaciji marksizma.

Istorijska nauka danas mora da izađe iz anonimnosti i da pokuša da u oblasti društvene svesti i marksističkog obrazovanja napravi nove prodore, odnosno osvetljavanjem naučnoistraživačkog i prirodno-istorijskog pogleda na razvoj društva stvaralački ostvari ono što nisu uspele da učine u nas neke druge nauke (na primer, sociologija i filozofija). Istorijski trenutak pruža joj punu šansu i izazov za to. Pitanje je samo da li će postojeći kadar, koji kao potencijalna snaga nije mali, imati dovoljno snage i smelosti da tokove jedne nauke ulije u tokove prirodno-istorijskih procesa kojima je zahvaćeno naše savremeno društvo. Većina problema koji se danas postavljaju pred istorijsku nauku istorijska su pojava u njenom razvitku, kao i u razvitku društva, a od njihovog rešavanja zavisi dalji proces razvoja jugoslovenske istoriografije u nauku, kao i izvesni tokovi razvoja naše socijalističke društvene svesti i prakse.

Branko Prnjat

DRUŠTVENA FUNKCIJA FILMA

(O nekim idejno-političkim pitanjima u našem filmskom stvaralaštvu)

Presjek jednogodišnje filmske proizvodnje prikazan na Dvadesetom festivalu jugoslovenskog igranog filma i diskusije povodom njega pružaju dovoljno elemenata i podsticaja za raspravu o aktuelnim idejno-političkim tendencijama u ovoj oblasti. Ujedno, sadašnja situacija u oblasti kinematografije zahtijeva dublje, temeljitije rasprave o pravcima daljeg angažovanja Saveza komunista u raščišćavanju nagomilanih problema, o usmjeravanju razvoja naše kinematografije, o definisanju adekvatnijih ciljeva društvene politike u ovoj oblasti, o idejnim pitanjima stvaralaštva.

Pismo Predsjednika SKJ i Izvršnog biroa i stavovi Izvršnog biroa o stanju i problemima u oblasti kinematografije pokrenuli su široku aktivnost komunista i drugih progresivnih stvaralačkih snaga u filmu za mijenjanje zatečenog stanja, postojećih odnosa.

Bitno je za svaku dalju raspravu i akciju utvrditi dokle se došlo i šta treba da se uradi. Već sada se može govoriti o izvjesnim ostvarenim rezultatima. Prije svega, stvoreni su idejno-politički preduslovi za uspostavljanje novih odnosa. Pokrenuta je šira aktivnost komunista u kritičkom preispitivanju politike i prakse u filmskoj proizvodnji. Otvoren je proces diferenciranja i suprotstavljanja neprihvatljivim idejno-političkim tendencijama u oblasti kinematografije. Zaustavljen je prodor takozvanog „crnog talasa", koji je otvorio vrata neprihvatljivim ideologijama i koji je u mnogim svojim elementima nosio antisocijalistička idejno-politička obilježja.

Aktivnost Saveza komunista i drugih progresivnih stvaralačkih snaga doprinijela je da se postupno počne mijenjati opšta klima u jugoslovenskoj kinematografiji, da se suzbiju ili poljuljaju pojedini monopoli i klanovi, da se počne odgovornije misliti i djelovati u pravcu rješavanja nekih važnih pitanja proizvodnje itd. Počinju se nazirati izvjesne nove, pozitivnije orijentacije u oblasti stvaralaštva.

Sam Dvadeseti festival jugoslovenskog filma i rasprave povodom njega, medutim, ukazuju na mnoga neriješena sistemska, materijalna i organizaciona pitanja, ali i na manje ili više prikrivene otpore novoj orijentaciji. Određene tendencije koje su ranije bile čak dominantne

sada su se, istina, povukle sa otvorene scene, ali prikriveno daju žestoke otpore promjenama. Zatim, osjeća se još prilično snažno jedna inercija u mišljenju i ponašanju. Pokušava se nametnuti utisak o tobožnjem ograničavanju slobode stvaralaštva, o opasnosti od dogmatizma itd.

Još uvijek nemamo dubljih analiza svih relevantnih činilaca koji su uslovili rađanje, dinamičnu ekspanziju toga talasa. Takođe nemamo dublju analizu njegove suštine u ideološkom, političkom i estetskom smislu. Nedostaje nam konsekventna analiza onih pogleda i shvatanja koja su teorijski pripremala nastupanje „crnog talasa". Ukratko, predstoji ozbiljno kritičko ideološko, a i teorijsko raščišćavanje sa „crnim talasom", i to tim prije što su njegovi recidivi i danas prisutni.

Mnoge rasprave o filmu nedvosmisleno su ukazale da su uske, ali uticajne monopolske grupe na mnogim punktovima u kinematografiji bile uzele poluge odlučivanja u svoje ruke, da su mnogi stvaraoci bili potisnuti ili onemogućeni itd.

Savez komunista sadašnju svoju akciju vodi upravo za razvoj i afirmaciju svih progresivnih stvaralačkih snaga, protiv monopolskih uzurpacija i antisocijalističkih ideološko-političkih tendencija.

Smisao akcije Saveza komunista, prema tome, ne može se svesti samo na borbu protiv neprihvatljivih ideološko-političkih orijentacija. Akcija Saveza komunista ima za cilj da doprinese raščišćavanju ukupnih odnosa, da oslobodi prostor za razmah novih stvaralačkih snaga, da doprinese trasiranju novih puteva razvoja kinematografije. Savez komunista mora biti inicijator i aktivni učesnik rasprava o stvaralačkim, idejno-estetskim i teorijskim pitanjima filma. Posljednji pulski festival jeste značajan povod za takvu raspravu.

POČETAK ZAOKRETA?

Filmska proizvodnja prikazana u pulskoj areni ove godine zahtijevala bi nešto precizniju i dublju analizu i stvaralačkih tendencija i izraženih shvatanja. Jer radi se o festivalu koji nosi protivrječna obilježja, kao i ne malo jednostranosti, pa i konfuzija.

Prije svega, treba istaći da se radi o festivalu koji označava izvjesnu prekretnicu u raščišćavanju sa „crnim talasom". Ali i ta prekretnica je po mnogo čemu protivrječna, i to kako po tome što su recidivi „crnog talasa" u nekim vidovima bili još prisutni u produkciji tako i po tome što nove stvaralačke snage i tendencije još nijesu uspjele da se u punijoj mjeri probiju i afirmišu.

U ocjenama pulskog festivala mogu se uočiti dva, u osnovi dosta različita stava.

Prema jednima, Dvadeseti festival predstavlja najnižu tačku u razvoju jugoslovenskog filma. Neki filmski radnici ocjenjuju ga kao „katastrofu", „haos" i slično.

Prema drugima, situacija nije toliko crna kao što se predstavlja: na festivalu je prikazano nekoliko dobrih ili čak veoma dobrih filmova; uspješno je debitovalo nekoliko mlađih autora itd.

Prema prvome stavu, do sadašnje krize u filmskoj proizvodnji i stvaralaštvu došlo je, između ostalog, zbog promjene društvene klime. Iz takvog stava, dakle, proizlazi da do sadašnje krize ne bi došlo da su stvari tekle kako su tekle, da je ostalo sve po starome, to jest da Savez komunista nije reagovao. Takva shvatanja izražavaju u suštini otpore politici Saveza komunista.

Prema drugome stavu, korijeni nezadovoljstva sadašnjim stanjem su u tome što je „pulski brod" dobrim dijelom bio natovaren teretom prošlih godina, ranijih orijentacija i tendencija, u čemu ima, svakako, dosta istine.

SMISAO ANGAŽOVANJA

Jedno od suštinskih pitanja, koje zaslužuje posebnu pažnju, jeste pitanje društvene angažovanosti filma, njegove kritičnosti i odnosa prema društvenoj stvarnosti. Paralelno sa opravdanim insistiranjem na kritičkom, društveno angažovanom filmu ubačene su u raspravu — na primjer, na nekim konferencijama za štampu u okviru pulskog festivala — i teze o tobožnjoj „lakirovki", o novim zahtjevima za lakiranjem društvene stvarnosti, koji su rezultirali, navodno, i time što su u nekim filmovima izmijenjene završne scene u smislu „socijalističkog optimizma" itd.

Cio kompleks odnosa prema društvenoj angažovanosti filma, prema njegovoj kritičnosti, mora se, svakako, dublje i u okviru posebnih rasprava temeljitije raspravljati, i to ne stoga da bi se eventualno otklonile neodržive teze o zahtjevima za „lakirovkom", već da bi se objasnila sva složenost pitanja sadržine, smisla i oblika društvenog angažovanja stvaralaca i stvaralaštva.

Društveno angažovan film predstavlja sam po sebi negaciju „lakirovke". Međutim, samo konstatovanje činjenice da smo za društveno angažovan, kritički film, a protiv „lakirovke", ne vodi nas ka rješavanju pitanja.

Načelno postavljanje pitanja da li smo za angažovan, kritički film ili nijesmo nema naročitog značaja ako se ne opredijelimo u odnosu na stvarnu sadržinu, umjetnički i društveni smisao angažovanja, ako ne uđemo u stvarnu društvenu suštinu kritike koja je sadržana u filmskom djelu. Kritika u umjetničkom djelu jeste svojevrstan, specifičan vid društvene kritike i stoga je bitno utvrditi njenu društvenu, klasnu, ideološku poziciju.

Bez opširnijeg ulaženja u ovo pitanje, dovoljno je samo podsjetiti da su svi filmovi „crnog talasa", takozvanog „novog talasa" itd. bili izuzetno kritički angažovani, ali često sa pozicija koje nijesu socijalističke.

Dodajmo i to da je upravo „crni talas" bio i teorijski pripremljen, to jest da su određene idejno-političke snage i tendencije u oblasti filmske proizvodnje davale ovoj praktičnoj djelatnosti određenu teorijsku osnovicu.

Drugim riječima, da bi se određena orijentacija u kinematografiji mogla cjelovito izraziti i afirmisati, ona je morala imati svoj teorijski

izraz, svoju teorijsku osnovicu, koja je polazila od destrukcije sistema i u toj idejno-političkoj, moralnoj, psihološkoj, estetskoj destrukciji nalazila polaznu tačku svoga angažovanja.

O ODVAJANJU ESTETSKOG OD IDEJNOG

U razmatranju idejno-političkih tokova u našem savremenom filmskom stvaralaštvu potrebno je ukazati na snažno prisutnu tendenciju odvajanja idejno-političkih od estetskih mjerila.

Ta tendencija prisutna je kako u samom filmskom stvaralaštvu i filmskoj proizvodnji tako i u društvenoj, stručnoj valorizaciji stvaralaštva. Čak se i u odlukama nekih žirija ranijih godina izričito naglašava da se u ocjeni produkcije polazilo isključivo od estetskih mjerila.

U čemu je smisao odvajanja estetskog od idejnog i idejno-političkog u valorizaciji jednog djela? Da li je moguć ispravan kritički sud u uslovima vještačke razdvojenosti ovih kriterija? Napokon, da li je odvajanje estetskog i idejnog značilo i faktičko zapostavljanje idejne usmjerenosti filmskog djela ili je, pak, njegova idejnost takođe valorizovana, ali ovog puta kao estetska dimenzija filma?

Vještačko odvajanje estetske dimenzije od idejne usmjerenosti i društvene poruke filmskog djela moglo bi na prvi pogled da predstavlja vid idejnog neutralizma, idejne i političke nepristrasnosti, pa čak, reklo bi se, i svojevrsnog larpurlartizma. Međutim, nikada se nije radilo, niti je to moguće, o pukom estetskom neutralizmu. Puki estetizam, koji je najčešće imao tako malo veze sa estetikom, postao je u nekim slučajevima brana protiv svakog progresivnog idejnog uticaja. Vrlo brzo se počelo pokazivati da se takozvani estetski kriteriji počinju ispunjavati antihumanističkom, antisocijalističkom sadržinom. Tako je apsolutiziranje estetizma neminovno vodilo stvarnoj negaciji estetike i afirmaciji neprihvatljivih ideoloških i političkih koncepata.

Dominacija estetizma u jednom dijelu stvaralaštva nije vodila samo ka sužavanju osnova društvene valorizacije stvaralaštva, već je faktički značila potiskivanje, ograničavanje svih onih stvaralačkih tendencija koje nijesu bile u skladu sa takvim estetizmom.

I ovdje se pokazuje da svako zaobilaženje klasnog kriterija u oblasti filmskog stvaralaštva i kulturnog života uopšte objektivno vodi ograničavanju slobode stvaralaštva, diktatu uskih grupa, vladavini monopola, raznim spregama antisamoupravnih, antisocijalističkih snaga u oblasti kulture i politike.

ESTETIKA — PREMA POTREBI

Posljednji pulski festival pruža ne malo elemenata za ocjenu tematske, sadržinske orijentacije u našoj savremenoj kinematografiji. Dovoljno je navesti nekoliko osnovnih podataka da bi se uočile glavne tendencije.

Od 14 filmova prikazanih 1973. godine u Puli u zvaničnoj konkurenciji četiri su sa tematikom iz NOB; šest je pravljeno na osnovu literarnih djela i motiva iz dalje ili bliže prošlosti, a četiri se bave uglavnom perifernim problemima savremenog života.

Ovakva struktura proizvodnje neminovno nameće pitanje: u kome pravcu su usmjereni glavni tokovi našeg filma danas?

Neosporno, stub prikazane produkcije čini film „Sutjeska", i on svojom tematikom, sadržajem poruka ima aktuelno idejno-političko značenje. On predstavlja ne samo svjedočanstvo o putu koji je pređen, već i afirmaciju onih ideja koje su u osnovi borbe jugoslovenskih komunista.

Takvu idejnu, tematsku i sadržinsku orijentaciju u našem filmu nijesu dočekali raširenih ruku oni koji su bili i ostali pobornici takozvanog „novog filma". Zato su neki od njih još uoči festivala lansirali tezu da „Sutjeska" ne bi trebalo da ide u zvaničnu konkurenciju, obrazlažući to materijalnim, tehničkim uslovima u kojima je snimana.

Neki su, opet, u namjeri da potisnu i umanje vrijednost filma, počeli ubacivati u raspravu takozvana estetska ili usko stručna pitanja premda niko od njih nije izvršio valjanu estetsku analizu djela. Na taj način opet dolazi do razbijanja kriterija, do odsustva kompleksnog sagledavanja ukupnog značenja jednog djela, sa ciljem da se umanji vrijednost filma i njegovih poruka.

ZAPOSTAVLJANJE SAVREMENIH TEMA

Analiza produkcije prikazane 1973. godine pokazuje, između ostalog, da su aktuelne teme savremenog života uglavnom zapostavljene.

Niko ne osporava da priče o kamiondžijama, „frajerima", prostitutkama mogu biti takođe zahvalne teme savremenih filmova. Ali, ako se savremena tematika iscrpljuje obradom samo njihovih sudbina, onda takva tendencija u našem filmu ukazuje najmanje na dvije stvari: prvo, na odsustvo kreativne snage da se uhvati u koštac sa aktuelnim problemima i protivrječnostima savremenog života i, drugo, na odsustvo bilo kakvog smišljenog repertoarskog plana, na pomanjkanje društvenog planiranja filmske produkcije.

Pretežna orijentacija na periferne teme savremenog života, često uz jeftine humorističke prizvuke i banalnosti, udaljavaće našu kinematografiju od nasušnih potreba za stvaralačkim zahvatanjem preokupacija i problema savremenog čovjeka i društva.

Naravno, tretiranje sudbina onih koji su se, sticajem raznih okolnosti, našli na periferiji životnih tokova može da upozorava društvo na određena stanja i situacije, na aktuelnost određenih socijalnih pitanja koja društvo u naglom usponu ne uspijeva ili ne stiže da riješi. Međutim, ljudi sa „periferije života" izražavaju najčešće svoju ideologiju, svoj odnos prema pojavama i problemima. Pri tome se, naravno, uvijek u veoma neobaveznoj formi lansiraju takva stanovišta o raznim društvenim pitanjima koja u suštini izražavaju ideološki relativizam ili nihilizam.

Zaobilaženje aktueelnih društvenih tema, dramatične borbe za nove odnose, ogleda se i u tome što se jedan broj stvaralaca bavi ekranizacijom djela književne istorije. Naravno, niko ne spori činjenicu da naše kulturno, književno nasljeđe i savremeno književno stvaralaštvo imaju vrijedna ostvarenja i pogodne teme i sadržaje za filmsku adaptaciju. Takva orijentacija može da ima značajnu kulturnu funkciju u prenošenju poruka i vrijednosti književnog stvaralaštva i kulturnog nasljeđa širokim slojevima filmskih gledalaca.

Međutim, ukoliko se takva orijentacija javlja paralelno sa nizom djela koja na svojevrstan način takođe zaobilaze obradu savremenih društvenih problema, onda ona govori o odsustvu repertoarske politike i društvenog usmjeravanja filmske proizvodnje.

Potrebno je s tim u vezi naglasiti da je velika zabluda ako se misli da se filmsko stvaralaštvo, filmska proizvodnja, može razvijati stihijno, isključivo na bazi stvaralačke spontanosti. Ako se takvoj spontanosti dodaju i svi drugi nagomilani problemi unutar filmske produkcije i sada dominantni odnosi u njoj, onda je razumljivo da se na ovome planu i ne mogu očekivati drugačiji i veći kulturni rezultati.

Rascjepkanost, usitnjenost, nepovezanost filmske produkcije, množenje uskih parcijalnih interesa i njihovo međusobno suprotstavljanje kao rezultat potiskivanja istinskog samoupravljanja, neriješeni finansijski problemi, gole improvizacije i slučajnosti, uz odsustvo društvenog programiranja i definisanja društvenog, klasnog interesa u razvoju kinematografije, sve su to samo neki elementi koji dovode do velikih oscilacija i padova u proizvodnji, i to kako u kvantitativnom tako i u kvalitativnom, idejnom i estetskom smislu.

Prema tome, razjašnjavanje problema kinematografije podrazumijeva temeljno, postupno sređivanje čitavog niza međusobno povezanih pitanja, uz obezbeđivanje dominantnog uticaja interesa i ciljeva ideologije radničke klase.

DEFINISANJE DRUŠTVENE POLITIKE U OBLASTI FILMA

Radnička klasa je i do sada bila prisutna u ovoj sferi, ali samo preko sredstava koja je izdvajala za kulturu, i to bez prava glasa. U takvim uslovima jačali su monopoli i klanovi, cvjetale elitističke teorije, pravili se filmovi za strane festivale, nicale antisocijalističke ideološke struje.

Obezbjeđivanje radničko-klasnog interesa znači ostvarivanje uslova za istinsko oslobađanje kulturnog stvaralaštva svih oblika monopolizma, znači ostvarivanje uslova za kulturni preobražaj.

Društveno programiranje u ovoj oblasti mora izražavati u punoj mjeri društvene, klasne interese i potrebe u oblasti kinematografije ostavljajući dovoljno prostora za ono što je slobodna igra stvaralačkih snaga, što je neophodan istraživački poduhvat, što je stvaralački napor mladog autora.

Definisanje društvenih i kulturnih interesa i potreba u oblasti kinematografije, definisanje bitnih ciljeva i sredstava kulturne politike u ovoj oblasti jeste stvar svih socijalističkih samoupravnih činilaca u ovoj oblasti, neposrednih proizvođača, filmskih stvaralaca, društvenih, političkih faktora. Potrebno je osloboditi prostor za afirmisanje novih potreba za povezivanjem i udruživanjem filmskih napora i inicijativa u podizanju filmske kulture, prije svega mlade generacije, u podsticanju novih stvaralačkih snaga itd.

Ako se kaže da je neophodno adekvatnije definisanje društvene politike i društvenih mjerila i u produkciji i u stimulaciji stvaralaštva, onda, razumljivo, nije riječ o tome da se do detalja odredi odnos prema filmskim žanrovima, sadržinskoj, tematskoj orijentaciji i slično. Međutim, isto tako je neophodno da samoupravni organi koji vode društvenu politiku u ovoj oblasti definišu u adekvatnijem vidu bitne ciljeve kulturne politike, čije bi ostvarivanje bilo stimulisano materijalnim sredstvima, sistemom nagrađivanja itd. Time bi se izbjegla krajnja deficitarnost filmske produkcije u pogledu aktuelnih tema društvenog života i borbe za samoupravne socijalističke odnose, u pogledu tema čija obrada ima veći društveni značaj ili koje su od posebnog značaja za mladu generaciju itd.

O POZICIJI KRITIKE

Usmjerenost filmskog stvaralaštva prema aktuelnim društvenim temama i afirmisanje filmskog djela kao oblika društvene kritike određenih pojava i deformacija podrazumijeva i viši stepen upućenosti u aktuelna društvena zbivanja, jasnu idejno-političku orijentaciju, društvenu i umjetničku odgovornost. Istinsko filmsko stvaralaštvo je uvijek i svojevrsna kritika zatečenog stanja i odnosa. Izoštravajući idejno-estetska mjerila, proširujući saznanja o problemima čovjeka i društva, razvijajući novi senzibilitet, kao i opredjeljenja o konkretnim društvenim, moralnim, psihološkim i drugim problemima i dilemama — ono postaje značajan činilac u razvitku socijalističke društvene svijesti i u humanizaciji odnosa.

Ohrabrivanje poduhvata koji znače kritiku slabosti i deformacija podrazumijeva i ukazivanje na one poduhvate koji objektivno, bez obzira na autorove lične poglede, ne predstavljaju doprinos kritici društvenih deformacija i protivrječnosti. Međutim, uvijek je nužno utvrditi principijelnu poziciju kritike, njeno polazno stanovište, njeno objektivno ideološko-političko značenje, njena moguća dejstva.

Nije rijetka pojava da se oko ocjene nekog filmskog djela pojave duboka razmimoilaženja. Ilustracije radi, spomenimo film „Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja". Tendenciozno unošenje Šekspirovog „Hamleta" na pozornicu zbivanja u jednom zaostalom kraju godine 1947. ima za cilj da prikaže primitivizam, beskrupuloznost i zloupotrebe nosilaca vlasti, koji su, zna se, članovi Partije, kao i da dokaže da je svaka vlast nepromjenljiva, da su zloupotrebe u osnovi svake vlasti. Ovakva

ideologija zatvorenog kruga predstavlja neprihvatljivu poziciju u kritici društvenih deformacija. Oko ovog filma koncentrisalo se mnogo više polemičkih navijačkih strasti nego što je to uistinu korisno za objektivno kritičko raspravljanje i raščišćavanje spornih pitanja. To govori da atmosfera u našem filmu i, još više, oko njega nije pogodna za razvoj kritičkog dijaloga. Navijačka galama ne obezbjeđuje argumente u odbrani neprihvatljivih teza.

O SAVREMENOM SCENARIJU

Filmovi prikazani na posljednjem festivalu na zabrinjavajući način ukazuju na odsustvo savremenog scenarija, na malu angažovanost pisca scenarija.

U takvim okolnostima filmski reditelji pribjegavaju ili adaptaciji mahom provjerenih književnih djela ili, pak, sami pišu scenarija. Ako se pođe od toga da je dobar scenario podloga za dobar film, onda rješavanje pitanja scenarija angažovanjem ozbiljnih autora predstavlja jedan od preduslova da se dođe do svježeg, originalnog filmskog ostvarenja.

Napokon, ovogodišnja Pula ukazuje na još jedno važno pitanje, a to je pitanje društvene uloge stručnog žirija.

Svojim odlukama svaki žiri favorizuje u društvenom i umjetničkom pogledu vrijedne orijentacije i ostvarenja.

Postavlja se s tim u vezi pitanje: da li članovi žirija u svojim opredjeljenjima polaze isključivo od ličnih estetskih afiniteta ili, pak, uvažavaju i neka šira mjerila, šire društvene i kulturne potrebe?

Naravno, i ovo pitanje ukazuje na neophodnost definisanja i izgrađivanja adekvatne društvene politike u oblasti kinematografije, iz koje bi onda prirodno proisticali i preciznije definisani društveni kriteriji. Time bi svaki subjektivizam doživljavao adekvatnu korekciju i ne bi se dešavalo da se nagrađeni filmovi kasnije skidaju s repertoara kao društveno i idejno-politički neprihvatljivi.

I pulski žiri je, dodajmo, bio duboko podijeljen u određenim idejno-estetskim pitanjima, u ocjeni nekih režisera i filmova, pa su se otuda i javile neke nedosljednosti u odluci o nagradama.

Jačanje društvene odgovornosti žirija u cjelini i svakog njegovog člana moglo bi se ostvariti definisanjem jasnih društvenih mjerila vrednovanja, kao i konkretnom odgovornošću svakog njegovog člana onom društvenom, samoupravnom organu koji ga je imenovao.

Prikazi

Dr Zoran Pjanić: Teorija cena

(Drugo izdanje, Novinska ustanova Službeni list SFRJ, Beograd, 1973, strana 504)

Knjiga dr Zorana Pjanića obrađuje problematiku kojoj se u našoj zemlji intenzivnije posvećuje pažnja tek u poslednjih deset godina. U svetskoj literaturi, međutim, to je jedno od područja ekonomske teorije koja se najviše tretiraju. Teorija cena se na Zapadu smatra kao „najrazrađenija teorija koja se može naći među svim društvenim naukama". Naša ekonomska literatura ima zapaženih radova koji obrađuju pojedine probleme iz oblasti tržišta i cena, ali joj nedostaju radovi koji daju zaokruženu celinu problematike tržišta i cena. Knjiga dr Zorana Pjanića spada u drugu grupu radova, ali se od njih izdvaja širinom i dubinom tretiranih pitanja.

Namenjena široj naučnoj i stručnoj javnosti, a i kao literatura studentima, knjiga, koja ima četiri dela, obrađuje sledeće probleme: teoriju vrednosti, ponudu i tražnju, obrazovanje cena u kapitalističkoj privredi i obrazovanje cena u socijalističkoj privredi.

Vrednost zauzima jedno od centralnih mesta u ekonomskoj nauci uopšte, a u teoriji cena posebno. Među mnogobrojnim faktorima koji određuju cenu kao najsloženiju ekonomsku pojavu vrednosti pripada primarna uloga. To je razlog što je autor uzima za početnu tačku analize. „Bez nje (teorije vrednosti) analiza cena i tržišta, bitni pravci ekonomske politike, pa čak i rešenja same društveno-ekonomske organizacije, ostaju bez potrebne naučne osnove, a time i izvesnosti rezultata" (str. 19—20).

Teorija vrednosti je prolazila kroz razne faze razvoja dok nije dobila najdosledniji oblik u Marksovoj teoriji vrednosti. U njoj su svi delovi povezani u čvrstu celinu, ne samo formalno-logičkim, već duboko sadržinskim vezama. Jedino su u Marksovoj teoriji vrednosti obrađeni osnovni ekonomski odnosi, to jest odnosi među samim ljudima u procesu proizvodnje. Marksov pristup je istorijski, a zaključke izvodi na bazi posmatranja mnogih pojava. Po Marksu, postoje opšte zakonitosti, ali postoje i zakoni koji su specifični za određenu epohu i određeno društvo. Tako, polazeći od opšteg zakona razvitka ljudske istorije da materijalna baza određuje idejnu i političku nadgradnju, Marks istražuje i zakon razvitka koji je specifičan za kapitalistički način proizvodnje. U stvari, cilj njegove analize je i bio da otkrije zakon razvitka kapitalističkog načina proizvodnje. Njegov cilj nije bio da dâ teoriju cena, ali, radeći na postavljenom zadatku, morao je da razvije teoriju vrednosti i tako je objasnio i esencijalni faktor cene. Osim toga, Marks je dao i određene priloge iz oblasti ponude, tražnje i tržišnih struktura. Pretpostavku njegove analize čini potpuna konkurencija, ali je uočio i procese monopolizacije kapitalističke privrede, u čijoj osnovi leži koncentracija i centralizacija kapitala. Njegov zakon koncentracije i centralizacije kapitala dobio je visoku ocenu i od mnogih buržoaskih ekonomista, među kojima su ga neki visoko uzdigli ističući da je on bio „genijalna anticipacija kasnijeg toka društveno-ekonomskih događaja" (str. 18).

Autor je u deo o vrednosti uključio, pored Marksove, i teorije vrednosti drugih pisaca. Između ostalih se posebno ističu Rikardova i Smitova teorija vrednosti kao objektivni i teorija granične korisnosti kao subjektivni pravac teorije vrednosti.

Kada je reč o teoriji granične korisnosti, u okviru nje posebno o Maršalovoj teoriji vrednosti, ona može korisno da posluži u savremenoj analizi o tržištu i cenama tek pošto se podvrgne kritičkoj analizi sa aspekta Marksove ekonomske misli. Tako, Maršalov „opšti zakon tražnje", pošto se odbaci granična korisnost kao baza na kojoj je izgrađen, može da se prihvati kao empirijski zakon (što je cena veća, tražnja će biti manja i obrnuto). Maršalova razmatranja o cenama u trenutnom, kratkom i dugom roku, prihvaćena kao ispravna ili uz kritičko razmatranje, predstavljaju sastavne delove svakog ozbiljnijeg rada o cenama. Pored toga, Maršal je definisao pojam graničnih troškova i odredio „polje" njihove važnosti za donošenje odluka u kratkom roku. Ti njegovi zaključci su sastavni deo teorije troškova, a ona je integralni deo teorije cena.

Dajući kritički osvrt na teoriju granične korisnosti i na kasnije savremene teorije iz „porodice" izbora potrošača, dr Zoran Pjanić je ukazao na njihove osnovne nedostatke: subjektivizam, neistoričnost i davanje primata potrošnji. Ove teorije su se ograničile samo na analizu odnosa dobro—potrošač ne uključujući u sebe proizvodnju dobara i odnose među ljudima u procesu proizvodnje. Pojedinac koji se u ovim teorijama posmatra daleko je od stvarnog potrošača. To je idealna ličnost, razumno biće koje nikada ne greši, uvek dosledno svojoj skali preferencija pri izobru dobara radi zadovoljavanja potreba. Ovakvi zaključci su izrazito statički i nemaju veze sa stvarnim životom.

Međutim, ističući nedostatke ovih teorija, autor kaže da to ne znači da treba ignorisati te teorije ili odgovarajuće delove današnje buržoaske ekonomije, jer su njihovi analitički postupci postali sastavni delovi savremene formalne analize. Na bazi tih postupaka razvili su se mnogi korisni ekonometrijski modeli.

Drugi deo knjige istražuje problematiku ponude i tražnje. U okviru glave o ponudi obrađena su sledeća pitanja: proizvodnja i njene karakteristike, zakon o prinosima, proizvodna funkcija, ukupni, prosečni i granični proizvod, marginalna analiza ukupne, prosečne i granične veličine, troškovi (fiksni i varijabilni, ukupni, prosečni, granični, proizvodni, prometni, finansijski i elastičnost troškova), kriva ponuda jednog preduzeća, kriva ponuda jedne grane, regresivna kriva ponuda i elastičnost ponude.

Pored pomenutih savremenih teorija izbora potrošača, u partiji o tražnji su izložena i ova pitanja: struktura i faktori tražnje sredstava za ličnu potrošnju, tražnja za proizvodnim sredstvima, opšti zakon tražnje, elastičnost tražnje, robni promet i prihod preduzeća i empirijsko izučavanje tražnje.

U okviru trećeg dela knjige najpre se istražuju pitanja vezana za tržište kapitalističke privrede i njegovu morfologiju, a zatim se pojedinačno analiziraju osnovne tržišne strukture kapitalističke privrede (potpuna konkurencija, monopol, monopson, oligopol, duopoli, ograničena konkurencija). Sva pitanja tretirana u ovom delu knjige obrađena su veoma kompleksno. Međutim, mi bismo, ipak, istakli poglavlje o državnoj intervenciji, koja je u konačnom obrazovanju cena podjednako interesantna u kapitalističkoj privredi kao i u socijalističkoj privredi tržišnog tipa. Dosadašnje iskustvo socijalističke privrede pokazuje da ona nije imuna na povremene nestabilnosti izazvane, između ostalog, porastom cena. Literatura zapadnih ekonomista veoma je bogata istraživanjem uzroka inflacije i mera za njeno otklanjanje, pa poglavlje o državnoj intervenciji ima, pored teorijskog, pre svega praktični značaj. Kada se posmatraju posredne i neposredne mere države u oblasti cena, čitalac pred sobom vidi i Jugoslaviju i njene institucije koje, primenjujući iste ili slične mere iz arsenala državne intervencije, nastoje da otklone nestabilnost naše privrede. Stoga nam se čini da bi ovo poglavlje, prilagođeno problematici cena u Jugoslaviji, moglo da nađe mesta i u okviru dela o cenama u socijalizmu.

Četvrti deo knjige sadrži sledeća poglavlja: socijalistička privreda i njeni osnovni tipovi, buržoaski ekonomisti o vrednosti i cenama u socijalističkoj privredi, cene u sovjetskoj privredi i cene u jugoslovenskoj privredi.

Problematika cena u sovjetskoj privredi izložena je ovim redom: nastanak sovjetskog sistema cena, osnovni model sovjetskog sistema cena, predlozi o objektivnom određivanju cena (ovde su uključene rasprave među sovjetskim ekonomistima o tome da li osnovicu za obrazovanje planskih cena treba da čini vrednost, cena proizvodnje ili neki poseban preobraženi oblik vrednosti), diskusija o pojedinim elementima sistema cena i predlozi kako usavršiti način upravljanja privredom, privredna reforma i sistem cena.

Poslednje poglavlje u knjizi tretira složenu problematiku cena u jugoslovenskoj privredi. Obrađena su dva kompleksa pitanja: teorijski stavovi jugoslovenskih teoretičara o pitanju normalne cene u socijalizmu i neki praktični aspekti politike cena u Jugoslaviji. U pogledu nomalne cene, među našim teoretičarima ne postoji saglasnost oko jednog koncepta, pa se u knjizi, uz Vordov model ilirskog tržišnog sindikalizma, izlažu tri varijante te cene: vrednosna, dohodna i specifična cena proizvodnje.

Dr Zoran Pjanić, jedan od protagonista specifične cene proizvodnje, smatra da se u formulisanju normalne cene u socijalizmu samoupravnog tipa „mora poći od tačnog određivanja prirode samog društveno-ekonomskog poretka i osnovnih pobuda nosilaca glavnih ekonomskih odluka“ (str. 492). Elementi na kojima počiva samoupravni socijalizam kao društveno-ekonomski sistem jesu: (1) društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju; (2) samoupravljanje radnih ljudi; (3)) raspodela prema radu po načelu „svako prema sposobnostima — svakome prema njegovom radu“. Pokretačku i stvaralačku snagu socijalističkog društva, po profesoru Pjaniću, čine lični i materijalni interesi radnih ljudi.

U ovako definisanim društvenim odnosima rad istupa kao „sredstvo za život“, ali i kao merilo u raspodeli sredstava potrošnje među radne ljude. „Svaki radni čovek — ističe profesor Pjanić — stvara sopstveni bilans između kvaliteta i kvantiteta uloženog rada, s jedne, i primljenog ličnog dohotka, s druge strane. Prema ovom bilansu, prema sopstvenoj proceni da li je njegov rad podvrgnut jednakom merilu ili ne, pojedinac slobodno odlučuje o svom daljem učestvovanju u postojećoj ili nekoj drugoj radnoj organizaciji. Dejstvo mnogobrojnih činilaca ekonomske, socijalne i psihološke prirode ometa idealno kretanje rada prema čisto ekonomskim potrebama i pobudama. Ali, osnovna logika našeg privrednog sistema pretpostavlja slobodno kretanje rada, njegov priliv i odliv prema ekonomskim zakonitostima sa tendencijom da se dostigne potrebna ravnoteža“ (str. 493).

Slobodno kretanje rada omogućuje raspodelu prema radu, to jest obrazovanje ličnih dohodaka prema kvalitetu i kvantitetu rada. Prema tome, lični dohoci su osnovni i polazni uravnotežujući element specifične cene proizvodnje. Drugi ravnotežni element ove cene jeste akumulacija. Međutim, po autoru, akumulacija nije polazna kategorija, već kategorija izvedena iz osnovnog interesa radnih ljudi.

Predstavljena formulom, specifična cena proizvodnje sadrži u brojitelju akumulaciju, a u imenitelju predujmljena sredstva za proizvodnju. lične dohotke i opštu potrošnju. Suprotno nekim jugoslovenskim teoretičarima koji su opštu potrošnju stavljali u brojitelj formule, dr Zoran Pjanić smatra da je njeno mesto u imenitelju, i to iz sledećih razloga: (1) To je analogno Marksovoj ceni proizvodnje kod koje u promenljivom kapitalu (imenitelj formule) figurira najveći deo opšte potrošnje. Ovo posebno važi za naše društvo jer se glavni deo sredstava opšte potrošnje obezbeđuje iz doprinosa na lične dohotke. (2) Ako bi se opšta potrošnja našla u brojitelju formule zajedno sa akumulacijom. dobila bi se lažna slika o akumulativnoj sposobnosti naše privrede.

Na pitanje šta ekonomskoj nauci pruža teorija specifične cene proizvodnje dr Zoran Pjanić odgovara: „Vrednost, cena proizvodnje, zakonite trajnije inkongruencije s njom, unu-

tražnje tržišne cene i svetske cene predstavljaju sukcesivne lančane karike u poimanju i tumačenju socijalističke robne razmene. Tek ceo ovaj skup kategorija objašnjava prometne odnose. Ako prihvatamo Marxovo ekonomsko učenje, onda polazna tačka analize jeste teorija radne vrednosti. Sledeća kategorija odnosi se na normalnu cenu vezanu za opštu ravnotežu celog sistema kad se slobodno kreću ekonomski faktori. Bez nje nema tačnog shvatanja drugih, iz nje izvedenih kategorija. Upravo taj deo analize ispunjava teorija specifične cene proizvodnje. S druge strane, kad bismo se zadržali na ovom stepenu analize, opet ne bismo naučno i misaono reprodukovali ekonomsku stvarnost. Nužno je koncepte vrednosti i cene proizvodnje dopuniti teorijskim i empirijskim izučavanjima proizvodnih i tržišnih struktura, ponude i tražnje, državne intervencije i njenih posledica, zakonitih kretanja svetske privrede i tržišta" (str. 497).

Ističući koristi koje ekonomskoj politici može da pruži specifična cena proizvodnje, autor zaključuje sledeće: „Prvo, ona dopušta da se utvrdi tačan položaj svih privrednih grana kada bi se proširena reprodukcija odvijala jednakim ritmom u svim odeljcima, oblastima i granama. Različita akumulativnost jeste indikator u kom pravcu se privreda spontano kreće. Na ovoj osnovi mogu se postaviti planske mere koje bi obezbedile realizovanje razvojne politike celog socijalističkog društva. Drugo, posle kvantifikovanja cene proizvodnje (prema sadašnjem poznavanju naših postupaka i tehnike) mogu se utvrditi odstupanja stvarnih tržišnih cena od nje i potpunije ispitati snage koje deluju na obrazovanje cena, posebno na njihove relativne odnose" (str. 498).

Analiza sistema i politike cena data kroz dva osnovna perioda našeg razvoja posle rata: do 1950. godine i posle toga. Pravi problemi u vođenju politike cena izbijaju na površinu tek od 1960. godine. Pored osnovne karakteristike koju su cene ispoljile do 1960. godine — veliki dispariteti među njima, koji su uglavnom svesno stvarani zbog ubrzanog privrednog razvoja — one sada pokazuju i drugu karakteristiku: opšti rast koji prelazi dozvoljene granice. U periodu od 1952. do 1960. godine cene su bile srazmerno stabilne (indeks cena proizvođača u ovom periodu zabeležio je ukupan porast od 10%). Izrazito nestabilne situacije nastaju počev od 1961. godine kada je opšti porast cena zabeležio iznos 9,1%, da bi se 1964. godine povećao na 9,9%. Uzrok ovom rastu bila je prekomerna tražnja u odnosu na ponudu. Poznatim merama privredne reforme od 1965. godine, čiji je jedan od glavnih ciljeva bio eliminisanje naglog rasta cena i obezbeđivanje stabilne privrede, tražnja je svedena u realne okvire. Izuzev lične potrošnje, u ostalim sektorima (investicionoj, opštoj i budžetskoj potrošnji) izvršena su rigidna ograničenja. To je dalo svoje rezultate, pa su cene sve do kraja 1968. godine bile relativno stabilne beležeći porast kao u razvijenim zemljama.

Međutim, restriktivna monetarno-kreditna politika i druge okolnosti dovele su do stagnacije privrede. Zbog toga 1968. godine dolazi do nekih korekcija u ekonomskoj politici (ekspanzija kredita, povećanje carinske stope i slično), što oživljava proizvodnju, ali i ponovni rast cena, koji ni do danas nije zaustavljen.

Ukazujući na uzroke nove inflacije u našoj zemlji, autor ističe sledeće: (1) pored ranije isticana tri sektora potrošnje kao uzročnika inflacije, sada se pominju i lični dohoci, čiji nominalni rast prevazilazi porast produktivnosti rada; (2) porast materijalnih troškova; (3) nesaglasnost pojedinih instrumenata sistema i ekonomske politike; (4) uvezena inflacija.

Nova inflaciona situacija narušila je relativne odnose cena koji su uspostavljeni privrednom reformom od 1965. godine. Prezentirajući rezultate istraživanja nekoliko instituta o faktorima koji uslovljavaju apsolutni nivo i relativne odnose cena, dr Zoran Pjanić zaključuje da su na te odnose ograničen uticaj imali objektivni faktori (produktivnost rada, kretanje proizvodnih činilaca, monopolski elementi), a znatno veći subjektivne mere državne politike (režim cena, carinska politika, spoljnotrgovinski režim, poreska politika itd.).

Velike razmere državne intervencije u samoupravnom socijalističkom

društvu, po mišljenju profesora Pjanića, nepoželjne su i problem državne intervencije bi trebalo tretirati u izrazima njenog kvaliteta, a ne kvantiteta: „Kvantitet državne intervencije je veliki i ono što treba prvenstveno uraditi u ovoj oblasti jeste poboljšanje njenog kvaliteta, a što ima sa svoje strane za pretpostavku konzistentan skup planskih ciljeva, bar za uobičajeni razvojni period“.

Mi se slažemo sa visokim ocenama o knjizi *Teorija cena* koje su date u mnogim prikazima još povodom njenog prvog izdanja. Ova knjiga dr Zorana Pjanića zaista prelazi granice univerzitetskog udžbenika i predstavlja naučno delo u punom smislu te reči. Ona je, osim toga, i jedinstveno delo u ekonomskoj literaturi socijalističkih zemalja.

RADOSAV MARINKOVIĆ

Dr Vera Pilić: Savremeni problemi političke ekonomije — metodološki aspekti

(„Privredni pregled“, Beograd, 1973, strana 190)

Knjiga dr Vere Pilić *Savremeni problemi političke ekonomije* nastoji da aktuelizuje neke krupne, pa i sporne i otvorene probleme marksističke političke ekonomije. Studija se, istina, ograničava na uži broj fundamentalnih pitanja, ali ni njih ne izlaže tematski u celini, već im najvećim delom prilazi sa metodološkog aspekta, uključujući tu i idejno-teorijsku kritiku pojedinih struja mišljenja koje su pokušavale (i danas pokušavaju) da ospore Marksov metod i marksizam u celini.

Knjiga se, zapravo, i sastoji od dva dela. Prvi nosi naslov „Problemi političke ekonomije osvetljeni iz aspekta savremenih kretanja društva i privrede“, a drugi „Stogodišnja ideološka borba s protivnicima marksizma — oblici opovrgavanja Marksovog metoda i sadržine marksizma“. Iza ovih naslova ne sledi i autorova pretenzija da odgovori na sva pitanja koja oni impliciraju, već težnja da se pojedinim savremenim problemima političke ekonomije priđe metodološki, odnosno da se kritikom samog metoda ova nauka još više unapredi. Oba dela knjige data su u obliku zasebnih eseja ili kraćih studija, od kojih su pojedine već objavljivane u raznim časopisima.

Prve dve glave, inače najznačajnije jer daju ton celoj knjizi, posvećene su Marksovom metodu ekonomske analize i genezi marksističke političke ekonomije. U prvoj glavi autor, na produbljen kritički način, osporava sva ona pomodna shvatanja koja, umesto Marksovog metoda, nude takozvanu teoriju sistema i kibernetike kao tobože savremeniji i efikasniji metod ekonomske analize. Međutim, autor generalno ne odbacuje opštu teoriju sistema i kibernetike niti smatra da je ona apriorno u suprotnosti sa marksizmom niti marksizam sa njom. „Iako opšta teorija sistema kao metod i kibernetika nisu suprotne marksizmu, — kaže dr Pilić — nego naprotiv predstavljaju na neki način nastavak dijalektike, ili su implicitno sadržane u dijalektičkim postavkama, ni opšta teorija sistema, ni kibernetika ne mogu zameniti Marksov metod ekonomske analize, ne mogu zameniti suštinu Marksovog metoda analize: *stavljanje čoveka u centar pažnje, u centar analize, posmatranje društvenih odnosa, posmatranje klasnih protivrečnosti koje nisu zauvek date nego su modifikovane i posmatranje svega onoga što je Marks analizirao i nazvao otuđenjem čoveka u društvenim formacijama koje su prethodile socijalizmu, naročito razvijenoj fazi socijalizma* i koje do danas nijedna socijalistička revolucija nije uspela da preovlada, odnosno

da preovlada *sve protivrečnosti*" (str. 10—11).

Analizirajući odnos dijalektike i nauke, posebno odnos dijalektike i političke ekonomije, autor ukazuje na nihilistički odnos prema dijalektici, koji je naročito došao do izražaja u periodu kulta ličnosti. U tom razdoblju — kaže autor — sa sigurnošću možemo tražiti uzroke zakržljavanja, do određenog stepena, dijalektičkog i istorijskog materijalizma kao metoda političke ekonomije socijalizma i njegovog usporenog razvoja i primene na socijalističke društvene odnose, na sve odnose u privredi i društvu. Šteta je što tu ispravnu tvrdnju autor ne dokazuje i na većem broju primera staljinističke revizije Marksove ekonomske misli, pre svega u Sovjetskom Savezu i u drugim socijalističkim zemljama, nego ilustrativni materijal nalazi uglavnom u višemesečnoj svojevrsnoj anketi koju je vodio časopis „Marxism Today" tokom 1969. i početkom 1971. godine.

Obrazlažući opšte zakone marksističke dijalektike, kao i njihovu primenu u Marksovom metodu analize, autor posebno raspravlja o prakseologiji i političkoj ekonomiji i o matematici i političkoj ekonomiji. Posle kraćih analiza pojedinih protagonista prakseologije, kao nauke koja proučava uslove racionalnog delanja ljudi, autor kaže da je još otvoreno pitanje da li će prakseologija, kao nauka o racionalnom delanju, postati sastavni deo sistema ekonomske nauke jer se o njenom prihvatanju u značajnijem opsegu može govoriti uglavnom u Poljskoj. Pa ipak, autor smatra da prakseologija ima ne mali značaj za metodologiju političke ekonomije jer ona može biti spona između političke ekonomije kao istorijske nauke i kibernetike kao neistorijske, odnosno prakseologija „može principe racionalnog ljudskog delanja da obuhvati kibernetski".

Matematika je još od Petija uvek bila prisutna u ekonomiji. Dobro je poznato da se i Marks prilično bavio matematikom, pa je i u toj oblasti učinio samostalna otkrića, naročito u metodu postavljanja diferencijalnog računa. Autor otkriva tu činjenicu i u Marksovom metodu istraživanja i saopštavanja rezultata analize. Nije, dakle, sporno je li primena matematike u ekonomskoj analizi potrebna ili nije, jer se savremeni matematički metodi, uz korišćenje elektronskih mašina, mogu široko primenjivati u ekonomskim istraživanjima. Ali, iako je primena matematike, kao tehnike istraživanja, posebno u sagledavanju kvantitativnih odnosa i graničnih veličina, veoma korisna, ona ne može da zameni takozvanu kvalitativnu analizu, odnosno ono teorijsko uopštavanje koje vodi do samog korena raznih ekonomsko-političkih pojava, do njihove socijalno-klasne prirode. Reč je, zapravo, o odnosu kvantitativnog i kvalitativnog momenta u ekonomskim istraživanjima i o saopštavanju sintetskih rezultata analize. U savremenoj ekonomskoj misli na Zapadu, na primer, preovladava ekonometrijsko-matematički metod, dok se na Istoku više ostaje na takozvanoj kvalitativnoj analizi ili se, pak, oni mehanički razdvajaju. „Odvajanje kvalitativne analize — kaže autor — od kvantitativne u slučaju negiranja značaja matematike dovodi do osiromašivanja mogućnosti ekonomske analize čitavih područja u privredi i društvu i do ograničenosti metodologije istraživanja, a samim tim i do stagnacije ili čak i do nazadovanja u razvoju političke ekonomije kao nauke" (str. 27).

U glavi u kojoj se izlaže geneza marksističke političke ekonomije autor je nastojao da, kraćom analizom delâ Marksa i Engelsa, reljefno odslika razvojni put njihovog naučnog rada, kontinuitet i evoluciju njihove misli i metoda kojim su se služili u ekonomskoj analizi. Taj zadatak autor je uspešno obavio, nastojeći, istina samo uzgredno, da revalorizuje neke veoma značajne stavove klasika i da ih dovede u vezu sa aktuelnim i otvorenim problemima sadašnje ekonomske misli. Okvir te analize ne prevazilazi, kako to i sam autor kaže, „osvetljavanje najbitnijih dela, najbitnijih stavova u njima i najbitnijih karakteristika društveno-ekonomskih uslova i ideoloških kretanja u kojima su nastala". Međutim, kad je reč o samoj genezi i razvojnom putu ekonomske misli klasika marksizma, shvaćenim u ši-

rem, integralnijem smislu, treba reći da bi jedna takva sveobuhvatna analiza dala nov podsticaj razvoju naše marksističke misli. Pokušaj dr Vere Pilić je vredan pažnje, ali je i ograničen samim ciljem studije koja ima metodološki karakter, a za razjašnjenje mnogih, čak i vrlo aktuelnih teorijskih problema bilo bi dobro rasvetliti upravo genezu i evoluciju izvesnih kapitalnih pitanja i kategorija u delima klasika, pa i izvesne ambivalentne stavove koji su se javljali u razvoju njihove misli, naročito one koji se odnose na robnu proizvodnju, pojedine njene „srednje članove", otuđenje i proces razotuđenja, ili, pak, neke anticipacije o budućnosti, to jest o socijalizmu i komunizmu.

U posebnoj glavi, pod karakterističnim naslovom „Naš savremenik Fridrih Engels", autor s pravom revalorizuje Engelsove zasluge za revolucionarni prevrat u političkoj ekonomiji kao nauci. Pored analize svih poznatih Engelsovih dela, na svež način deluje interpretacija njegovog naučnog prvenca *Skica za kritiku političke ekonomije*, napisanog krajem 1843. ili početkom 1844. godine i objavljenog u prvom i jedinom broju, odnosno jedinoj svesci „Nemačko-francuskih godišnjaka", koji su zajednički izdali K. Marks i A. Ruge.

U prvom delu knjige se nalaze i ove posebne kraće studije: *Perspektive političke ekonomije socijalizma, Marksova anketa za ispitivanje položaja radničke klase iz 1880. godine i savremenost, Problemi seljenja kapitala u imperijalizmu, Spoljna trgovina i spoljnotrgovinska politika u Marksovoj ekonomskoj teoriji* i *Pariska komuna i savremeni društveni i privredni razvoj.*

U drugi deo knjige autor je uvrstio svoje rasprave o ideološkoj borbi s protivnicima marksizma: *Stogodišnjica Haškog kongresa Prve internacionale, Koreni anarhizma nove levice, Lenjinov doprinos metodologiji izučavanja savremenog kapitalizma (Kritika Svizijeve i Baranove kritike Lenjina)* i *Ocena Marksovog „Kapitala" u savremenoj grčkoj marksističkoj misli.* Po aktuelnosti se posebno izdvaja rad *Koreni anarhizma nove levice*, u kome autor kritiku političke ekonomije u stavovima savremenih anarholiberala dovodi u vezu sa Bakunjinovim anarhizmom. „Anarholiberalizam nove levice, — kaže autor — kao i nekadašnji Bakunjinov anarhizam, kojim se inspirišu savremena anarholiberalistička shvatanja, nema solidnu teorijsku podlogu, nego to nadoknađuje i zamenjuje veštom demagogijom."

Sve u svemu, knjiga *Savremeni problemi političke ekonomije* dr Vere Pilić je dobro došla jer aktuelizuje mnoga pitanja savremene marksističke političke ekonomije. Iako ograničena svojim metodološkim okvirima i rascepkana parcijalnim studijama i člancima, knjiga ipak predstavlja izvesnu celinu jer je metodološki aspekt upravo ono vezivno tkivo svih problema koji su u njoj analizirani. A takvih metodoloških studija, pogotovu u oblasti marksističke političke ekonomije, bilo je veoma malo u nas, a metodologija je, kao što se zna, uvek jedan od najtežih i najsloženijih istraživačkih poduhvata u svakoj nauci.

JOVAN RAIČEVIĆ

Maršal Mekluan: Gutenbergova galaksija: civilizacija knjige

(„Nolit", Beograd, 1973, strana 346)

Maršal Mekluan, mnogo hvaljen (njegove pristalice već govore o „mekluanizmu", a njega spominju kao „velikog proroka mass media") i mnogo napadan, ponovo nam predstavlja svoje ideje. Ovaj put pruža nam se prilika da originalnost njegovog opusa shvatimo i spoznamo kroz *Gutenbergovu galaksiju* (u prevodu Branka Vučićevića), taj neosporni abecedari-

jum Mekluanovih hipoteza, ideja i zaključaka. Kontroverze koje ovaj autor izaziva svojim delima su ne samo poznate, već i veoma korisne jer, kako je to primetio jedan od njegovih kritičara, u Mekluanovim delima „nalazimo hipoteze koje mogu biti istraživački program za sledećih stotinu godina".

Reč je o teoretičaru koji sam odbija da ga nazivaju naučnikom i koga su još na početku njegove intelektualne, elitistički raspoložene, kolege svrstale u grupu „pop-soca" i „pop-filozofa" (popularna sociologija i filozofija) zajedno sa Dejvidom Rismanom, Hanom Arent, Erihom Frommom i drugima. Ti njegovi kritičari rukovodili su se nakaradnim poimanjem stvari u smislu: kada je to bilo i kako to može biti da se sociologijom bavi čovek čije obrazovanje (Mekluan je doktor srednjovekovne engleske književnosti) nije obrazovanje sociologa. No, vreme, taj nepogrešivi arbitar svrsishodnosti ideja i akcija ljudskih, ponovo nas je upozorilo na neodrživost apriornog negiranja novog načina razmišljanja i zaključivanja. I pored svih kritika koje mu se opravdano mogu uputiti, danas je opšteprihvaćeno gledište da je Mekluan neosporno jedan od najoriginalnijih teoretičara mass media.

Razmišljajući o odnosu između čoveka i njegovih međusobno-korespondirajućih „produžetaka" (pismo, štampa, slika, zvuk), Mekluan u *Gutenbergovoj galaksiji* govori o našoj još uvek tipografskoj civilizaciji, dakle civilizaciji štampe, gde je pismo „vizuelna šifra govora". Nalazeći se u svojevrsnom prostoru između kulture „usmenog" čoveka i dolazeće Markoni—Ajnštajnove elektronske kulture, naša se štampi okrenuta civilizacija našla u situaciji simultanog egzistiranja različitih (čak i suprotnih) medija. To stanje koje se karakteriše neverovatno brzim prelaskom „sa mehaničke tehnologije točka na tehnologiju elektronskih kola predstavlja jednu od najvećih promena svih vremena što čine istoriju". S druge strane, taj sudar dveju kultura jedini je trenutak koji omogućava istinsko razmatranje odnosa čovek — njegovi tehnološki „produžeci" (Mekluan smatra da se jedino zbog toga ranije nije moglo prići ozbiljnijem teorijskom sagledavanju tog problema). Objašnjenju navedenih teza posvećena je *Gutenbergova galaksija.*

Ideja vodilja (za Mekluana neopoziv zaključak) je u tome da je čovek podložan najdubljim promenama pod uticajem novih tehnologija. Ovovremeno postojanje dva uporedna oblika ljudskog saobraćanja, pismeno-štamparskog i elektronskog, pruža, prema Mekluanu, izvanrednu priliku za objašnjenje svih onih metamorfoza koje čovek doživljava u svojoj istoriji.

Čovek raspolaže oruđima koja mu omogućavaju da svoje znanje i iskustvo lako prenosi (jezik, slika, štampa). Taj princip „razmene i prevođenja", kaže Mekluan, zavisi od čovekove „racionalne moći" da svako od svojih čula prevede u drugo. To „prevođenje" prirodnog čovekovog čula u drugo sastoji se u iznalaženju novih tehnoloških oblika komuniciranja, u produženju čovekovih čula. Priroda tih „produžetaka" je u tome što svaki od njih konstituiše svojevrstan „zatvoreni" sistem. S druge strane, bitna karakteristika čovekovih prirodnih čula (Mekluan kaže: „privatna čula") je otvorenost. Kroz istoriju „naša proširena čula, oruđa, tehnologije su... bili zatvoreni sistemi koji ne mogu da ostvare uzajamno delovanje ili kolektivnu svest".

Mekluan dalje kaže da je upravo ovo vreme — vreme čovekove elektronsko-tipografske sveprisutnosti kada čovekove proširene „moći i čula" sačinjavaju jedno „polje iskustva" — trenutak koji zahteva od njih da „postanu kolektivna svest". Tu mogućnost transcendiranja čovekove lične i grupne parcijalnosti Mekluan će pronaći u svojevrsnoj dijalektičkoj suprotstavljenosti čovekovih „privatnih" i „produženih" čula. Činjenica je da je „apstrahovanje ili otvaranje zatvorenih društava delo fonetske azbuke, a ne ma kog drugog vida pisanja ili tehnologije". „S druge strane, činjenica da su zatvorena društva proizvod tehnologije govora, bubnja i uha — dovodi nas, na osvitu elektronskog doba, do zatvaranja cele ljudske porodice u jedno jedino globalno pleme".

„Gutenbergovom galaksijom" Mekluan i objašnjava tehnološko-komunikacijsko-produžnu" animiranost čo-

veka da pređe put od zatvorenosti društava plemenske strukture do otvorene zatvorenosti kolektivne svesti na planetarnom, dakle globalnom nivou. Prateći razvoj produženog čoveka i njegove parcijalnosti i zatvorenosti od najdaljih odsečaka istorije pa do dana današnjega, Mekluan u svojoj knjizi daje „niz istorijskih posmatranja kulturnih upotpunjavanja proizišlih iz „poremećaja", najpre izazvanih pismenošću, a onda štampom".

Služeći se mnoštvom istraživanja, uglavnom antropoloških, koja su izvršili drugi, Mekluan na primeru nekih afričkih nepismenih plemena pokazuje razliku u mogućnostima percipiranja između predstavnika usmene i pismeno-tipografske kulture. „Usmeni" čovek, čija „privatna" čula obrazuju otvoreni sistem, percipira svim komponentama svoga sistema. On, naprosto, ne gleda i ne sluša predmet svoje percepcije; „usmeni" čovek je u njemu i sa njim svim svojim čulima. Usmena kultura nije homogena, nije u jednoj ravni. Budući da njenim pripadnicima nisu poznati euklidovski prostori koji u velikoj meri zavise od velike mere odvojenosti gledanja od dodira i zvuka („usmeni" čovek je, po Mekluanu, čovek čulne nepodeljenosti), to oni u susretu sa filmom, izrazito „vrućim" medijem (nivo učestvovanja posmatrača je veoma nizak), ne mogu da, po Mekluanu, prihvate njegovu poruku. S druge strane, čovek tipografske kulture doživljava šok u dodiru sa sopstvenim elektronskim „produžecima" jer mu njegova čulna parcijalnost ne dozvoljava da pojmi (sa stanovišta euklidovsko-njutnovske prostornosti), recimo, Ajnštajnove pojmove „zaokruženog prostora" ili samu teoriju relativiteta.

Dolazak Gutenbergove štamparske prese, to jest početak tipografske galaksije (pod galaksijom Mekluan podrazumeva „mozaičku konfiguraciju" sredstava i tehnologijâ komuniciranja). definitivno prevazilazi usmeno poimanje sveta i posle međufaze „rukopisnog" čoveka (srednjovekovno pisanje knjiga rukom; „pisanje kao usmena obuka") vaspostavlja tipografskog čoveka. Time i ljudsko društvo, upoznavši novi vizuelni način saobraćanja, ulazi, po Mekluanu, u jednu bitno novu fazu. „Jer, dok ljudi nisu unapredili vizuelni sačinilac, ljudske zajednice su poznavale jedino plemensku strukturu." Mekluan će i eksplicitno reći da su mediji komuniciranja ti koji utiču (isključivo) na promene u društvu i društvenoj strukturi: „Opadanje zaliha hartije u poznijem razdoblju Rimskog carstva je uzrok kojim se redovno objašnjava „raspad" tog carstva i njegovog sistema drumova."

Tipografska kultura sa svojim konceptom linearnosti i homogenosti, zahvaljujući tehnološkim sredstvima umnožavanja i rasturanja, jeste doba mehaničke parcijalizacije čovekovih čula. „Vizuelno ujednačavanje u kulturi štampe", koje je u odnosu na čitaoca predstavljeno kao „usađivanje linearnih, sekvencijalnih navika", potiskuje u pozadinu auditivne i bilo koje čulne kompleksnosti. Tako se doživljaj, kaže Mekluan, svodi na jedno jedino čulo, u slučaju tipografske, Gutenbergove civilizacije — na čulo vida.

Ujednačavajući vizuelni sadržaj, homogenizujući ga svođenjem na pasivno primanje jednog čula (vida), civilizacija štampe stvara jednu doista bitno novu sredinu, publiku. „Koncept homogenosti, koji tipografija podstiče u svakoj fazi ljudskog senzibiliteta, bio je taj koji je pre svega počeo da prodire u umetnosti, nauke, industriju i politiku od šesnaestog veka naovamo", kaže Mekluan eksplicirajući mehaničnost „Gutenbergove galaksije".

Prekid između oka i uha, koji je nastupio pojavom fonetskog pisma, dolaskom na scenu štamparske prese biva tako doveden do kraja pretapajući se i utičući i na druge raskide. Tako se, po Mekluanu, apsolutna predominacija vizuelnog što ga lansira štampa preokreće na štetu ostalih čulnih sposobnosti, što sve dovodi do gigantskog procesa apstrakcije i razdvajanja u svim sferama ljudskog života. Štampa je time uzdignuta na pijedestal vrhovnog i jedinog uzroka raspada plemenskih zajednica, dekolektivizacije, uspostavljanja individualizma. Istovremeno ona kao čarobnim štapićem svojom vizuelnošću i homogenizirajućim sadržajem neposredno utiče na formiranje tržišta, nacije, centralizovane države, javnog

mnenja, novca i morala, pa čak i nauke i umetnosti.

„Pet stoleća mehanizma“ se u ovom trenutku, kaže Mekluan, nalazi na granici sa novom kulturom. Čovek se tako nalazi, s jedne strane, pred „kosmičkom opnom koju je oko Zemljine lopte razapelo električno proširenje naših različitih čula“, a s druge — pred linearno-homogenizujućom mehanikom tipografije. Između homogenog i simultanog — jer, za razliku od „Gutenbergove galaksije“ kao izrazito mehaničke, nova kultura koja je započela sa Markonijevim radiom, a definitivno se ustoličila 1905. godine pojavom Ajnštajnove teorije relativiteta jeste organska. To znači da savremeni elektronski mediji (najbolji primer je televizija) zahtevaju usled svoje „hladnoće“ najviši mogući stepen učestvovanja svih čovekovih čula. Ali to je situacija koja za svoje postojanje treba, po Mekluanu, da zahvali isključivo tipografskoj kulturi: „Gutenbergova metoda homogene segmentacije, za koju su psihološku podlogu pripremili vekovi fonetske pismenosti, stvorila je oblike modernog sveta.“

Težnja XX veka da se izvuče ispod okrilja pasivne prisutnosti koju mu je nametnuo tipografski oblik kulture, težnja da se oslobodi svih nasleđa „Gutenbergove galaksije“ dovela je do sukoba „nesrodnih vidova ljudskog uvida i pogleda na stvari“. Ali istovremeno došli smo u situaciju kada „vekovna odeljenost čula i funkcija“ biva okončana „sasvim neočekivanim jedinstvom“ simultano egzistirajućih kultura i medija.

„Ovo je trenutak prevazilaženja Gutenbergove tehnologije“, kaže Mekluan. „Kakve će biti nove konfiguracije mehanizama i pismenosti pošto ove starije oblike percepcije i rasuđivanja bude prožimalo novo električno doba? Nova električna galaksija zbivanja već je duboko prodrla u Gutenbergovu galaksiju. Čak i bez sudara takvo naporedno postojanje tehnologija i svesti donosi svakom živom čoveku traume i napetosti. Kao da su se naši najobičniji i najkonvencionalniji stavovi naprečac izobličili u gargulje i groteske“, završava Mekluan svoje viđenje „Gutenbergove galaksije“.

I pored sve inspirativnosti koju nam Mekluan i *Gutenbergova galaksija* nude, postoje i mogućnosti stavljanja ne malih zamerki pojedinim njegovim stavovima, a, što je još važnije, on sam nam nudi argumente za bespoštednu kritiku. Mekluan je jedan od onih teoretičara koji gotovo do manijakalne upornosti jednom jedinom uzroku pripisuju najrazličitije (u Mekluanovom slučaju — sve) posledice. U slučaju „velikog proroka mass media“ radi se o već pominjanim stavovima prema kojima je sve proizvod čovekovih tehnoloških „produžetaka“. Zasnovavši svoju medij-filozofiju na čulnoj antropologiji, prema kojoj su sve psiho-društvene promene izazvane čulnim čovekovim promenama, a ove su izazvane sopstvenim mehaničko-tehnološkim produžecima (štampa kao produžetak oka, potom i svesti, alatka kao produžetak ruke), Mekluan nam je dao dovoljan razlog za najoštrije neslaganje i kritiku. Ako bismo samo ovo uzeli u obzir, mogli bismo reći da Mekluan i njegova teorija ne prelazi horizont intelektualnog dogmatizma i superdeterminizma. Taj sud bi bio potpuno opravdan i jedino logičan.

Naravno, bila bi greška negirati Mekluanovo delo u svim aspektima. Jer Mekluan veoma dobro uviđa (makar i preterivao) značaj masovnih komunikacija i njihov uticaj na čoveka. Skrećući nam pažnju na antropološku dimenziju sredstava masovnog komuniciranja, na neospornu vezu (svakako da se radi o interakciji) između medija i ukupnog društvenog fenomena, Mekluan čini mnogo. Naprosto, uvodi nas u kompleksnost fenomena i odnosa u kojima jesmo, a o kojima nedovoljno razmišljamo. Svakodnevica nas, međutim, permanentno upozorava na važnost ovih pitanja.

U svakom slučaju, radi se o autoru (jednom prilikom Edgar Moren je o Mekluanu napisao: „Njegova intelektualna spretnost graniči se često sa mađioničarstvom“) čiju knjigu vredi i treba pročitati.

LJUBOMIR KLJAKIĆ

Žan Furastje: Univerzitet pred stečajem

(NIP „Duga", Beograd, 1974)

Univerzitet je u na izgled paradoksalnoj situaciji: u mišljenju današnjeg „prosečnog" čoveka ukorenjena je predstava o univerzitetu kao hramu nauke, dok se sve alarmantnije širi svest da su upravo savremena nauka i tehnika već dobro poljuljale njegove stoletne stubove. Rešenje njegovog „biti ili ne biti" predmet je raznovrsnih idejnih projekcija brojnih autora, ali, da se univerzitet našao pred svojim hamletovskim čvorom, ostaje van sumnje, sudeći po jednodušnoj saglasnosti njegovih dobrih poznavalaca. Žan Furastje, posle trideset godina bavljenja problemima obrazovanja, u svojoj najnovijoj raspravi poziva na uzbunu već provokativnim naslovom *Univerzitet pred stečajem.*

Tragajući za uzrocima sve divergentnijeg nesklada između tradicijom opterećenog univerziteta i duha našeg vremena, Furastje dolazi na pozicije koje nisu daleko od shvatanja da savremeni univerzitet predstavlja u stvari — ostatak prošlosti. Već osnovni cilj univerziteta da mlade ljude uzdigne što bliže prastarom idealu čoveka — da sazna sve što zna čovečanstvo, danas izgleda neshvatljivo pretenciozan i neostvarljiviji nego ikad. Sve obimniji univerzitetski programi neprekidno se proširuju po načelu da prosečan student „ne može a da ne bude obavešten o tome i tome" i u skladu sa davno učvršćenim shvatanjem da „količina informacija stvara stručnjaka". Stalno zatrpavan izvanrednim obiljem informacija, koje savremena nauka ubrzano višestruko povećava, prosečan student mobiliše sve svoje snage u pravcu memoriranja. Furastje upravo insistira na suštinskoj nelogičnosti: „Đak uči umesto da uči kako se uči. Tupi zube na dovršenoj nauci... umesto da oštri zube o nauku koja se stvara." Nesumnjivo, univerzitet je zanemario najbitnije — da svog studenta nauči metodu, onom nezaobilaznom „kako", da ga inficira duhom večnog naučnog traženja, pokušaja sinteze, otkrića, da mu prenese „eksperimentalni naučni duh". Nesposobnost univerziteta za taj poduhvat rezultirala je poražavajuće: posle dva veka kako je duh naučnog eksperimentisanja i zvanično priznat kao presudan činilac ljudskog saznavanja i delovanja, on je do danas ostao u vlasništvu samo elitne manjine mozgova. Izvor brojnih konflikata je, smatra autor, u tome što „prosečan" savremenik ne uspeva da smisaono dohvati vreme u kome živi — on ostaje izgubljen između tradicionalnih predstava i verovanja, već razrušenih i opustošenih, u pogledu kojih je primoran da ih se odriče, s jedne strane, i naučnog duha, koji još nije usvojio, s druge strane.

Problem saobražavanja univerziteta zahtevu naučne i dinamične sadašnjice očigledno prevazilazi strogo akademske granice, i Furastje, sasvim logično, pitanje preobražaja postavlja pred čitav sistem obrazovanja. Ni svest čoveka sa univerzitetskim obrazovanjem, a posebno profesija kojom se bavi, danas više ne mogu dozvoliti da on od završetka studija pa do kraja svog života prisustvuje karakteristično brzom razvoju nauke i tehnike a da o tome ne bude obavešten. To je, smatra autor, jednostavno zahtev našeg vremena. „Bivši „univerzitetski" univerzitet, kome je bio cilj da svakom članu buduće elite podari u miraz lekcije koje je ostavila elita prošlosti, neminovno mora da se razvije u budući doživotni, narodni univerzitet", pokušava Furastje da projektuje puteve spasenja sistema školstva od stečaja. Svestan veličine i kompleksnosti zadatka, on sugeriše samo neke elemente ovog suštinskog preobražaja. Sagledavajući današnji univerzitet samo kao jedno od sredstava sveobuhvatnog pokušaja stvaranja „univerzitetske nacije", autor pre svega predviđa prevazilaženje sadašnje akademske izolovanosti i u tom smislu podržava Fransoa Blok-Lenea: „Apsurdno je što položaj studenata isključuje svaki drugi položaj, što studenti predstavljaju društvenu vrstu izvan proizvodnih delatnosti." Sinteza „radni čovek-student" mogla bi adekvatno da izrazi njegovu misao o organizaciji učenja uz rad i

potrebi ranijeg i tešnjeg povezivanja studiranja sa počecima bavljenja određenim zanimanjem. Zapravo, zahtev za paralelnim upražnjavanjem profesionalnog rada i studiranja Furastje stavlja pred čoveka za čitav njegov život. Zanimljiva ideja o vraćanju radnih ljudi na univerzitet svake sedme godine radi upotpunjavanja i sređivanja njihovih znanja samo je jedan, nedovoljan element u ostvarivanju permanentnog obrazovanja. Praksa okruglih stolova, dana posvećenih učenju, savetodavnih društava, udruženja, kongresa izgleda Furastjeu presudna u podsticanju čoveka da se u svojoj svakodnevici okreće nauci, u čemu je upravo suštinsko ostvarenje ideje „doživotnog univerziteta".

Do istog rezultata dovodi autora i razmatranje problema planiranja zapošljavanja. On taj problem posmatra u kontekstu odnosa između univerziteta i privrede, koji su danas, posle vekovnog međusobnog ignorisanja, priterani na tesnu saradnju. Neophodnost da se nacionalna ekonomija snabde stručnjacima određenog profila, sistem obrazovanja uskladi sa tim zahtevima, a mlad čovek stavi u manju neizvesnost pri izboru vrste škole s obzirom na kasniju mogućnost zaposlenja, privodi sve savremene države nastojanju da se, sa više ili manje uspeha, bave planiranjem zapošljavanja. Međutim, svaki takav nacionalni plan ostaje neizbežno nesavršen za izvestan stepen nepredvidljivosti i neuhvatljivosti budućeg razvoja nauke, tehnike, tehnologije. Mogućnost otklanjanja, gotovo neizbežnih, neusklađenosti Furastje sagledava opet samo u ostvarenju osnovne ideje spasa kojoj vode sva njegova razmišljanja — u „doživotnom univerzitetu". Jedino u njemu on prepoznaje permanentnu mogućnost prilagođavanja čoveka stalno promenljivih zahtevima profesionalne specifikacije rada. „Prilagođavanje univerziteta zapošljavanju nalaže, dakle, da univerzitet postane doživotan, odnosno da se njegova nastava za svakog građanina produži za čitav život."

Tragajući za svojstvima takvog budućeg univerziteta i vrednostima koje bi on morao usvojiti, autor se zapravo okreće pitanju: koje su to vrednosti koje su održale i unapredile čovečanstvo? Usredsređujući se samo na one koje smatra najvažnijim, Furastje čitavo svoje razmišljanje bazira na, čini se, vrlo problematičnoj postavci da su vrednosti koje su stotinama hiljada godina održavale čovečanstvo sasvim različite od onih koje ga unapređuju — tako je apsolutno odelio i suprotstavio tradicionalni način mišljenja i eksperimentalni naučni duh prenebregavajući mogućno stanovište da je i sama pozitivna tradicija rezultat vekovnog životnog „eksperimentisanja" bezbrojnih generacija. Furastjeove simpatije su podeljene, što proističe iz njegovih osnovnih razmatranja smisla koji tradicija i nauka imaju za čoveka. Tradicionalni način mišljenja, ma koliko danas izgledao pogrešan jer je vekovima održavao čovekov neracionalan, skoro nagonski odnos prema svetu, ipak je uspeo da obezbedi održanje ljudske vrste u materijalnim uslovima stravično kolebljivim oko „granice opstanka". Hoće li eksperimentalna nauka, pošto je čovečanstvo izvela iz hiljadugodišnje bede i neznanja, dokazati i sama svoju sposobnost da obezbedi njegovo trajanje, ostaje za Furastjea otvoreno pitanje, puno sumnjičavih naslućivanja. Zabrinutost nalazimo i u sledećoj ideji ser Džulijena Hakslija: „Nauka nas je do sada snabdela beskrajnom hrpom obaveštenja, ali nam nije kazala kako da ih koristimo. U stvari, odigrala je ulogu đavolovog šegrta. Rasplamsala je onaj opasni genije koji se zove tehnika, a koji sada ugrožava suštinske predstave što ih čovek ima o svom postojanju i o načinu na koji treba da živi". Izvesnu mogućnost prevladavanja opasnosti koje odatle za čoveka proizlaze Furastje vidi u prodoru eksperimentalnog naučnog duha i humanističke nauke, nadajući se da će ih taj duh unaprediti i da će im pomoći da čoveku pruže opet celovit sistem objašnjenja sveta i života. Ali, ma koliko da je eksperimentalna nauka ključ vremena, i sadašnjeg i budućeg, njeno dopunjavanje, ili, bolje rečeno, oslanjanje na izvesne tradicionalne vrednosti, kao izvore životne snage ljudske vrste, izgleda Furastjeu neophodno. Njegova

poruka, kako ju je izrazio dr Dragutin Franković u predgovoru knjizi, upravo ima takav smisao: „Univerzitet će stvarno pasti pod stečaj ako ne spoji u sebi vaspitanje ljudi u duhu eksperimentalne nauke, koja obezbeđuje svakodnevni progres, i (pravilno shvaćene) tradicije, koja obezbeđuje dugoročnu orijentaciju na ono što je održalo ljudsku vrstu u vrtlogu historije."

GORDANA PAVIČEVIĆ

Umberto Eko: Kultura, informacija, komunikacija

(„Nolit", Beograd, 1973, strana 444)

Knjiga *Kultura, informacija, komunikacija,* koju je napisao Umberto Eko (kod nas je ranije prevedeno njegovo *Otvoreno djelo),* polazi od pitanja „šta je i kakvu svrhu može imati semiološko istraživanje, odnosno istraživanje koje sve kulturne fenomene posmatra kao komunikacione činioce pomoću kojih se pojedinačne poruke organizuju i postaju razumljive u odnosu na određene kodove". Pri tom se autor u prvom delu bavi pretežno vizuelnom komunikacijom i arhitekturom jer se, po njemu, semiološka bitka vodi na tom polju, dok proučavanje komunikacije vrše lingvisti i kibernetičari koji imaju na raspolaganju vrlo rafiniran instrumentarijum istraživanja. Semiološko istraživanje neophodno mora da se nastavi na istraživanja lingvista i teoretičara informacije, ali se njegovi instrumenti ni na koji način ne mogu svesti na lingvističke instrumente ili na instrumente teorije informacija. Ovo je jedan od glavnih predmeta polemike u knjizi Umberta Eka.

Autor se pita da li je želja da se svi kulturni fenomeni posmatraju kao komunikacioni fenomeni „razumna". Neko je, po njemu, primetio da „semiološki pristup liči na prosti birokratski stav koji bi želeo da uvede novu kontrolu nad predmetima koji su već kontrolisani, kao i onaj poreski sistem koji bi kao „ispuste" oglobio ono što je važeći zakon već oporezivao kao „balkone". Prema ovim kritikama, novi semiološki vidici odnosili bi se, zapravo, na stare predmete posmatrane pod novom svetlošću. Ovo je, međutim, po Eku, samo „eristička malicioznost" onoga koji uništava neprijatelja. On ovaj način kritičkog prigovora upoređuje sa situacijom koja bi nastala kada bi Ptolomej prigovorio Galileju što posmatra isto Sunce i istu Zemlju kao i klasična astronomija, a pri tom previđa „sitnu birokratsku" razliku koja je u tome što Galilej posmatra Zemlju u odnosu na Sunce, a ne Sunce u odnosu na Zemlju. Semiološki pristup, dakle, „možda ne donosi neku veliku revoluciju, ali ta revolucija skromno želi da bude kopernikanska". Zaista skromno. Nova metafizika jezika, logos jezika, rado bi da bude nešto više nego Kantov kopernikanski obrat, ali sa drugim misaonim predznakom. Ili je to, možda, samo jedan epistemološki krug koji rado vidi temelje tamo gde ih nema i ne može da ih bude?

U poglavlju „Retorika i ideologija" Eko termin „ideologija" definiše, za razliku od onih stanovišta koja je vide kao lažnu svest što prikriva stvarne odnose među stvarima ili onih koja je vide kao filozofski, politički ili estetički stav u odnosu na stvarnost, tako što pod njim podrazumeva sferu znanja primaoca i grupe kojoj on pripada, njegove sisteme psiholoških očekivanja, njegove duhovne stavove, njegovo stečeno iskustvo, njegova moralna načela. Ono, međutim, što pojedinac misli i želi semiološka analiza ne može da obuhvati. To može da se sazna tek kada pojedinac to saopšti. S druge strane, on to može da saopšti tek kada ga svede na sistem komunikacionih konvencija, odnosno onda kada ono što

on misli i želi postane zajedničko, dostupno svima koji se nalaze oko njega. Da bi se to postiglo, neophodno je „sistem znanja“ pretvoriti u sistem znakova. Ideologija se, dakle, po Umbertu Eku, pokazuje ili „prepoznaje“ onda kada se, pošto je postala zajednička, pretvara u kod. To je ujedno put stvaranja tesne veze između sfere kodova i sfere prethodnog znanja. Znakovni aparat, dakle, upućuje na ideološki aparat i obrnuto, a semiologija kao nauka o odnosima između kodova i poruka pretvara se u neprekidno otkrivanje ideologija koje se kriju ispod retorike, ili „semiologija nam u sferi znakova, organizovanoj u sisteme kodova i potkodova, otkriva sferu ideologija, koje se održavaju onako kako je to predodređeno u jeziku“. Eko navodi primer fašiste ili nacionaliste koji prepoznaje svoje istomišljenike po tome što oni „zemlju“ u kojoj žive nazivaju „nacijom“.

Kodovi su, za Eka, sistemi očekivanog u sferi znakova, dok su ideologije sistemi očekivanog u sferi znanja. Postoje, po njemu, informativne poruke koje dovode do poremećaja sistema očekivanog u sferi znakova (kodu), a postoje i postupci ili „misaona produbljivanja“ koja dovode do poremećaja u sistemima očekivanog u sferi znanja (ideologiji). On se, zatim, pita: ako su retorika i ideologija tako intimno povezane, mogu li da se razvijaju nezavisno jedna od druge? Eko navodi primer Jakovetija koji, kada protivno svim „ikonografskim očekivanjima“ nacrta salamu s nogama ili crva sa šeširom, izaziva poremećaje u nekim sistemima vizuelnih očekivanja, ali ovoj operaciji, ipak, jer ima karakter igre, nedostaju „odgovarajuća razmišljanja o našim pogledima na svet“. To omogućuje da se razume jedna važna stvar: ideologija nije označeno. Ona je „finalna konotacija svih konotacija znaka i konteksta znakova“. Svaki poremećaj ideoloških očekivanja je „stvaran“ ukoliko do njega dođe u porukama koje dovode i do poremećaja retoričkih očekivanja, a svaki koreniti poremećaj retoričkih očekivanja predstavlja istovremeno i promenu dimenzija ideoloških očekivanja. Na ovom načelu zasnovana je, po Eku, avangardna umetnost. Mi ovo stanovište ne bismo mogli da prihvatimo u potpunosti premda je, svakako, izazivanje poremećaja retoričkih očekivanja važna komponenta onoga što nazivamo avangardnom umetnošću. Ali, ograničena samo na tu svoju komponentu, avangarda postaje idilično-estetski fenomen, estetski samonikli entitet nesvodiv ni na šta do na samog sebe.

Semiološko istraživanje, smatra Umberto Eko (i tu se suprotstavlja mnogim teoretičarima ovog pravca), pokazuje ne samo način na koji informativne poruke obnavljaju kodove i ideologije, već istovremeno pokazuje i „kontinuirano kretanje pomoću koga informacija menja kodove i ideologije i pretvara se u novi kod i novu ideologiju“. Semiologija priznaje jedino zakone koji odgovaraju „konstantnim mehanizmima ljudskog uma“ što se održavaju u svim kulturama i civilizacijama. Prema tome, ona polazi od uverenja da određena poruka u određenom tumačenju uvek u sebi sadrži određenu sposobnost „određivanja konstantnih generativnih shema“. Ovo je, međutim, po Eku, samo utopija o postojanju „konstante uma“, ali na njoj je sazdana „semiološka nada u konstantu komunikacije“. Eko smatra da želja za obavljanjem jednog opšteg istraživanja, ipak, nikako ne treba da odvrati semiologiju od drugog, komplementarnog zadatka da neprestano određuje načine prema kojima se komunikacija menja, kodovi rekonstruišu, a ideologije stvaraju i podstiču nove načine komuniciranja. Na taj način se pred semiologijom otvaraju dva puta: jedan koji vodi ka teoriji onoga što je u komunikaciji univerzalno i drugi koji je pretvara u opisnu tehniku komunikacionih situacija, kako u prostoru tako i u vremenu.

Naslov jednog poglavlja je „Odsutna struktura“. Po njemu je ime dobila i cela knjiga (izdavač je za naše čitaoce izmenio glavni naslov). Time je, po rečima samog autora u predgovoru, trebalo da se postigne dvostruk cilj: da se čitalac uzbudi, a da se autor primiri. To što bi čitaoca trebalo da uzbudi je tvrdnja da ne postoji nešto tako kao što je „struktura“, a danas ona ne samo da nezadrživo prodire u savremeni kultur-

ni ambijent, već postaje sve više i „čvrsta polazna tačka u odnosu na ono što se menja, što izmiče, što se rastapa i ponovo stvara“. S druge strane, autor se umiruje time što „prekida sumnju koja se od početka do kraja provlači kroz čitavu knjigu“ i čini je na taj način samo uvodom u jedno buduće istraživanje. To istraživanje postaje moguće tek onda kada se utvrdi da struktura ne postoji i kada se to usvoji kao metodološki stav. Postojanje semiologije koja bi bila za sva vremena određena isključilo bi svako istraživanje, umesto koga bi došlo do utvrđivanja nekoliko osnovnih načela koja bi se dala primeniti na svaki fenomen. Objašnjenje svakog događaja koji će se desiti sutra bilo bi „već sadržano u sigurnosti koju smo stekli juče“. Pošto odbacuje takvo rezonovanje, autor želi da čitaoce opomene već samim naslovom svoje knjige. Međutim, njegovo osporavanje filozofske afirmacije „nekog Koda nad Kodovima“ pretvara se u istraživački trud da se pokaže kako svakim našim komunikacijskim činom vladaju čvrsti, društveno i istorijski određeni kodovi. Dakle, ipak: ne vladamo mi jezikom, već jezik nama, „ako ni zbog čega drugog ono zbog toga što su slučajevi u kojima on nama ne vlada ređi no što se misli“ i što „priznavanjem određenosti dolazi do demistifikacije lažnih oslobodilačkih poteza, sužavanja granice inventivnosti i njenog priznavanja samo tamo gde ona stvarno postoji“. Eko želi da „žonglira“ na konopcu na kome to nije moguće. Ako se već priznaje mogućnost inventivnosti, makar joj granice bile „sužene“, onda nikako ne stoji da jezik vlada nama. Jer ta ga inventivnost konačno stvara, pa, dakle, mi vladamo jezikom, bez obzira što to može da izgleda sasvim drugačije. Pauk može ponekad da se zaplete u svoju mrežu, da izgleda bespomoćan u njoj, ali on je u celini stvorio nju, a ne ona njega. Ona je njegovo sredstvo, a ne obrnuto. Čovekova sredstva ponekad čoveka „koriste“ kao sredstvo, ali to nikako ne znači da je on njihovo sredstvo.

Autor i sam zaključuje da njegova knjiga, negirajući Strukturu, a potvrđujući strukture, zapada u izvesne teškoće. On se, međutim, ipak nada da ona neće da preuzme devizu Volta Vitmana „Da li samom sebi protivrečim? Pa dobro, samom sebi protivrečim“, već da će da posluži kao pomoć da se „na kraju pronađe elastičniji i sveobuhvatniji polazni model sposoban da odredi komunikaciju ne samo na njenom najnormalnijem i najlinearnijem nivou, već i tamo gde se u znakovne procese — i u svet kulture — uvode „ostatak kolizija, interaktivni odnos između pretpostavljenih konstanti i stvarnih varijacija, mutacija, dijalektički sukob i kompromis“. Semiološka svest koju Eko nastoji da u ovoj svojoj knjizi anticipira pokazuje da se jedna deskriptivna disciplina može da pretvori u aktivan projekt. Ona, isto tako, donosi i sumnju da „svet posmatran sub specia communicationis nije čitav svet“, da je svet komunikacije u stvari samo nadstruktura nečega što se događa iza komunikacija. Ta „krhka“ nadstruktura, međutim, toliko utiče na svako naše ponašanje da „njeno usmeravanje kao modalitet našeg postojanja u određenim okolnostima nije nimalo nevažan poduhvat“. Komunikacija, smatra Eko, obuhvata sve elemente prakse (kao globalne komunikacije). Sistemi aktivnosti mogu se tumačiti kao sistemi znakova samo onda ako se pojedinačni sistemi znakova uklapaju u globalni kontekst sistema aktivnosti, i to svaki od njih samo kao jedno od poglavlja — dakle, nikada najvažnije i najodlučnije — prakse kao komunikacije.

Eko izjavljuje da će rado prihvatiti i naziv „strukturalistička“ i „antistrukturalistička“ za svoju knjigu. Verovatno zbog toga što veruje da je prevladao protivrečnosti strukturalizma koji afirmiše Strukturu, a negira strukture — na taj način što je uveo „ostatak, koliziju, interaktivni odnos između pretpostavljenih konstanti i stvarnih varijacija, mutaciju, dijalektički sukob i kompromis“, a na kraju svoje knjige i horizont prakse kao komunikacije. Naš je utisak, međutim, da je on napravio veliki korak ka prevazilaženju protivrečnosti strukturalizma i semantičkih istra-

živanja, ali zastao je negde na pola puta. Otprilike tamo gde određenje prakse zahteva dublji kvalifikativ od onog koji je svodi na komunikaciju, bez obzira koliko je široko tumačili. No, konstatujmo na kraju i to da knjigâ koje se bave ovom problematikom imamo veoma malo, pa je ovo „Nolitovo" izdanje svakako vredan izdavački poduhvat.

ZORAN STANOJEVIĆ

REGISTAR

ZA 1973.

PRIKAZI KNJIGA

PRIKAZI ČASOPISA